

VILNIAUS UNIVERSITETAS

Bernardas Gailius

1944-1953 M. PARTIZANU KARAS ŠIUOLAIKINEJE LIETUVOS
ISTORINEJE, POLITINEJE IR TEISINEJE KULTUROJE

Daktaro disertacija
Humanitariniai mokslai, istorija (05 H)

Vilnius, 2009

Disertacija rengta 2005-2009 metais Vilniaus universitete

Moksliniai vadovai:

Prof. dr. Zenonas Butkus (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, istorija – 05 H), 2005-2006 m.

Prof. dr. Alfredas Bumblauskas (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, istorija – 05 H), 2006-2009 m.

Turinys

Ivadas	5
1. Tyrimo aktualumas	5
2. Tyrimo problema.....	7
3. Tyrimo objektas, tikslas ir uždaviniai	12
4. Teoriniai tyrimo pagrindai	14
5. Tyrimo istoriografija ir šaltiniai	24
6. Tyrimo metodas ir naujumas	28
7. Darbo struktura.....	30
8. Ginamieji teiginiai	32
1. Partizanų karas šiuolaikineje Lietuvos istorinėje kultūroje.....	35
1.1 Partizanų karas istoriografijoje. Istoriniu pasakojimu tipai	35
1.2 Pilietinio karo versijos isitvirtinimas visuomenėje.....	55
1.2.1 Pilietinio karo versija istorijos studijose.....	55
1.2.2 Pilietinio karo versija mene	57
1.2.3 Pilietinio karo versija visuomenės atmintyje	64
1.3 Pilietinio karo versijos sovietinė kilmė	68
1.3.1 Sovietų teroro sistema ir tikslai	68
1.3.2 Sovietinio genocido pasekmės. „Naujos“ visuomenės sukūrimas ...	85
1.3.3 <i>Pseudoistorija</i> kaip „naujo“ gyvenimo dalis. <i>Pseudoistorijos</i> primetimas	96
1.4 Kodėl <i>pseudoistorija</i> nėra istorija? Pilietinio karo versijos nepagrįstumas	116
2. Partizanų karas šiuolaikineje Lietuvos politinėje kultūroje.....	120
2.1 Partizanų karo politinis potencialas	120
2.2 Bandymai politiškai itvirtinti partizanų karo reikšmę	123
2.2.1 Buvusių partizanų statusa apibūrinančių įstatymų priėmimas	125
2.2.2 Sovietų represijų tyrimu iniciavimas	131
2.3 Atmetimo reakcija visuomenėje	134
2.3.1 „Iškaitu visuomenės“ problema.....	137
2.3.2 Buvusių komunistų politinės tapatybės susiformavimas	140

2.3.3. <i>Pseudoistorija</i> kaip kliūtis Lietuvos demokratejimui	148
3. Partizanų karas šiuolaikiniame Lietuvos teisiniame kultūroje.....	155
3.1 Reabilitacijos proceso esmė	156
3.2 Reabilitacijos proceso sovietinė kilmė	158
3.3 Partizanų veiksmų nusikalstamumo klausimas	161
3.3.1 Kolaborantų ir sovietinių saugumo agentų naikinimas.....	164
3.3.2 Veiksmai prieš naujakurius ir kolonistus.....	168
3.3.3 Šeimų žudynės	171
3.4 Partizanų statusas pagal tarptautinę teisę ir sovietų teisę juos teisti.....	176
3.5 Reabilitacija kaip kompromisas	187
3.6 Sovietinė teismų sistema kaip teroro įrankis	197
3.7 Alternatyvaus partizanų veiksmų teisinio tyrimo prielaidos.....	206
3.7.1 Įsakymo vykdymo problema partizanų karo kontekste	211
3.7.2 Apie būtinybę ir galimybę teisiškai įvertinti partizanų veiksmus ..	218
3.8 Reabilitacija ir kitos <i>pseudoistorijos</i> primetimo Lietuvos visuomenei pasekmės.....	221
4. Alternatyvios partizanų karo sampratos prielaidos.....	223
4.1 Sovietinės indoktrinacijos atmetimas ir jo pasekmės partizanų karo istoriografijai	225
4.2 Partizanų karo prigimtis ir karinė bei politinė reikšmė	234
4.3 Partizanų karo reikšmė Europos raidai po Antrojo pasaulinio karo.....	239
4.4 Lietuvos partizanai Antrojo pasaulinio karo ir pokario Europos kontekste	245
4.5 Lietuvos partizanų karas kaip Lietuvos karas su Sovietų Sąjunga.....	252
4.5.1 Lietuvos tarptautinė teisė 1944 m.....	252
4.5.2 Lietuvos partizanų veiksmai nacionalinės teisės, papročių ir kultūros požiūriu.....	256
4.5.3 Karinės ir politinės vadovybės klausimas	263
Išvados	266
Šaltinių ir literatūros sąrašas	273
Mokslinių publikacijų sąrašas	290

Ivadas

1. Tyrimo aktualumas

1944-1953 m. partizanų karas¹ yra daugeliu požiūriu svarbus Lietuvai įvykis. Bene ryškiausi ir aiškiausi matomi jo bruožai – savanoriškumas, spontaniškumas ir visuomeniškumas. Kaip toks, partizanų karas daug pasako apie 1918-1940 m. laikotarpiu susiformavusią Lietuvos visuomenę, jos pasauležiūrą ir vertybių sistemą. Partizanų karo laikotarpiu valstybės aparatas jau buvo sovietų ir nacių sunaikintas ir valstybė nebegalejo telkti piliečių išsivadavimo kovai. Todėl tai, kas vyko, traktuotina kaip atvirkščias procesas: piliečių susitelkimas ginti valstybę, nors ir beegzistuojančios tik idėjos pavidalu. Išlikusi partizanų spauda, jų dienoraščiai ir dokumentai aiškiai rodo, kad jie kovojo ne už konkrečius valdžios atstovus ar konkretų režimą, bet už Lietuvos idėją, valstybės atgavimą ir savo – tautos – teisę gyventi nepriklausomai. Taigi, partizanų karas yra savotiška Lietuvos politinės istorijos kulminacija, ypatingai aiški ir nedviprasmiška žmonių pozicijos savos valstybės atžvilgiu išraiška. Ši aplinkybė yra vienas iš svarbiausių faktorių, nulemiančių partizanų karo istoriniu studijų aktualumą. Tai Lietuvos istorijos tarpsnis, nuolat primenantis šiuolaikinei visuomenei jos siekius ir prisiimtą pasauležiūrą bei gyvenimo būdą.

Kita vertus, partizanų karas taip pat yra laikotarpis, „išvedantis“ Lietuvą į pasaulio istoriją. Jei 1918-1940 m. Lietuvos Respublikos užsienio politika, ja retrospektyviai analizuojant, dažnai apibūdinama kaip ribota, pasyvi ar net provincionali, tai 1944-1953 m. jos piliečiai aktyviai dalyvavo visam pasauliui reikšminguose įvykiuose. Taip nutiko ne tik todėl, kad partizanų karo metu Lietuva tapo vienu iš karščiausių (kartu su Ukraina ir Lenkija) prasidedančio Šaltojo karo „tašku“. Svarbu ir tai, kad partizanai kovojo ne tik už Lietuvos išlaisvinimą, bet ir prieš sovietų totalitarinį režimą ir jo siektą primesti pasaulio

¹ Šioje disertacijoje terminas „partizanų karas“ vartojamas kaip neutraliausia sąvoka, nusakanti Lietuvos gyventojų ginkluotą pasipriešinimą sovietų okupacijai 1944-1953 m. Terminas „partizanas“ apibūdina šio pasipriešinimo dalyvį.

ir žmogaus sampratu modeli. Todel šio karo istorija, kaip ir kitu Rytu Europos valstybiu pasipriešinimo komunizmui istorija, negincijamai liudija, jog XX a. buvo du totalitariniai režimai, iš kuriu Antrajame pasauliniame kare nugaletas tik vienas. Butent šios antikomunistinio pasipriešinimo istorijos žlugus Sovietu Sajungai tampa naujos, sažiningesnes XX a. ivykiu interpretacijos, kuri turetu ilgainiui „nukonkuruoti“ apkarpyta ir trumpalaikiu politiniu kompromisu pagrista „niurnbergiška“ didiji pasakojima, pagrindu. Šios aplinkybes nulemia ne tik nacionalini, bet ir tarptautini 1944-1953 m. Lietuvos partizanų karo istorijos studiju aktualuma. Ji patvirtina ir augantis užsienio mokslininku susidomejimas šiuo laikotarpiu, kaip ir apskritai Lietuvos ir kitu Rytu Europos valstybiu padetimi per Antraji pasaulini kara ir iš karto po jo.

Taciau ši aktuali tema iki šiol yra palyginti menkai išnagrineta. Iš dalies tai nuleme pati Lietuvos padetis. Nelaisves salygomis buvo neimanoma normali partizanų karo istorijos tyrimu eiga pacioje Lietuvoje. Galimybes laisvai vystyti tiriamąją veiklą turejo tik išeivijos autoriai, taciau ju studijas ribojo šaltiniai (Lietuvoje išlike partizanų ir sovietu instituciju archyvai buvo neprieinami, o dokumentu rinkinius sudaromi atsižvelgiant i partini istorijos „aiškinimą“). Tokiu budu susiklose situacija, kai net ir praejus pakankamai ilgam laiko tarpui, partizanų karo istorija vis dar yra ne tiek mokslo objektas, kiek visuomenes atmintis. Taciau ši atmintis yra sovietu totalitarines politikos deformuota ir suskaldyta. Šios priežastys nuleme, kad profesionalus istorikai po Lietuvos nepriklausomybes atkurimo 1990 m. pirmiausia sieke kritiškai ivertinti daugeli prieštaringu pasakojimu ir nustatyti labiausiai tiketina ivykiu seka. Todel nors po nepriklausomybes atkurimo išleista literatura apie partizanų kara atrodo gausi, kokybine prasme ji palyginti vienoda.

Dauguma studiju visu pirma aprašo konkrečius 1944-1953 m. laikotarpio ivykius Lietuvoje, partizanų veiksmus, gyvenimo buda ir priemones, kuriu sovietai emesi partizanams nugaleti. Diskusijos tarp autoriu paprastai kyla del detaliu, netiksliai pateiktu faktų, skaiciu, neteisingo tam tikru asmenu apkaltinimo žiaurumais ar, priešingai, nusikaltimu nuslepimo. Kitaip tariant, šios studijos sukure tam tikra remini *pasakojima* apie partizanų kara,

bet nepateike jo *sampratos*. Tiksliai atkuriant įvykius dažnai nesiryžtama apibendrinti, kokio platesnio reiškinių dalis jie yra. Tokia situacija iš dalies itakojo ir istorines faktografijos dominavimas istorijos moksle.

Taciau gilintis į partizanų karą svarbu ne tik dėl istoriografijos bukles, bet ir dėl dabartinės Lietuvos politinių ir teisinių problemų. Nors įstatymų nuostatos aiškios: sovietų okupacija - neteisėta, vienintelė teisėta valdžia - partizanų vadovybė, etc., praktinis su partizanų karu susijusių klausimų (sovietų karo nusikaltimai, tikri/menami partizanų nusikaltimai ir pan.) teisinis vertinimas įvairuoja. Valstybės pareigūnų sprendimu šioje srityje analizei leidžiama daryti prielaidą, kad šiandienines partizanų karo teisinio vertinimo problemas yra glaudžiai susijusios su mentaliniais sovietmečio padariniais, nes akivaizdu, kad visuomenė ir, konkrečiai, teisine bendruomenė nevertina partizanų karo taip, kaip jis būtų vertinamas tuo atveju, jeigu sovietų okupacinės struktūros nebūtų turėjusios galimybes vykdyti plataus masto ideologinę politiką ir taip veikti visuomenės samonę. Todėl kompleksiniu ir sisteminiu tyrimu siekiama ne tik paaiškinti klaidingą ar netikslų istoriniu partizanų karo sampratu atsiradimą ir jį nukenksminti bei įgalinti produktyvesnius tyrimus, bet ir atskleisti valstybės testinimo ir atminties politikos formavimui reikšmingus faktorius.

2. Tyrimo problema

Svarbiausias tyrimo problemas nulemė akademiniuose darbuose, viešojoje erdveje, politinėje ir teisineje veikloje susiklostęs neadekvatus partizanų karo suvokimas. Ji galima išvelgti visuose trijuose tiriamuose lygmenyse, kuriuos toliau vadinsime „kulturomis“.

„Kultura“ šiame darbe yra ne tiek specifinė teorinė kategorija, kiek analitinis instrumentas, padedantis aiškiau atskleisti problemą. Todėl trys tyrimo lygmenys – „kultūros“ skiriami ir apibrežiami palyginti laisvai. Ju išskyrimas leidžia sukurti tam tikrą orientacinį rėmą, įgalinanti išskaidyti įvairiu tiesiogiai skelbiamu ir nuspejamu požiūriu į partizanų karą visuma į

atskirus segmentus ir šiuos segmentus analizuoti, atskleidžiant ju tarpusavio ryšius. Atsižvelgiant į šia tyrimo specifika, pasirinkta plačiausia kultūros samprata. Atspirties tašku ja apibrežiant tapo toliau aptariama Jørno Rüseno teorine prieiga, pagal kuria istorinė kultūra suprantama kaip aprepanti bemaž visas istorijos apraiškas viešojoje erdveje, pradedant mokslinėmis studijomis ir baigiant specialiais empiriniais tyrimais fiksuojamomis ar bendroje viešojoje erdveje pasireiškiančiomis visuomenės nuostatomis.

Taciau tyrimas neapsiriboja vien tik grynai istorine kultūra, nes tiriamos ne vien tam tikros nuostatos partizanų karo atžvilgiu bei požiūriai į ją, bet ir šiu nuostatu ir požiūriu nulemti politiniai veiksmai ir sprendimai. Todel kaip analogija istorinei kultūrai įvedama politinės kultūros sąvoka. Ji iš dalies atitinka terminą, vartojama politikos moksluose ir aiškinanti politinę kultūrą kaip „specifines politines orientacijas – požiūrius į politinę sistemą ir jos įvairias dalis ir požiūrius į savo vaidmenį sistemoje“². Taciau šiame darbe politinės orientacijos tiriamos vienu ypatingu pjuviu – būtent istoriniu nuostatu „persismelkimo“ į politinius veiksmus ir sprendimus požiūriu. Ši aplinkybė susieja politinės kultūros sampratą su istorine kultūra ir pavercia politinės kultūros sampratą bent iš dalies išvestine.

Ta pati išlyga taikytina ir teisinės kultūros apibrežimui. Nors tyrime vartojama teisinės kultūros sąvoka iš esmės atitinka tą, kuri žinoma teisės sociologijoje³, šiame darbe ji susiejama su istorine kultūra. Teisinės kultūros bruožai ir pokyčiai tiriami tiek, kiek jie atskleidžia tam tikru istoriniu nuostatu apraiškas teiseje. Tokiu būdu darbe laikomasi aiškaus istorijos ir istorinės kultūros primato. Tyrimas pirmiausia ir labiausiai yra istorinės kultūros

² Almond, G., Verba, S. (Ed.). *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton, 1963, p. 12. Apie politinės kultūros sąvoką politologijoje taip pat žr.: Politinė kultūra ir visuomenės kaita (sud. A. Jankauskas). Vilnius-Kaunas, 2002; *Mikėniene, S.* Politinė kultūra pereinamuoju laikotarpiu // *Filosofija. Sociologija*, 2003, nr. 4, p. 27-32.

³ „Teisine kultūra reiškia visa, kas natūraliai susiklostė istorijos eigoje ar buvo kryptingai sukurta tam tikros visuomenės teisės srityje. Teisinės kultūros sąvoka leidžia išvaizduoti ir analizuoti teisę kaip vientisą darinį, kaip savitą socialinių santykių sritį, socialinę subsystemą. Teisinės kultūros sąvoka apima tam tikroje visuomenėje egzistuojančias, su teise susijusias vertybines orientacijas, normas, institucijas, procesines taisykles ir elgesio modelius“ (*Nazaroviene, D., Merkys, G.* Teisinės kultūros bruožai (sociologinė perspektyva) // *Filosofija. Sociologija*, 2003, nr. 1, p. 31-36). Apie teisinės kultūros sampratą taip pat žr.: *Nazaroviene, D.* Teisinės kultūros samprata ir jos sociologinio tyrimo metodologinė prieiga // *Socialiniai mokslai*, 2003, nr. 3 (40); *Posner, R. A.* *Law and Legal Theory in England and America*. Oxford, 1996; *Varga, C. (Ed.)*. *Comparative Legal Cultures*. Dartmouth, 1992.

placiaja prasme tyrimas. Taciau atskiru politinio ir teisinio demenu išskyrimas leidžia labiau pabrėžti specifines problemas, identifikuojamas šiuose lygmenyse – kulturose.

Istoriniame lygmenyje galima išvelgti keisto posovietinio-tautinio požiurio i istorija dominavima. Ryškiausias šio požiurio bruožas – iškreiptas „savo“ ir „svetimo“ atskyrimas, vadovaujantis vien tik nacionaliniu kriterijumi (pvz.: „lietuviškas“ komunizmas yra „savas“, o krikščionybė – „svetima“)⁴. Toks požiuris lemia atvirai skelbiama ar nujauciama partizanų karo kaip pilietinio karo (nes abiejose pusėse kariavė „savi“) suvokimą, kuri atskleidžia tokie istorinių studijų ir visuomeninių diskusijų aspektai:

1. Neneigiant partizanų išsivadavimo siekio, beveik visuotinai pripažįstama, kad partizanų karas buvo vidaus konfliktas⁵.

2. Partizanų baudžiamieji veiksmai nusikaltimais itiniamu civilių gyventojų atžvilgiu traktuojami kaip jų galutinis tikslas, o ne kaip priemonė⁶.

3. Pabrėžiama, kad partizanai buvo tik radikaliausi pasipriešinimo atstovai, kurie netoleravo kitos nuomonės ir todėl atmetė neginkluoto pasipriešinimo idėjas⁷.

4. Viešose diskusijose atsispindi istorinėje samoneje isitvirtinusios klišės „lietuvis prieš lietuvi“, „brolis prieš broli“⁸.

Toks susikoncentravimas i santykius kovojancios visuomenės viduje dažnai užgožia pati kovos aspektą. Partizanai suvokiami, visu pirma, ne kaip savi kovotojai su svetimais užkariautojais, bet kaip smulkesniu tikslu siekusi

⁴ Placiau žr.: *Putinaite, N.* Kas „sava“ ir kas „svetima“? Sovietinio lietuviškumo restitucijos bruožai // *Naujasis židinys-Aidai*, 2007, nr. 10, p. 463-473.

⁵ Bene ryškiausiai toki požiūri apibėrė Kestutis K. Girnius: „Teiginiui, kad partizanų kovos buvo vidaus karas, pritaru ir komunistai, ir aršiausi išėivijos patriotai“. Žr.: *Girnius, K. K.* Partizanų kovos Lietuvoje. Chicago, 1987, p. 39.

⁶ Ši aspektą ypac gerai atskleidžia kai kurių autorių vartojami specifiniai terminai. Pavyzdžiui, Mindaugas Pocius net savo daktaro disertacijos pavadinime partizanų baudžiamąją politiką apibūdina kaip „kova su kolaboravimu kaltintais gyventojais“. Žr.: *Pocius, M.* Partizaninis pasipriešinimas Lietuvoje 1944-1953 m.: kova su kolaboravimu kaltintais gyventojais. Daktaro disertacija. Vilnius-Klaipėda, 2005.

⁷ Šia versija ypac aiškiai išreiške Liudas Truska. Žr.: *Truska, L.* „1944–1953 metai: ka dave Lietuvai partizaninis karas?“ // *Akiraciai*. 2003, kovas.

⁸ Tokios klišės buvo ypac ryškios XX a. 9-ajame dešimtmetyje prasidėjusioje diskusijoje del partizanų karo, apemusioje visa Lietuva: „O banditu kovos tikslas buvo tarybines santvarkos griovimas, bet žude moteris, vaikus ir senius. Tie patys pažįstami kaimynai lietuviai“. Žr.: *Šukiene, J.* Nerašykite netiesos // *Draugas* (Šakiai). 1989 m. kovo 2 d.

savotiška karine „interesu grupe“. Perdetas tautiškumo akcentavimas savotiškai panaikina valstybe kaip tapatybes dali ir veiksmu vertinimo kriterijū (mintis ar potekste, kad blogai elgesi partizanai kovodami su „savais“ kolaborantais, nes šie – lietuviai, dažnai nusveria akivaizdžia išvada, kad veikdamas prieš savo valstybę žmogus tampa svetimu). Del šios priežasties ir paties partizanų karo nepavyksta integruoti i XX a. Lietuvos – tautines valstybes, kuri buvo užkariauta, priešinosi ir išsivadavo – istorini paveikslo.

Politiniam lygmenyje yra neišnaudotas politinis partizanų karo potencialas. Žlugus Sovietų Sąjungai ir atsikuriant nepriklausomai Lietuvos valstybei, jai buvo labai svarbu rasti esminius istorinius įvykius, kurie sudarytu naujos valstybės ir visuomenės politinio identiteto pagrindą. Partizanų karas galėjo tapti vienu iš svarbiausių tokiu įvykiu. Valstybėje, gimusioje iš pasipriešinimo totalitariniam sovietų režimui, praeityje vykęs tikras karas su juo galėjo turėti didžiulę visuomenę telkiančią, vienijančią ir simbolinę reikšmę. Tai, atrodo, suvoke ir pirmieji nepriklausomos Lietuvos politikai, kurie stengėsi istatymais itvirtinti partizanų karo teisėtumą ir buvusių karo dalyvių statusą, itraukti buvusius partizanus ir nukentėjusius nuo režimo asmenis i politinę bei visuomeninę veiklą⁹.

Taciau šiandien jau galima konstatuoti, kad minėtos politinės iniciatyvos nepasiekė noreto rezultato. Ryžtingos politinės deklaracijos nebuvo paremtos tvirtais teisiniais sprendimais, aiškūs, pozityvus ir nedviprasmiškas partizanų karo vertinimas netapo valstybės pozicija, o liko tik atskiru partijų bei politikų nuostata. Ilgainiui dauguma politinio gyvenimo dalyvių partizanų karo temą apskritai vengti, o budami priversti apie jį kalbėti pasisakydavo ne aiškiais teiginiais, o abstrakcijomis, pilietinio karo sampratai pataikaujanciomis ir maksimaliam rinkėjų skaičiui itikti turinciomis frazėmis¹⁰.

⁹ Tarp svarbiausių istatymų būtų galima paminėti Pasipriešinimo 1940–1990 m. okupacijoms dalyvių teisinio statuso istatymą ir Pasipriešinimo 1940–1990 metų okupacijoms dalyvių teisinio statuso pripažinimo ir karių savanorių kariniu laipsniu bei apdovanojimu prilyginimo istatymą. Didele reikšme turėjo ir Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro isteigimas, sprendimas minėti Partizanų atminimo diena (minima trečiaji gegužės sekmadieni kartu su Kariuomenės ir visuomenės vienybės diena), Politinių kalinių ir tremtinių sąjungos isikurimas.

¹⁰ Labai vaizdus tokio „kompromisinio“ pareiškimo pavyzdys yra ši Algirdo Brazausko pasisakymo ištrauka: „Aš vis delto dar pasigendū visos tiesos apie Lietuvijoje prieš sovietų okupaciją kovojusius

Teisiniame lygmenyje galima konstatuoti, kad su buvusiais partizanais šiuolaikines valstybes institucijos elgiasi neteisingai. Iš esmės jie tiesiog tampa painiu teisiniu manipuliaciju aukomis. Ši procesa atspindi keletas aspektu:

1. Buvimo partizanų irodymas nėra pakankama sąlyga atitinkamam teisiniam statusui igyti. Statuso igijimas susiejamas su teisiu atkurimu – rehabilitacija.

2. Jau pats teisiu atkurimo principas reiškia, kad pripažistama buvusi sovietų jurisdikcija partizanų atžvilgiu.

3. Teisiu atkurimo procesas vyksta remiantis sovietų institucijų surinktais duomenimis. Tokiu būdu pripažistama, kad sovietinis baudžiamasis procesas buvo teisetas ir kad sovietų represiniu strukturu išgautais parodymais ir kitais duomenimis Lietuvos teismai gali gristi savo sprendimus.

4. Nagrinedami buvusių partizanų teisiu atkurimo klausimus, teisejai nesilaiko principo, kad partizanų vadovybė buvo aukščiausia teiseta karine ir politine valdžia okupuotos Lietuvos teritorijoje, nors toks principas yra itvirtintas istatymuose.

Del šiu priežasčių didelei daliai buvusių partizanų, ypač dalyvavusių kovines operacijose, teisės yra neatkuriamos, nes sovietai juos buvo nuteisė už „teroro aktus“ civilių gyventojų atžvilgiu. Taip ne tik nevykdomas teisingumas, šiuolaikines demokratines valstybes teismams patvirtinant totalitarinio režimo represiniu strukturu sprendimus, bet ir daroma žala valstybės interesams, nes teisine praktika užtikrina, kad už riziką gyvybe ir laisve valstybe atlygina ne ordinais ir pensijomis, o bylinejimusi ir itarimais.

Visais trimis atžvilgiais situacija Lietuvoje yra paradoksali, lyginant su kitomis pasipriešinima Antrojo pasaulinio karo metu išgyvenusiomis valstybėmis. Kaip rodo jų patirtis, iš karto po pergalės prieš totalitarinį režimą-

partizanų. Mes matome tik tuos žmones, kurie su ginklu rankose miškuose kovojo su NKVD, su sribais. Negalima užmiršti, kad banditai, vadinamieji „miško broliai“, išžudė 25 tukstancius paprastu kaimo žmonių, dažnai visai ne sribu ar kokiu enkavedistu“. Žr.: *Gudavicius, S.* Objektyvus požiūris i istorija paieškos// Kauno diena, 1999-12-22.

Pastebėtina, kad partizanų karas, kaip identiteto elementas, stipriau isitvirtino grynai karineje šiuolaikines Lietuvos tradicijoje. Specialiuju operaciju junginiai savo narius net vadina „žaliukais“, kildindami šį terminą tiesiogiai iš partizanų tradicijos. Žr.: <http://www.kam.lt/index.php/lt/130241/>. Tačiau platesniems politikos ir visuomenės sluoksniams toks požiūris nėra būdingas.

užkariautoja pasipriešinimo dalyviai yra smarkiai heroizuojami. Istoriniame lygmenyje, tyrimai vykdomi preziumuojant pasipriešinimo kovos ir jos pergales teisėtumu ir teisingumu, politikai stengiasi kaip nors save susieti su pasipriešinimo dalyviais, pasirodyti ju iškovojimu saugotojais ir tradicijos tesejais, o teisiniu požiūriu rezistentai išvengia bet kokios atsakomybės už savo galimai nusikalstamus veiksmus ir igyja privilegijuota teisini statusa (gauna apdovanojimus, specialias pensijas, atskirais atvejais igyja kitu specialiu teisiu). Tik praejus keliems dešimtmečiams po pergales atsiranda istorines studijos, skatinancios giliau pažvelgti i pasipriešinimo istorija, ivertinti pasipriešinimo sąjudžiu problemas, keliancios ju galimai ivykdytu nusikaltimu klausimus. Taciau net ir šios studijos nesuponuoja pilietinio karo sampratos¹¹.

Taigi, visuomenės ir valstybės reakcija i partizanų karą Lietuvoje yra atvirkščia įprastai. Tokia padėtis savaime kelia klausima apie neadekvacių nuostatų kilme ir ju susiformavima itakojusius istorinius veiksnius. Išreiškus tyrimo problema klausimu ji skambetu taip: kodel Lietuvoje partizanų karas vertinamas taip itariai?

3. Tyrimo objektas, tikslas ir uždaviniai

Kiekvienai iš tiriamų kultūrų yra būdingos tam tikros išraiškos formos, kurios ir studijuojamos atliekant tyrimą. Šios formos svarbios tuo, kad jų ištyrimas leidžia spėti apie konkrečias visuomenės nuostatas, jų reikšme ir vaidmeni to visuomenės gyvenime. Lygiai taip pat šiu išraiškos formų kilmes bei raidos nustatymas leidžia spėti apie nuostatų kilme, formavimosi

¹¹ Neblogas tokios valstybės pavyzdys yra Danija. Nors Danijos rezistentų buvo nedaug, o jų indelis i pergalę Antrajame pasauliniame kare gali kelti nemažai abejonių, savo politinė reikšme ir teisiniu statusu po karo jie tapo panašūs i kitų nacių okupuotų valstybių rezistentus. Vadinamasis Danijos istoriku revizionizmas prasidedo tik apie 2000 m., kai pasirode daug diskusijų sukėlusio istoriko Stefan Emkjær knyga apie Danijos rezistentų veiksmus itariamų kolaborantų atžvilgiu. Ypač idomu tai, kad Danijos vyriausybė Antrojo pasaulinio karo metais sutiko pati isileisti Vokietijos kariuomene ir todėl Danija nebuvo aneksuota, per visą karą laikotarpį išlaikė savo valdžios institucijas bei teisesauga. Taigi, pasipriešinimo dalyvių kovas tokiomis sąlygomis butu galima daug labiau pagrįstai vadinti pilietiniu karu nei partizanų karą Lietuvoje. Nepaisant to, revizionistai apsiriboja tik tuo, kad siekia atkreipti visuomenės dėmesį i tamsiąją pasipriešinimo pusę, bet ne ji paneigti. Žr.: *Emkjær, S. Stikkerdrab – Modstandbevægelsens likvidering af danskere under besetelsen. Aschehoug Dansk Forlag A/S, 2000; Lindtner, C. Der Zug fährt schon – sanfter Revizionismus in Dänemark // <http://www.vho.org/VffG/2001/3/Lindtner340-347.html>.*

mechanizma bei ju ryši su tam tikrais visuomenės pergyventais istoriniais įvykiais ar tam tikru asmeniu bei institucijų atliktais veiksmais tos visuomenės atžvilgiu. Šios išraiškos formos visuose trijuose tiriamuose lygmenyse yra skirtingos, todėl aptariamos atskirai.

Istorinės kultūros išraiškos formos yra visu pirma profesionalių istorikų darbai, ypač plačiausia prasme. Ši sąvoka apima ne tik monografijas, straipsnius bei pranešimus konferencijose, bet ir televizijos bei radijo laidas, darbas įvairiose komisijose, darbo grupėse, o taip pat ir tam tikra tema pasirinkima bei tyrimu problemų formulavimas. Visa tai leidžia suvokti istorikų turimas vidines nuostatas, jų kilmę bei įtaką atliekamoms tyrimams.

Kita svarbi istorinės kultūros išraiškos formų dalis yra neistorikų vieši pasisakymai apie istoriją. Tai menininkų darbai, grožinės literatūros kuriniai, kino filmai, kultūros ir visuomenės veikėjų vieši straipsniai ir komentarai žiniasklaidoje, o taip pat ir laišakai spaudai, komentarai interneto svetainėse bei kitokios viešos iniciatyvos. Jos atskleidžia tai, koks istoriniu įvykiu suvokimas ir vertinimas yra išsivertinęs visuomenėje, kokie yra galimi tokio suvokimo šaltiniai ir kaip nuostatos veikia visuomenės gyvenimą.

Politinės kultūros išraiškos formos apima įvairius žmonių veiksmus politiniame gyvenime. Tai tam tikru įstatymu, nutarimu, deklaracijų priėmimas, politikų kalbos, pasisakymai, interviu žiniasklaidoje, keliamos problemos, komisijų, darbo grupių ar net institucijų kurimas. Be to, svarbiomis politinės kultūros išraiškomis yra ir politinių partijų kurimas, tam tikru idėjų kelimas, politinių programų formulavimas ir reakcija į jas. Visi šie veiksniai leidžia spręsti apie visuomenės politines nuostatas, politinį sutarimą, ateities vizijas, numatomas valstybės vystymo kryptis.

Teisinės kultūros išraiškos formos yra teisiniai sprendimai. Tai teismų sprendimai, bylų medžiaga, o taip pat teisininkų veikla valstybinėse institucijose, komisijose, darbo grupėse, straipsniai, diskusijos teisiniais klausimais, komentarai žiniasklaidoje. Šie duomenys atskleidžia teisininkų kaip specifinio sluoksnio požiūrį į visuomenės problemas, o taip pat ir likusias visuomenės dalies požiūrį į teisinius procesus.

Šios disertacijos remuose aptartos istorines, politines ir teises kulturos išraiškos formos tiriamos siekiant nustatyti visuomenes nuostatas partizanų karo atžvilgiu. Pažymėtina, kad visu triju lygmenu-kulturu išraiškos formos tiriamos tipologiškai. Tyrimo tikslas nera atlikti sociologine visuomenes nuostatu analize. Pasirinktas kitas kelias – per tipinius pavyzdžius atskleisti vyraujancias istorines nuostatas ir parodyti ju ryši su politine retorika, pažiūromis bei teisiniais sprendimais. Toks tyrimo objekto ir pobūdžio apibrėžimas, kaip ir suformuluota tyrimo problema nulemia ir pati tyrimo tiksla.

Apibendrintai galima pasakyti, kad šio tyrimo tikslas – atskleisti partizanų karo sampratą šiuolaikineje Lietuvos istorineje, politineje ir teisineje kulturoje, nustatyti šiu nuostatu kilme, atskleisti ju istorine raida ir paaiškinti prieštaringa visuomenes nusistatyma partizanų karo atžvilgiu, pasireišskianti visuose trijuose tiriamuose lygmenyse.

Siekiant tokio tikslo svarbu atlikti šiuos žingsnius:

1. Tiriant istorines kulturos išraiškos formas, rekonstruoti visuomeneje vyraujancia istorine partizanų karo sampratą.
2. Fiksuojant politines kulturos išraiškos formas, atskleisti partizanų karui teikiama politine reikšme.
3. ? pžvelgiant teises kulturos išraiškos formas, nustatyti partizanų karo teises puses suvokima ir buvusių partizanų teisini traktavima.
4. Atsigrežiant i sovietu istorine politika, pasigilinti i propaganda išorei ir vidine indoktrinacija, siekiant išgryninti sovietinio režimo skiepytas partizanų karo sampratos klišes.
5. Pameginti pateikti nuoseklu šiuolaikines Lietuvos visuomenes nuostatu partizanų karo atžvilgiu formavimosi vaizda, atskleidžiant sovietu indoktrinacijos itaka šiam procesui, identifikuojant iš propagandos perimtu klišiu vartojima ir nurodant galimus ju iveikos budus.

4. Teoriniai tyrimo pagrindai

Teorines užsibrežtojo tyrimo prielaidas sudaro istoriku ir filosofu darbai, skirti visuomenės istorinei savivokai, totalitarizmo teorijai ir konkrečiai Lietuvos sovietinei patirčiai. Svarbiausius teorinius pagrindus tyrimui suteikė Jörno Rüseno, Hannah Arendt ir Nerijos Putinaites darbai. Iš Rüseno perimta istorijos kultūros samprata ir kai kurios idėjos apie istorines sąmonės formavimąsi ir raidą. Arendt šiam tyrimui buvo svarbi kaip totalitarizmo teorijos autore, kurios teiginiai padėjo suvokti ir paaiškinti sovietų politikos sistemingumą ir kryptingumą. Pagaliau Putinaites mintys apie „tarybinį žmogų“ (*homo sovieticus*) ir sovietinės bei posovietinės visuomenės gyvenimą padėjo išgryninti išvadas apie tikrosios istorijos ir sovietinės indoktrinacijos reikšmę tokiai visuomenei.

Rüsenas dideli dėmesį skyre visuomenės istorines sąmones ir identiteto formavimuisi. Siekdamas tiksliau apibrėžti praeities ir istorijos vaidmenį visuomenės gyvenime, jis suformulavo naują „istorijos kultūros“ terminą: „Istorijos kultūros“ terminas siūlo tokį požiūrį į skirtingas mokslinio tyrimo, meninio apipavidalinimo, kovos dėl politinės valdžios, mokyklinio ir užmokyklinio auklėjimo, laisvalaikio ir kitas viešo istorinio atsiminimo procedūras, kad jos visos gali būti suprantamos kaip vienos vienintelės mentalinės galios apraiškos. Taip jis sintezuoja universitetą, muziejų, mokyklą, valdymą, masines priemones ir kitas institucijas į kolektyvinio atsiminimo tašką visuma ir integruoja mokymo, pramogų, iteisinimo, kritikos, laisvalaikio, švietimo ir kitų atsiminimo būdų funkcijas į visą apimanciją istorinio atsiminimo vienoje“¹².

Taigi, istorijos kultūra yra tai, kas igalina atsirasti tam tikrai sutartini visuotini įvykių interpretavimui, visuomenės istorinio identiteto pagrindui. Tam lemiamą reikšmę turi istoriniu pasakojimu įvairovė ir tarpusavio sąveika. Istorini pasakojimu Rüsenas laiko visos istorijos kultūros pagrindą: „Istoriniam pasakojimui būdinga bendra funkcija orientuoti praktinį gyvenimą laike mobilizuojant laiko patyrimo prisiminimą, pletojant testinumo sąvoką ir stabilizuojant tapatybę. Ši bendra funkcija gali būti realizuota keturiais

¹² Rüsen, J. Istorika. Istorikos darbu rinktinė. Vilnius, 2007, p. 79-80.

skirtingais budais, atitinkanciais keturias butinas salygas, kurios turi buti ivykdytos, kad žmogaus gyvenimas galetu testis begant laikui: tai teigimas, reguliarumas, neigimas, transformacija. Todel aš išvelgiu keturis skirtingus funkcinius istorinio pasakojimo tipus ir juos atitinkancias historiografijos formas¹³.

Rūseno skiriami tipai yra tradicinis, pavyzdinis, kritinis ir genetinis. Pirmojo tipo pasakojimai paaiškina tam tikru elgesio normu kilme, antrojo – pavyzdžiais pabrėžia tokiu normu laikymasi ir testinuma, treciojo – neigia nusistovejusi elgsenos modeli, ketvirtojo – paaiškina, kodel ilgainiui viena modeli pakeicia kitas. Tokiu budu, veikiant ivairiu tipu pasakojimams, žmogui ir visuomenei pavyksta save suvokti laiko perspektyvoje: iš kur aš atsiradau, kodel mano proteviai elgesi ne taip, kaip aš, ir kaip kito žmoniu elgesys iki to laiko, kai atsirado man iprastos normos.

Kalbant apie istorinius pasakojimus svarbu suvokti ir ju dinamika. Tradiciniai ir pavyzdiniai pasakojimai atsiranda iš karto po istorinio ivykio, veliau juos keicia kritiniai ir genetiniai. Pavyzdžiui, 1918-1920 m. Nepriklausomybes kovos iš karto pradetos traktuoti kaip nuo seniausiu laiku (kovu su kryžiuociais) žinomo lietuviu narsumo ir didvyriškumo pavyzdys¹⁴. Veliau (del tam tikro sovietmecio „išalo“ – iš esmes tik dabar) atsirado kritiniai teiginiai, kad gal ne tiek (ar ne tik) igimtas didvyriškumas, kiek savanoriams pažadeta žeme leme daugelio iš ju apsisprendima. Galiausiai genetiniai pasakojimai, matyt, paaiškina, kad, nepaisant visu sukilimu ir išsaugotos pasipriešinimo dvasios, per daugiau kaip šimta Rusijos imperijos valdymo metu lietuviu patriotizmas gerokai atbuko, tad entuziastingiems naujos valstybes politikams teko ji atgaivinti žemes pažadais.

Ši Rūseno suformuluota istorines kultūros struktūros ir dinamikos samprata leidžia kitaip pažvelgti i tyrimo problema. Partizanų karo atveju, normalios sekos „tradiciniai ir pavyzdiniai pasakojimai – kritiniai pasakojimai – genetiniai pasakojimai“ nustatyti neimanoma. Mat tradiciniai ir pavyzdiniai

¹³ Ten pat. P. 66.

¹⁴ Pvz., *Tarasenka P.* Lietuvių kovos dėl nepriklausomybės. Kaunas, 1925; Savanoris: Lietuvos kariuomenės kūrėjų-savanorių knyga (red. S. Butkus). Kaunas, 1929.

pasakojimai apie partizanų karą taip ir neatsirado. Reta išimtimi iš šios taisyklės galetu būti laikomi dar karo metu parašyti Juozo Lukšos „Daumanto“ atsiminimai¹⁵, tačiau Lietuvos gyventojams sovietmečiu jie, galima sakyti, buvo neprieinami. Panašiai neprieinami buvo ir partizanų dienoraščiai¹⁶, dainos¹⁷, poezija¹⁸, kurie (su itin retomis išimtimis) taip ir netapo Lietuvos kultūros dalimi.

Del totalitarinio režimo užtikrintos vidinės iš išorinės izoliacijos atsitiko taip, kad pirmieji pasakojimai apie partizanų karą, atsiradę sovietinėje Lietuvoje, buvo sovietiniu autoriumi „grožiniai“, „publicistiniai“ ir „moksliniai“ romanai¹⁹ ir dokumentų rinkiniai²⁰. Tai iš esmės buvo kritiniai (ar net genetiniai) pasakojimai, tureje „iš viršaus“ paaiškinti Lietuvos gyventojams jų nesena istorinė patirtis. Šie pasakojimai užpildė del totalitarinės prievartos atsiradusi interpretacinį vakuumą. Tokie sovietiniai pasakojimai buvo tik *pseudoistoriniai*, nes remėsi ne tik realia atskiru žmonių ir visuomenės patirtimi, bet ir totalitarine fikcija. Atitinkamai ir tokiais pasakojimais sukurtas istorinės kultūros atitikmuo iš tikrųjų tebuvo *pseudokultura*.

Kita dalis pasakojimų apie partizanų karą pasirodė emigracijoje²¹. Tačiau tai taip pat nebuvo nei tradiciniai, nei pavyzdiniai pasakojimai. Teisingiau būtų juos vadinti *kontrkritiniais*. Šiais pasakojimais buvo visu pirma siekiama paneigti sovietų propagandą, todėl jie dažniausiai konstruoti neigimo principu. Iš dalies kaip tik išėivijos tradicijos pasekmė buvo neigimo principo populiarumas po nepriklausomybės atkurimo susiformavusioje partizanų karo istoriografijoje.

Tokiu būdu partizanų karą galima laikyti savotiška istorinės kultūros „juodąja skylė“. Sovietmečiu sukurta ir palaikyta *pseudokultura* Lietuvai atkurus nepriklausomybę žlugo, nes buvo demaskuotas jos fiktyvus ir

¹⁵ Žr. Lukša-Daumantas, J. Partizanai. Vilnius, 2005.

¹⁶ Pvz., Liogino Baliukeviciaus – Partizano Džuko dienoraštis (parengė A. Kašeta). Vilnius, 2006.

¹⁷ Pvz., Kompaktinė plokštele „Už laisvę, tėvyne ir tėvę“ (prodiuseris M. Jancius). Vilnius, 2007.

¹⁸ Pvz., Broniaus Krivicko raštai (sud. V. Gasiliūnas). Vilnius, 1999.

¹⁹ Pvz., Usaciovos, J. Nemunas laužia ledus. Vilnius, 1956.

²⁰ Pvz., Krauja sugere Džukijos smelis (sud. A. Vabalas). Vilnius, 1960.

²¹ Pvz., Remeikis, T. Opposition to Soviet rule in Lithuania, 1945-1980. Chicago, 1980.

propagandinis pobudis. Tačiau vien demaskuojancios *kontrpropagandines* istoriografijos nepakako tam, kad atsirastu nauja partizanų karo interpretacija.

Savo ruožtu, Arendt sieke paaiškinti totalitarizma kaip specifini politini ir socialini reiškiniai. Žymiausiame savo veikale „Totalitarizmo ištakos“²² ji paaiškino šio reiškinio prigimtį, raidą ir turinį. Arendt taip pat suformulavo ir bene išsamiausia totalitarinės politikos apibūdinimą. Jos teorines prielaidas leidžia paaiškinti sovietinės propagandos ypatumus ir jos poveikio sunkumus. Pasak Arendt, totalitarizmas peržengia įprastos propagandos ribas. Baisiausias ir pavojingiausias totalitariniu sąjudžiu (o vėliau – totalitariniu režimu) bruožas yra ne ju polinkis smurtauti, o gebėjimas sukonstruoti ir primesti savo valdiniam fiktyvia socialine tikrove. Totalitarinio režimo valdomi žmonės turi netikrą istoriją, nuolat kovoja su išgalvotais samokslais dabartyje ir tiki kuria režimo vadovų išivaizduojama ateiti: „Prieš užgrobdami valdžią ir susikurdami pasaulį pagal savo doktrinas, totalitariniai sąjudžiai sufantazuoja melagingą pastovumo pasaulį, kuris žmogaus proto reikmes atitinka labiau negu pati tikrove – pasaulis, kuriame, valdomos grynos vaizduotes, bešaknės masės gali jaustis kaip namie ir yra apsaugotos nuo niekada neišnykstančių smugiu, kuriuos realus gyvenimas ir realus patyrimas nuolat suduoda žmonėms ir jų viltims. Totalitarinės propagandos jėga – dar iki sąjudžiams gaunant galia nuleisti geležine uždanga, kad sutrukdytu kam nors, bent menkiausioms užuominoms apie tikrovę, trikdyti stingdancia visiškai išivaizduojamo pasaulio ramybę – gludi jos sugebėjime masės atkirsti nuo realaus pasaulio“²³.

Kai sąjudis igyja valdžią ir virsta režimu, toks „melagingas pastovumo pasaulis“ išplečiamas į visą režimo kontroliuojamą teritoriją. Itvirtinti propaganda padeda teroras. Represijos pašalina buvusius politinius oponentus bei visuomenės veikėjus – visus, kurie gali atskleisti kuriamo socialinio vaizdinio fiktyvumą. Be to, represijos padeda pasiekti ir vidinę izoliaciją – žmonės nustoja kalbėtis.

²² Arendt, H. Totalitarizmo ištakos. Vilnius, 2001.

²³ Ten pat, p. 348.

Tokiu būdu totalitarizmo teorija paaiškina „juodosios skylės“ efektą. Sovietams vykdant *sistemingą* terora pirmiausia buvo nužudyti ir išstremti²⁴ (šis darbas buvo pradėtas 1940-1941 m. ir tęsiamas po Antrojo pasaulinio karo sovietams sugrįžus) aktyviausi visuomenės nariai – veikejai, kalbėtojai ir rašytojai, kurių darbai yra bet kokios (taip pat ir istorinės) kultūros pagrindas. Be to, nuolatinė prievarta parodė Lietuvoje likusiems žmonėms, kad netinkamas aktyvumas užtraukia žiaurias pasekmes ir vertė juos būti kiek imanoma pasyvesnius. Didele reikšme turėjo ir vadinamoji „geležinė uždanga“, užtikrinusi, kad i okupuota teritorija neprasiskverbtu jokios žinios iš užsienio. Šie sovietų veiksmai lėmė tai, kad istorinė kultūra nustojo natūraliai formuotis, o išpletotas cenzūros bei kultūrinio visuomenės gyvenimo reguliavimo aparatas leido visiškai sutelkti dirbtinio istorinės kultūros formavimo irankius valdžios rankose.

Taciau reikia pažymėti, kad Arendt savo teorines prielaidas išdėstė totalitarizmui dar tebegyvuojant²⁵. Nors ir perpratusi totalitarizmo esmę ir prigimtį, ji neturėjo galimybes tyrinėti ilgalaikio totalitarinio valdymo padarinius. Šia prasme Lietuvos ir kitų posovietinių valstybių patirtis leidžia pratesti totalitarizmo studijas, paaiškinant režimo evoliuciją ir jo palaipsniui degradavimą bei šio režimo valdomos visuomenės patirtį. Iš dalies tai daroma ir šiame tyrime. Konkrečiai Lietuvos istorijos analize, atskleidžia idomu paradoksa.

Šiuolaikiniai sociologiniai ir psichologiniai tyrimai gana tvirtai paremia istoriku teiginius apie tai, jog sovietų okupacija plačiaja prasme (visas procesas – iskaitant represijas ir partizanų karą) buvo trauminė patirtis Lietuvos visuomenei²⁶. Jai visiškai tinka Rūseno suformuluotas traumos apibūdinimas – „krizė [, kuri] sugriauna istorinės sąmonės galimybę kontingencija perdirbti i

²⁴ Atskirais atvejais šie žmonės galejo būti režimo „pervilioti“ ir patys tapti jo dalimi.

²⁵ Fundamentalusias Arendt veikalas „Totalitarizmo ištakos“ buvo pradėtas 1944 m., o publikuotas 1951 m. Nors nacių režimas jau buvo žlugęs, iki sovietinio totalitarinio valdymo pabaigos dar buvo likę apie 50 metų.

²⁶ Žr.: Gailienė, D., Kazlauskas, E. Po penkiasdešimties metų: sovietinių represijų Lietuvoje psichologiniai padariniai ir įveikos būdai // Sunkių traumų psichologija: politinių represijų padariniai (sud. D. Gailienė). Vilnius, 2004.

prasminga ir reikšminga istorija²⁷. Represijos visiškai sunaikino tarpukario Lietuvos visuomenę kaip socialinę struktūrą, partizanų karas buvo absoliutus jos pralaimėjimas ir likusiems gyviems buvusios visuomenės nariams tai reiškė visišką jų socialinio gyvenimo sugriuvimą²⁸. Toki sugriuvimą, kokio istorinė samone negalėjo „perdirbti“ į prasmingą ir reikšmingą istoriją“. Paradoksalu, tačiau šioje situacijoje sovietinė *pseudoistorija* veikia kaip vaistas.

Sovietų primesta istorijos versija igyvendino populiariausią visuomenės traumų įveikimo strategiją. Ji istorizavo (teisingiau, *pseudoistorizavo*) Lietuvos visuomenės patirtą traumą. Nepaisant to, kad buvo fiktyvus, sovietinis pasakojimas suteikė prasmę skaudiems išgyvenimams. Konkrečiai partizanų karas tame kontekste virto savotišku „apsivalymu“, kaina, kuria teko sumokėti už patekimą į „melagingą pastovumo pasaulį, kuris žmogaus proto reikmes atitinka labiau negu pati tikrovė“.

Šis Arendt apibūdinimas tą pasaulį aprašo iš išorės, demaskuodamas jo melagingumą. Tuo tarpu Putinaitei gana sėkmingai pavyko atskleisti pojūčius žmonių, atsidurusiu „melagingo pastovumo pasaulio“ viduje ir jį išgyvenusiu:

„Dovanoto „naujumo“ turinys reiškia radikalų pasaulio apvertimą: kas anksčiau buvo vargas ir kancija, dabar tampa laime. Vargas ir pasirinkimo sunkumas tampa lengvumu ir istoriniu aiškumu. Tai, kas anksčiau reikškesi kaip spauda, tampa laisvė. „Naujumas“ reiškia laisvę ir šviesą ne materialiaja, o „metafizine“ prasme. Tai buvo žmogiška ir pasaulio „tiesa“, kuria išvydusi liaudis savo tikslus ir lūkesčius turėjo išvysti tarsi naujoje šviesoje. Ši dovana, kaip ir daugelis kitų dovanų, reiškia ir įpareigojimą. Ji teikia galimybę naudotis didvyrių ir liaudies pastangomis sukurtais vaisiais. Tai taip pat buvo priesakas isijungti į „didžiąją“ istoriją ir taip įrodyti savo tinkamumą dovanai priimti.

Negalėjo būti ne kalbos, kad dovana pasirodytų netinkama ar nepatraukli. Sovietinė būtis turėjo veikti kaip virusas, užkrečiantis žmonių protus ir jausmus, skatinantis daryti viską, kad būtų pasiekti valstybės tikslai.

²⁷ Rüsen, J. Istorika. Istorikos darbu rinktinė. Vilnius, 2007, p. 319.

²⁸ Žr.: *Kraniauskiene, S.* Tapatybės konstravimas biografijose (kartos ir lyties identitetas XX a. lietuvių autobiografijose). Daktaro disertacija. Vilnius, 2003.

Sovietinis gyvenimas reiškė egzistencija, kuriai iš principo negalima atsispirti. To galejo nesuprasti paskiri individai, bet ne tauta sudaranti liaudis.

Sovietinis gyvenimas skelbėsi esąs progresyvus, apimsiantis visa pasauli. Komunistinės idejos buvo pateikiamos kaip išplitusios nuo mažų židinių į labai didelius ir vis didejančius laužus. Ju stiprybė tarsi irodė procesas, kai nuo minties vieno ar kelių žmonių galvose naujasis pasaulis tapo nuolat stiprejančia ir vis daugiau tautų apimančia tikrove. Pati „naujosios“ Lietuvos dovana tarsi reiškė šio pasaulio tikrumo ir stiprumo papildoma irodyma”²⁹.

Ši apgaulingai patraukli „naujo gyvenimo“ vizija suteikė žmonėms tikslą, dėl kurio esą verta buvo kentėti. Paradoksalu, tačiau sovietmetis tapo „atpildu“ už jo paties atneštas kancias. Palyginus su Antrojo pasaulinio karo ir partizanų karo laikotarpiu, represijomis, tremimais, badu ir skurdu bet kokia normalėse buitis galejo atrodyti kaip „naujas“ ir „geras“ gyvenimas. Todėl, esant pakankamai izoliacijai nuo išorinio pasaulio, dirbtinis Lietuvos visuomenės patirtos traumos istorizavimas nebuvo labai sudėtingas. Tai, kas iš tikrųjų buvo tarpukario visuomenės sunaikinimas, pradėta vertinti kaip naujos visuomenės gimimas.

Partizanams šioje istorinėje *pseudokulturoje* teko blogio jėgų vaidmuo. Idomu pastebėti, kad Lietuvoje likusios visuomenės dalies reakcija į juos ilgainiui iš tiesų ėmė priminti tą, kuri nusistovi po pilietinio karo. Pralaimėjusioji pusė priverčiama nutilti ir jai vienai imami priskirti karo nuostoliai bei žiaurumai, ji imama tapatinti su „atsilikimu“, „pasenusiomis vertybėmis“ ar net „senoju pasauliu“, kuris yra „gero“, „teisingo“ ir „pažangaus“ „naujojo pasaulio“ priešingybė. Ši aspektą taip pat taikliai atskleidė Putinaite:

“Sovietų Lietuvos radimasis ideologiškai buvo aiškinamas kaip nuoseklus, nuo paskirų individų ir grupių natūraliai išplitęs reiškinys. Žmonės, ypač jaunos, natūraliai patraukusios ir uždegusios komunistine ideja, kol

²⁹ Putinaite, N. Nenutrūkusi styga. Prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje. Vilnius, 2007, p. 52.

galiausiai jos užvaldžiusios dauguma ir isitvirtinusios Lietuvoje. Iš šios perspektyvos sovietu valdžia buvo „savuju“, o ne svetimuju. Vieninteliai svetimieji čia būtų besipriešinantys marksizmo-leninizmo ideju pergalei, o drauge – ir liaudies valiai. Kita šio požiūrio puse – „ramus gyvenimas“ i Lietuva atejes tik tuomet, kai sovietu valdžia buvo iveikusi visus savo atvirus priešus. Iki to laiko visuomene krete neramumai ir nestabilumas, kovos ir konfliktai. Tad vien sovietu valdžia galinti garantuoti gyvenimo stabiluma ir ramybe.

Abu šiuos momentus aptinkame Pranciškaus Šabaševiciaus 1984 m. išleistoje instrukcijoje „Komjaunimo aktyvisto dienoraštis“, kur aiškinamas Lietuvos komjaunimo kelias, o drauge ir Lietuvos tapimo sovietine respublika istorija. <...> 1940 m. šioje istorijoje reiškia socialistine revoliucija, o karo pabaiga – nauja pradžia atstatant sugriauta gyvenima. Kelyje i visiška pergale ir šlove kovos su pokario partizanais vaizduojamos kaip kovos del ramaus gyvenimo, kuriame nebesa kliuciu tolesnei gyvenimo statybai”³⁰.

Sukonstruodami toki pasakojima, kuris totalitarines valdžios priemonemis buvo palyginti sėmingai iteigtas Lietuvoje likusiems žmonems, sovietai ne tik užmaskavo prievartini savo atejima i Lietuva ir del to kilusi pasipriešinima, bet ir „nutraumino“ ju paciu represiju traumuota visuomene. Tai tobulas totalitarinio režimo poveikio samonei pavyzdys.

Šio pasakojimo pagrindu suformuota istorine *pseudokultura* veikia iki šiol³¹. Nors nepriklausomybes atkurimas gražino Lietuva i pasauli ir išsklaide totalitarine iliuzija, naujosios valdžios pastangos politiniu veikimu itvirtinti partizanų, kaip valstybes gyneju ivaizdi, sužlugo. Tokiu budu, apie partizanų kara palengva tapo iprasta kalbeti abstrakciai, kaip apie koki „tamsu“ perioda, „lemti“, „demonišku jegu isiveržima“ i daugiau ar mažiau sutvarkyta pasauli“³². Tai liudija traumos atsinaujinima.

Taciau šiandien padetis yra dar sudetingesne nei prieš šešias dešimtis metu. Šiandien yra traumuota ne tik visuomene ar atskiri jos nariai, traumuota

³⁰ Ten pat, p. 76-77.

³¹ Pvz., Ivaškevičius, M. Žali. Vilnius, 2002. Ivadas.

³² Riisen, J. Istorika. Istorikos darbu rinktine. Vilnius, 2007, p. 338.

yra pati istorine samone. Mat ne tik atsinaujino karo ir represiju sukelta trauma, bet ir pats nepriklausomybes atkurimas savotiškai traumavo visuomene. Sovietinis komunistinio melo pasaulis ištiesai kartai žmoniui buvo pasauležiuros pagrindu. Naturalu, kad paaiškejus jo fiktyvumui, pasklido nejaukumas, pasimetimas ir pasamoninga baimė susidurti su tikruoju pasauliu. Posovietine visuomene ištiko vertybine, moraline, dvasine, samones krize, kurios dalis yra istorines kultūros nebuvimas. Šiuolaikine Lietuvos istorine kultūra tera ta jos dalis, kuria pavyko išsaugoti „užkonservuota“ nuo tarpukario (dalies istoriku pastangos sovietmečiu kiek imanoma sąžiningiau tyrinėti mažiau cenzuruota viduramžiu istorija labiau prisidejo prie tarpukario istorines kultūros „konservavimo“ nei prie permainų joje) – tai, visu pirma, LDK, padalijimu ir carinės Rusijos valdymo istorijos interpretacijos. Visa kita buvo sovietine *pseudokultura*, žlugusi kartu su režimu. Šiandienos iššukis yra gražinti Lietuvos visuomenei jos tikraja istorine kultūra.

Cia verta dar karta grįžti prie Rūseno ir jo idejų apie traumos vietą istorinėje kulturoje. Jo teigimu, trauma neturetu būti slepiama, gražinama ar nutylima: „Kai šiai traumai suteikiamas prieglobstis normalaus istorinio pasaulio matymo kaimynystėje, ji atskiriama nuo nusistovėjusių istorijos kultūros praktiku. Tuomet ši trauma gyvena savo gyvenimą atskiroje reikšmės erdveje. Šis atskyrimas leidžia įprastu būdu rašyti istoriją, tarsi nieko nebutu įvykę“³³.

Taigi, svarbiausias šio atskyrimo padarinys yra tai, kad trauma lieka tarsi „už istorijos ribų“. Ji neišgyvenama istorinėje samoneje. Jos siaubas nepersmelkia žmoniui, neprivercia ju susimastyti ir nevaidina vaidmens formuojantis ju isitikinimams, nulemiantiems ateities veiksmus. Šio reiškinio požymiu nesunku pastebėti ir Lietuvoje. Ne tik partizanų karo, bet ir visos sovietų okupacijos įvykius linkstama kuo greičiau priskirti tolimai praeičiai ir toliau „įprastu būdu rašyti istoriją, tarsi nieko nebutu įvykę“.

Apsisaugoti nuo šio efekto Rūsenas siūlo taikant strategiją, kuria pats pavadino „antriniu traumavimu“. Šios strategijos esmė – siekti trauma

³³ Ten pat, p. 343.

sukelusių įvykius papasakoti kiek imanoma tiksliau, atvirai pateikiant šokiruojančius faktus ir vartojant aiškias savokas. Kaip rašo pats Rüsenas: “Auku riksmi, nusikalteliu juokas ir iškalbingas žiurovu tylejimas numiršta, jeigu laiko tekme igauna savo normalu istorini kulturinio orientavimo pavidala. Antrinis traumavimas yra galimybe šiam dehumanizavimui sugražinti jo balsus. Šitaip prisimenant siauba istorinis mastymas turi galimybe sukliudyti jam testis”³⁴.

Panašu darba Lietuvoje jau anksčiau samoningai ar pasamoningai siekta atlikti. Tik dažniausiai tam naudotos politines ir teisines priemones. Istatymais bandyta itvirtinti partizanų statusą, pasmerkti represijas ir „reabilituoti“ jų aukas, organizuoti visuomeniniai „tribunolai“, siekta, kad teisesaugos institucijos ir teismai išaiškintų ir nubaustu sovietines praeities nusikaltelius³⁵. Šiame tyrime atskleidžiama politiniu ir teisiniu traumos poveikiu nesėkme ir daroma išvada, jog šiandien antrinio traumavimo galimybe egzistuoja tik istorijos studijų srityje. Per istorikų darbus ir jų sukeltas diskusijas pasakojimai apie sovietų okupaciją ir partizanų karą gali palengva įaugti į istorinę samonę ir tapti gyvosios istorijos arba istorinės kultūros dalimi.

Todel disertacijos baigiamasis skyrius skiriamas vienai iš galimų partizanų karo vertinimo alternatyvų aptarti. Remiantis karo teisės šaltiniais ir karo teoretikų darbais siekiama atskleisti XX a. vykusius pacios karo sampratos pokyčius, jų eigą ir kryptį, bei įvertinti Lietuvos partizanų sąjudžio susiformavimą ir veiklą šiuo pokyčių kontekste. Nepretenduojant į išsamia studija šiuo pavyzdžiu siekiama parodyti, kaip atsiskleidžia visiškai kitoks partizanų karo vaizdinys, jei atmetami sovietiniai *pseudoistoriniai* pasakojimai, kuriuos iš tikrųjų derėtų vertinti kaip propagandą.

5. Tyrimo istoriografija ir šaltiniai

³⁴ Rüsen, J. Istorika. Istorikų darbu rinktinė. Vilnius, 2007, p. 345.

³⁵ Pvz., Tarptautinio Vilniaus visuomeninio tribunolo nuosprendis (2000) / [spaudai parengė Vytautas Zabiela, Vytautas Raudeliūnas (atsak. redaktorius)]. Vilnius- Kaunas, 2000.

Pradedant kalba apie tyrimo istoriografija reikia pripažinti, kad pasirinktai temai visa apimti istoriografijos nera. Sovietinio pasakojimo apie partizanų kara kilme, jo primetimas ir *pseudoistorijos* pasekmes šiuolaikinei visuomenei ir valstybei yra Lietuvos istoriku dar nepaliestos temos. Todel istoriografija gali buti aptariama tik ta apimtimi, kuria tyrime palieciamas pacios partizanų karo sampratos klausimas.

Šiuo požiuriu svarbus dviejų autorių – Kestucio Girniaus³⁶ ir Kestucio Kasparo³⁷ darbai. Pirmasis i partizanų kara sieke pažvelgti iš karo teorijos perspektyvos. Lygindamas su kitais panašiais konfliktais Girnius sieke išskirti esminius Lietuvos partizanų kara apibudinancius bruožus ir ivertino ji kaip vidaus partizanine kova. Tuo tarpu Kasparas sieke pagrįsti teigini, kad partizanų karas – tai Lietuvos karas su Sovietu Sajunga. Abu autoriai svarbus tuo, kad partizanų karo sampratos klausima nagrinejo tiesiogiai, nepalikdami jo nujauciamoje parašteje, bet išskeldami kaip viena iš savo tyrimu klausimu.

Tam tikru sampratos elementu galima aptikti ir apie Lietuvos partizanų kara kalbejusių užsienio autorių darbuose. Vienas iš retų pavyzdžių – britu žurnalisto Tomo Bowerio studija „Raudonasis voratinklis. MI6 ir KGB Žvalgybu veikla Baltijos šalyse“³⁸. Šis veikalas visu pirma yra skirtas aptarti britu ir amerikiecių specialiųjų tarnybų veiklai prieš Sovietu Sajunga pirmaisiais Šaltojo karo metais. Daug demesio skirta žvalgu ryšiams su emigrantais iš Baltijos valstybių, Lenkijos ir Ukrainos – to meto konfliktiniu zonu, kurias Vakarų specialiosios tarnybos tikejosi panaudoti savo reikmėms. Boweris atidžiai ir išsamiai išnagrinejo britu ir amerikiecių žvalgybu operacijų planavimą, jų vykdytojų ir agentus bei KGB reakcija ir atsakomuosius veiksmus. Jis palyginti kritiškai ivertino Vakarų specialiųjų tarnybų darba, atskleide jų veiklos trukumus, nesugebejima tinkamai ivertinti situacijos, išvalgos stoka, šias savybes laikydamas svarbiausiomis nesekmiu priežastimis. Taciau Bowerio studijoje atsiskleidžia ir palyginti aiškus Lietuvos partizanų karo kaip lokalinio konflikto tarp didžiosios valstybes ir nereguliariu ginkluotu

³⁶ Žr.: Girnius, K. K. Partizanų kovos Lietuvoje. Chicago, 1987.

³⁷ Žr.: Kasparas, K. Lietuvos karas. Kaunas, 1999.

³⁸ Žr.: Bower, T. Raudonasis voratinklis. MI6 ir KGB Žvalgybu veikla Baltijos šalyse. Vilnius, 2000.

formuociu (nors ir nepripažistamu partizanais³⁹) okupuotose teritorijose vaizdinys.

Išskirtiniu laikytinas rusu istorikes Jelenos Zubkovos veikalas „Pabaltijys ir Kremlius“ („Pribaltika i Kreml“) ⁴⁰. Pasak pacios autores, jos tikslas buvo atskleisti tikrasias sovietmeciu ypatingu laikyto regiono - Pabaltijo* - ypatingumo priežastis. Šias priežastis aiškinanti knyga – palyginti sažininga studija apie Lietuvos, Latvijos ir Estijos okupacija bei bandymus jas sovietizuoti.

Bene ryškiausia šios studijos ypatybe ta, kad sovietu veiksmai Pabaltijo atžvilgiu pripažistami tikru užkariavimu. Autore atsisako priimti tai, ka laiko savotiška samokslo teorija – teigini, kad sovietai visada sieke užimti Lietuva, Latvija ir Estija. Zublkovos nuomone, sovietu politika Pabaltijo atžvilgiu, šio regiono valstybems esant nepriklausomoms, buvusi ne tokia pastovi ir ne karta patyrusi pokyciu. Vis delto, tai nekeicia autores galutines išvados⁴¹.

Atitinkamai Zubkova traktuoja ir partizanų kara. Ji aiškiai ivardija Lietuvos kovotojus „partizanais“ arba „sukileliais“, atskleidžia sovietines statistikos nepatikimuma ir konkrečiu veiksmu priskyrimo partizanams sudetinguma⁴², svarbiausia pasipriešinimo priežastimi laiko sovietu veiksmus, pateikia sažininga rezistencijos kilmes ir raidos visose trijose valstybese vaizda.

Taciau autore, nors ir pripažindama sovietu okupacija ir karo veiksmus prieš Lietuva, daugeliu požiuriu palaiko partizanų karo kaip pilietinio karo versija. Ypac aiškiai tai atskleidžiama skyriaus apie partizanų kovas pradžioje,

³⁹ Boweris teigia: „Nors šie žmones, kaip ir ju globejai, save vadino „partizanais“ ar „rezistencijos dalyviais“ (tuo jie prilygino save Prancuzijos pogrindininkams), toks vardas visiškai neatitiko tikroves“. Žr.:ten pat, p. 71.

⁴⁰ Žr.: ???????, ?. ?????????? ? ??????. ? ?????, 2008.

* Aptariant šia knyga samoningai vartojamas lietuviu kalboje neįprastas žodis „Pabaltijys“, nes jis aiškiau atspindi autores vartota savoka „Pribaltika“.

⁴¹ ???????, ?. ?????????? ? ??????. ? ?????, 2008, p. 99-101.

⁴² Vertas demesio autores pastebejimas, kad tose teritorijose, kur vyko partizanų karai (Lietuvoje, Vakanu Ukrainoje), budavo fiksuojamas gerokai mažesnis kriminaliniu gauju skaicius. Žr.: ???????, ?. ?????????? ? ??????. ? ?????, 2008, p. 212. To priežastimi gali buti tiek sovietu pareigunu „nesismulkinimas“ visus nusikaltimus registruojant kaip ivykdytus partizanų, tiek ta aplinkybe, kad kriminaliniai nusikalteliai apsimesdavo partizanais, tiek ir partizanų netolerancija kriminaliniams nusikalteliam.

kai autore pasakoja apie ispuožius, kilusius pamacius Vytauto Źalakeviciaus filma „Niekas nenorejo mirti“⁴³.

Pereinant prie tyrimo Źaltiniu, reikia pripaŹinti, kad ju spektro platuma nuleme specifinis tarpdisciplininis tyrimo pobudis. Nors savo esme tyrimas priskirtinas istorijos teorijai: netiriant paciu ivykiu, atskleidŹiamos tam tikro visuomeneje vyraujancio partizanų karo vaizdinio susiformavimo ir raidos aplinkybes, taciau siekiant atskleisti atskirus tiriamo reiŹkinio aspektus, tenka paliesti ir politines logikos bei teises argumentacijos sritis. Be to, kadangi tirama visuomene ir jos nuostatos, neiŹvengiamai susiduriama ir su atskirais psichologijos bei sociologijos klausimais. Źios aplinkybes lemia tai, kad norint sėkmingai atlikti darba butina naudotis ivairiu autorių studijomis, susiejant ju rezultatus ir atskleidŹiant bendra partizanų karo, sovietų okupaciniu strukturu veiksmu ir Źiu istoriniu ivykiu pasekmiu Źiuolaikineje visuomeneje vaizda. Pagaliau, analizuojant sovietų indoktrinacija, jos formas ir kryptis, svarbus yra Źaltiniai, kuriuose uŹfiksuota pati propaganda, kaip ir Źaltiniai, kuriuose atsispindi jos poveikis.

Svarbu paŹymeti ir tai, kad del tyrimo kompleksiskumo daŹnai sudetinga daryti aiŹkia perskyra tarp Źaltiniu ir istoriografijos. Kadangi tiriami ne patys praeities ivykiai, o ju interpretacijos, suvokimas ir „priemimas“, tai istoriku darbai, kuriuos iprasta laikyti istoriografija, daŹnai gali tapti istorines samones tyrimo Źaltiniais. Kita vertus dokumentai, kurie iprastiniame istoriniame tyrime butu pripaŹinti Źaltiniais (pvz., partizanų dienoraŹciai ir atsiminimai), tiriant istoriniu sampratu kaita ir raida tampa savotiŹka istoriografija, nes pristato savo laiku partizanų karo samprata.

Apibendrinant, galima išskirti tokias tyrimo Źaltiniu grupes: 1) archyviniai dokumentai (Lietuvos ypatingojo archyvo LSSR saugumo ir vidaus reikalų strukturu, LKP fondu, to paties archyvo partizanų dokumentų fondu, Lietuvos visuomeniniu organizacijų archyvo medŹiaga ir pan.); 2) istorines studijos; 3) tarptautiniai, Tarpukario Lietuvos ir Źiuolaikiniai nacionaliniai

⁴³ Ten pat, p. 191-193. Idomiausia tai, kad vertindama partizanų kara kaip pilietini J. Zubkova remiasi XX a. septintojo deŹimtmečio *lietuvių* pastabomis. Źi jos išvalga bus placiau aptariama atkuriant Źiuolaikineje istorineje samoneje susiklosciusios partizanų sampratos kilme.

teises aktai ir teisine doktrina (tarptautines humanitarines teises šaltiniai ir ju komentarai, Lietuvos konstitucijos, šiuolaikiniai teises aktai reglamentuojantys partizanų teisinio statuso klausimus: Asmenu, represuotu už pasipriešinimą okupaciniams režimams teisiu atkurimo istatymas, Pasipriešinimo 1940-1990 metu okupacijoms dalyviu teisinio statuso istatymas, istatymas „Del Lietuvos Laisves Kovos Sajudžio 1949 m. vasario 16 d. deklaracijos” ir pan.); 4) sociologines ir psichologines studijos, kuriose nagrinejami Tarpukario ir partizanų karo laikotarpio visuomenes reiškiniai, sovietiniu represiju socialiniai ir psichologiniai padariniai; 5) straipsniai sovietu okupacijos laikotarpio periodikoje, kuriuose aprašomi partizanų veiksmai, atskiri ivykiai, teismo procesai ir pan., taip pat sovietu okupacijos laikotarpio dokumentu rinkiniai ir kiti dokumentiniai leidiniai apie partizanų kara; 7) sovietine grožine literatūra ir vaizduojamojo meno kuriniai partizanų karo tematika; 8) atgimimo laikotarpiu ir po nepriklausomybes atkurimo sukurti publicistiniai kuriniai apie partizanų kara bei politiniai pasisakymai ir straipsniai, kuriuose pateikiamas partizanų karo vertinimas; 10) šiuolaikine grožine literatūra ir vaizduojamojo meno kuriniai partizanų karo tematika.

6. Tyrimo metodas ir naujumas

Atliktas tyrimas pirmiausia vertintinas kaip istorijos teorijos tyrimas. Jo kontekste svarbus ne patys praeities faktai, ivykiai ar žmonių veiksmai, o tos praeities kaip visumos suvokimas, istoriniu ivykiu sampratos, ju susiformavimas ir isitvirtinimas moksle ir visuomenes gyvenime. Vienas iš svarbiausiu šio tyrimo aspektu yra pacios istorijos (tam tikro praeities suvokimo ir „priemimo“) kaip socialinio ir politinio faktoriaus reikšme.

Kita vertus, toks tyrimas savaime yra tarpdisciplininis. Tiriant tam tikru sampratu susiformavima (suformavima) ir isitvirtinima (itvirtinima) visuomeneje, neimanoma apsieiti ne tik be iprastos politines istorijos, ideju istorijos ar istorines samones tyrimu, bet ir be ne visai istoriniu disciplinu. Vertinant sovietu režimo politika ir pastangas suformuoti tam tikra istorijos

samprata, tampa svarbios totalitarizmo studijos, susikurusios istorijos, filosofijos, sociologijos ir politikos mokslu sanduroje. Pagaliau, istoriniu sampratu reikšmes visuomenės gyvenimui įvertinimas apima ir teisės sritį, kuria paprastai tiria teisės mokslas.

Toks kompleksinis tyrimo pobudis nulemia ir jo specifinius metodus. Visu pirma pažymėtina, kad tai *tipologinis* tyrimas. Jo pagrinda sudaro tam tikru tipiniu nuostatu, veikiančiu istorinėje, politinėje ir teisineje kulturoje, išskyrimas, aptarimas ir įvertinimas.

Tyrimas taip pat gali būti apibudintas ir kaip *kontekstinis*. Konkretus faktai ir įvykiai tiriami ne izoliuotai, o atsižvelgiant į jų kilmę ir aplinką, nustatant ryšius su kitais faktais.

Pagaliam, tyrime naudojami ir kiti humanitariniu ir socialiniu mokslu metodai. Tiriant konkrečiu nuostatu apie partizanų karą kilmę, susiformavimą ir raidą, taikytas *istoriografinis* metodas. Studijuojant šaltinius siekta sukurti problemini santyki su juose pateikiamais duomenimis – išgryninti ne visada tiesiogiai šaltiniuose atspindima partizanų karo samprata. Ši metodologine prieiga artima kartais aptariant istorijos metodus išskiriamai *probleminio istorizmo* savokai⁴⁴.

Nagrinęjant teisineje praktikoje isitvirtinusio partizanų karo suvokimo ydingumą daugiausia remtasi *sisteminio teisės aiškinimo* metodu. Šio metodo esmė – atskleidžiant atskiros teisės normos ar teisės akto reikšmę, turi būti atsižvelgiama į šios normos (akto) vietą teisės sistemoje ir santyki su kitomis normomis (aktais). Aptariant su partizanų karu susijusio teisinio reguliavimo problemas prisilaikyta ir kitu teisinės argumentacijos ir teisinės logikos nuostatu⁴⁵.

Tyrimo naujuma labiausiai lemia tai, kad tai *sampratu* tyrimas. Partizanų karo istoriografijoje jau buta bandymu suformuluoti savarankiška šio

⁴⁴ Placiam žr.: Bumblauskas, A. Zenono Ivinskio teorinės novacijos // Naujasis Židinys-Aidai, 1995, nr. 3, p. 190-203; Bumblauskas, A. Penkios Zenono Ivinskio teorinės novacijos // Lietuvos istorijos studijos, 1997, nr. 4, p. 14-34.

⁴⁵ Apie teisės mokslo metodus, teisės aiškinimą ir teisinę argumentaciją placiam žr.: Vansevicius, S. Teisės teorija. Vilnius, 1998; Vaišvila, A. Teisės teorija. Vilnius, 2000; Posner, R. A. Jurisprudencijos problemos. Vilnius, 2004; Hart, H. L. A. Teisės samprata. Vilnius, 1997; Dworkin, R. Teisės imperija. Vilnius, 2004.

karo *samprata*. Pirmasis tai padare Girnius, teiges, jog Lietuvoje vyko vidaus išsivadavimo karas. *Samprata* – partizanų karas kaip Lietuvos gynyba nuo užkariavimo – išryškėjo ir Kasparo darbuose. Tačiau šis tyrimas yra bene pirmasis, išimtinai skirtas partizanų karo *sampratos* problematikai. Jo tikslas – kompleksiškai pažvelgti į partizanų karo *sampratos* problema, įvertinti šiuo metu egzistuojančias *sampratas*, atskleisti jų kilmę ir kritikuojant ydingą tokiu *sampratu* prigimti nurodyti prielaidas, reikšmingas naujos *sampratos* susiformavimui. Tokiu būdu šis tyrimas suteikia partizanų karo studijoms nauja kokybė, kai atskleidžiamas ne tik atskiru sovietinės „istoriografijos“ teiginiu netikslumas ar melagingumas, bet visas fiktyviu istorijos *sampratu* formavimo mechanizmas. Šia prasme tyrimas naujomis išvalgomis papildo ir totalitarizmo studijas. Jeigu eugenika, socialinė inžinerija ir kiti totalitarinių sąjudžių atsiradimui prielaidas sudarę reiškiniai bei totalitarinės politikos instrumentai tyrinetoju jau yra gana plačiai aptarti, tai apie *istorijos primetimą* ir jo pasekmes diskutuota palyginti nedaug⁴⁶.

7. Darbo struktūra

Darba sudaro *ivadas, keturios dalys, išvados* ir *šaltinių bei literatūros sarašai*.

Pirmojoje dalyje aptariama partizanų karo vieta šiuolaikineje Lietuvos istorinėje kulturoje. Atskleidžiamas pilietinio karo versijos populiarumas visuomenėje, tariamas jos „naturalumas“, „nuosaikumas“, „kompromisiškumas“ ir kartu istorinis nepagristumas. Atskleidžiant šios versijos susiformavimą ir isitvirtinimą visuomenėje, nagrinėjama sovietų represinė politika, jos tikslai, kryptis, sistema ir pokyciai. Aptariamas *istorijos primetimas*, kaip vienas iš totalitarinės politikos instrumentu. Taip pat šioje dalyje paliečiamos ir kai kuriu istoriku po nepriklausomybės atkurimo 1990 m.

⁴⁶ Paradoxalu, tačiau bene aiškiausia, geriausia ir net tikroviškiausia šios problemos aptarimą galima rasti ne mokslineje, bet grožinėje literaturoje. Žr.: *Orwell, G.* 1984-iejai. Kaunas, 2007.

detos pastangos paneigti sovietine pilietinio karo versija, siekiama paaiškinti šiu pastangu nesekmes priežastis.

Antrojoje dalyje siekiama ivertinti politine partizanų karo reikšme. Aptariamas partizanų karo, kaip esminio politine tapatybe formuojancio ivykio, vieno iš valstybingumo pagrindu potencialas. Nagrinejama politinio gyvenimo po nepriklausomybes atkurimo 1990 m. raida, siekiant atskleisti, kaip ivairios politines jėgos bande išnaudoti partizanų karo potenciala, ir nurodyti palyginti menku šiu eksperimentu rezultatu priežastis. Pagaliau, aptariamas ilgainiui nusistovejes nepriklausomos Lietuvos visuomenes susisluoksniavimas, atsiskleidžiantis tiek politiniu jėgu išsidedstyme, tiek politiniuose ivykiuose, tiek viešojoje erdveje. Atskleidžiama, kaip santykis su partizanų karu lemia priklausyma tam tikram sluoksniui, nurodomos istorines šio reiškiniu priežastys. Siekiama atskleisti glaudu istorijos suvokimo ir politikos bei valstybingumo ryši, pasitelkiant partizanų karo pavyzdi.

Treciojoje dalyje atskleidžiamos neadekvataus partizanų karo suvokimo teises pasekmes. Pasitelkiant teisine analize pagrindžiamas teiginys, kad buvusių partizanų teisine padetis yra dviprasmiška ir nelogiška. Taip pat parodoma, kad sprendami buvusių partizanų statuso klausimus teisininkai ignoruoja kai kurias istatymu nuostatas ir vengia pasitelkti sistemini teises aiškinima, o yra labiau linke vadovautis sovietine tradicija. Tokiu budu daroma išvada apie esmine „žmogiškojo faktoriaus“ itaka priimant sprendimus del buvusių partizanų statuso. Ši išvada leidžia susieti treciosios darbo dalies rezultatus su pirmosiomis dviejomis dalimis. Treciosios dalies pabaigoje pateikiama tyrimo sinteze – atskleidžiama, kaip istorines samones trukumai lemia neigiamus reiškinius politikoje ir teiseje. Reikia pažymeti, kad pirmosios trys disertacijos dalys yra ypac glaudžiai tarpusavyje susijusios. Kaip mineta, istorines, politines ir teises kulturos atskyrimas yra salyginis ir tarnauja pirmiausia kaip analitinis instrumentas. Iš tikruju pirmose trijose disertacijos dalyse nagrinejama viena bendra tarpdisciplinine problema – neadekvaciu istoriniu nuostatu susiformavimas ar primetimas ir ju itaka tolesnei valstybes ir visuomenes raidai, atsiskleidžianti per konkreias politines pažiuras bei

teisinius sprendimus. Todel visos trys dalys turetu buti vertinamos kaip vieninga visuma. Pirmojoje dalyje fiksuojamos tam tikros tipines nuostatos partizanų karo atžvilgiu ir atskleidžiama jų sovietine kilme. Antrojoje dalyje paaiškinamas bent jau laikinas politinis visuomenės „skilimas“ istoriniu nuostatu pagrindu. Pagaliau, treciojoje dalyje atskleidžiamas tikrasis problemos mastas – neadekvatus istorinis suvokimas lemia teises principams ir istatymams prieštaraujancius teisinius sprendimus.

Ketvirtojoje dalyje aptiriamos naujos partizanų karo sampratos prielaidos. Pagrindžiama butinybe iš principo atmesti sovietu primestas istorijos versijas ir diskusija del partizanų karo sampratos perkelti už ginco su sovietine indoktrinacija ir propaganda riba. Aptariami su šiuo principiniu sovietu primestos istorijos atsisakymu susije istorijos studiju pokyciai. Kaip viena iš galimu alternatyvu, pristatoma partizanų karo samprata, kylanti iš pastebejimu apie XX a. Europos kulturos, visuomenės ir mentaliteto raida. Net ir palyginti negili bei schematiška Lietuvos ir tarptautiniu teises aktu, karo paprociu ir jo sampratos pokycius atspindinciu studiju bei dokumentu analize leidžia Lietuvos partizanų kara suvokti kaip budinga, istoriškai desninga, laiko ir vietos salygota reiškini. Pristatoma samprata nera iki galo išbaigta ir reikalauja tolesniu studiju.

Išvadose apibendrinami ir pristatomi tyrimo rezultatai.

8. Ginamieji teiginiai

1. Šiuolaikineje Lietuvos istorineje kulturoje nera adekvacijos partizanų karo sampratos. Nepaisant dalies istoriku kryptingu pastangu atkuriant partizanų karo atminti, visuomeneje vis dar stipriai isitvirtinusi pilietinio karo versija. Istoriškai ši versija yra nepagrasta, taciau emociškai labai priimtina didžiajai daliai Lietuvos gyventojų.

2. Pilietinio karo versija tiesiogiai kyla iš sovietines indoktrinacijos. Greta bandymu pavaizduoti partizanus kaip kriminalinius nusikaltelius, iškeliant „kovos su banditizmu“ ivaizdi, aiškiai išvelgiama ir kita linija:

Sovietu Sąjungos remiamu komunistu ir kitu „pažangiųjų“ kova su nacių Vokietijos, o vėliau – Vakarų proteguojamais „buržuaziniais nacionalistais“. Ypač didele reikšme šioje versijoje turejo „kencianciojo treciojo“ elementas, sustiprines asmenini emocini indoktrinuojamu žmonių santyki su aptartais įvykiais.

3. Sovietinė indoktrinacija šiuolaikinei Lietuvos visuomenei padarė itin gilų poveikį dėl to, kad buvo sistemingos totalitarinės politikos dalis. Sovietų represijas, politines santvarkos primetimą, kolektyvizaciją, socialinę politiką, švietimo sistemos pertvarkymą – šias ir kitas priemones būtina vertinti kaip vieningą totalitarinio poveikio visuomenei kompleksą, kurio paskirtis buvo sugriauti Lietuvoje egzistavusią visuomeninę ir valstybinę santvarką ir pakeisti ją nauja – sovietine sistema. Tokia sovietų politikos analizė patvirtina totalitarizmo ir genocido tyrinėtojų teiginius apie totalitariniu režimu ekspansionistinę politiką – užkariautame krašte privalo būti sunaikintas egzistuojantis gyvenimo būdas ir primesta nauja, „tobulesnė“ ir „pažangesnė“ santvarka.

4. Sovietinės politikos pažeista istorinė samone itakoja ir politinius bei teisinius procesus ir trukdo visuomenei normaliai funkcionuoti. Politinėje plotmeje neadekvatus istorijos vertinimas neleidžia valstybei ir visuomenei įgyti aiškaus istorinio identiteto. Lietuva turi visus istorinius argumentus būti pripažinta valstybe, kurios susikurimas buvo tiesioginis pergales prieš totalitarizmą vaisius. Tačiau partizanų karo kaip pilietinio karo sampratos gajumas visuomenėje neleidžia tinkamai įvertinti Lietuvos indelio politinėje Vakarų pasaulio kovoje su totalitarizmu ir trukdo kurti vakarietiškomis politinėmis vertybėmis pagrįstą identitetą.

5. Teisinėje plotmeje pažeista istorinė samone trukdo teisingumo vykdymui. Dėl teisininkų nusistatymo, su buvusiais partizanais valstybėje elgiasi neteisingai. Šiuo atžvilgiu priimami sprendimai dažnai primena sovietų represijų pratesimą. Be to, ypač svarbu tai, kad priimdami sprendimus buvusių partizanų atžvilgiu teisininkai ignoruoja galiojancius įstatymus. Ši aplinkybė ypač aiškiai atskleidžia istoriniu nuostatu reikšmę visuomenės gyvenime.

6. Kadangi sovietu totalitarine politika paveike istorine, politine ir teisine kultura, o kartu ir samone, tai ir teigiami pokyciai turi ivykti butent samones lygmenyje. Tai reiškia, kad sovietu totalitarines politikos padariniai negali buti iveikti vien tik politiniais ir teisiniais sprendimais. Labai svarbu, kad istorijos studijos atskleistu primestos *pseudoistorijos* melaginguma ir tokiu budu pašalintu sovietines indoktrinacijos padarinius.

1. Partizanų karas šiuolaikineje Lietuvos istorinėje kultūroje

„Ar suplanuotas broliškasis karas tarp miškinio ir liaudies gyneju, ar jis neišvengiamas, čia jau kitas klausimas. Aš bent neatsimenu pasaulyje tokio įvykio, kad santvarkos pasikeitimas būtų sutiktas visu gyventojų sluoksniu palankiai; visada vyksta kova tarp seno ir naujo“⁴⁷

1.1 Partizanų karas istoriografijoje. Istorinių pasakojimų tipai

Partizanų karo istorija mėginta rašyti ir užrašinti nuo pat pradžių. Dar karo metu partizanai rašė atsiminimus ir dienoraščius, kai kurie – net savotiškas kronikas. Vėliau, karui pasibaigus partizanų pralaimėjimu ir Lietuvai esant okupuotai, partizanų karo istoriografija iš esmės tapo tik išėivių autorių darbai. Tik po 1990 m. nepriklausomybės atkūrimo partizanų istorija „grįžo“ į Lietuvą. Grįžimo metafora šiuo atveju itin tinkama, nes nepaisant atsiverusių naujų šaltinių ir pagerėjusių tyrimo sąlygų, nepriklausomos Lietuvos istoriku darbuose aiškiai juntama kurios nors išėivijoje susiformavusios istoriografinės srovės ar tradicijos itaka. Todėl čia aptariant partizanų karo istoriografiją ir jos atstovų priklausomybę tam tikram istorinės kultūros tipui nesilaikoma formalaus skirstymo į „Lietuvos“ ir „išėivijos“ istoriografiją. Didžiausias dėmesys skiriamas ne autorių darbo vietai (Lietuvoje ar užsienyje), o jų darbu turinio skirtumams, leidžiantiems kalbėti apie vieną ar kitą istoriografijos tradiciją, o kartu ir istorinės kultūros tipą.

⁴⁷ Lietuvos neapykanta lietuviui pagimde stalinizmas // Musu žodis (Skuodas), nr. 124 (5734), 1989 m. spalio 14 d.

Reikia pažymėti, kad partizanų karas yra viena iš tu ypatingu temų, kurias aptariant sovietų valdoma Lietuva tenka laikyti „istoriografiniu vakuumu“. Del sovietų sukurtos totalitarinės sistemos, net ir „dokumentinės“ publikacijos partizanų karo tema neatspindejo tikrosios karo istorijos, todėl negali būti laikomos istoriografijos ar istorinės kultūros dalimi. Tai buvo *pseudoistoriografija*, kuria siekta sukurti istorinę *pseudokultūrą*. Pastarajai šioje disertacijoje skiriamas ypatingas dėmesys.

Du pagrindiniai autentiški istorinės kultūros tipai, savaip interpretavę partizanų karą, formavosi dviejų (bent intelektualiai) reikšmingiausių išėivijos struktūrų – Lietuvos fronto būciulių organizacijos ir Santaros-Šviesos federacijos, atstovų darbu, nagrinėjusiu partizanų karo klausimus kontekste. „Frontininkų“ ir „santariečių“ pozicijos skyrėsi daugeliu politiniu, socialiniu ir istoriniu klausimu, o del šių struktūrų itakos dar ir šiandien galima kalbėti apie „frontininkų“ ir „santariečių“ tradicijas Lietuvos visuomenėje. Todėl suprantama, kad susiformavo ir savitos šių struktūrų istoriografinės tradicijos, ir jas atspindintys istorinės kultūros tipai.

„Frontininkai“ visada pasižymėjo griežtai rezistencine pozicija. Dalis Lietuvos fronto būciulių organizacijos narių (pvz. Juozas Ambrazevičius-Brazaitis) patys buvo aktyvūs rezistentai, 1941 m. birželio mėn. sukilimo ir antinacinės rezistencijos dalyviai. Net ir oficialiai Lietuvos fronto būciulių organizacija vadinosi rezistencine⁴⁸. Todėl „frontininkų“ istorinės studijos apie partizanų karą dažnai taip pat buvo suvokiamos kaip pasipriešinimo sovietinei santvarkai dalis. Jos turejo pagrįsti Lietuvos rezistencinę tradiciją, parodyti pavyzdį naujoms rezistentų kartoms. Ši aplinkybė, suprantama, itakojo ir darbu turini.

Bene didžiausia postumi formuojantis „frontininkų“ istoriografinė tradicijai padarė Juozo Lukšos „Daumantų“ „Partizanai už geležinės uždangos“. 1948 m. sėkmingai atvykęs į Vakarų ir partizanų vardu užmezgęs ryšius su emigracijos organizacijomis Lukša taip pat parašė ir atsiminimu

⁴⁸ Žr., pvz.: Vitkauskas, V. Lietuvos fronto būciuliai. Kai kurie faktai iš organizacijos veiklos // <http://www.bernardinai.lt>, 2006-06-15, 2006-06-22.

knyga, kuri buvo 1950 m. išleista Cikagoje. Pats autorius tais paciais metais grįžo i Lietuva ir 1951 m. žuvo sovietu saugumo strukturu surengtoje pasaloje. 1962 m. JAV išleistas antrasis knygos leidimas pavadinimu „Partizanai“, kuris buvo pakartotas 1984 m. 1990 m. Lukšos atsiminimai pirma karta publikuoti Lietuvoje, o 2005 m. išleistas paskutinysis penktasis leidimas, papildytas straipsniu „MGB pinkles rezistencijoje“⁴⁹ ir kai kuriais kitais anksčiau neskelbtais dokumentais.

„Partizanai“ visu pirma laikytini karo kronika. Lukša nepasitenkino asmenines patirties aprašymu, bet i knyga sieke sudeti kiek imanoma daugiau savo turetos informacijos apie partizanus, ju pasauležiura, gyvenimo salygas, veikla, strukturu kurimasi, o taip pat konkrečias operacijas, kautynes ir kitus svarbesnius ivykius. Svarbus Lukšos pasakojimo bruožas – aiškiai matomas siekis išlaikyti objektyvuma ir fiksuoti ivykius taip, kaip jie vyko. „Partizanuose“ neslepamos ir niekaip nekomentuojamos net ir kovotoju žiaurumo scenos⁵⁰.

„Partizanus“ taip pat galima laikyti ir pirmuoju (ir kone vieninteliu) epiniu partizanu karo pavaizdavimu. Mat aprašydamas operaciju ir kovu vaizdus, Lukša neretai panaudoja stilistines priemones, pabrežiancias partizanu narsa, ryžta ir kitas teigiamas savybes, kurios, matyt, turetu perteikti skaitytojui tikraja kovine dvasia⁵¹.

Lietuvai atkurus nepriklausomybe buvo publikuota ir daugiau partizanu atsiminimu. Svarbiausi iš ju – partizanu vadu Adolfo Ramanausko „Vanago“⁵² ir Liongino Baliukeviciaus „Dzuko“⁵³. Taip pat surinkta nemažai partizanu paliudijimu apie atskirus ivykius, pasisakymu rezistencijos spaudoje, o taip pat

⁴⁹ Šiame straipsnyje Lukša atskleidžia vieno iš garsiausių sovietu saugumo strukturos – MGB - agentu dr. Juozo Markulio „Erelio“ veikla ir jo demaskavimo aplinkybes. Straipsnis buvo parašytas tuo paciu metu, kaip ir „Partizanai už geležines uždangos“, taciau nepublikuotas saugumo sumetimais. Žr.: *Daumantas, J. Partizanai*. Vilnius, 2005, p. 377-416.

⁵⁰ Pvz: ten pat, p. 170.

⁵¹ Pvz.: ten pat, p. 324.

⁵² *Ramanauskas-Vanagas, A. Daugel krito sunu... partizanu gretose*. Vilnius, 1999.

⁵³ *Liongino Baliukeviciaus – Partizano Dzuko dienoraštis (parenge A. Kašeta)*. Vilnius, 2006.

likusiu gyvu partizanų pasakojimu, užrašytu šiuolaikiniu istoriku⁵⁴. Tačiau „frontininku“ historiografijai pradėdant formuotis, „Partizanai“ buvo laikomi iš esmės vieninteliu tikrai patikimu partizanų karo istorijos tyrimo šaltiniu.

Todel suprantama, kad butent „Partizanai“ tapo Juozo Ambrazevičiaus-Brazaičio veikalas „Vieni vieni“ pagrindu⁵⁵. Savo forma Brazaičio veikalas – tai savotiška mokslinės analizės ir prisiminimų samplaika. Pats buvęs aktyviu rezistencijos dalyviu⁵⁶, autorius negalėjo visiškai išvengti memuaristo pozicijos, tačiau jo tikslas buvo Lietuvos pasipriešinimą sovietams apmastyti kaip reiškinį, o ne kaip išgyvenimą.

Brazaičio veikalas galėtų būti laikomas pirmąja pasipriešinimo istorijos sinteze. Ši terminas, žinoma, galima vartoti tik sąlyginai, nes tai nebuvo ankstesniu tyrimu apibendrinimas, o greičiau svarbiausiu išėivijoje egzistavusiu pasakojimu surinkimas ir susiejimas. Tačiau Brazaitis pasiekė savo tikslą – aiškiai atskleidė pasipriešinimo sovietams nuoseklumą, vientisumą, tradicijos perimamumą bei sklandžiai susiejo šią tradiciją su istorine Lietuvos ir Rusijos santykių patirtimi.

Veikalas pradėdamas trumpu ekskursu į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (LDK) istoriją, aptariant Maskvos kunigaikštystės sustiprėjimą, Rusijos itakos augimą, jos karus su Lietuvos-Lenkijos valstybe ir pastarosios padalijimus. Toliau pereinama prie nepriklausomybės atkūrimo 1918 m., slapto sovietų veikimo nepriklausomoje Lietuvoje ir jos okupacijos 1940 m. Gana plačiai Brazaitis aprašo 1941 m. birželio mėn. sukilimą, Laikinosios Vyriausybės veiklą, vokiečių okupacinės politikos griežtėjimą, antinacinę rezistenciją, nevengia žydu žudynių klausimo. Partizanų karas parodomas kaip nuoseklus šių įvykių tęsinys – grįžus sovietams, atsinaujino ir pasipriešinimas jiems.

⁵⁴ Pvz., dideli darba šioje srityje yra atlikę Romas Kaunietis, parengęs jau šešias leidinio „Aukštaitijos partizanų prisiminimai“ dalis. Žr.: Aukštaitijos partizanų prisiminimai / [sudare, nuotraukas ir archyvine medžiaga pateikė Romas Kaunietis]. D.1-6, Vilnius-Kaunas, 1996-2008.

⁵⁵ Žr.: Brazaitis, J. Raštai, t. VI. Vieni vieni. Rezistencija. Chicago, 1985.

⁵⁶ Ambrazevičius-Brazaitis po 1941 m. birželio mėn. sukilimo tapo Lietuvos Laikinosios Vyriausybės vadovu, vėliau dalyvavo antinaciniame pogrindyje, pasitraukęs į Vakarus aktyviai veikė išėivijos organizacijose, LLKS tarybos pirmininko Jono Žemaičio „Vytauto“ buvo paskirtas rezistencijos atstovu užsienyje. Žr.: Juozas Ambrazevičius-Brazaitis, 1903-1974 (teksto autorius M. Bloznelis). Kaunas, 2003.

Pati partizanų kara Brazaitis aptaria daugiausiai remdamasis Lukšos atsiminimais. Tačiau tai nėra atsiminimų perpasakojimas, bet jų analizė. Pasinaudodamas Lukšos informacija, Brazaitis atskleidžia partizanų karo ištakas, jo pradine stadija, partizanų taktikos pokyčius, jų centralizavimosi pastangas, sovietų represyvią struktūrą veiklą ir metodus, Markulio išdavystę. Partizanų karo aptarimas baigiamas nurodant rezistencijos silpnėjimo priežastis ir galutinio jos pralaikymo aplinkybes.

Tačiau Brazaitis nesustoja ties partizanų karu ir nurodo tolesnį pasipriešinimo testinumą. Jis susistemina išėivijos žinias apie okupuotą Lietuvą, besikuriančias disidentų organizacijas, pateikia daug žinių apie išėivijos pastangas kovojant už Lietuvos nepriklausomybę, užbaigdamas veikala viltimi, kad ji bus atgauta. Tokiu būdu partizanų karas sklandžiai išilieja į pasipriešinimo tradiciją. Netolima praeitis yra ne tik ir net ne tiek studijų objektas, kiek pagrindas dabarties ir ateities kovoms.

Iš dalies rezistencinė pozicija aiškintinas ir didelis Brazaicio dėmesys Vakarų moralines atsakomybes klausimui, kuri keletą jau pats knygos pavadinimas. Pasak autoriaus, Lietuva iš dalies tapo auka pasikeitusio Rytų ir Vakarų santykio. Rytų itakos stiprinimas ir „Vakarų žmogaus“ aptingimas esą lemė tai, kad „negali būti ne solidarumo su pavergtais kraštais; nėra ryžtingumo ne savos tautos interesams ginti“⁵⁷.

Brazaitis taip pat bene pirmasis paskelbė partizanų karo istorijos rašymą „kova dėl rezistencijos istorijos“. Toks jo pareiškimas buvo sąlygotas paaštrėjusios sovietinės propagandos prieš partizanus ir Antrojo pasaulinio karo laiku lietuvių rezistencijos organizacijas⁵⁸. Ši Brazaicio išvalga ilgam apibrėžė „frontininkų“ poziciją partizanų karo istorijos atžvilgiu ir esmingai itakojo šios tradicijos autorių tyrimo ir rašymo pobūdį.

Greta Brazaicio minėtinas ir kitas „frontininkų“ tradicijos išėivijos autorius – Vytautas Vardys. Jis iš esmės praplečė Brazaicio teiginius apie Lietuvos gyventojų pasipriešinimą ir partizanų karą, taip pat daug dėmesio

⁵⁷ Brazaitis, J. Raštai, t. VI. Vienu vieni. Rezistencija. Chicago, 1985, p. 375.

⁵⁸ Ten pat, p. 11.

skyre sovietu politikai, kuria laike kolonistine⁵⁹. Vardys taip pat daug nuveike, siekdamas Lietuvos klausimais sudominti platesnius akademinius sluoksnius – rengdamas kolektyvines publikacijas⁶⁰, konferenciju medžiaga⁶¹.

Kiek kitaip i partizanų kara pažvelge Kestutis Girnius. Nors pagal savo nuostatas partizanų karo atžvilgiu šis autorius priskirtinas jau greičiau „frontininku“ nei „santarieciui“ tradicijai, tačiau išsiskiria tuo, kad mažiau sureikšmino kovos demeni, didesni demesi, kaip pats teige, skirdamas „teoriniams klausimams, kurie man asmeniškai arčiau širdies ir per mažai svarstomi“⁶².

Girniaus veikalas „Partizanų kovos Lietuvoje“⁶³ svarbus daugeliu požiūriu. Jis vienas iš pirmųjų pateike karo periodizacija, apžvelge partizanų struktūrą kurimasi ir ir raida, ju pastangas ikurti vieninga vado vybe. Jis taip pat sieke susisteminti ir klasifikuoti duomenis apie partizanų operacijas, aptarti ju veiksmu kryptinguma, taip pat ivairiu rezistencijos organizaciju bendradarbiavima, pasyviaja rezistencija, partizanų spaudos platinima, ju ryšius su Vakaruose likusiais išeiviais.

Didele reikšme turejo ir Girniaus pateiktas sistemiškas sovietu politikos aptarimas. Savo veikale jis paliete ne tik fizini terora (areštus, tremimus ir pan.), bet ir kitas visuomenes užvaldymo priemones (mobilizacija, kolukiu kurimas, kadru politika ir pan.) bei jo paties vadinamo dvasinio teroro apraiškas (spaudos cenzura, religijos persekiojima ir pan.). Autorius ne tik išsamiai apraše šiuos politikos elementus, bet ir susiejo juos tarpusavio ryšiais, atskleisdamas sovietu poveikio Lietuvos visuomenei tikslinguma ir kryptinguma.

Taciau, ko gero, svarbiausia ir didžiausia išliekamąja verte turinti Girniaus veikalo dalis yra jo pateikta partizanų karo, jo pradžios ir partizanų

⁵⁹ Vardys, V. Soviet Colonialism. The Baltic Experience. Chicago, 1964; Lithuania Under the Soviets : Portrait of a Nation, 1940-65 (edited by V. Stanley Vardys). New York, 1965.

⁶⁰ The Baltic States in Peace and War, 1917-1945 (edited by V. Stanley Vardys, Romuald J. Misiunas). University Park, 1978.

⁶¹ Regional Identity Under Soviet Rule: the Case of the Baltic States : [papers presented at a Conference convened by Dietrich André Loeber at the University of Kiel in June 1987] (editors: Dietrich André Loeber, V. Stanley Vardys, Laurence P.A. Kitching). Hackettstown, 1990.

⁶² Girnius, K. K. Partizanų kovos Lietuvoje. Chicago, 1987, p. 9.

⁶³ Žr.: Girnius, K. K. Partizanų kovos Lietuvoje. Chicago, 1987.

motyvacijos samprata. Svarbi tema - Lietuvos partizanų karo vietos bendroje vidaus karų klasifikacijoje paieška, siekimas paaiškinti šio karo esmę, jo panašumus ir skirtumus su kitais panašiais karais kitose pasaulio valstybėse. Butent teorinio lyginamojo aspekto pritaikymas Lietuvos partizanų atvejui nulėmė ilgalaiki kokybini Girniaus studijos pranašuma partizanų karo tyrimu srityje.

Ne mažiau svarbiu išvalgu Girnius pateikė knygos dalyje, aptariančioje partizanų motyvacija. Parodydamas, iš kokių komponentų susidedo sudėtingas stimulo tapti partizanų mechanizmas, jis argumentuotai pavaizdavo partizanų karą kaip atsaką sovietų užkariavimui ir prievartai.

Publikuotas prieš pat Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą Girniaus veikalas tapo savotišku „frontininkų“ tiltu į nepriklausomą Lietuvą. Šia prasme „Partizanų kovos Lietuvoje“, tikriausiai, pranoko net ir Brazaicio „Vieni vieni“. Daugelis nepriklausomos Lietuvos istorikų, kuriuos būtų galima priskirti „frontininkų“ istoriografinėi tradicijai, savo studijose remėsi butent Girniaus išvadomis.

Vienu iš pagrindinių šios tradicijos veikalų nepriklausomoje Lietuvoje tapo Nijolės Gaškaitės, Dalios Kuodytės, Algio Kašėtos ir Bonifacio Ulevičiaus sintezė „Lietuvos partizanai 1944-1953 m.“⁶⁴. Tai – bene pirmasis paskiru žiniu apie partizanų karą apibendrinimas. Autoriai nuosekliai apžvelgė partizanų karo pradžia, jo užuomazgas, pasipriešinimo priežastis, raidą, sukūrė partizanų karo periodizacijos modelį, aptarė bandymus ikurti vieningą vadovybę. Jie taip pat pateikė detalios partizanų veiklos krypčių analizę, nurodė svarbiausius jų atakų objektus, įvardijo atitinkamą laikotarpį taktinius tikslus, taip palietė svarbią mirties bausmių vykdymo šnipams ir kolaborantams klausimą. Palyginti didelis dėmesys buvo paskirtas partizanų spaudai, aptarta jos tematika, leidybos technologijos, siekta įvertinti platinimo mastus ir poveikį gyventojams. Idomiu ir vertingu žiniu sintezės rengėjai surinko ir apie partizanų gyvenimo būdą, būdus, socialinę padėtį, pažiūras, tikėjimo reikšmę

⁶⁴ Žr.: Gaškaite, N., Kuodyte, D., Kašeta, A., Ulevičius, B. Lietuvos partizanai 1944-1953 m. Kaunas, 1996.

pasipriešinimui. Be to, aptartas vieningos partizanų vadovybės kurimasis, jų politinis veikimas, tureta nepriklausomos Lietuvos vizija, ryšiai su užsieniu – išėivijos organizacijomis ir Vakarų valstybių tarnybomis.

Didele knygos dalis skirta partizanų sąjudžio struktūros analizei. Autoriams pavyko atskleisti partizanų struktūrinį organizavimąsi į rinktines, apygardas ir sritis, nustatyti apygardų skaičių ir jų pavadinimus. Jie detalčiai aptare kiekvienos apygardos istoriją: susiformavimą, rinktinių kurimąsi, štabų veiklą, svarbiausiųjų vadų biografijas, o taip pat apygardų išaiškinimą, likvidavimą, paskutiniųjų partizanų likimus. Tokiu būdu buvo sukurtas išsamus partizanų sąjudžio struktūros ir veiklos vaizdas.

Nemažai dėmesio autoriai paskyre ir sovietų kovos su partizanais metodu analizei. Veikale aptartos sovietinės saugumo struktūros, vidaus kariuomenė, sribų būriai, agentų infiltravimas į partizanų būrius ir jų veiklą. Be to, su partizanų karu autoriai susiejo ir bendras visuomenės represijas, tremimus, politinį persekiojimą ir pan. Svarbu tai, kad veikala rene mokslininkai pakankamai dėmesio skyre partizanų išivaizduotai nepriklausomos Lietuvos vizijai, jų kovų politinei ir visuomeninei reikšmei bei pasekmėms. Knygoje taip pat šiek tiek paliestas ir sovietinės propagandos klausimas, atskleisti kai kurie jos metodai⁶⁵, parodyta propagandos itaka „pilietinio karo teorijos“ formavimuisi. Butent sovietų politikai ir saugumo struktūrų metodams skirtos knygos dalys labiausiai gausios „kovinės“ retorikos, leidžiančios veikala priskirti „frontininkų“ tradicijai.

Labai artimas šiam veikalui yra kitas Gaškaitės darbas „Pasipriešinimo istorija 1944-1953 metai“⁶⁶. Ši knyga buvo skirta mokykloms ir rengta prisilaikant mokyklinio vadovėlio struktūros. Taciau tai kartu ir kokybiška partizanų karo istorijos sintezė. Viena iš svarbiausių jos ypatybių – ta, kad struktūroje vyrauja ne dalykinis (pirmiausia aptariama partizanų kovos, po to – sovietinių represinių struktūrų veiksmų raida), o chronologinis (atitinkamo

⁶⁵ Idomus pavyzdys yra atariamas vaizdu falsifikavimas: „Pvz., kino žurnale Tauro apygardos ikurejas kun. A. Ylius buvo pavaizduotas kirviu kapojantis žmonėms galvas (iš tikrujų ji nufilmavo miško kirtavietėje geninti šakas)“. Gaškaite, N., Kuodyte, D., Kašeta, A., Ulevicius, B. Lietuvos partizanai 1944-1953 m. Kaunas, 1996, p. 437.

⁶⁶ Žr.: Gaškaite, N. Pasipriešinimo istorija 1944-1953 metai. Vilnius, 1997.

laikotarpio partizanų ir sovietų veiksmai aptariami pakaitomis) požiūris. Tai suteikia skaitytojui bendresni ivairių laikotarpiu vaizda ir leidžia geriau suvokti bendros padėties raida. Lyginant su „Lietuvos partizanai 1944-1953 m.“, naujoji Gaškaitės knyga taip pat pasižymi idomesnėmis iliustracijomis ir priedu – partizanų publikacijų, dainų ir dokumentų – gausa. Tačiau iš esmės abu veikalus galima laikyti vienas kita papildanciais. Jie pateikia aiškia partizanų karo faktografija, leidžia tinkamai suvokti ir vertinti laikotarpį, tačiau yra akivaizdžiai parašyti Brazaicio „kovos už rezistencijos istorija“ dvasioje.

Tas pat pasakytina ir apie Kestucio Kasparo monografija „Lietuvos karas“⁶⁷. Veikale tiriama pasipriešinimo Lietuvoje pradžia ir partizanų padėtis 1944-1946 m. Autorius daug dėmesio skyre Lietuvos padėties tarptautines politikos ir teisės kontekste analizei, pasipriešinimo motyvų ir objektyviu priežasciu ištyrimui, partizanų veiksmų karo teorijos požiūriu analizei. „Lietuvos karas“ pasižymi ir ypatingai placiu to meto partizanų karo istoriografijos aptarimu. Tai, ko gero, buvo pirmas kartas, kai taip kruopščiai suregistruoti ir aptarti ne tik išeivijos, bet ir nepriklausomos Lietuvos istoriku darbai partizanų karo tema.

Taciau neabejotinai svarbiausias monografijos aspektas yra išvada apie tai, kad Lietuvos partizanų karas laikytinas tikru karu su užkariautoju – Sovietų Sąjunga. Tai labai svarbus meginimas (ko gero, pirmasis po Girniaus) interpretuoti partizanų karo istorija, suteikti tam reiškiniui aišku pavidala ir pavadinima. Tiesa, Kasparas kiek susiaurina pacia partizanų sampratą, svarbiausia vaidmeni priskirdamas vienai konkrečiai organizacijai – Lietuvos Laisvės Armijai (LLA)⁶⁸.

Visai tai nekeicia aiškiai juntamos „kovos del istorijos“ potekstes. Kasparo veikale dažna polemika su apibrežtais ir neapibrežtais („daugelis istoriku“) oponentais, siekis paneigti klaidingus isitikinimus, pabrežti partizanus kaip tevyne gynimo pavyzdi.

⁶⁷ Žr.: *Kasparas, K.* Lietuvos karas. Kaunas, 1999.

⁶⁸ Ši aspekta Kasparas veliau išpletojo atskiroje knygoje „Lietuvos laisvės armija“. Žr.: *Kasparas, K.* Lietuvos laisvės armija. Kaunas, 2002.

„Frontininku“ tradicija nepriklausomoje Lietuvoje itakojo ne tik partizanų organizacijų ir veiklos, bet ir sovietų politikos jų atžvilgiu studijas. Vienas iš pirmųjų ir kartu labiausiai apibendrinančių darbų apie sovietų politiką Lietuvos visuomenės atžvilgiu yra Arvydo Anušausko veikalas „Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940-1958 metais“⁶⁹. Pradedamas 1940 m. sovietų pasirengimais Lietuvos okupacijai, autorius sklandžiai aptaria abu sovietinių represijų laikotarpius, teroro intensyvumą, metodus ir Lietuvos žmonių nuostolius. Studija pradedama prieškarinio Lietuvos valdininku, politiku ir pareigūnu areštu, tardymu ir sušaudymu, karininku persekiojimu aptarimu, toliau pereinama prie 1941 m. tremimu, kalinių žudynių prasidėjus SSSR karui su Vokietija. Antrosios sovietų okupacijos laikotarpio tyrimas pradedamas aptariant specialiu sovietų kariuomenės dalinių vykdyta terora, specialiuju tarnybu atkurima, atskiras dėmesys skiriamas sovietų terorui prieš partizanus ir jų remėjus aptarti, paliečiamas agentų-smogikų ir kitu slapto metodu klausimas, be to, plačiai ištiriama lietuvių kalinių padėtis lageriuose, sovietinė kalejimų sistema, laikymo juose sąlygos, taikyti kankinimai ir kalinių mirtingumas ir pan. Studija svarbi tuo, kad pateikia daug faktinių duomenų, skaičių, žemėlapių, tikslų pavadinimų. Be to, labai svarbu tai, kad veikalas atskleidžia sovietų represijų sistemiškumą, parodo, kaip skirtingi teroro metodai buvo taikomi skirtingoms asmenų kategorijoms, atsižvelgiant į jų reikšmę ir vaidmenį visuomenėje. Autorius sėkmingai demaskuoja sovietų negailestingumą, jų nežmonišką elgesį su Lietuvos gyventojais, įskaitant moteris ir vaikus, bei jų siekį sunaikinti Lietuvos valstybingumą ir visuomenės struktūras, galutinai palaužiant pasipriešinimą ir užvaldant okupuotą teritoriją.

Detaliau sovietų kovos su partizanais priemonės ir metodus yra analizavęs Juozas Starkauskas monografijoje „Čekistinė kariuomenė Lietuvoje 1944-1953 metais“⁷⁰. Nors šis veikalas skirtas vienos konkretios okupacinės struktūros – sovietų saugumo vidaus kariuomenės – veiksmų Lietuvoje analizei. Monografijoje detaliai aptartas sovietų saugumo kariuomenės

⁶⁹ Žr.: Anušauskas, A. Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940-1958 metais. Vilnius, 1996.

⁷⁰ Žr.: Starkauskas, J. Čekistinė kariuomenė Lietuvoje 1944-1953 metais. Vilnius, 1998. .

dislokavimas Lietuvoje, nurodyti čia veikę daliniai, išdestyta kiekvieno iš jų istorija, turetų bazės, kovinė veikla. Daug dėmesio Starkauskas paskyrė čekistinės kariuomenės kovines taktikas, resursu ir atskiru mušiu analizei. Jis taip pat išsamiai aptarė bei palygino čekistų ir partizanų nuostolius, kovinio pasirengimo ir taktikos skirtumus. Labai svarbia Starkausko monografijos dalimi tapo jo atliktas padėties Lietuvoje ir kitose Sovietų Sąjungos užimtose teritorijose vykusiu partizanų kovų ir čekistinės kariuomenės vaidmens jose palyginimas. Tai leido autoriui atskleisti Lietuvos padėties platesniame viso regiono kontekste.

Šia studija Starkauskas vėliau papildė kita monografija „Stribai. Ginkluotieji kolaborantai Lietuvoje partizaninio karo laikotarpiu (1944-1953)“⁷¹. Ši karta jo tyrimo objektu tapo faktiškai sovietų saugumui buvusios pavaldžios pagalbinės ginkluotos grupės, dažniausiai vadintos sribų būriais. Su jam būdingu kruopštumu Starkauskas surinko daug archyvinės medžiagos apie sribų veiklą, apibendrino kitų istorikų darbus. Monografijoje aptartos sribų būrių suformavimo prielaidos ir aplinkybės, tokių būrių struktūra, paplitimas, tautinė sudėtis, aprūpinimo ir išlaikymo klausimai. Daug dėmesio autorius skyrė sribų koviniu užduočių, taktikos, jų reikšmės kovoje su partizanais, o taip pat partizanų požiūriui į sribus ir veiksmu prieš juos analizei.

Bene pati svarbiausia Starkausko išvada, apibendrinus savo paties ir kitų tyrimus, buvo aiškus patvirtinimas, kad sribai laikytini sovietų ginkluotu formuočiu dalimi⁷². Tokiu būdu Starkauskas paneigė partizanų karo kaip pilietinio karo versiją ir atskleidė iš esmės propagandine sribų paskirti.

Priskirti Anušausko ir Starkausko darbus „frontininkų“ istoriografinėi tradicijai leidžia brazaitiška kovos pozicija ir atitinkama retorika. Jei Anušauskas siekė kiek didesnio neutralumo ir faktų išdestymą papildė tik vienu kitu komentaru, tai Starkauskas net kalbėjo apie „sribizmą“ kaip moralinį

⁷¹ Žr.: Starkauskas, J. Stribai. Ginkluotieji kolaborantai Lietuvoje partizaninio karo laikotarpiu (1944-1953). Vilnius, 2001.

⁷² Ten pat, p. 476.

reiškini, tokiu būdu atvirai perkeldamas praeities partizanų kovas į šiandieninę visuomenę⁷³.

Ši trumpa „frontininkų“ tradicijos partizanų karo istoriografijos analizė leidžia daryti tam tikras išvadas ir apie šios istoriografijos kontekste susiformavusią savitą istorinės kultūros tipą. Išeivijos istorikai „frontininkai“ „kova dėl rezistencijos istorijos“ traktavo kaip savo pačių kovos už Lietuvos nepriklausomybę dalį. Todėl pirmiausia siekė savo darbais paneigti sovietų skleidžiamą propagandą apie partizanus, pastaruosius savotiškai „apginti“ ir atskleisti (o ne tiesiog papasakoti) tiesą apie jų kovas. Lietuvai tapus nepriklausoma ši kova virto kova su sovietine indoktrinacija Lietuvos visuomenės viduje, o nuostata atskleisti tiesą – iš esmės istoristiniu požiūriu, kad partizanų karo atveju faktai kalba patys už save. Todėl „frontininkų“ tradicijos istorikai pirmiausia siekė kruopščiai susisteminti tapusius prieinamus naujus duomenis apie partizanus, nors pateikdami vien tik faktus jie kartu tapatinosi su partizanais ir smerkė sovietus. Tai aiškiai atskleidžia jų retorika: partizanų atveju pagirianti, sovietų – demaskuojanti. Taigi šios tradicijos suformuotus istorinius pasakojimus pagal Rūseno tipologiją reikėtų laikyti pavyzdiniais. Kruopščiai kaupiamu faktų paraštėse „frontininkai“ kūrė epinį partizanų karo vaizdą.

Visiškai kitokia mastysena buvo būdinga „santarietiškos“ tradicijos istorikams, kurių nuostatos partizanų karo atžvilgiu buvo pabrėžtinai kritiškos. Šiuo „*détente* kartos“ išėviu, kaip ir daugelio jų amžininkų Vakaruose, pasauležiurai buvo būdinga revizionistinė pozicija ir pasipriešinimas tariamai perdetam sovietinio režimo demonizavimui. Partizanų karo kontekste tai pasireiškė prieštaravimu pagražintiems, „santariecių“ isitikinimu, „frontininkų“ teiginiais apie partizanus.

„Santarietiškos“ partizanų karo istoriografijos tradicijos pradžia reikėtų laikyti Jono Deksnio pasakojimą. Budamas vienu iš „alternatyvios“ VLIK‘ui išėivijos rezistencinės organizacijos – Lietuvių rezistencinės santarvės kūrėju, Deksnys liberalių pažiūrų išėiviams darė didelių ispūdį ir itaka net ir po to, kai

⁷³ Ten pat, p. 21.

tapo žinoma apie jo tapimą slaptu sovietų saugumo struktūrą bendradarbiu⁷⁴. Todėl suprantama, kad nors ir sovietų valdomoje Lietuvoje paskelbti Deksnio atsiminimai⁷⁵ tapo svarbiu postumi formuojantis „santarietiškam“ požiuriui ir partizanų karą.

Kaip viena iš svarbiausių sisteminių ši požiūri išreiškiančių veikalų reikia paminėti Tomo Remeikio studiją „Pasipriešinimas sovietų valdžiai Lietuvoje 1945-1980 m.“ („Opposition to Soviet Rule in Lithuania 1945-1980“)⁷⁶. Didesnės apimties, išsamioje ir plačioje (atsižvelgiant į galimybes) šaltinių spektrą paremtoje studijoje aptariamos įvairios Lietuvos gyventojų pasipriešinimo sovietams pastangos. Panašiai kaip Brazaitis, Remeikis taip pat suvokė pasipriešinimą kaip vientisą procesą ir partizanų karą vertino kaip neatskiriama jo dalį.

Konkrečiai karui skirtame studijos skyriuje, Remeikis siekė pernelyg nesileisdamas į detales aptarti ginkluoto pasipriešinimo sovietams ištakas, raidą ir pasekmes. Dideli dėmesį jis paskyrė partizanų karo priežastims, išsamiai analizuodamas tiek tarptautiniu faktoriumi (visu pirma Rytu-Vakaru konflikto vilties), tiek ir sovietų teroro politikos itaka partizanų sąjudžio augimui ir kovos intensyvumui. Remeikis taip pat tyrinėjo Vakarų valstybių žvalgybos struktūrą itaka pasipriešinimui, vieningos partizanų vadovybės kurimo problemas bei partizanų taktikos pasirinkimą įvairiais laikotarpiais.

Šiame veikale Remeikis taip pat pateikė iš Deksnio perimtas⁷⁷ ir susistemintas dvi esmines išvagas, kurios vėliau tapo savotišku „santarietišką“ tradicijos „prekes ženklą“. Visu pirma, skeldamas Lietuvos nepriklausomybę suinteresuotus žmones į dvi aiškias dalis, kurių viena esą palaikė ginkluotą pasipriešinimą, o kita – neginkluotą (šios pozicijos atitinkamai siejamos su Rytu-Vakaru karo laukimu arba nelaukimu), Remeikis

⁷⁴ Plačiau apie Lietuvos rezistencinę santarvę ir jos reikšmę lietuvių išėivijos liberalių pažiūrų organizacijų kurimuisi žr.: *Dapkute, D.* Lietuvos išėivijos liberaliosios srovės genezė. Vilnius, 2002.

⁷⁵ *Deksnys, J.* Iliuzinų sudužimas // *Švyturys*, 1962, nr. 9-12; *Deksnys, J.* Kodel aš su jais nutraukiau santykius // *Tiesa*, 1960-02-20. Kaip tik Deksnio atsiminimuose pradėjo ryškėti idėjos apie „pasipriešinimo konventą“ ir tariama partizanų „radikalumą“, vėliau tapusios pamatinėmis „santarietišką“ pozicijos autorių išvadomis.

⁷⁶ Žr.: *Remeikis, T.* *Opposition to Soviet Rule in Lithuania 1945-1980*. Chicago, 1980.

⁷⁷ Kad svarbiausi Remeikio šaltiniai buvo vienaip ar kitaip susiję su Deksniumi, aiškiai atskleidė Girnius. Žr.: *Girnius, K. K.* Lietuvos pasipriešinimo istorijos klystkeliais // *Aidai*, 1981, nr. 5, p. 340-341.

sukure ivaizdi savotiško „pasipriešinimo konvento“, kuriame vieni pasisake vienaip, kiti – kitaip ir nugalejo ginkluoto pasipriešinimo šalininkai⁷⁸.

Antroji išvalga buvo siekis ivertinti partizanų kara pagal ekonomines kaštus ir naudos analizes principus, pasverti, ar jis lietuvių tautai „apsimokejo“. Remeikio nuomone, „Laikui gydant pokario žaizdas, populiarusis partizanų karo vertinimas turetų pasikeisti ir igauti objektyvesnio pasipriešinimo kaštus ir pasekmių balanso forma“⁷⁹. Jau šioje citatoje galima išvelgti potekste, kad „kaštus ir pasekmių balansas“ būtų ne partizanų naudai. Velesni „santarietiškos“ tradicijos autoriai tai jau skelbė atvirai.

Kaip Girnius „pernešė“ į nepriklausoma Lietuva „frontininkų“ tradicija, taip panašiai Liutas Mockunas tapo „santarietėjų“ tiltu. Nors pats Mockunas buvo išėivis, jo darbas „Pavargės herojus. Jonas Deksnys trijų žvalgybų tarnyboje“ buvo publikuotas jau nepriklausomoje Lietuvoje⁸⁰. Tai partizanų karo srityje reto žanro - biografijos⁸¹ - pavyzdys.

Mockuno knyga visu pirma pasižymi surinktu duomenų apie Deksnio gyvenimą gausa. Naudojantis archyvine medžiaga, užrašais, liudytojų pasakojimais autoriui pavyko suregistruoti visus svarbiausius Deksnio gyvenimo faktus ir sukurti gana vaizdus šio tikro ar tariamo herojaus – girtuoklio, palaiduno ir kartu fantazuotojo bei savotiško rezistentų – paveikslą. Taigi, derėtų pripažinti, kad svarbiausia bet kurios biografijos tikslas Mockunui pavyko išpildyti.

Ne mažiau svarbu ir tai, kad autorius dideli dėmesį skyre pasipriešinimui emigracijoje aptarti. Jo atskleistose išėivijos veikejė ir jų organizacijų gyvenimo detales, nesutarimai ir intrigos (nors kartais gal ir kiek perdetai sureikšminamos) leidžia susidaryti aiškesnį išėivijos vaidmens pasipriešinime, jos atstovų tikslų, pasauležiūros ir vizijų vaizdą ir taip aiškiau suvokti

⁷⁸ Ten pat, p. 55. Čia ir toliau vertimas mano – B. G.

⁷⁹ Ten pat, p. 62.

⁸⁰ *Mockunas, L. Pavargės herojus. Jonas Deksnys trijų žvalgybų tarnyboje.* Vilnius, 1997.

⁸¹ Vienintelė tikro partizanų vado biografija yra Nijolės Gaškaitės knyga apie LLKS Tarybos prezidento pirmininką Joną Žemaitį „Vytautas“ (Žr.: *Gaškaite-Žemaitienė, N. Žuvusiųjų prezidentas. Jono Žemaicio biografija.* Vilnius, 1998, 2005, 2007). Šiaip jau partizanų ir kitų pasipriešinimo dalyvių biografijos kol kas yra retas reiškinys.

sudetingus ir permainingus išeivijos atstovu ir partizanų vadovybes Lietuvoje santykius.

Taciau kartu Mockuno darbe išryškėja būdingos „santarietiškos“ nuostatos. Visu pirma, kalbedamas apie rezistenciją ir ypač išeivijos organizacijas, Mockunas savotiškai interpretavo ir išpletojo (nors ir tiesiogiai to nenurodydamas) Remeikio „pasipriešinimo konvento“ įvaizdį. Pasakodamas apie diskusijas dėl pasipriešinimo taktikos, Mockunas nuolat bėžia perskyra tarp „katalikų“ (palaikiusių „aktyvų“ pasipriešinimą) ir „liberalų“ (kurie, kartais vadinami ir „laicistais“, propagavę „nuosaikumą“). Taciau atidžiau skaitant knyga, paaiškėja, kad šios savokos labai neapibrėžtos. „Katalikams“, kintant laikotarpiui, priskiriamos vis kitos grupės, partijos ir organizacijos, nuolat pasakojama apie *prisijungimą*, *susijungimą* ir pan. Pagaliau paaiškėja, kad itamos buta tik tarp palyginti placios įvairių pažiūrų žmonių koalicijos, kuri suprantama kilus tokiai krizei kaip okupacija, ir palyginti negausios, bet ambicingos, dar 1918-1940 m. Lietuvoje susiformavusios kairiuolių laisvamanių, bet ne komunistų, grupelės, kuriai Mockunas, matyt, ir simpatizavo.

Pabrėždamas „katalikų“ ir „laicistų“ nesutarimus Mockunas buvo linkęs pirmuosius laikyti radikalais, pasiryžusiais viską spresti ginklu. Taip jis netiesiogiai išpletojo Remeikio „kaštu ir pasekmių balanso“ idėją, tarsi nurodydamas akivaizdžią balanso kryptį (suprantama, kokias pasekmes galejo sukelti ginkluoti radikalai). Ši Mockuno pozicija, kaip jau yra pastebėjęs Girnius, aiškiai atsiskleidžia kalbant apie Lukšą, apibūdinama kaip žmogus, „pasiryžusi kovoti iki paskutinio šovinio“⁸².

„Santarietiška“ tradicija nepriklausomoje Lietuvoje perėmė istorikai dar labiau išpletojo abi svarbiausias Remeikio išvalgas. Liudas Truska savo veikale „Lietuva 1938-1953 metais“⁸³ aptare Lietuvos padėtį prarandant nepriklausomybę, jos netekimo aplinkybes, sovietų ir nacių okupacinę politiką ir Lietuvos gyventojų pasipriešinimą. Atskiras skyrius knygoje skirtas ir

⁸² Girnius, K. K. Pavargės, bet ne herojus... // Genocidas ir rezistencija, 1999, nr. 1(5).

⁸³ Žr.: Truska, L. Lietuva 1938-1953 metais. Kaunas, 1995.

partizanų karui. Truska neneigė sovietų žiaurumu ir Lietuvos gyventojų noro priešintis, net priešingai, jis tvirtino, kad visuomenė „buvo kupina ryžto priešintis“⁸⁴. Tačiau kartu autorius pažymėjo ginkluoto pasipriešinimo beprasmiškumą, Vakarų karo su Sovietų Sąjunga viltis laikydamas mitu. Truskos teigimu, intelektualai aiškiai suvoke, jog okupacija bus ilgalaikė ir kad galimas tik pasyvus pasipriešinimas, bet ju pastangos buvo veltui: „Tačiau inteligentijos niekas neklausė. Lietuvos pagrindyje aiškiai viešpatavo ginkluotos kovos nuotaikos, juo labiau, kad jas savo veiksmais stiprino okupacinė valdžia. Masinės represijos nepaliko lietuviams pasirinkimo galimybes, pastumėję tautą į priešinimąsi ginklu ir nuolat kurste partizaninio karo ugnį“⁸⁵.

Velesniuose savo darbuose Truska šia pozicija dar sugriežtino. Pasak jo, tiek 1941 m. birželio mėn. sukilima, tiek partizanų karą organizavo „radikalai“. Iš tikrųjų ginkluota kova buvusi beprasmiška, bet trumparegiai karštakošiai to nesupratė ir sukele kruvinas žudynes. Partizanų karas atnešęs daugybę aukų, kuriu buvo galima išvengti, jei būtų buvęs išgirstas intelektualų proto balsas⁸⁶. Tokiu būdu Truska tarsi pratese Remeikio anksčiau kelta mintis ir suvedė sava partizanų karo kaštą ir naudą „balansa“, kuris, kaip ir reikėjo tikėtis, sukele aštrią reakciją⁸⁷.

Tuo tarpu Truskos perskyra tarp intelektualų ir „paprastų žmonių“ ar tarp „radikalų“ ir „nuosaikiųjų“ šiek tiek primena Mockuno mintis apie „laicistus“ ir „katalikus“ (ir dar karta atkartoja Remeikio „pasipriešinimo konvento“ įvaizdį). Tokiu būdu Truska tarsi tikslino ir išpletojo ankstesniu „santariečių“ išvalgas, nors iš tikrųjų paaiškėjo, kad „radikalų“ ir „intelektualų“ perskyra yra dar „slidesnė“ nei „katalikų“ ir „laicistų“⁸⁸.

Gana padrikas Truskos pastabas išpletoti ir moksliskai pagrįsti bandė kitas „santarietiškas“ tradicijai priskirtinas istorikas - Mindaugas Pocius. Jo disertacija „Partizaninis pasipriešinimas Lietuvoje 1944-1953 m.: kova su

⁸⁴ Ten pat, p. 150.

⁸⁵ Ten pat, p. 150.

⁸⁶ Truska, L. 1944-1953 metai: ka dave Lietuvai partizaninis karas? // Akiraciai, 2003, kovas.

⁸⁷ Žr.: Kuodyte, D. Šešėliu žaismas // Genocidas ir rezistencija, 2003, nr. 2 (14).

⁸⁸ Ten pat.

kolaboravimu kaltintais gyventojais⁸⁹ vertintina kaip išsami ir pakankamai gili klausimo, kuri pats autorius laiko vienu iš šiuolaikines partizanų karo istoriografijos „tabu“, studija.

Pociaus disertacija pasižymi visu pirma archyviniais šaltiniais gausa. Akivaizdu, kad autorius siekia kruopščiai iširti visus prieinamus duomenis ir tik tuomet daryti išvadas. Tokiu būdu Pociui pavyko apibendrinti ir susisteminti daug svarbios informacijos apie partizanų veiksmus prieš itariamus kolaborantus, atskleisti tokių veiksmų sistemingumą, partizanų baudžiamosios politikos formavimąsi ir raidą, jos pokyčių priklausomybę nuo pasikeitimo partizanų vadovybėje ir permainingos paties karo eigos. Be to, Pocius pateikė svarbiu išvalgu apie šeimų žudymo fenomeną, jo galimas priežastis, kitus prieštarigus partizanų karo klausimus, idejo daug pastangų siekdamas apskaičiuoti partizanų karo metu žuvusių civilių ir sovietų pareigūnų skaičių, pateikė padetis Lietuvoje ir kituose partizanų karus pergyvenusiose valstybėse palyginima.

Visos šios pastangos, kaip rodo galutinės Pociaus išvados, buvo skirtos užbaigti Remeikio pradėtam darbui ir galutinai suvesti partizanų karo „kaštų ir pasekmių balansą“. Jis pradedamas partizanų pozicija ivardinant kaip „tarptautinės geopolitikos realijų nepaisiusia suvereniteto atgavimo projekcija“, kuri ilgainiui pakreipė kovos veiksmus nuo okupantų prieš savus (tikrai ar tariamai kolaboravusius) gyventojus ir sukele skaudžias pasekmes (per daug civilių aukų)⁹⁰. Tokiu būdu Pocius tapo išėivijoje „santarieciū“ išsikeltos misijos išpildytoju nepriklausomoje Lietuvoje.

Akivaizdu, kad „santariečiai“ siekė sukurti tai, ką Rūsenas pavadino kritiniu pasakojimu. Tačiau ju deklaruotas kritinis santykis su partizanų karu buvo ribojamas dviejų aplinkybių. Visu pirma, „santariečiai“, kaip ir „frontininkai“, dažnai kalbėjo tautos vardu. Ju kritiškumas buvo greičiau nacionalistinio nei istorinio pobūdžio. Tai rodo jau pats „kaštų ir pasekmių balanso“ klausimo iškelimas. Šia prasme „santariečiai“ nesusikūrė pakankamo

⁸⁹ Pocius, M. Partizaninis pasipriešinimas Lietuvoje 1944-1953 m.: kova su kolaboravimu kaltintais gyventojais. Daktaro disertacija. Klaipėda-Vilnius, 2005.

⁹⁰ Ten pat, p. 229.

„atstumo“ su nagrinejama tema ir todėl ju pasakojimas laikytinas tik iš dalies kritiniu. Antra, didelė „santariėciu“ problema tapo faktinės informacijos trukumas. Duomenims apie partizanų karą esant neprieinamiems, „santariėtiškos“ tradicijos istorikai negalėjo atskleisti kokių nors „frontininkų“ nutylejimu ar identifikuoti „baltųjų demiu“. Šis trukumas dažnai būdavo kompensuojamas išsamiais duomenimis apie išeivijos pasipriešinimo organizacijų veiklą. Tačiau tokiu būdu faktografinis disbalansas virsdavo vertinimo disbalansu, kai emigracijoje veikusios struktūros (kartais net būdavusios tik „popierinėmis“ arba „vieno žmogaus“ organizacijomis) būdavo traktuojamos taip, tarsi jos būtų turėjusios daug galimybių itakoti įvykius Lietuvoje. Ši aplinkybė salygojo tai, kad kritiškumas „santariėtiškos“ tradicijos istorikų darbuose virsdavo „pritepinejimu“.

Taigi su tam tikromis išlygomis galima teigti, kad išeivijoje susiformavo ir ši nepriklausoma Lietuva persikele iš pradžių pavyzdinis, o vėliau kritinis pasakojimas apie partizanų karą. Reikia pažymėti, kad būta bent keleto bandymų suvienyti skirtingos pasauležiūros autorių darbus. Pirmiausia tokios iniciatyvos pasireiškė sovietų represijų tyrimo srityje. Paminėtinas Truskos, Anušausko ir Ingos Petravičiūtės parengtas žinynas „Sovietinis saugumas Lietuvoje 1940-1953 metais“⁹¹, kuriame aptarta sovietų saugumo institucijų kaita, struktūra, personalo sudėtis, metodai, be to, pateikiami keliu šimtu svarbiausių pareigūnų biografiniai duomenys. Anušausko išvados apie agentų-smogikų veiklą iš esmės sutapo su Pocius mintimis, išdestytomis šiai temai skirtame straipsnyje ciklo⁹².

Svarbu paminėti ir kol kas vienintelę okupuotos Lietuvos istorijos sintezę „Lietuva 1940-1990“⁹³. Šis palyginti nemažas autorių kolektyvo darbas svarbus tuo, kad ne tik apibendrina ir susistemina jau anksčiau atliktus tyrimus

⁹¹ Žr.: Truska, L., Anušauskas, A., Petravičiūtė, I. Sovietinis saugumas Lietuvoje 1940-1953 metais. Vilnius, 1999.

⁹² Žr.: Pocius, M. MVD-MGB specialiosios grupės Lietuvoje 1945–1959 m. // Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo instituto darbai, 1996, nr. 1, p. 49–72; Pocius, M. MVD-MGB specialiosios grupės Lietuvoje 1945–1959 m. // Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo instituto darbai, 1996, nr. 2, p. 53–67; Pocius, M. MVD-MGB specialiosios grupės Lietuvoje (1945–1959) // Genocidas ir rezistencija, Vilnius, 1997, nr. 1, p. 7–42.

⁹³ Žr.: Lietuva 1940-1990. Okupuotos Lietuvos istorija (A. Anušauskas – vyr. red.). Vilnius, 2005.

pirmosios ir antrosios sovietu okupacijos, nacių okupacijos ir lietuvių savivaldos, holokausto ir pasipriešinimo abiem okupantams srityse, bet ir pateikia daugiau ar mažiau vieninga istoriku žvilgsni į menkiau tyrineta „velyvaji“ sovietmeti bei Lietuvos nepriklausomybės atkurimą 1990 m. Vis dėlto gal net pernelyg gausus ir pažiūromis įvairių autorių kolektyvas salygojo tai, kad leidiniui truksta turinio vieningumo ir kryptingumo.

Taigi, skirtingu istoriniu pasakojimu ir istorinės kultūros tipu tarpusavio saveika ir dialogas leidžia bent istoriku bendruomenėje išvelgti tam tikrą raidą, kurios, tačiau, negalima laikyti normalia istorinės kultūros dinamika. Tai nulemia jau vien ta aplinkybė, kad aptarti vyksmai būdingi tik išėivijos atstovams ir jų tradicijas peremusiems istorikams Lietuvoje, bet ne Lietuvos visuomenei kaip tokiai. Per meną, visuomenės atminties tyrimus, pagaliau, per pati visuomenės gyvenimą, per politiką ir teisę atsiskleidžia nei „frontininkų“, nei „santarietiškai“ tradicijai nebūdingos nuostatos, kurių kilmės neimanoma paaiškinti, jei nepaminimas dar vienas istorinis, teisingiau – *pseudoistorinis*, pasakojimas. Tai sovietinis pasakojimas, suformavęs savitą istorinės *pseudokultūros* tipą, kurio apraiškoms ir skiriama daugiausiai dėmesio šioje disertacijoje. Ši *pseudokultura* okupuotoje Lietuvoje užėmė autentiškos istorinės kultūros vietą ir tokiu būdu iškreipė normalią istorinės kultūros dinamiką.

Svarbiausia sovietiniam pasakojimui būdinga savybė buvo turinio koncentruotumas (tai taip pat patvirtina pasakojimo dirbtinumą). Tiek dokumentiniu, tiek publicistiniu, tiek meniniu stiliumi, ir tiesiogiai, ir netiesiogiai, buvo teigiama tokia partizanų karo versija, kurios esmė atskleidžia šią citatą iš vieno sovietinio leidinio:

„Mirties agonijoje atsidūręs priešas [nacių Vokietija – B. G.], netrukus ėmė siuntinėti diversantus, fašistines žvalgybos užverbuotus šnipus, turinčius ginklų slepimo vietų schemas. Prie šių prisijungė nesuspeję išbėgti su „kovotojais už naują Europą“ hitlerininkų parankiniai – visokie policininkai, seniūnai, buožės, kitokie tautos išdavikai, avantiuristai. <...> Banditai vykde

priešo žvalgybos pavedimus, šnipinejo, žveriškai žude nekaltus žmones, liejo ramaus gyvenimo ir taikios kurybos ištroškusių gyventojų kraują. <...>

Pagaliau hitlerine Vokietija kapituliuo. Fašisteliai suskato keisti kaili. Pasiskelbė kovojančiais už nepriklausomybę demokratais, toliau terorizavo gyventojus, platino antitarybines proklamacijas, skleide piktybinius gandus, baugino ginklais. I pagalba jiems atejo reakcines mūsų tautos atplaišos, kurioms suteikė prieglobstį kapitalistines valstybes. Tautos išdavikus skatino kapitalistiniu šaliu žvalgyba, nesiliaujanti siuntinėti į Tarybų Sąjungą savo šnipus. Ginkluotos buržuaziniu nacionalistu gaujos toliau drumstė tarybiniu žmonių rimti⁹⁴.

Šis pasakojimas, nors ir pagrįžintas specifine komunistine retorika ir terminologija, talpina kelis svarbius prasminius akcentus. Visu pirma, nors partizanai vadinami „banditais“, kova su jais nėra kriminalinio teisingumo vykdymas, bet politinis veiksmas. Antra, partizanų karas vaizduojamas kaip *sovietinės Lietuvos* vidaus konfliktas. Nors formaliai išlaikoma privaloma „visasajunginė“ vienybė, minima „Tarybų Sąjunga“ kaip vienetasis, termino „tauta“ pavartojimas leidžia konfliktą pateikti kaip konkretaus sąjungos subjekto – LSSR problema. Trecia, „tautos“ buvimas „Tarybų Sąjungoje“ akivaizdžiai siejamas su geriu – ramybe, „kuryba“, „taika“, „rimtimi“. Pagaliau, ketvirta, ypatingai akcentuojamas žiaurumas civilių atžvilgiu. Nors „banditai“ yra ir priešų žvalgybos veikėjai, ir šiaip „Tarybų Sąjungos“ priešai, baisiausia tai, kad jie „žveriškai žudo nekaltus žmones“ (tuos, kurie labiausiai nori anksčiau minėti geriu – „taikos“, „kurybos“ ir pan.). Šis aspektas, kuri galima pavadinti „kenciančiojo trečiojo“ elementu, sovietinio režimo buvo ypač aktyviai kultivuojamas. Susidurus globaliniams („Tarybų Sąjungos“ ir „kapitalistiniu valstybiu“) interesams, kovojant „tautai“ ir jos „atplaišoms“ labiausiai kencia ramybės trokštantis trečiasis – nekaltas „ramaus gyvenimo ir taikios kurybos ištroškęs gyventojas“. „Kenciančiojo trečiojo“ elemento svarba sovietiniame pasakojime tikriausiai nulėmė jo emocinis paveikumas.

⁹⁴ Ten pat, p. 45-47.

Galima pagrįstai teigti, kad sovietinis pasakojimas pateikė partizanų karą kaip pilietinį karą. Jo epicentras buvo kova tarp gerovės („Tarybų Sąjungos“) siekiančios „tautos“ (kai kuriuose pasakojimo variantuose ja ikunijo „liaudies gynejai“ ar kitokie „tarybiniai aktyvistai“) ir „kapitalistinių valstybių“ remiamu jos „reakciniu atplaišu“. Didžiausias ir labiausiai užuojautos vertas šio pilietinio karo nuostolis – „nukenteje tretieji“. Butent šis užbaigtos ir atpažįstamos partizanų karo sampratos (*pseudosampratos*) pateikimas užtikrino sovietinio pasakojimo poveikumą.

Didžiausias demesys šioje disertacijoje kreipiamas kaip tik į šio *pseudoistorinio* pasakojimo ir jo pagrindu suformuotos *pseudokultūros* prigijimą okupuotoje Lietuvoje ir jo pasekmes šiuolaikinei visuomenei ir valstybei. Jo atgarsiu ir atspindžiu galima išvelgti visame visuomenės gyvenimo spektre – paciose istorijos studijose, mene, politikoje ir teiseje.

1.2 Pilietinio karo versijos isitvirtinimas visuomenėje

1.2.1 Pilietinio karo versija istorijos studijose

Sasajos su sovietine pilietinio karo versija pirmiausiai išvelgtinos „santarietiškos“ historiografinės tradicijos autorių darbuose. Jos atsiskleidžia per dviejų esminių prasminių momentų panašumus: partizanų radikalizacija ir jų žiauruma civilių atžvilgiu.

Dar Remeikis pabrėžė, kad partizanų vadai, jų remėjai ir kataliku dvasininkija (kuria galima suprasti buvus vieną iš svarbiausių partizanų karo ikvepejų) neadekviai vertino Vakarų politika Šaltojo karo pradžioje⁹⁵. Pasak Remeikio, kovotojai pervertino Vakarų vienybę ir pasiryžima kariauti su sovietais ir ši nepagrįsta Rytu-Vakarų karo viltis tapo vienu iš svarbiausių partizanų karo stimulų. Partizanų nuomonės esą nesugebejo pakeisti net ir specialiai jų į Vakarus išsiusti pasiuntiniai, parvežę anaipol nedžiuginančių žinių. Vienu iš svarbiausių pasiuntinių Remeikis ivardijo Deksnį, tuo būdu iš

⁹⁵ Remeikis, T. *Opposition to Soviet Rule in Lithuania 1945-1980*. Chicago, 1980, p. 45.

esmes padedamas pagrindus Mockuno darbui⁹⁶. Be to, Remeikis ivede i istoriografija jau mineta „pasipriešinimo konvento“ ivaizdi ir pareikalavo suvesti „kaštu ir pasekmiu balansa“.

Rašydamas Deksnio biografija Mockunas išpletojo Remeikio idejas, sukurdamas savaji „kataliku-laicistu“ konflikta. Jam pavyko sudaryti ispudi, kad pasipriešinimas sovietams buvo labai nevienalytis, ivairios „sroves“ nuolat konkuravo tarpusavyje, siulydamos savo „receptus“ gelbeti Lietuvai ir kad dauguma daugumoje organizaciju „paeme“ katalikai pasuko rezistencija savo – kruvinos ginkluotos kovos – keliu⁹⁷. Taip buvo padeti partizanų radikalumo teorijos pagrindai.

Pastaraja labiausiai išpletojo Truska, pasipriešinimo dalyviu tarpusavio nesutarimus pavaizdaves jau ne kaip „kataliku“ ir „laicistu“, o kaip „intelektualu“ ir „radikalu“⁹⁸ konflikta. Tai leido jam pasipriešinimo formos klausima susieti su sveiku protu bei išsilavinimu ir dar labiau pabrėžti tariama partizanų, taigi „radikalu“, beprotyste⁹⁹.

Pagaliau Pocius papilde šia partizanų karo istorijos studiju krypti išvadamis apie partizanų veiksmus prieš civilius gyventojus. Pocius teiginiai, kad partizanų aukų skaičius yra per didelis, deklaratyviai pagrįsti placios apimties faktines medžiagos analize, tarsi galutinai patvirtino intuityvias Mockuno ir Truskos mintis apie „kataliku“ ar „radikalu“ pasirinkto kelio beprasmiškuma ir žiauruma.

Šis partizanų-radikalu, sukėlusiu bereikalingas civilių žūtis vaizdinys beveik idealiai sutapo su tautos atplaišu, žudžiusiu nekaltus gyventojus paveikslu. Reikalavimas suvesti partizanų karo „kaštu ir pasekmiu balansa“ tebuvo kiek nuosaikesne „kencianciojo treciojo“ elemento forma. Kitaip tariant, „santarietiška“ istoriografijos tradicija priartejo prie sovietinio

⁹⁶ Ten pat, p. 42-53.

⁹⁷ *Mockunas, L.* Pavargę herojus. Jonas Deksnys trijų žvalgybų tarnyboje. Vilnius, 1997.

⁹⁸ Tai, kad priešstatos pobūdi buvo imanoma taip paprastai pakeisti, ko gero, geriausiai irodo jos dirbtinuma.

⁹⁹ *Truska, L.* 1944–1953 metai: ka dave Lietuvai partizaninis karas? // *Akiraciai*, 2003, kovas; apie po nepriklausomybės atkurimo kilusias istoriku diskusijas taip pat placiau žr.: *Christophe, B.* Staat versus Identität. Zur Konstruktion von "Nation" und "nationalem Interesse" in den litauischen Transformationsdiskursen von 1987 bis 1995. Köln, 1997.

pseudoistorinio pasakojimo viskuo, išskyrus „Tarybu Sąjungos“ kaip gerio lietuviu tautai pripažinima.

Tiketina, kad šis suartejimas buvo abipusiu priežastiniu ryšiu susijęs su nuosaikia Santaros-Šviesos federacijos pozicija sovietinio režimo atžvilgiu. Pasirinke aktyvu bendravimu su sovietinės Lietuvos intelektualais, federacijos atstovai kartu tapo sovietu paveikiami ivairiais aspektais¹⁰⁰. Kartu reikia pripažinti ir tai, kad tik „taikaus sambuvio“ nuotaikomis gyvenanti, sovietinio režimo ivaizdį švelninti linkusi pasauležiura galejo pastumeti „santaričius“ užmegzti ryšius su okupuota tevyne, kai tai reiškė neišvengiama suartejima su paciu okupantu. Rezistencine organizacija pasiskelbė ir prieš bet kokius kontaktus su sovietiniu režimu pasisakė Lietuviu fronto biciuliu organizacijos atstovai¹⁰¹, tokio suartejimo išvenge, o tai reiškė, kad ir ju istorine mintis liko izoliuota nuo sovietinio *pseudoistorinio* pasakojimo. Kita vertus, svarbu pažymėti ir tai, kad didžiausia reikšmė suartejant „santarietiškai“ ir sovietinei partizanų karo versijoms turejo jau nepriklausomos Lietuvos autoriu, ypac Truskos, darbai. Taigi net ir i „santarietiška“ tradicija pilietinio karo versijos elementai labiausiai skverbėsi iš okupuotos Lietuvos.

1.2.2 Pilietinio karo versija mene

Dar aiškiau negu istoriografija, visuomenės nuostatas partizanų karo atžvilgiu atspindi meninis šiu ivykiu vaizdavimas. Istoriku bendruomenės nuostatos formuojasi vykdam specifine veikla – šaltiniu tyrima, analize, kritini kitu autoriu darbu permastyma, todėl dažnai skiriasi nuo kitu visuomenės nariu požiurio. Tuo tarpu menininkai perteikia visuomeneje egzistuojancius istorinius vaizdinius ar net istorinius pojucius ju specialiai kritiškai neapmastydami. Todėl meno kuriniu analize leidžia išvelgti autentiškas

¹⁰⁰ Placiau žr.: *Streikus, A.* Sovietu Lietuva ir išeivija: kulturiniu ryšiu projektas // Lietuvos istorijos studijos, 2007, t. 20, p. 42-63; *Streikus, A.* Sovietu valdžios "darbas su išeivija". Manipuliavimas kulturiniais ryšiais // Naujasis židinys-Aidai, 2006, nr. 4-5, p. 166-169.

¹⁰¹ Žr., pvz.: *Vitkauskas, V.* Lietuviu fronto biciuliai. Kai kurie faktai iš organizacijos veiklos // <http://www.bernardinai.lt>, 2006-06-15, 2006-06-22.

visuomenės nuostatas. Šiuo atveju – visuomenės nuostatas partizanų karo atžvilgiu.

Bene labiausiai dėmesį atkreipiantis partizanų karo meninio vaizdavimo momentas yra tas, kad toks vaizdavimas apskritai gana retas. Nors tema atrodo itin tinkama menui – ginkluotas pasipriešinimas didesniai užpuolikai, garsesniu partizanų vaizduojančiu kuriniu beveik nėra. N. Gaškaite literatūrinis bandymas¹⁰² greičiau laikytinas istoriko pozicijos „suliteratūrinimu“ nei tikru grožinės literatūros pavyzdžiu. Šia lietuvių literatūros spraga taikliai išvelgė Ricardas Kalvytis:

„Taciau tie du dešimtmečiai [po Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo 1990 m.] galejo būti labai derlingi tai kurybai, kadangi čia mes akis į aki susitikome su minimos epochos liudininkais, kurie nešė tiesioginę informaciją. Tereikėjo išsijungti kurybinėms jėgoms... Neatsirado. Dabar tie liudininkai jau beveik išėjo ir ateitis gali būti prarasta.

Daug kas bodisi tremtinių literatūra, sako, tai apgailėtina, skurdi, bet ji vienintelė dar palieka galimybę grįžti į tuos metus rašytojui, jei ateityje toks atsirastų.

Mano vienas pažįstamas, gyvenęs Suomijoje, pasakojo, jog tenai gali rašyti visi, kas tik turi prisiminimą apie juos Žiemos karą. Valstybė visus juos remia. Todėl tenai ir sukurti solidi literatūra. Prisiminkime – juos karas truko tris mėnesius, o musu – penkiasdešimt metų. Mes tokiu galimybiu neturime. Musu šuliniai užrakinti“¹⁰³.

Pastebėtina, kad ir vaizduojamame mene neatsirado rimtesniu pasakojimo apie partizanų karą versijų, o bandymas tokia versija pateikti sukuriant filmą apie Lukšą „Daumantą“ - „Vieni vieni“ neišlaikė kokybės išbandymo¹⁰⁴. Neretai „nepralenktu“ šioje srityje pripažįstamas 1965 m. Vytauto Žalakeviciaus režisuotas filmas „Niekas nenorejo mirti“. Placiusis šis filmas dar bus aptariamas, tačiau reikia pasakyti, kad jo neblestantis

¹⁰² Žr.: Gaškaite, N. Užverstų šulinių vanduo. Vilnius, 2000.

¹⁰³ Kalvytis, R. Užrakinti šuliniai // www.balsas.lt, 2008-06-16.

¹⁰⁴ Panašiai filmą vertino ir recenzentai. Žr.: Pupinyte, Ž. Neperžengti barjerai. Jono Vaitkaus filmo „Vieni vieni“ premjera // 7 meno dienos, 2004-02-27, nr. 603; Visockaitė, J. Pokario dramų Lietuvos kine // Šiaurės Atėnai, 2004-02-28, nr. 690

populiarumas pats savaime yra tam tikras pilietinio karo versijos isitvirtinimo rodiklis.

Apie partizanų temos vengimo menę priežastis gana taikliai yra pasisakes Virginijus Savukynas, kalbedamas Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro surengtoje diskusijoje „Partizanų atminimas visuomenėje. Žvilgsnis per literatūros prizmę“: „Kodel neatsiranda rašytojų, kurie bandytų tai [partizanų karą] įprasminti? Kai pakalbi, paklausineji, čia irgi buvo minėta, aiškeja, kad neatejo laikas. Yra politinės priežastys, socialinės, gyvena tie žmonės, kurie viską patyre. Bet aš pagalvojau iš kitos pusės: ka tai reiškia, kad neatejo laikas? Jeigu mes palauksime penkiasdešimt metų, tai, tikriausiai, jau bus praėjęs laikas ir pokaris bus nebeaktualus, kaip dabar neaktualus 1794-uju metų sukilimas. Man atrodo, kad tai žymi kita: tai, kad nėra drasių kurejų. Tas rašytojų sluoksnius yra tiesiog konformistinis. Bijoma parašyti, nes bet koks kūrinys susilauks vienokios ar kitokios kritikos. Musų visuomenė nėra vienaalytė, yra kelios Lietuvos arba, kitaip sakant, kelios interpretacinės bendruomenės. Vienos priims kurinį, kitos nepriims. Jeigu to bijoma, tai ir neatsiranda kurinių“¹⁰⁵.

Visuomenės kritikos baime iš tikrųjų gerai paaiškina meninio partizanų karo vaizdavimo spragą. Nesunku pastebėti, kad visi bent kiek plačiau nuskambantys kuriniai partizanų tema (idomu, kad ne tik meniniai, bet ir dokumentiniai) susilaukia palyginti gausios ir dažnai aštrios visuomenės reakcijos. Tipiškas tokio atvejo pavyzdys yra Mariaus Ivaškeviaus romanas „Žali“. Jo pasirodymas sukele palyginti audringas diskusijas apie tai, kaip ir ka dera kalbėti apie partizanų karą. Patys buve partizanai ir ju gynejai tvirtino, kad garsusis Jonas Žemaitis „Vytautas“ knygoje pavaizduotas perdem nepagarbiai¹⁰⁶. Ju oponentai tikino, kad Ivaškevičius nesieke teisingai

¹⁰⁵ Lietuvos partizanai grožinėje literaturoje. Diskusija // Kultūros barai, 2004, nr. 4.

¹⁰⁶ Žr.: Blaževičius, K. „Žali“ // XXI amžius, 2002-11-27, nr. 89 (1096); Landsbergis, V. George'as Washingtonas tuštinaš i kibira // Šiaures Atenai, 2003-08-09, nr. 663.

pavaizduoti rezistencijos, o jo knyga esanti gero postmodernistinio „euroromano“ pavyzdys¹⁰⁷.

Vis delto šio tyrimo kontekste idomus visai kitas diskusijos del „Žaliu“ aspektas. Tik absoliuti mažuma recenzentu atkreipe demesi i romano išanga, kurioje Ivaškevičius pavaizdavo visos tolesnes dramos fona. Cia jis sudejo visas savo bendro pobudžio pastabas apie partizanų karą. Išangoje pro originalia ironija vis delto gana aiškiai prasiskverbia pilietinio karo versijos klišes¹⁰⁸:

„Dangoraižiu jie neturejo. Bet armijos šiame kare kaip tik ir buvo išdestytos skirtinguose aukštuose. Priešu armija bazavosi iprastame armijai aukštyje, tokiam aukštyje žmones sodina paselius, eina i pasimatymus, kartais mylisi, jei nera laisvos lovos. Lietuviai savo dalinius buvo išdeste ten, kur niekada nesimylima, nevaikštoma, o jei nueinama, tai tik viena karta ir amžiams, atsitrenkiant karsto dugnu.

„Vertikalusis karas“ – retai vartojama savoka. Daug dažniau toks karas vadinamas partizaniniu. Bet ši savoka per plati.

Karo evoliucijos požiuriu, tai buvo žingsnis atgal. Geriausiu strategu ir naujausios ginkluotes išpaikinta Europa kažin ar galejo tiketis, kad jos pakraštyje isiplieks toks atgyvenes karas, kuriame bus spjauta i naujausius išradimus. Visu pražygiavusiu armiju kadaise pamesti lengvieji ginklai buvo kruopščiai surankioti ir jais dar gera dešimtmeti buvo ikyriai kariaujama. Visam šitam karui vadovavo žmogus, išėjes artilerijos mokslus Europoje. Neturejes ne vieno pabuklo. Apie ji ir šita knyga.

Ko tie žmones tikejosi? Iš pradžių gal jie ir tikejosi patys ka nors laimeti. Paskui jie tikejosi perlaukti po žeme, kol kas nors ateis ir pades jiems laimeti karą. Didžiausia iš tu vilciu buvo, aišku, Amerika. Galiausiai jie kažin ar ko nors tikejosi, paprasčiausiai nebuvo kur detis.

¹⁰⁷ Jonušys, L. Kai žaizda jau užgijusi // Šiaures Atenai, 2003-09-20, nr. 669; Beresnevičius, G. Romanas, kuri malonu skaityti ir kuri galima versti i kitas kalbas // www.rasyk.lt, 2002-12-13.

¹⁰⁸ Šioje ir kitose vietose pateikiamos ilgos citatos gali pasirodyti neįprastos ar net nederamos istorinei studijai. Taciau disertacijos pobudis nuleme tai, kad atskirais atvejais argumentacijai ar iliustracijai svarbus ne tik vieno ar kito autoriaus pateikiami duomenys ar kuryba, bet ir ju pristatymo forma bei stilius. Butent tokiais atvejais nevingiama platesnio citavimo, atskleidžiancio visas cituojamo šaltinio „spalvas“.

Ne vienas iš tu žmonių niekada nesutiks, kad Antrasis pasaulinis karas buvo laimetas. Geriausiu atveju, kažkur toli buvo pasiektos lygiosios, bet čia, kur jie kase bunkerius, nebuvo ir tu lygiųjų.

Toki karą galėtum vadinti pilietiniu. Nes jokia valstybė nekariavo su kita valstybe, viena didele valstybe kariavo su savimi, ir tai buvo tik jos asmeninis reikalas, kokius vaistus vartojant lauk išstumti soliteri.

Tai buvo didelės žuvies skausmas skrandyje prarijus mažesnę ir virškinant ją dar gyvą. Arba mažosios skausmas kovojant su skrandžio sultimis.

Paprasciausia būtų sakyti, kad lietuviai kariavo su rusais. Bet rusai nebuvo grynai, pasitaikydavo ir lietuvių. Taip pat ir lietuvių gretose buvo vienas kitas rusas, vienas kitas vokiečių ir dar kas nors vienas kitas. Pasaulis buvo persigeres išdavysčių ir nusikaltimų, todėl daugeliui jo piliečių karas tapo vienintele galima egzistavimo sąlyga. Ir jiems nebuvo svarbu, dėl ko ir su kuo kariauti.

Bet jeigu imtume plačiau, lietuviai kariavo su rusais. Taip buvo tryliktoje amžiuje, keturioliktoje, penkioliktoje, pasitaikydavo šešioliktoje ir paskesniais. Šis buvo kol kas paskutinis rimtas tarpusavio mušis.

Dešimt metų – net karui rimtas išbandymas. Nors istorijoje pasitaikydavo ir trisdešimtmečių, ir dar žilesniu karu. Iš pradžių tai buvo gana inteligentiškas karas, nors ir vertikalus. Jam vadovavo išsimokslinę karininkai, kariavo studentai, poetai, medikai, visi, kas nepabėgo į Vakarų, tikėdamiesi, kad patys Vakarai kada nors čia atbėgs. Apie tai sudėta eilėraščių. Pamažu poetai, medikai ir mokslininkai išėjusius karininkus karas išžudė, o nauji inteligentai buvo per daug išsimokslinę, kad aukotu gyvybę už spalvą. Ir karas ėmė prastėti. Į jį ėjo kaimo bernai, mažai tenutuokiantys apie garbę ir žmoniškumą. Pamažu jie perėmė savo priešų metodus ir strategiją. Karas tapo žiaurus abipusiais.

Žmogus gulėjo skeveldros perpleštu pilvu ir siaubingai staugė iš skausmo. Kiti atvedė alkana kiaulę. Ir ši, nieko nenumanydama apie karą ir žmogiškumą, apuoste praplešta pilva ir suėdė visus jo vidurius.

Tai tik mayte ŗio karo detale, tiesa, sukrecianti aukso amžiaus paviršiu išgyvenusio žmogaus prota.

Galejai buti kuo tik nori ŗiame kare: paprastas kolukietis ar viso kolukio vadas, lojalus kam nors iš kariaujanciuju ar niekam nelojalus, karas tave susirastu. Nes visi, kas norejo ramiai dirbti žeme, nusispjove i isitikinimus, i tiesu gyveno laiptinese ŗio daugiaaukcio karo. Kartais ten vykdavo muiai¹⁰⁹.

Šioje iangos ištraukoje galima išvelgti visus svarbiausius pilietinio karo versijos aspektus: neaikuma del karo prasmes ir jo tikruju priešu, nepriklausomybes entuziastu klaida del Vakarų, stiprejanti karo beprasmikuma ir, svarbiausia, „kenciancio treciojo“ elementa. Idomu, kad iangos pasakojimo tonas yra toks, tarsi autorius laikytu destoma versija tipine ir savaiame suprantama. Apie tai yra isitares ir pats Ivakevicius: „Romano vertinimai manes nenuvyle, jie mane apstulbino. Kadangi isivaizdavau paraes labai lietuviška knyga. Ka padarysi, požiuris i tokius akivaizdžius dalykus kartais i esmes skiriasi“¹¹⁰.

Tiesa sakant, Ivakevicius neapsiriko. Turint galvoje vien tik ianga, tai tikrai „labai lietuviška knyga“, talpinanti visus populiarius stereotipus, kuriuos autorius, matyt, ir turejo galvoje kalbedamas apie „akivaizdžius dalykus“. Atidžiau paanalizavus visuomenes reakcija i romano pasirodyma paaiketu, kad jis iš tikruju buvo palankiai priimtas. Ivakeviciaus pozicijai nepritare tik išskirtinai partizanų karu besidomintys žmones arba patys to karo dalyviai, o ir tu paciu prieštaravimus labiausiai iauke garsiu partizanų pavardiu paminejimas nepagarbiame kontekste. Ir literatu bendruomene, ir platesne visuomene knyga prieme, ji net buvo reklamuojama kaip „naujos kartos požiuris“ i partizanų kara. Tai rodo ne tik tai, kad Ivakevicius – madingas rašytojas, todel patinka daugeliui, bet ir tai, kad „aliu“ iangoje pateiktas partizanų karo vertinimas yra iprastas ir priimtinas daugeliui romano skaitytoju ir recenzentu. Tai, pasak paties autoriaus, „akivaizdus dalykai“, kuriu net neverta mineti recenzijose ar komentaruose.

¹⁰⁹ *Ivakevicius, M. ali*. Vilnius, 2002, p. 6-8.

¹¹⁰ „Buvo poetine Lietuva, tapo prozine“. Rašytojas Marius Ivakevicius atsako i Sigito Parulskio klausimus // *iaures Atenai*, 2004-02-28, nr. 690.

Todel galima daryti pagrįsta išvada, kad įprastas šiuolaikines Lietuvos menui partizanų karo vaizdavimas (tiek kiek terminu „įprastas vaizdavimas“ apskritai imanoma taikyti taip retai menininkų pasirinkamai temai) yra pilietinio karo versija. Kai rašytojai ar kiti kūrėjai specialiai nestudijuoja šios temos ir nori ją pavaizduoti tik kaip savo kuriamu vaizdu foną, jie apie partizanų karą pasakoja maždaug taip:

„Pokaryje partizanai, keršydami už draugų žūtį, atkeršijo gal ne visai tiems ir pernelyg žiauriai: Gudakiemyje, Žalnierausko sodyboje, kur prieš tai patys turėjo bunkerį, jie išžudė visą šeimą – abu tėvus, penkis vaikus, dar aštuonmetį, tasyk viešėjusi gimnaiti. Namus padegė su sušaudytuju kunais. Tuomet, pasak dar gyvų amžininkų, aštuoniolikmetis Jovaišius Juozukas pro šalį nešė samaną kitiems partizanams, apsisėjęs atokioje jo tėvų sodyboje, berods buvo išgirdęs apie arčiau sribus, todėl bėgė anu perspet, o pamatę beganti Žalnierausko žudikai pamatė, kad nuo jų prasikaltėlis sprunka. Pasivijo, aptalžė, užrišo virvę ant kaklo ir imė į degancios Žalnierausko sodybos šulinį.

Po pusšimčio metų dar gyva partizano, už kurį buvo keršijama, sesuo, Caplikaite, prie atkastų partizanų kaulų man kalbės:

– Aš jiems tada pasakiau: ne tam atkeršijot.

Kokiu vynu tame šuliny vanduo pavirs per Kaledas?

Persimaino kartais šuliniai tevonijose – taip ankstyvoje vaikystėje nutiko jau minėtam Vaciuokui, kuris pienenvežiu, iki nebuvo patekęs avarijon, vežiodavo mums vandenį.

Margu kaimelyje, kurio dabar jau ne kvapo, slepėsi partizanai. Vaciuokui tuomet buvo šešeri metai, ir atejo šiuose kraštuose garsus rusių karininkas Micuškinas su buriu savo enkavedistu, bet iš Vaciuoko tėvų nesužinojo, kur tasai bunkeris. Tada pririšo šešiamėciui Vaciuokui ilgą virvę prie kojų – nuleidžia vaiką žemyn galva į gilų gimtosios sodybos šulinį, pamurkdo, pamurkdo, ištraukia, klausia, kur bunkeris. Tas: nežinau... Vel ileidžia žemyn galva, pamurkdo, paskandina, vel ištraukia, o tas vel: nežinau... Vel... Vel... Vel...

Pasak paties Vaciuko, gal ir butu neatlaikes, gal butu išdaves, bet jis, šešiametis, iš tikruju nežinojo...”¹¹¹

1.2.3 Pilietinio karo versija visuomenės atmintyje

Pagaliau pilietinio karo versijos tvirtas pozicijas atskleidžia ir sociologu tyrimai. Lietuvos visuomenės atminties tyrimai aiškiai rodo žmonių samoneje užsifiksavusias klišes. Sociologu išvados atskleidžia, kad partizanų lyginimas su sribais ir „kencianciojo treciojo“ elementas Lietuvoje vis dar labai dažnas: „Vienas iš ryškiausių traumuojančių pokario įvykiu buvo rezistencijos kovos. Kaimu ir mažų miestelių žmonės negalėjo su rezistencijos kovomis nesusidurti tiesiogiai, vieni patys ejo į miškus ar „sribus“, kiti vieniems ar kitiems padedavo, pas visus atokiau gyvenančius užeidavo „ir vieni, ir kiti“. Žmonės prisimena tą laikotarpį kaip nuolatinės baimės laiką, nepranešus apie partizanus represinėms struktūroms, grese represijos, bet tas pats, tik iš kitos pusės, gestu ir pranešus; tad bejėgiškumo, „egzistencinės baimės“ jausena kaimo vietovėse išliko ir po karo. Dar labiau isitvirtino represijų ir karo metu pradėjusi formotis išgyvenimo strategija, vienos respondentės ivardinta kaip *tyleti, nieko nematyti ir negirdėti*. Viešo elgesio sritis tapo atskirta nuo privacios ir susvetimejusi – daugiau ar mažiau autentiška laikysena ir nuostatos galėjo būti reiškiamos tik slapta nuo „išores“, privaciam gyvenime, o viešajame gyvenime žmonės stengėsi nedalyvauti ir nereikšti savo nuomonės; šis elgsenos susidvejinimas ilgainiui virto ir „dviguba samone“^{d12}.

Tokias išvadas iliustruoja ir knygoje pateikiami kai kurių apklaustųjų pasakojimai. Pavyzdžiui: „O prie rusų tai kas nors pasake žodį ar kam nepatiko, ir šaukė ir vieni, ir kiti... Netiesa, kad tik sribai šaukė, man truputi pikta buna dėl tos netiesos. Atsimenu, netoli gyveno jauna šeima. Atejo miškiniai, padėjo jiems, baltiniui, maisto davė. O po metų susipyko su kaimyne,

¹¹¹ Stacevicius, S. Apeiginis gėlo gerimas // Literatūra ir menas, 2006-09-01, nr. 3107.

¹¹² Krukauskienė, E., Štutiniene, I., Trinkuniene, I., Vosyliute, A. Socialinė atmintis: minejimai ir užmarštys. Vilnius, 2003, p. 42-43.

ta pasiskunde ir ateje tie patys miškiniai nušove. Niekas netikrino, ar teisybe. Iš kitos šeimos trys broliai buvo, vienas tai labai puikus, tas greitai miške žuvo, kitas slapstesi, o dar kitas tai girdavosi, kad žudo. (p. Eugenija, Griškabudis)¹¹³.

Vertinant visuomenės atminties reiškinius, svarbu suvokti tokios atminties nepastovumą ir paslankumą. Net ir rimti tyrinetojai dažnai yra linke pervertinti žmogiškosios atminties galimybes, laikydami ją savotišku garso ir vaizdo irašu, kuriuo ji nera. Visu pirma psichologijos mokslas jau senokai yra patvirtinęs atminties selektyvumą – dėl įvairių priežasčių žmonės vienus įvykius prisimena, o kitus – ne¹¹⁴. Dar svarbiau tai, kad net ir „teisingai“ prisimenant įvykius, laikas, asmeniniai išgyvenimai ir kitu žmonių pasakojimai gali labai paveikti tu įvykių interpretacijas, sudelioti reikšminius akcentus, kurie dažnai yra net svarbesni atsiminimui nei faktologinis „karkasas“. Todėl žmogaus ir visuomenės atmintis neturėtų būti laikoma objektyvia duotybe, bet analizuojama kaip įvairių aplinkybių sąlygota formacija.

Tokia yra ir partizanų karo atmintis. Pradedant jos formavimosi analizę, dera pabrėžti, kad kariai visada sukelia žmonėms skaudžius išgyvenimus. Civilių prisiminimai apie karą visada yra persmelkti baimės, nežinios dėl rytojaus, nepagrįsto smurto išgyvenimų. Tačiau šios aplinkybės neturėtų tyrinetojų suklaidinti. Karo prisiminimai ir visuomeniniai stereotipai labai priklauso nuo civilių tuometinio ar vėlesnio susitapatinimo su viena iš kariaujančių pusių.

Pavyzdžiui, labai išpuodingu tapatinimosi su nugalėtojais atveju galima laikyti Vakarų Europą po Antrojo pasaulinio karo. Pergalės, savo vertės ir indelio suvokimas buvo toks stiprus, kad net vokiečiai ilgai pradejo jaustis savo pačių nugalėtojais. Visuotinė pokario euforija vėliau leido Alanui Johnui Percivaliui Taylorui ironiškai pareikšti apie pasipriešinimą naciams: „Aktyvu judėjimu, žinoma, visur organizavo mažumą, kartais – labai menką mažumą. Daugumai europiečių karas baigėsi 1940 metais ar kada nors kitu metu, kai buvo užkariauta jų šalis. Vis dėlto jie negalėjo pasprukti nuo Pasipriešinimo

¹¹³ Ten pat, p. 45.

¹¹⁴ Placiu žr., pvz.: Myers, D. G. *Psichologija*. Vilnius, 2000.

palikimo. Jie privalejo priešintis, ir daug žmonių, be abejojimo, eme priešintis jau po visko¹¹⁵.

Kita vertus, imanomas ir susitapatinimas su pralaimetojais. Pakanka prisiminti garsų „Vokietijos pažeminimas“ po Versalio sutarties, kuris, kaip tikima, buvo vienas iš Adolfa Hitlerio pagimdžiusiu vokiečių jausmu. Panašiu efekta galėtume išvelgti ir 1863-1864 m. sukilimo, po kurio lietuvių tautinis atgimimas tik dar labiau isisiubavo, istorijoje.

Šios išvalgos veda prie išvados, kad visuomenės atminti labiausiai kreipia ir patirto smurto bei siaubo vaizdinius slopina karo prasmės suvokimas ir empatija vienai iš kariaujančių pusių. Kaip tik šiuo jausmu trukuma galima išvelgti partizanų karo amžininkų atsiminimuose. Juose labai ryškus *nesitapatinimas* su nei viena iš kariaujančių pusių, kuris čia dar vadinamas „kenciančio trečiojo“ elementu. Priešingai nei kartais teigiama, toks visuomenės atminties bruožas nėra savaime suprantamas. XX a. tautines valstybes, kaip žinoma, keldavo savo pilieciams daug jausmu, patriotizmas buvo labai ryškus ir karuose ypač aktyviai prasiverždavo. Daugumai europiečių priimtini Pirmojo ir Antrojo pasaulinių karų stereotipai abu karus leidžia traktuoti kaip prasmingus (gal net ypač prasmingus), o prasme jiems suteikia (taigi, ir žiaurumus leidžia bent iš dalies pamiršti) būtent nacionaliniai jausmai ir savo karių bei partizanų suvokimas kaip savų. Todėl to paties būtų galima tikėtis ir iš Lietuvos gyventojų¹¹⁶.

Pastebėtina, kad kai kuriuose atsiminimuose kaip tik ir atsiskleidžia panašūs jausmai ir kartu išryškėja priežastys, dėl kurių tie jausmai neisitvirtino visuomenėje: „Ryšininke tapau keturiasdešimt septintaisiais – keturiasdešimt aštuntaisiais metais. Daug iš čia išėjo į miškus, draugu, kurie kartu moki nosi, iš kaimo daug pažįstamu. Tu, kur pagrindiniai draugai, su kuriais mokinausi, buvo slapta organizacija, jie talkino partizanams. Paskui kažkas išdave, kelis sugavo, kitiems nebuvo išėjimo, traukesi į mišką. Kai kas gal ir tikejo

¹¹⁵ Taylor, A. J. P. Nuo Sarajevo iki Potsdamo. Europa 1914-1945. Vilnius, 1994, p. 185.

¹¹⁶ Kad adekvatus, teisingas ir moraliai pagrįstas praeities vertinimas turi ypatingą svarbą visuomenei, pripažįsta ir traumų psichologijos specialistai, vertinantys karų bei politinių represijų traumas. Žr.: Gailienė, D. Ka jie mums padarė? Lietuvos gyvenimas traumų psichologijos žvilgsniu. Vilnius, 2008, p. 101-135.

komjaunimo propaganda, bet daugiausia kas norejo užsimaskuoti, mokintis toliau, stojo i komjaunima. (p. Marija, Griškabudis)^{d17}.

Taigi, partizanams pralaimint fizinis tapatinimasis su jais nyko. Dvasinis gal ir butu išlikes, taciau jo atsisakyti verte žiauri sovietine sistema, kuri itin smarkiai persekiojo žmones net ir asmeniniame gyvenime ir verte itin smarkiai prisitaikyti, atsisakant ne tik priešišku veiksmu, bet ir kai kuriu vidiniu nuostatu. Kita vertus, susitapatinimas su sovietine santvarka taip pat iki galo neivyko, todėl atmintyje išliko tik nuolatinė baime ir smurto vaizdiniai. Taip butu galima paaiškinti pokario kartos žmonių atminties apie partizanų karą susiformavimą.

Taciau šiame tyrime toks paaiškinimas nėra pakankamas, nes jis neapima vieno svarbaus aspekto. Normaliomis salygomis pokario kartos atminties formavimosi atskleidimas butu pakankamas paaiškinti ir šiuolaikiniams stereotipams bei pilietinio karo versijos isitvirtinimui visuomeneje. Butu galima teigti, kad perduodant pasakojimus iš kartos i karta jie buvo „apkarpyti“, apibendrinti ir tapo šiuolaikiniais pilietinio karo stereotipais. Taciau tai negalejo ivykti, nes sovietinis režimas trukde formuoti istorijos tradicijai. Pasakojimu perdavimas iš kartos i karta buvo beveik neimanomas ir vyko tik labai ribotai¹¹⁸. Esama pakankamai daug duomenų apie tai, kad sovietmečiu žmones slepe atsiminimus (ypac – atsiminimus apie partizanų karą) net nuo savo vaiku ir kitų giminaicium¹¹⁹. Todėl pokario kartos

¹¹⁷ *Krukauskienė, E., Štutiniene, I., Trinkuniene, I., Vosyliute, A.* Socialine atmintis: minejimai ir užmarštys. Vilnius, 2003, p. 44.

¹¹⁸ Ši vidines informacines izoliacijos fenomena Rusijos istorines atminties problemoms skirtoje diskusijoje taikliai atskleide sociologas Borisas Dubinas: „Iš vienos puses – sistema, galinti mobilizuoti valstybe, masines komunikacijos priemones, vadovelius, televizija, koncertus, gatvėse stovincius paminklus ir t. t. Iš kitos puses – vienos šeimos, dažnai vieno žmogaus šeimoje pastangos. Pasitelksiu cia savąja patirti. Mano šeimoje niekada nebuvo aptarinejama ketvirto-šešto dešimtmečiu represiju problema. Laimei, mano šeimos jos tiesiogiai ir nepaliete, bet budinga, kad klausimu apie tai niekada nekildavo. Ir štai taip susiklosto situacija, kai didžioji dalis gyventojų sako: „Nesusigaudeme, nesupratome, nežinojome, musu ten nebuvo“. Galbut tu žmonių dėl jų amžiaus tikrai ten nebuvo (šiandien jau gana daug jaunu žmonių, nebepamenanciu netgi to, kas vyko devintame dešimtmetyje), bet budinga tai, kad jiems niekas apie tai nepasakojo. Taigi šeimas irgi pasiekia poveikis mechanizmu, formuojanciu vieninga oficialu požiuri i istorija“ („Nenorinti praeiti praeitis“ šiandienineje Rusijoje. Liudytoju, tyrinetoju ir stebetoju diskusija // *Naujas židyns-Aidai*, 2008, nr. 11-12, p. 456-457).

¹¹⁹ Žr.: *Krukauskienė, E., Štutiniene, I., Trinkuniene, I., Vosyliute, A.* Socialine atmintis: minejimai ir užmarštys. Vilnius, 2003; Seminaro dalyvių diskusijos apžvalga // *Genocidas ir rezistencija*, 2006, nr. 2 (20), p. 170-176; *Sunkių traumų psichologija: politinių represijų padariniai* (sud. D. Gailiene). Vilnius, 2004.

išgyvenimai ir ju suformuota atmintis tik iš dalies paaiškina šiuolaikineje Lietuvos visuomenėje populiarias partizanų karo interpretacijas. Siekiant išsamiau atskleisti pilietinio karo versijos kilmę, būtina gilesne sovietų represijų ir apskritai politikos Lietuvoje analize.

1.3 Pilietinio karo versijos sovietinė kilmė

Jau minėta, kad pilietinio karo versija kilo iš sovietinės indoktrinacijos. Tačiau sovietiniai ideologiniai bei istoriniai teiginiai po nepriklausomybės atkūrimo 1990 m. buvo tarsi visuotinai atmesti. Viešose ir privaciose diskusijose nusistovėjo nuostata, kad, savaime suprantama, sovietiniu propagandistu teiginiais niekas netikėjo. Todėl kiek neįprasta atrodo tai, jog šie teiginiai ir visuomenėje yra taip giliai išsakniji. Šio reiškinio priežastis atskleidžia tik visos Lietuvos „sovietizacijos“ istorijos apžvalga¹²⁰.

1.3.1 Sovietų teroro sistema ir tikslai

Totalitarinio sovietų režimo ašis buvo teroras. Dažnai kaip tipinis totalitarinio teroro pavyzdys pateikiamas nacių valdymas, kai buvo suplanuotas

¹²⁰ Neadekvatus šiuolaikinės Lietuvos visuomenės požiūris į sovietinę praeitį ne kartą „diagnozuotas“ ir anksčiau. Pavyzdžiui, jį daugiau kaip prieš dešimtmetį taikliai atskleide Girnius, svarstydamas inteligentų kolaboravimo, prisitaikymo ir pasipriešinimo problemas: „Pokario metu Lietuvos istorija dar neparašyta. Tačiau dabartinės visuomenės nuotaikos nenuteikia optimistiškai. Daugelis linke pabrežti Lietuvos išskirtinumą pacia teigiamiausia prasme, kiti vaizduoti sovietinę santvarką visiškai normalia visuomene, kurioje vidiniai rezistentai grinde kelia nepriklausomybei. Bus didelė pagunda pasiduoti kolektyvinei amnezijai, nupiešti rožini tu nelengvu išbandymu vaizda, skirstyti disidentų ar rezistentų laurus taip pat dosniai kaip dabartine valdžia dalija visokiausius ordinus. Tokia baltu demiu kupina istorija laikinai glostys savimeile. Bet neilgam, nes greitai bus ieškoma patikimesnio varianto“ (Girnius, K. K. Pasipriešinimas, prisitaikymas, kolaboravimas // Naujasis židinys-Aidai, 1996, nr. 5, p. 279). Taip pat žr.: Adomenas, M. Apie valstybingumą ir jo netekti // Naujasis židinys-Aidai, 2003, nr. 10; Adomenas, M. Apie išliekamąją antikomunizmo reikšmę // Naujasis židinys-Aidai, 2003, nr. 11-12; Wittig-Marcinkevičiute, E. Koks skirtumas tarp Nijolės Sadunaitės ir Antano Snieckaus?: mintys nagrinėjant „kolaborantų“ sąvoką // Kultūros barai, 2003, nr. 10, p. 21–27; Klumbys, V. Dar karta apie kolaboravimą (ir konformizmą), arba Koks gi skirtumas tarp Nijolės Sadunaitės ir Antano Snieckaus // Kultūros barai, 2004, nr. 2, p. 21–24; Wittig-Marcinkevičiute, E. Tai koks gi skirtumas tarp kolaboranto ir konformisto? // Kultūros barai, 2004, nr. 4, p. 21–25; nr. 5, p. 20–24. Šioje disertacijos dalyje siekiama pratesti ankstesnių autorių svarstymus ir nuo „diagnozes“ pereiti prie išsamesnės „ligos istorijos“, ne tik konstatuojant ydingas ar neadekvacias visuomenės nuostatas partizanų karo atžvilgiu, bet ir aiškinant jų kilmę.

ir igyvendinamas aiškiai apibrėžtu žmonių grupių, visu pirma etniniu ir rasiniu, naikinimas. Sovietų teroras tokiame kontekste dažnai pristatomas kaip mažiau apibrėžtas, tvirtinant, kad jis visu pirma buvo nukreiptas prieš politinius oponentus klasikine šio termino prasme. Šios pozicijos nepalaikantys tyrinėtojai paprastai tvirtina, kad sovietai naikino klases ar tam tikras politines grupes. Abi versijas paneigia sovietų aukų įvairovė, o nenustacius grupes, nepavyksta rasti ir jokios teroro sistemos.

Vis dėlto totalitarizmui būdinga teroro sistema sovietų veiksmuose galima išvelgti. Apibrėžiant ju siektas sunaikinti žmonių grupes, reikia atsižvelgti į sovietų ideologinę poziciją ir ju, kaip totalitarinio sąjūdžio, tikslus. Komunistai siekė sukurti beklase visuomenę ir proletariatas jiems buvo toks pat „laikinis standartas“, kaip naciams – vokiečiai. Tuo tarpu didžiausia kliūtis beklasei visuomenei sukurti buvo vadinamoji buržuazine visuomenė. Šiam reiškiniiui daug dėmesio skyrė sociologai, tačiau kaip tik dėl socialinio tokios visuomenės aspekto akcentavimo dažnai nepastebima jos politinė reikšmė. Buržuazine visuomenė, kaip savojo laikmečio reiškinys, buvo susijusi ne tik su technikos revoliucija, kapitalizmu, rinkos ekonomika ar kilmės nuvertėjimu, bet ir su tautinės valstybės susikurimu ir politinės tautos, tautospopulus, kaip ją pavadino prof. Mykolas Remeris, skirdamas nuo etnines tautos-natio¹²¹, susiformavimu. Kiek paradoksalu, nors ir paaiškinama, kad valstybėms pradėjus kurtis teritorijoje dominuojancios etnines tautos pagrindu, tuo pačiu nyko gentinis ar klanų identitetas ir formavosi visiškai naujas politinis jo tipas. Tokio politinio identiteto raidos galutinis rezultatas buvo modernusis patriotizmas, pavertęs visus bendrapiliecius vieno klanų nariais, o valstybė – ju bendra nuosavybė, kažkuo primenancia ūki, imone ar banka. Tai ypač išryškėjo Antrojo pasaulinio karo laikotarpiu.

Antrasis pasaulinis karas – tai pilietinio pasipriešinimo aukso amžius. Dažnai ši aplinkybė siejama su pasikeitusia karo koncepcija ir padidejusi priešininkų žiaurumu civilių atžvilgiu, tačiau, ko gero, be reikalo ignoruojama

¹²¹ Placiu žr.: *Riomeris, M.* Valstybė ir jos konstitucinė teisė. Pirma dalis. Valstybė. I tomas. Vilnius, 1995, p. 4-13.

vidine pasipriešinimo motyvacija, kuria leme kaip tik modernusis patriotizmas. Ypac svarbu atkreipti dėmesį į tai, kad pilietinis pasipriešinimas ypac menkai gyne abi totalitarines valstybes – Vokietija ir Sovietų Sąjunga. Ir nors pastaroji garsėja savo partizanais, reikia pasakyti, kad tai nebuvo tikras pilietinis pasipriešinimas¹²². Sovietų partizanų sąjūdis buvo akivaizdžiai dirbtinai sukurtas, o jam vadovavo specialus NKVD padalinys.

Tuo tarpu tikrieji pilietinio pasipriešinimo sąjūdžiai, nepaisant apgaulingo taktikos panašumo, buvo iš principo kitokie. Ju organizuoti ir skleisti ikvepiancios propagandos paprasčiausiai nebuvo kam. Sąjungininkų vaidmens čia taip pat nederėtų pervertinti, nes jie tik pasinaudojo jau egzistuojančiais sąjūdžiais, o ne juos sukūrė¹²³. Toks pilietinio pasipriešinimo aktyvumas labai aiškiai pagrindžia teiginį, kad nors socialine prasme buržuazine visuomenė buvo naujo tipo visuomenė, pagrįsta ekonominiais santykiais, darbo pasidalijimu, su profesija, o ne kilme, siejama socialiniu statusu, kitokia šeimos samprata ir t. t., politinė prasme ji buvo ne mažiau naujo tipo politinė tauta, vertinusi valstybę kaip savo turta.

Šis buržuazines visuomenės savokos dvilypumas ir nulėmė neaiškumus, kilusius tyrinėjant sovietinį terora. Nagrinėjant komunistų ideologiją aiškejo, kad jie turėtų naikinti klases ir taip griauti buržuazines visuomenės socialinę struktūrą, tačiau empiriniai tyrimai rodo, kad naikinami buvo, visu pirma, politiniai oponentai. Svarbiausia klaida ta, kad dirbtinai atsiejus socialinius reiškinius nuo politiniu liko nepastebetas paprastas faktas, kad buržuazine visuomenė arba politinė tauta (toliau bus vartojamas tik šis terminas) pati savaime ir yra grupė, vienijama bendro reikalo – *res publica* – valstybes. Šia grupę sovietai ir naikino.

¹²² Placiau apie sovietinius partizanus žr.: *Janaviciene, A.* Sovietiniai diversantai Lietuvoje (1941-1944) // *Genocidas ir rezistencija*, 1997, nr. 1, p. 98-121; *Zizas, R.* Raudonųjų partizanų ir Pietryčių Lietuvos kaimu savisaugos ginkluoti konfliktai 1943 m. // *Genocidas ir rezistencija*, 2004, nr. 1(15), p. 138-158, nr. 2(16), p. 145-161; *???????? ??. ??????????. ?????? ? ?????? ? ??????*, 2002.

¹²³ Placiau apie pasipriešinimo sąjūdžius Europoje žr.: *Haestrup, J.* *European Resistance Movements, 1939-1945. A Complete History.* Westport, 1981; *Kedward, R., Austin, R.(eds.).* *Vichy France and the Resistance: Culture and Ideology.* London, 1985; *Kedward, R.* *Resistance in Vichy France.* Oxford, 1978; *Kedward, R.* *In the Search of the Maquis.* Oxford, 1993; *Foot, M. R. D.* *Resistance - An Analysis of European Resistance to Nazism 1940-1945.* London, 1976.

Priemus prielaida, kad sovietai naikino politines tautas, ju represijos jau nebeatrodo chaotiškos. Lietuvos pavyzdys gana aiškiai atskleidžia ju sistema. Pirmiausia, reikia atkreipti dėmesį į tai, kad žiauriausios represijos ir kruviniausi metodai taikyti aktyviausios ir didžiausia išgyvenimo bei pasipriešinimo potenciala turincios politines tautos dalies atžvilgiu: valdininku, karininku, visuomenės veikėju, inteligentu ir akademinės bendruomenės, itakingiausiųjų dvasininku ir pan. Tas pats vyko tiek 1940-1941-aisiais iki Vokietijos-Sovietų Sąjungos karo, tiek ir nuo 1944-ųjų jam besibaigiant. Dėl karo atsiradusi pertrauka nuo sovietų nepriklauso, o sovietams grįžus buvo tesiamas visuomet asmenų represavimas¹²⁴. Esminis prieškarinio ir pokario represijų skirtumas tas, kad pastarosioms būdingos dar dvi specifinės aukų kategorijos: 1941-ųjų birželio sukilimo ir kitų Antrojo pasaulinio karo laikotarpio įvykių dalyviai ir partizanai bei su jais susiję asmenys (ryšininkai, remėjai, pagrindinių organizacijų nariai ir t.t.)¹²⁵. Šie asmenys iš pirmo žvilgsnio sunkiai telpa į aukos sampratą, todėl dėl jų atžvilgiu taikytos prievartos vertinimo kyla nemažai abejonių. Pirmieji itartiniai dėl galimo kolaboravimo su naciais ir dalyvavimo žudynėse, antrieji – dėl to, kad kariavo. Tačiau reikia atsižvelgti į tai, kad sovietai menkiausia dėmesį skyre butent žudynėms ir karo įvykių dalyvius persekiojo visu pirma už sukilimą ir pasipriešinimą, kuris būdavo automatiškai tapatinamas su veikimu nacių

¹²⁴ Žr.: *Anušauskas, A.* Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940-1958 metais. Vilnius, 1996; Antikomunistinis kongresas ir Visuomeninis tribunolas : [Tarptautinis kongresas "Komunizmo nusikaltimų įvertinimas"]. Vilnius, 2000; *Gruskis, E.* Lietuvos gyventojų tremimai 1940-1941, 1944-1953 metais. Vilnius, 1996. Taip pat žr. Tarptautinės komisijos nacių ir sovietų okupaciniu režimu nusikaltimams Lietuvoje įvertinti užsakymu atliktus tyrimus: *Anušauskas, A.* Areštai ir kitos prievartos formos (1940-1941 m.). Mokslinis tyrimas // Tarptautinė komisija nacių ir sovietų okupaciniu režimu nusikaltimams Lietuvoje įvertinti, www.komisija.lt, 2003; *Anušauskas, A.* 1941 m. birželio 14-18 d. tremimai. Mokslinis tyrimas // Tarptautinė komisija nacių ir sovietų okupaciniu režimu nusikaltimams Lietuvoje įvertinti, www.komisija.lt, 2003; *Anušauskas, A.* Sovietų vykdytos kariškių ir civilių gyventojų žudynės. Mokslinis tyrimas // Tarptautinė komisija nacių ir sovietų okupaciniu režimu nusikaltimams Lietuvoje įvertinti, www.komisija.lt, 2003; *Pocius, M.* Antisovietinio ginkluotojo pasipriešinimo slopinimas 1944-1953 m. – neteisėtu priemoniu naudojimas ir ju pasekmės. Mokslinis tyrimas // Tarptautinė komisija nacių ir sovietų okupaciniu režimu nusikaltimams Lietuvoje įvertinti, www.komisija.lt, 2002; *Anušauskas, A.* Gyventojų tremimai 1944-1953 m. Mokslinis tyrimas // Tarptautinė komisija nacių ir sovietų okupaciniu režimu nusikaltimams Lietuvoje įvertinti, www.komisija.lt, 2005; *Anušauskas, A.* Masiniai areštai ir kankinimai 1944-1953 m. Mokslinis tyrimas // Tarptautinė komisija nacių ir sovietų okupaciniu režimu nusikaltimams Lietuvoje įvertinti, www.komisija.lt, 2005.

¹²⁵ Ten pat.

naudai. Kalbant apie represijas partizanų ir su jais susijusių asmenų atžvilgiu reikia pasakyti, kad izoliuotai vertinant partizanų karą sovietų prievarta laikytina neteisėta ir nusikalstama taktika, tačiau jei šis karas suprantamas kaip naikinamos grupės pasipriešinimas terorui, represijos traktuotinos kaip jo sistemos dalis. Tokiu būdu, galima išvelgti aiškų šiu „abejotinų“ asmenų bendrumą su kitomis sovietų aukomis. Visi jie buvo pavojingiausi politinės tautos atstovai gebeje priešintis patys ir tam telkti kitus.

Dar akivaizdesne ši išvada tampa panagrinęjus sovietų represijų technologijas ir pabandžius nuspėti jų galutini tikslą. Pradėti reikia nuo geriausiai žinomu susidorojimo formų: lagerio ir tremties¹²⁶. Neretai teigiama, kad tai visiškai skirtingi dalykai, kuriu jokių būdu negalima painioti. Iš tikrųjų, formaliai žiurint, tremtiniai net nebuvo ikalinti, tik priversti pakeisti savo gyvenamąją vietą ir laikytis nustatyto apribojimo. Nepaisant to, kai kurie reikšmingi bruožai susieja lagerį ir tremtį. Svarbiausias iš jų tas, kad tiek politiniai kaliniai, tiek tremtiniai buvo perkelti į atšiaurias, retai apgyvendintas, o dažnai net ir apskritai negyvenamas, vietas, taip pasiekiant visišką jų izoliaciją. Bendrauti jie paprastai galedavo tik su tokio pat likimo žmonėmis. Be to, visiems jiems grese nuolatinis padidintas pavojus gyvybei ir sveikatai, kuri nuleme apgailėtinos gyvenimo sąlygos. Šios aplinkybės igalina atskleisti sovietų tikslus tokiu žmonių atžvilgiu. Norint sunaikinti Lietuvos politinę tautą, ją asimiliuoti ir paversti žmonių mase, tinkama totalitariniam valdymui, reikėjo atkreipti dėmesį į tai, kad bus tokiu, kuriais manipuluoti nepavyks ir kurie nuolat priešinsis. Su visais šiais „kenkežais“ (čia atsiskleidžia ir termino „antisovietinis elementas“ tikroji reikšmė) reikėjo susidoroti specialiomis priemonėmis. Del palankios geopolitinės padėties, sovietai galedo sau leisti neorganizuoti dideliu pastangu reikalaujanciu masiniu žudyniu, o tiesiog izoliuoti visus „antisovietinius elementus“ tam tinkamose teritorijose. Šiu žmonių išgyvenimu rūpintasi minimaliai. Iš esmės, nuo pat to momento, kai

¹²⁶ Placiau apie lagerio ir tremties skirtumus, jų sąlygas ir sovietinę ikalinimo ir kitokio laisvės apribojimo sistemą žr.: ?????? ?????????????-????????? ?????? ? ????: 1923—1960 : ?????????? (????? ? .?????????). ? ?????, 1998; ?????????????????? ? ?????????? ??????, 1930 - ?????? 1931 ?. (??? .???.: ??????? ?., ?????????????? ?.). ?????????????, 1992; *Applebaum, A. Gulag. A History.* New York, 2003.

tokie asmenys prarasdavo savo reikšmę Lietuvoje (politiniai kaliniai – po teismo, tremtiniai – po sulaikymo), tolesniam jų likimui sovietai buvo visiškai abejingi. Nemaža dalis mirdavo dar pakeliui į koncentracijos vietas, išgyvenusieji budavo atiduodami nužudyti gamtai, ligoms ir badui, o jei tai nesukeldavo reikiamo rezultato – padedavo ir sunkus darbas. Sudetingesnis klausimas, žinoma, koks likimas buvo numatytas ar prognozuojamas tiems, kurie net ir po visu žudanciu etapu išgyvendavo. Kadangi sovietu, kaip ir nacių, totalitariniai planai niekada nebuvo iki galo realizuoti, šis klausimas lieka nevysiškai išsprastas. Vis dėlto yra daug pagrindo tikėti, kad visi „antisovietiniai elementai“ koncentracijos vietose turejo likti iki pat savo mirties. Galbut, reikalui esant, būtų pratestas ikalinimo ar tremties terminas, galbut kai kurie būtų perkelti iš lagerio į tremtį, o kai kuriems galbut net būtų leista „laisvai“ gyventi aplinkines vietoves. Taciau daugiau ar mažiau aišku, kad jie niekada neturejo grįžti į savo politinę tautą ir atgauti buvusios reikšmės. Vienas iš ryškiausių įrodymų to, kad sovietai niekada neketino paleisti politiniu kaliniu ir tremtiniu, yra po Vokietijos puolimo prasidėjęs kalejimuose ir lageriuose laikytu žmonių naikinimas¹²⁷.

Dar vienas idomus šių minčių patvirtinimas yra tai, kad izoliuotus „antisovietinius elementus“ mažiausiai paveikė „sovietizacija“. Galima itarti, kad šių žmonių ir nebuvo tikimasi paveikti. Šia prasme, nėra visiškai aišku, ar lageriuose ir tremtyje organizuotos įvairios ideologinio auklėjimo priemonės buvo labiau skirtos „antisovietiniams elementams“, ar jų prižiūretojams. Šiaip ar taip represijų padarinių tyrimo išvados aiškiai rodo, kad izoliuotieji buvo labai atsparūs propagandai ir kitokioms poveikio priemonėms¹²⁸. Susidare keistas paradoksas – politiniai kaliniai ir tremtiniai savo dvasia buvo laisviausi žmonės visoje Sovietų Sąjungoje. Tai ir be specialiu tyrimu turejo suprasti ar nujausti ir režimo vadovai. Aiškiau to patvirtinimu buvo ir ne viena karta kilę politiniu kaliniu sukilimai. Todėl „antisovietiniu elementu“ tiesiog nebuvo

¹²⁷ *Courtois, S. ir kt.* Juodoji komunizmo knyga. – Vilnius, 2000, p. 311.

¹²⁸ *Gailiene, D., Kazlauskas, E.* Po penkiasdešimties metų: sovietinių represijų Lietuvoje psichologiniai padariniai ir įveikos būdai // *Sunkių traumų psichologija: politinių represijų padariniai* (sud. D. Gailiene). Vilnius, 2004, p. 112-119.

galima paleisti. Nikita Chruščiovas pats susikure sau disidentus, kuriuos paskui turejo persekioti net ir jo ipediniai. Ir net paciam Chruščiovui teko taikyti paleistiesiems specialius išsilavinimo ir darbo apribojimus, kad jie neigyto dar didesnes itakos ir galutinai nesugriautu Lenino ir Stalino sukurtos visuomenės.

Žinoma, atsižvelgiant į tai, kad tremtis, šiaip ar taip, buvo kiek lengvesne dalia negu ikalinimas lageryje, diferenciacija prašosi paaiškinimo. Ko gero, tai vis dėlto buvo diferenciacija pagal pavojingumo kategorijas, salygota to paties ekonomijos principo. Tremtis buvo ne tik lengvesne, bet ir „pigese“ represiju forma, taikyta tiems, kuriuos buvo per daug pavojinga palikti Lietuvoje, bet iš kurių, vis dėlto, buvo tikimasi mažesnio pasipriešinimo. Ir vel tie patys tyrimai rodo, kad sovietai ir čia neapsiriko. Buvusiems tremtiniams kur kas labiau būdingi depresiniai sutrikimai, represijos žlugdanciai paveikė jų charakteri ir smarkiai sutrikdė fizine sveikata. Tuo tarpu bent kiek atidžiau paskaicius išvadas apie politiniu kaliniu bukle tampa aišku, kad nepaisant juos kankinusių psichologiniu karo ir represiju pasekmiu, dauguma šiu žmonių visa gyvenimą gyveno kovos dvasia¹²⁹.

Kalbant apie sovietu naikinimo technologijas negalima nepaliesiti teismu ir politiniu procesu klausimu. Sovietams netiko garsioji Josepho Goebbelso frazė: „Mes pateksime į istoriją arba kaip didžiausi visu laiku valstybės veikėjai, arba kaip didžiausi nusikaltėliai“¹³⁰. Jie į istoriją ketino patekti tik kaip valstybės veikėjai. Tam buvo reikalinga itin kruopšti nusikaltimu slepimo sistema. Šia prasme Lenino posakis, kad „teismas turi pateisinti terora, legalizuoti jį iš principo“¹³¹, nebuvo nei patosas, nei metafora. Leninas pasakė, kad galvojo. Vienintele politiniu teismu paskirtis ir buvo „legalizuoti terora iš principo“. Sovietiniu teismu specifika dar bus plačiau nagrinejama, čia pakaks pasakyti, kad teismas sovietu sistemoje buvo tik vaizdinys ir kad, svarbiausia, tinkamai parinkus modifikacija sovietu politini „baudžiamaji procesa“ buvo galima panaudoti prieš bet kurį žmogų. Todėl tai buvo itin efektyvi teroro

¹²⁹ Ten pat.

¹³⁰ Cit. pagal: *Arendt, H.* Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil. London, 1994. p. 22.

¹³¹ Cit. pagal: *Courtois, S.* ir kt. Juodoji komunizmo knyga. Vilnius, 2000, p. 179.

sistema, turejusi net keleta privalumu. Visu pirma, sovietai labai teisingai suvoke, o gal tik nuspejo, kokia simboline reikšme turi tokie žodžiai, kaip „byla“, „teismas“, „procesas“, „bausmė“ ir pan. Prieš ju galia suklypo ne tik visas tuometinis pasaulis, bet ir šiuolaikiniai politikai, teisininkai, mokslininkai ir kiti sovietu represijų tyrejai. Nesvarbu, kad daugelis jų vadino teismus „parodomaisiais“. Smulkmenišką proceso trukumui nagrinejimas taip pat rodo jų pripažinimą. Tiesiai šviesiai pavadinti šia sistema teroru arba naikinimu išdriso tik nedaugelis. Be to, svarbu ir tai, kad pagal tu teismų ir net neteisminių struktūrų sprendimus ir šiandien vykdoma politinių kalinių rehabilitacija, ir tai vyksta ne tik Lietuvoje, bet ir daugelyje kitų posovietinių valstybių. Pagaliau, reikšminga ir tai, kad patys politiniai kaliniai mano buvę *nuteisti* ir net dažnai žino *už ką*. Dar labiau viską suvele tai, kad šiu simboliu žodžiu deka pavyko, bent iš dalies, sumaišyti politinius kalinius su kriminaliniais nusikaltėliais, nors pastariesiems buvo taikomos visai kitos proceso taisyklės, o jas taikė kita teismų sistema. Kitas svarbus teroro dangstymo teismais rezultatas buvo tas, kad tai teigiamai veikė pacius teroro vykdytojus. Sovietams niekada (išskyrus tuos atvejus, kai įvairios aplinkybės priversdavo tiesiog žudyti) nekilo ta vykdytojo sąžinės problema, kuria visokiais būdais sprendė naciai. Visi pareigūnai darė nuo amžių įprastus dalykus: kaltino, teise, rašė protokolus, saugojo kalinius ir t. t. Net budeliai, kurie tiesiogiai spausdavo gaiduką, neturėjo kokių išskirtinių šiurpinančių pojūčių – jie vykdė mirties bausmę¹³². Pagaliau, dar vienas tokios teroro sistemos privalumas buvo tas, kad ji įgalino organizuoti parodomuosius teismus, kurie turėjo ir nemenką propagandinę itaką.

Taigi, dabar jau aiškeja visa sovietų represijų sistema, kuri, reikia pripažinti, buvo labai racionali. Patys pavojingiausi politinės tautos nariai buvo paprasčiausiai nužudyti, mažiau pavojingi – ikalinti lageriuose, o mažiausiai pavojingi, bet vis dėlto nebepataisomi – ištremti. Lietuvoje liko pasyviųjų ir

¹³² Mirties bausmės, kaip atskiros represijų formos, čia nenagrinejau tik todėl, kad laikant teismų sistema pasleptu teroru savaime aišku, kad tokia bausmė – tai paprasčiausias žudymas.

silpnuju mase, kuri, be savo aktyviosios dalies, politines tautos nebesudare, ir todėl buvo visiškai tinkama totalitariniam valdymui ir perauklejimui¹³³.

Ši Lietuvos modeli galima nesunkiai pritaikyti ir sovietu represijoms kitose vietose paaiškinti. Visu pirma, buvo sunaikinta gana specifine Rusijos politine tauta, tiek ta jos dalis, kuri save siejo su letai, tačiau besikeičiančia monarchija, tiek ir ta, kuri bande kurti demokratija. Veliau, totalitariniam režimui plečiant savo valdas buvo naikinamos visu užgrobtu valstybiu politines tautos. Tokias grupes galima vertinti kaip nacionalines, todėl ši išvada nuosekliai veda prie sovietinio genocido problemos aptarimo.

1.3.1.1 Sovietinio genocido problema

Sovietinio genocido klausimas Lietuvos istoriografijoje keliamas nuo pat nepriklausomybes atkurimo 1990 m. Nors iš pradžių visuomenėje palyginti audringai reikštos pretenzijos i lietuviu tautos naikinimo – taigi, sovietinio genocido tarptautini pripažinima ir pasmerkima, ilgainiui istorikai, teisininkai ir sociologai eme vis labiau abejoti galimybemis taikyti genocido savoka sovietu veiksmams. Ypac dažnai tai salygojo sudetingos diskusijos del grupes, buvusios sovietu teroro taikiniu. Kitais atvejais nesutarta del to, ar sovietu represijas galima vertinti kaip veiksmus, atitinkancius 1948-uju Genocido baudimo ir prevencijos konvencijos (toliau – Genocido konvencija) normas. Taciau per beveik dvidešimt metu publikuotos gausios sovietu teroro studijos šiandien leidžia i sovietu genocido problema pažvelgti nauju žvilgsniu¹³⁴.

¹³³ Tokia išvada peršasi apžvelgus prieš tai nurodytas atskiru istoriku studijas (*Anušauskas, A.* Lietuviu tautos sovietinis naikinimas 1940-1958 metais. Vilnius, 1996; *Gruskis, E.* Lietuvos gyventoju tremimai 1940-1941, 1944-1953 metais. Vilnius, 1996) bei Tarptautines komisijos nacių ir sovietu okupaciniu režimu nusikaltimams Lietuvoje ivertinti užsakymu atliktus sovietu represiju Lietuvoje tyrimus.

¹³⁴ Ypac daug sovietu totalitarizmo ir teroro tematikai skirtu publikaciju buvo paskelbta pacioje Rusijoje. Žr.: ?? ?????????? ?? : ?????????? ? ??????? 20-30-? ?? (?????: ?????????? ?.? .). ??????????????, 1992; ?????????? ?.?. ??????? ?????????? ? ????????????????????? ??????? ??????, 1920-? - ??????? 50-? ?? . : ? 2-? ?. ??????? ??????, 1996 –; ?????????? ?.???????? ??????? ?? ?????? : ????????????????? ????????? ??????? 30-40-? ?? ??????????, 1993; ?????????? ?.?. ?????? ? ????????? : (???. ??????. ????????? ?????????? ? ????????????????? ?????? ??????? 30-? ??). ??????, 1993; ????????????????????? ?????? ? ????????? ?????????????????? ? ??????, 1917-1991 (?????. ?????????? ?.?. ?? ??????? ?????????????????? ?.?. ? ??.). ? ?????, 1997; ? ????????????????? ????????? ????????? "?????????: ?????????????????, ??????, ??????" (????, 1992 ?.) : ?????? ????. (??????: ?????? ?.?. ? ??.). ??????????????, 1992; ?????????? ?.?. ?????????? : ?????????????? ??????????

Šiandien paprastai teigiama, kad genocidas yra apibrežtas tam tikrais labai griežtais kriterijais. Jis gali būti ivykdytas tik nacionalines, etnines, rasines ar religines grupes atžvilgiu ir tik šiais veiksmis: žudant grupes narius, juos fiziškai ar psichiškai žalojant, sudarant gyvenimo salygas, turincias sukelti visu ar dalies grupes nariu žuti, naudojant priemones, užkertancias kelia nauju grupes nariu gimimui arba prievarta perkeliant vaikus iš vienos grupes i kita. Dažniausiai vieningai laikomasi nuomones, kad galutinis genocido tikslas – visu grupes nariu žutis. Tokia išvada logiškai seka iš to, kad visi aukšciau išvardyti veiksmai artimesneje ar tolimesneje ateityje sukelia grupes išmirima. Iš tokiu nuostatu kilo ir praktika genocido buvimas ar nebuvimas nustatineti skaiciuojant žuvusiu grupes nariu procenta. Vis delto gilesnis žvilgsnis i genocido samprata leidžia šia nusistovejusia nuomone paneigti.

Kaip ir daugelis nusikaltimu, genocidas pirmiausia pasireiške realybeje ir tik po to buvo uždraustas teiseje. Jo atradimo, ištyrimo, aprašymo ir pavadinimo nuopelnas tenka žydu kilmes prieškario Lenkijos teises profesoriui Raphaeliui Lemkinui. Šis mokslininkas nusikaltimus prieš tautas tyrineti pradejo jau tarpukariu. 1933-uju spali Madride surengtoje Penktojoje baudžiamosios teises vienodinimo konferencijoje jis pasiule nusikaltimais, kuriems taikytina universalioji jurisdikcija¹³⁵, pripažinti barbarizmo ir vandalizmo aktus. Pirmuosius jis laike neapykantos rasinei, konfesinei ar socialinei bendruomenei (*Gemeinschaft*) arba tikslo ja sunaikinti salygotu kesinimusi i bendruomenes nariu gyvybe, sveikata, laisve, oruma ar ekonomini gerbuvi, o antruosius – del tu paciu priežasciu vykdomu meno ir kulturos vertybiu naikinimu¹³⁶.

?????. ??????????, 1993; ??????? ?????????????? : ?????? ????. ?????????? ????. ??????, 1991; ?????????????? ? ?????? (????) 1917-1991 ?? : ?????????? ? ?????????? : ? ?????????? ????.- ??????. ????. (. ???????: ?????? ??. (??? ????.) ? ??). ?????, 1998; ?????????????? ? ?????????? : ?????? ????. ?????????? ?????-?????. ????. (??????: ?????? ??. (??? ????.) ? ??). ?????, 1994. Daug statistines medžiagos, atsiminimu ir publikaciju taip pat yra prieinama Rusijos nevyriausybinės organizacijos „Memoria“ interneto svetaineje: <http://www.memo.ru>.

¹³⁵ Taikant šios rušies jurisdikcija nusikalteli sulaikiusi valstybe gali ji bausti, nepaisydama nusikaltimo padarymo vietos ir sulaikytojo pilietybes ar gyvenamosios vietos valstybes. Tokiu budu, pavyzdžiui, Lietuvos pilietis, pagrobes lektuva Prancuzijoje, galetu buti nuteistas Ispanijoje ir pan.

¹³⁶ Placiau žr.: *Lemkin, R. Akte der Barbarei und des Vandalismus als delicta juris gentium // Anwaltsblatt Internationales (Wien), November 1933, 19 Jahrgang, Heft 6.*

Vis delto svarbiausias Lemkino kurinys – 1944 m. JAV išleista knyga „Ašies valdymas okupuotoje Europoje“. Šiame veikale ne tik pirma karta panaudotas terminas genocidas, bet ir išdestyta visiškai užbaigta jo samprata. Štai kaip ją užrašė pats autorius:

„Naujoms sampratoms reikia nauju terminu. Sakydami „genocidas“ turime galvoje tautos ar etnines grupes sunaikinima. Šis naujas žodis, kuri autorius sukure moderniai senos praktikos formai pavadinti, sudarytas iš senosios graiku kalbos žodžio „genos“ (rase, gentis) ir lotyniško „cide“ (žudymas). Savo konstrukcija jis artimas tokiems žodžiams kaip „tiranocidas“, „homicidas“, „infanticidas“ ir t. t. Genocidas nebūtinai reiškia staigu tautos sunaikinima, išskyrus tuos atvejus, kai nužudomi visi jos nariai. Paprastai genocidas yra sudetingas planas ivairiais veiksmais sugriauti esminius tautiniu grupiu gyvenimo pamatus, tikintis, kad taip išnyks ir pacios grupes. Šitokio plano tikslai yra sunaikinti politines ir socialines tautiniu grupiu institucijas, ju kultura, kalba, tautinius jausmus, religija ir ekonominio gyvenimo pagrindus ir atimti iš tokiu grupiu nariu ju asmenini sauguma, laisve, sveikata, oruma ir net gyvybe. Genocidas nukreiptas prieš tautine grupe kaip visuma, o prievarta jos nariu atžvilgiu taikoma ne del ju asmeniniu savybiu, bet del to, kad jie yra grupes nariai.

Toliau pateikiamo pavyzdžio turetu pakakti. Okupuotos teritorijos gyventuju turto konfiskavimas remiantis tuo, kad jie paliko šali, gali buti suprantamas tiesiog kaip ju nuosavybes teises atemimas. Taciau jei konfiskuoti turta isakoma vien tik del to, kad jo savininkai yra lenkai, žydai ar cekai, tai konfiskavimas taip pat silpnina ir tautas, kuriu nariai yra mineti asmenys¹³⁷.

Taigi, pagal Lemkino teorija, genocidas – tai sistema, kurioje masines žudynes gali sudaryti arba sudaro tik dali veiksmu. Idomu, kad pats autorius teike išskirtini demesi šiam klausimui ir pabrėže, kad genocidas – tai nebūtinai žudymas. Priešingai, masines žudynes, kuriu neabejotinai akivaizdžiausiu pavyzdziu buvo tuomet dar tik pradedantis aiškėti *Endlösung*, Lemkinas aiškiai

¹³⁷ Lemkin, R. Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation - Analysis of Government - Proposals for Redress.. Washington, D.C., 1944, p. 79.

laikė išimtimi. Tuo tarpu normaliu atveju genocidas yra sudėtingas nusikaltimas, susidedantis iš įvairaus žiaurumo lygio veiksmu. Pats Lemkinas išskyrė tokias metodu grupes: politinius (vietiniu valdžios ir savivaldos institucijų sunaikinimas, okupacines administracijos įvedimas ir pan.), socialinius (visu pirma, vietinės teisės ir teismų panaikinimas, juos pakeičiant okupanto sistema), kultūrinius (gimtosios kalbos naudojimo ribojimas, kultūros ir meno kontrolė ir pan.), ekonominius (nuosavybės atėmimas, sąmoningas skurdinimas ir pan.), biologinius (visu pirma, gimstamumo ribojimas), fizinius (maisto normų skirstymas pagal grupes, pavojaus sveikatai kelimas ir, pagaliau, žudynės), religinius (religijos persekiojimas) ir moralinius (alkoholizmo skatinimas, pornografijos platinimas ir pan.)¹³⁸. Galima, žinoma, juos klasifikuoti ir kitaip, tačiau svarbiausia, kad ne vienas iš minėtų veiksmu, net ir masinės žudynės, paimtas atskirai dar nėra genocidas. Pastarasis nusikaltimas pasireiškia tik tuomet, kai panaudojama veiksmu sistema, turint tikslą sunaikinti grupę kaip vieneta. Kitaip tariant, net jeigu po to lieka gyvu žmonių, jie grupės jau nebesudaro – tokia tikroji Lemkino teorijos reikšmė.

Yra žinoma, kad Lemkinas aktyviai dalyvavo priimant Jungtinių Tautų rezoliuciją dėl genocido, o jo galutinis laimejimas buvo Genocido konvencija. Reikia pripažinti, kad pergale buvo tik daline. Pats Lemkinas viename savo straipsnyje siūle toki genocido apibrėžimą: „Tas, kuris, susitares sunaikinti tautinę, rasinę ar religinę grupę, pasikesina į jos narių gyvybę, laisvę ar nuosavybę, yra kaltas dėl genocido“¹³⁹.

Tuo tarpu atitinkama Genocido konvencijos norma skamba taip:

„Šioje Konvencijoje genocidas reiškia įvykdyti bet kuri iš toliau išvardytų veiksmu, turint tikslą visiškai ar iš dalies sunaikinti tautinę, etninę, rasinę ar religinę grupę:

- (a) Žudyti grupės narius;
- (b) Sunkiai sutrikdyti fizine ar psichine grupės narių sveikata;

¹³⁸ Ten pat, p. 83-91.

¹³⁹ Lemkin, R. Genocide // American Scholar, April 1946, Volume 15, No. 2, p. 227-230.

(c) Samoningai sudaryti tokias grupes gyvenimo salygas, kurios lemtu grupes sunaikinima visiškai ar iš dalies;

(d) Naudoti priemones, užkertancias kelia nauju grupes nariu gimimui;

(e) Prievarta perkelti vaikus iš vienos grupes i kita¹⁴⁰.

Taigi, jau pats konvencijos tekstas šiek tiek nukrypo nuo Lemkino sukurtos koncepcijos. Vis delto, jis dar galejo buti suprantamas kaip taikomasis, praktinis ir kompromisinis jos variantas. Pats koncepcijos autorius suprato, kad kriminalizuoti galima ne visus genocido metodus. Todel jo pateiktoje normos konstrukcijoje atsakomybe kyla tik už veiksmus, kuriais kesinamasi i gyvybe, sveikata, laisve ir nuosavybe. Genocido konvencijoje ši nuostata buvo dar sugriežtinta, nustatant konkrečiu veiksmu saraša. Taciau net ir tuomet išliko svarbiausias teisinės konstrukcijos elementas, susiejantis ja su moksline teorija – genocido tikslas. Akivaizdu, kad kaip tik moksline Lemkino teorija reikia pasitelkti, aiškinant jo paties formuluote „susitarus sunaikinti <...> grupe“ ir atitinkama konvencijos teigini „turint tiksla visiškai ar iš dalies sunaikinti <...> grupe“. Teorija leidžia atskleisti šiu teiginiu reikšme, nustatyti pacios normos paskirti ir jos praktinio taikymo aspektus.

Genocidas, laikantis Lemkino koncepcijos, visu pirma yra politika, kuria valstybe taiko tam tikru žmoniu grupiu atžvilgiu. Galutinis tokios politikos tikslas yra grupes, kaip organizacinio vieneto sunaikinimas, o ne visu jos nariu mirtis, taciau dali šios politikos metodu sudaro grupes nariu žudymas, ju sveikatos žalojimas ir kiti panašus veiksmai. Jie yra išvardyti Genocido konvencijoje ir prie ju vykdymo prisideje asmenys gali buti traukiami baudžiamojon atsakomyben. Kitaip tariant, kaltintojas teismo procese turetu aptarti visa genocido politika, irodyti, kad ja sudare *ir* konvencijoje numatyti veiksmai ir ivardyti tokiu veiksmu vykdytojus. Asmenys, taikę kitus genocido metodus, liktu už baudžiamosios jurisdikcijos ribu ir galetu buti smerkiami ar drausminami kitais budais.

¹⁴⁰ Kartais teigiama, kad dideliu permainu atneše 1998-uju Romos tarptautinio baudžiamajo teismo statutas (toliau šioje knygoje – Romos statutas), kuriuo buvo isteigtas pats teismas ir kiek pataisyti nusikaltimu apibrezimai, taciau tai nevysiškai tikslu. Genocido sudetis statute buvo tiesiog perrašyta iš konvencijos, o vienintele reikšminga naujove buvo „nusikaltimu žmoniškumui“ (*crimes against humanity*) apibrezimas. Todel cia nagrinejamiems klausimams Romos statutas nera reikšmingas.

Vis dėlto ilginiui isigalejo kitoks genocido traktavimas. Idomu, kad naujos teorijos ir koncepcijos pradėtos kurti remiantis ne Lemkino mintimis, o Genocido konvencijos nuostatomis ir jų taikymo praktika. Tokiu būdu tai, kas buvo iš esmės tik taikomasis mokslines teorijos variantas, jos atspindys teisineje praktikoje, ilginiui tapo mokslo šaltiniu. Tad ir pati genocida imta traktuoti *tik* kaip konvencijoje numatytu veiksmu vykdyma, taigi, kaip masinės žudynės. Ši teiginiai patvirtina ir pats termino „kultūrinis genocidas“, kuriuo ivardijama teorija, aptarianti genocido vykdyma švelnesniais metodais, egzistavimo faktas. Lemkino koncepcijos remuose, suvokiant genocida kaip vieninga sistema, tokia savoka neprasminga.

Tokia genocido koncepcijos raida labiausiai itakojo dvi aplinkybes. Viena jų – tai savotiškas holokausto propagavimas, apie kuri šiandien dar tik pradėdama kalbėti. Nuolatinis ir kiek perdetas išskirtines žydu tragedijos akcentavimas ne tik sutrukde tinkamai vertinti sovietu veiksmus, bet ir užgože daugeli nacių nusikaltimų. Štai vienas žinomas genocido ekspertas yra pasakęs, kad „idealus-tipinis“ genocido kompleksas, kuri Lemkinas turejo galvoje, buvo Europos žydu sunaikinimas⁴¹. Sunku pasakyti, kokiais argumentais pagrįstas toks teiginys, bet su juo sutikti nepavyksta. Bent jau genocido klausimams skirtame knygos „Ašies valdymas okupuotoje Europoje“ skyriuje akivaizdžiai matyti Lemkino pastangos aptarti visa nacių genocido sistema, jos veikima žydu, lenku, cigonų ir kitokių tautinių grupių atžvilgiu, metodu parinkima pagal grupes ir kitus reikšmingus klausimus. Elgesi su žydais Lemkinas (tai patvirtina ir anksčiau cituotos jo paties mintys) kaip tik laike tuo išskirtiniu atveju, kai nusprendžiama tiesiog nužudyti visus grupės narius. Beje, jis taip pat nemane, kad masiniu žudynių metodas buvo „rezervuotas“ vien tik žydams: „Masiniu žudynių praktika taikoma daugiausiai lenkų, rusų ir žydu atžvilgiu, taip pat svarbiausiems nekolaboruojančios visuomenės dalies atstovams visose okupuotose šalyse. Lenkijos, Bohemijos-Moravijos ir Slovenijos inteligentai yra „likviduojami“, nes okupantas juos laiko

⁴¹ Stein, S. D. Genocide // Dictionary of Race and Ethnic Relations (ed. E. Cashmore). Fourth Edition. London, 1996.

svarbiausiais tautiniu idealu saugotojais, o okupacijos laikotarpiu dar ir konkrečiai itaria pasipriešinimo organizavimu. Žydai dažniausiai likviduojami getuose arba specialiuose traukiniuose, kurie pasmerktuosius išveža, kaip sakoma, „nežinoma kryptimi“. Niujorke esancio Amerikos žydu kongreso Žydu reikalų instituto duomenimis, visose okupuotose šalyse per organizuotas žudynes nužudyti žydu skaičius siekia 1 702 500¹⁴².

Šiuo atveju ne taip jau svarbu, kad Lemkinui rašant knyga dar ne viskas buvo žinoma apie žydu naikinimo technologijas ar nužudytųjų skaičių. Vargu, ar šios aplinkybės būtų pakeitusios jo nuomonę. Todėl akivaizdu, kad „idealiu tipiniu genocido kompleksu“ holokausta pavadino velesnieji tyrinetojai ir tai neabejotinai buvo susiję su mano jau mineta propaganda.

Kita svarbi aplinkybė buvo ta, kad Ruandos tribunolas¹⁴³, kuriam pirma karta teko praktikoje taikyti genocido konvencija, susidūrė butent su *Endlösung* tipo nusikaltimu. Ne kiek neabejotina (bent iš to, kas žinoma), kad Ruandos atvejis buvo genocidas, tačiau šis tribunolas prisidėjo prie genocido kaip masiniu žudynių sampratos itvirtinimo. Teisininkai mane, kad nužudytųjų tutsių procentas kalba pats už save, ir taip iš tikrųjų buvo. Tačiau tuo pat metu buvo patvirtinta, kad genocido koncepcija vystosi teisinga linkme ir jau velesnėse bylose buvo skaičiuojama faktiškai nužudytųjų grupės narių dalis, siekiant nustatyti, kokia dalis nužudyti norejo nusikaltimo organizatoriai. Kaip tik tokiu būdu imta nustatinti genocido tikslo buvimą ar nebuvimą. Ir taip masiniu žudynių teorija dar labiau išigalejo.

Kartais tvirtinama, kad Lemkino koncepcija yra pasenusi. Tačiau teisingiau būtų teigti, kad ji yra pamiršta. Tai, kas su ja nutiko, laikytina ne modernizavimu, o suprimityvinimu. Ir blogiausia šio proceso pasekmė buvo ta, kad liko nepastebėta labai svarbi Lemkino koncepcijos sąsaja su totalitarizmo studijomis.

¹⁴² Lemkin, R. *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation - Analysis of Government - Proposals for Redress*. Washington, D.C., 1944, p. 89-90.

¹⁴³ Placiau apie Tarptautinio baudžiamojo tribunolo Ruandai veiklą ir jo nagrinėtą bylą žr. oficialia tribunolo svetaine internete: <http://69.94.11.53/>.

Lemkinas mane, jog genocidas yra dar net sudetingesnis nusikaltimas negu grupes sunaikinimas. Štai ka raše jis pats: „Yra du genocido etapai: pirmas, kai sunaikinama nacionaline engiamos grupes struktura, ir antras, kai primetama engejo nacionaline struktura. Pastaroji gali buti primetama paciai engiamai grupei arba pašalinus jos narius ir engejo gyventojams kolonizavus teritorija“¹⁴⁴.

Ši mintis idomiaiai dera su Arendt pastebejimais apie totalitarizma: „Prielaida, kad nacių teise galioja už Vokietijos ribų, ir bausmės nevokieciams buvo daugiau negu priespaudos priemone. Totalitariniai režimai nesibijo loginiu pasaulio užkariavimo padariniu, net jei jie veikia visai priešingai ir pažeidžia ju paciu tautos interesus. Loginiu požiūriu negincytina, kad pasaulio užkariavimo planas suponuoja tai, jog pašalinami skirtumai tarp užkariautojos gimtosios šalies ir užkariautu teritoriju, taip pat ir skirtumas tarp vidaus bei užsienio politikos, kuriuo grindžiamos visos egzistuojancios netotalitarines institucijos ir bet koks tarptautinis bendradarbiavimas. Jei totalitarinis užkariautojas visur elgiasi taip, tarsi butu namie, tai savo gyventojus jis turi traktuoti taip, tarsi butu svetimšalis užkariautojas. Ir visiškai tikra, kad totalitarinis sąjudis užgrobia valdžia beveik taip pat, kaip svetimšalis užkariautojas okupuoja šali, kuria valdo ne dėl jos pacios, o kieno kito labai ar dėl ko kito. Naciai Vokietijoje elgesi kaip svetimšaliai užkariautojai, kai, priešingai visiems nacionaliniams interesams, stengesi (ir iš dalies jiems tai pavyko) savo pralaimejima paversti galutine visos vokiecių tautos katastrofa; panašiai ir pergales atveju jie ketino išplesti savąja naikinimo politika ir taikyti ja “rasiškai netinkamiems” vokieciams“¹⁴⁵.

Saskambis tarp Lemkino ir Arendt ideju galbut nera iš karto pastebimas, bet stiprus. Jeigu totalitariniai režimai nuolat elgesi kaip užkariautojai, tai jie taip pat nuolat vykde kitu grupiu naikinima ir savos struktūros ivedima, baigdami (o, kaip pamatysime, kartais ir pradedami) savo paciu grupe. Kitaip tariant, jeigu Arendt apibendrintai kalba apie nuolatine totalitarizmo ekspansija

¹⁴⁴ Ten pat, p. 79.

¹⁴⁵ *Arendt, H.* Totalitarizmo ištakos. Vilnius, 2001, p. 403.

ir visokeriopa kitoniškumo naikinima, tai Lemkinas aprašo šio proceso technologija, kuria ir pavadina genocidu. Štai cia pasiekiamo svarbiausia momenta. Genocidas, kaip ir daugelis kitu totalitarizmo bruožu, pats savaime, egzistavo ir iki trumpos, bet audringos, totalitarizmo epochos, ir po jos. Tai patvirtina ne tik Ruandos ar Jugoslavijos ivykiai. Nemažai kalbama ir apie Pirmojo pasaulinio karo laiku armenu genocida Osmanu imperijoje. Beje, pats Lemkinas mire taip ir nebaiges rašyti daugiatomes „Genocido istorijos“, kuria pradejo net nuo Antikos laiku. Ir vis delto, butent totalitariniai režimai pakele genocida i aukščiausia sistemiškumo lygi. Genocidas tapo totalitarines politikos pagrindu ir iš esmes beveik visos totalitariniu režimu struktūros vienu ar kitu aspektu tarnavo nuolatiniam genocidui, t. y. vis nauju ir nauju grupiu naikinimui. Tokiu budu genocidas yra neatsiejamas nuo totalitarines politikos.

Ši išvada leidžia teigti, kad ir sovietu režimas vykde genocida, bent jau ta prasme, kuri aiškeja ir Lemkino teorijos. Beveik viskas, ka Lemkinas kalbejo apie nacių politika puikiai tinka ir sovietams, išskyrus tik specifines priemones, salygotas biologinio pirmuju ideologijos pobudžio. Todel reikia pasakyti tik tai, kad visus jau anksčiau minetus metodus puikiai papilde ir nacionalizacija, kolektyvizacija, industrializacija ir vadinamoji urbanizacija. Be to, dar reikia prisiminti ir radikalų švietimo sistemos pertvarkyma, spaliukus, pionierius, komjaunuolius ir kitas sovietines visuomenes indoktrinavimo priemones. Visos jos gali buti vertinamos kaip genocido metodai, nes buvo skirtos politines tautos sunaikinimui ir prievartiniam sovietines struktūros ivedimui. Kaip tik jomis naudojantis žmones buvo spraudžiami i laikinaji „proletariato standartą“, ilgainiui turejusi atvesti i beklase visuomene. Cia butina pažymeti, kad „proletariato standarto“ nereiketu suprasti primityviai. Tai nereiške, kad visi žmones turejo tapti darbininkais, nors simbolineje kalboje tokia mintis buvo vartojama, pavyzdžiui, apibudinant rašytojus terminu „literaturnyje rabotniki“. Daug svarbiau buvo tai, kad „proletariato standartas“ reiške tam tikro tipo mentaliteto kurima. Kurima visuomenes žmonių, kuriu visas gyvenimas butu vienodas (šia prasme garsus

filmas „Po pirties“ atspindi ne tik tai, kas labai juokinga, bet ir tai, kas labai baisu) ir kurie rupintusi tik labai paprastais buitinais dalykais.

Be kita ko, galima teigti, kad sovietu režimas taike ir tas genocido priemonės, kurias nusikalstamomis pripažino Genocido konvencija, todėl ju vykdytojai gali būti traukiami baudžiamojon atsakomyben. Tačiau šiam tyrimui svarbesne istorine išvada, kad sovietu politika buvo totalitarine genocido politika. Kaip tokia, ji sukele Lietuvos visuomenei skaudžias ir ilgalaikes pasekmes.

1.3.2 Sovietinio genocido pasekmes. „Naujos“ visuomenės sukurimas

Tai, kokias pasekmes sukele sovietu politika, geriausiai atspindi pastaruju metu sociologiniai ir psichologiniai tyrimai. Jie atskleidžia ne tik pacius ir šiandien dar jaučiamus neigiamus sovietu valdymo padarinius, bet ir leidžia daryti išvadas apie ju laipsniška formavimasi. Šiame tyrime pasitelkti dvieju svarbesniu tyrimu rezultatai - Sigitos Kraniauskienes daktaro disertacija „Tapatybes konstravimas biografijose (kartos ir lyties identitetas XX a. lietuviu autobiografijose)“ ir Vilniaus universiteto Klinikines psichologijos katedros bei Lietuvos gyventuju genocido ir rezistencijos tyrimo centro bendromis pastangomis išleista tyrimo apžvalga „Sunkių traumų psichologija: politiniu represiju padariniai“.

Pagrindinis Kraniauskienes tyrimo objektas buvo triju XX a. lietuviu kartu socializacijos problemas. Tyrimo ribose autore išskyre tokias kohortines kartas pagal gimimo metus: 1910-1922-uju, 1923-1944-uju ir 1945-1957-uju arba, atitinkamai, pirmąja, antrąja ir trečiąja. Svarbiausias darbo tikslas - nustatyti veiksnius, turejusius didžiausia itaka kiekvienos kartos socializacijai ir lemusius tam tikro gyvenimo budo nusistovejima. Ir štai rezultatai. Pirmąja karta autore apibudino taip:

„I pirmosios kohortines karto socializacijos procesa greta tradiciniu agentu – šeimos, giminiu, bažnyčios, artimiausios kaimo bendruomenės ar gana dažnai jaunima samdanciu ukininku – vis daugiau ir daugiau isitraukia profesionalus biurokratinis švietimo institutas. Socializacija tampa vis labiau formalizuota. Tokia moderni švietimo, ugdymo bei profesinio pašuošimo sistema XX a. pradžioje nepriklausomybe atgavusioje Lietuvoje buvo suformuota tautinio patriotizmo ideologijos pagrindu. <...>

Pati socializacijos schema šeimoje taip pat patiria žymias transformacijas. Tai susiję ne vien su kai kuriu ugdymo bei auklėjimo funkciju perdavimu kvalifikuotai švietimo sistemai, bet ir su aktyviu tos pacios geneologines kartos nariu, paprastai broliu, dalyvavimu formuojant vertybines pirmosios kohortines kartos orientacijas. Mokslus baigę broliai aktyviai užsiima savo giminaiciu itraukimu tautinen „brolijon“, t. y. i samoninga tautines valstybes kurima. Jie rūpinasi broliu ir seseru patriotizmo žadinimu, puoseleja tautini identiteta, numatanti pareigos Tėvynei ugdyma bei prometejišku ideju skleidima. <...>

Socializacijos nešėju skaicius šioje kartoje pasipildo ir visuomeninemis, politinemis bei religinemis jaunimo organizacijomis, kuriu kurimasis sutampa su 1910-1922 metais gimusios kohortines kartos aktyviausios socializacijos laikotarpiu, t. y. ju vaikyste, paauglyste bei jaunyste. Isikuria Ateitininku, Skautu, Šauliu, Jaunalietuviu ir Jaunuju Ukininku organizacijos, kuriu veikla yra tautines-patriotines ideologijos skleidimas, žiniu perteikimas ir tam tikru igudžiu ugdymas. Šios organizacijos aktyviai dirba su jaunimu. <...>

Intensyviausia šios kohortines kartos socializacija vyko ir ankstyvoji profesinio darbo patirtis buvo igyta Pirmosios Lietuvos nepriklausomybes laikotarpiu. Prasidejus istorinems socialinems transformacijoms 1940 metais, šios kartos nariu amžius sieke 18-30 metu. Taigi „ivedimo“ i visuomene procesas socialinio konteksto prasme buvo pakankamai nuoseklus. Jis vyko vienoje socialineje realybeje¹⁴⁶.

¹⁴⁶ *Kraniauskiene, S.* Tapatybės konstravimas biografijose (kartos ir lyties identitetas XX a. lietuviu autobiografijose). Daktaro disertacija. Vilnius, 2003, p. 69-70.

Antroji kohortine karta jau gerokai skyresi nuo pirmosios:

„Antrąją kohortinę kartą nuo ankstesnės 1910-1922 metų kartos skiria ne Antrasis pasaulinis karas, pokaris, socialinės bei politinės sistemos transformacijos, bet tai, kad šie pokyciai buvo patirti kitoje nei ankstesnės kartos institucionalizuotoje socialinės brandos atkarpoje ir todėl kitaip veikė šios kartos narių gyvenime darytus pasirinkimus. Praplečiant šią mintį, reiktu pažymėti, kad individo socialinės brandos definicija, pateikiama socialiniuose moksluose, itraukia tokius būtinius komponentus, kaip: išsimokslinimo baigimas, pirmas išėjimas iš tėvų namų, pirmas isidarbinimas, pirmos šeimos sukūrimas bei pirmo vaiko gimimas. <...>

Pirmoji kohortinė karta minėtus socialinius pokyčius patiria jau perejusi intensyviausią socializacijos tarpsnį bei pasiekusi socialinę brandą: baigusi mokslus (gavusi vienokio ar kitokio lygio formalų profesinį išsilavinimą), išžengusi į savarankiško gyvenimo etapą – pradėjusi dirbti, išlaikyti save, namų ūkį, kuriam priklauso, ir – dažniausiai – sukūrusi šeimą. Antroji kohortinė karta išgyvena senosios socialinės realybės griūtį – II pasaulinį karą, pokarį, intensyviausiu antrinės socializacijos tarpsniu, t. y. 6-17 metų, atejusi į mokyklą ar ją bebaigianti ir tik pradėjusi žengti į darbo rinką. Tiesa, išsilavinimo bei profesijos įgijimas antrojoje kohortinėje kartoje, kaip ir pirmojoje, buvo pakankamai naujas dalykas jų šeimose. Pirmu dviejų kohortinių kartų nariai buvo pirmoji genealoginė karta, baigusi gimnaziją – vidurinę mokyklą bei įgijusi specialybę. Vis dėlto socialinės realybės transformacijos patirtis antros kohortinės kartos pasakojimuose yra žymiai stipriau ir giliau perteikta nei ankstesnės. Taip yra greičiausiai todėl, kad ši transformacija žymi perejimą iš socialinės realybės, internalizuotos pirminės socializacijos metu, į antrinės socializacijos siulomą ar, tiksliau, brukamą socialinę tikrovę. <...>

Iki Antrojo pasaulinio karo auklėjimas namuose ir mokykloje buvo vieningas socializacijos procesas, nes jis orientavosi į tą pačią socialinę realybę. Naujoji tarybinė realybė išengia į šios kartos gyvenimą, atnešdama ir savo tikrovės ir visuomenės projektą, kuriame numatyta sukurti „socialistinę

lietuviu nacija“. Be abejo, šis projektas itraukia ir naujo pobūdžio socializacija, kuri pavadinama kulturine revoliucija. Tokios naujosios socializacijos metu turi būti suformuotas naujos epochos žmogus: optimistinė asmenybė, besiveržianti pirmyn kurti socialistines visuomenės pamatus. Paliekant už tyrimo ribų gilesnę, ideologinę ir politinę to projekto analizę, galima pasakyti, kad jo pritaikymas realybeje labai savitai, o tradicijos prasme – kartais radikaliai keičia socialines nagrinėjamos kartos praktikas, taip įprasmindamas ir naujas socialines identiteto kategorijas. <...>

Dvieju realybių sankirta šios kartos atstovus priverčia daryti pasirinkimus, kurie pirmiausia susiję su politinės tapatybės problema – sprendimu, su kokia ideologine sistema ir su kokiomis socialinėmis praktikomis save tapatinti. <...>

Galima sakyti, jog aprašomuoju laikotarpiu – penktajame XX a. dešimtmetyje – egzistavo trys vertybiškai angažuotu socialiniu praktiku pasirinkimo tipai. Vieni autoriai liko ištikimi ankstesniajai autentiškai socialinei realybei, kuri paprastai sujungia tėvų vertybėms lojalumą kaimo bendruomenei, o simboliškai ir visa šioms vertybėms ištikima Lietuvos erdvei. Jie palaikė išorinį neutralumą, nestojo į komjaunimą ir komunistų partiją. Kiti rinkosi naujas socialines praktikas – stojo į komjaunimą ir partiją. Dalis jų – ne savo noru. Autobiografijose ši sprendimą jie motyvuoja praktiškumu bei asmeniniu saugumu. Šie motyvai kartu lyg ir leidžia išlaikyti imanentinį lojalumą „tėvų vertybėms“, ir viešomis socialinėmis praktikomis nekonfliktiškai integruotis į naują sistemą, kurios vertybės taip pat yra patrauklios. <...>

Buvo ir dalis tokių, kurie pozityviai vertino prieš juos atsiverusias naujas galimybes – pirmiausia labai palankius socialinio mobilumo šansus. Tokie asmenys samoningai, savo noru rinkosi naujas socialines praktikas ir vertino jų pozityvias puses. <...>

Galima būtų teigti, kad pasirinkimą darancio asmens laikysena deklaruoja jau modernios socialinės realybės egzistenciją. Butent pasirinkimas, kaip fundamentalus kasdienės veiklos komponentas, A. Giddenso nuomone, ir

yra modernumo – tradicijos, kaip isigalejusio iprocio nebuvimo – išdava. Naujoji situacija, kurioje yra vykdomos kasdienės asmens socialinės praktikos ir kartu konstruojamas jo identitetas, nubrėžia riba tarp ankstesnės, pirmosios kohortinės kartos tradicinės aplinkos ir šios antrosios kohortinės kartos kasdienybės modernumo. Naujoji tarybine socialine realybe nutraukia lojalumą ankstesnei tradicinei pirmosios nepriklausomos Lietuvos socialinio gyvenimo sarangai bei vertybių sistemai. Kita vertus, tarybine socialine realybe, neturedama pagrindu – isigalejusio iprocio, ne tik nepadedą individui rinktis, - asmens pasirinkimu ivairove šioje aptariamoje naujoje realybeje yra itin menka ir riboja visa jo socialini gyvenima bei kasdienes praktikas^{d47}.

Pagaliau, treciosios kohortines kartos gyvenimas atspindejo galutini vertybiu luži:

„1945-1957 m. kohortines kartos skyrimo riba brežia istoriniai ivykiai. 1945 m. tampa simboliniu slenksciu, atskirianciu viena socialini jungini nuo kito, treciaja kohortine karta nuo ankstesniuju. Šie metai virsta ženklu, nurodanciu naujos socialines realybes legitimacija. Visiems gimusiems po šios datos be jokiu išlygu galima priskirti kita, nei iki tol tureta, kohortines kartos identiteta. Tokia identifikacija vyksta treciosios ir ankstesniu kohortiniu kartu socialineje saveikoje. Tiek 1945 m., tiek veliau gime autoriai, remdamiesi objektyvia savo gimimo data, nebegali priskirti saves kartai, priklausiusiai „tikrai“ autentiškai realybei ir patyrusiai peregjima iš jos i naujaja socialine tikrove. To neleidžia padaryti ankstesnei kohortinei kartai priklaususe. Trecioji kohortine karta gime ir užaugo naujoje socialineje realybeje, 1945 m. „galutinai išvaduotoje socialistineje Lietuvoje“. <...>

Antra vertus, trecioji kohortine karta pati sugriežtina savo identiteto riba. Šios kartos nariai ansktesniaja socialine realybe – ikikarine ir karo metu Lietuva – patys atskiria nuo savo kasdienes gyvenimo realybes. Tokio socialinio identiteto konstravimo kontekste ansktesnioji socialine tikrove tampa tik virtualiu naratyvu, kurio realiai nebeitraukia šios generacijos gyvenimo istorija. <...>

¹⁴⁷ Ten pat, p. 83-87.

Treciaja kohortine karta nuo ankstesnes atskiria daug apčiuopiamesnes, labiau materializuotos socialines transformacijos, susijusios su gyvenimo erdves pertvarkymais. Šie pertvarkymai vyksta urbanizacijos ir specifines žemes ukio techhninio kultūrinimo politikos – melioracijos kontekste. <...> Techniškai kultūrinant žeme, buvo sunaikinta daugybe kaimu, o ju gyventojai priversti išsikelti. Tokie pertvarkymai tampa gana ryškia ir vieninga treciosios kohortines kartos patirtimi. Tokio pobudžio moderni lokaliios iprastines gyvenimo erdves transformacija dar labiau realiai, o drauge ir simboliškai atskiria šia karta nuo ankstesnes. Melioracija, sunaikindama seneliu ar tevu sodybas, išardo ir ta simbolini dar tebeegzistavusi virtualu ankstesnes „tradicines“, autentiškos realybes konteksta. <...>

Greta techniškai „kultūrinamos“ kaimiškos gyvenimo erdves treciosios kohortines kartos nariu socialine tikrove, praktikas bei patirti strukturuoja moderni tarybine urbanizacija. Tarybine planinga busto politika, veikiamas idarbinimo strategijos, pati kryptingai veikia asmens profesines/darbines, šeimininio gyvenimo praktikas, santykius, o taip pat ir šeimos struktura. Šis kryptingas valstybes socialinis režimas socializmo laikmečiu viešai ivardijamas planines ekonomikos terminu, iš tiesu apima visas socialinio gyvenimo sferas. Paliekant politini šio klausimo aspekta už tyrimo ribu, reiktu placiau apsistoti ties tokio planavimo poveikiu kasdienems individu praktikoms, aptariamoms treciosios kohortines kartos autobiografijose. Pastarasis procesas gana aiškiai matomas aprašytoje šios kartos gyvenimo kasdienybeje kaip jos rutinines socialines elgsenos šablonas. Drauge autobiografijos yra suvokiama ir jo abstrakti, nuo atskiro individuo nepriklausoma „makro socialine“ prigimtis. Matyt, todel asmens santykis su planavimu, kaip kolektyviniu socialiniu makro faktu, lemia savotiška modernios predestinacijos ir net susvetimejimo pajauta treciosios kohortines kartos atstovu gyvenimo istorijose. Ši pajauta tampa dar vienu bendru šios kohortines kartos nariu identiteto bruožu. 1949 m. gimusi moteris savo požiūri i socialini planavima pristato butent tokia definicija: „Likimas sutvarko visad savaip ir nepasirinksi ne tik tevu, vyro, vaiku, bet ir gyvenimo vietos bei

budo“. Tokias išvadas autore padaro, pasakodama, kaip gyvenamojo ploto paieška formuoja visa jos asmenini gyvenima: profesijos igijima, isidarbinima, šeimos sukurima bei darbovietes keitima. <...>

1945-1957 m. kohortine karta autobiografijose save pristato tam tikrais socialiniu praktiku šablonais, bendrais šiam socialiniam junginiui. Jie susije su kartos nariu intensyviausios socializacijos tarpsnio vertybinemis orientacijomis, kurios numato šioki toki nukrypima nuo ankstesnes socialines tvarkos. Kulturiniu normu laužymo praktikos, kuriomis save pristato treciosios kohortines kartos nariai, susijusios pirmiausia su socialine saveika tarp institutu bei institutu viduje. Kaip jau mineta praeitame skyriuje, pokaryje pasikeitus socialinei santvarkai, valstybe atima iš šeimos instituto tradicines ukinio saves išlaikymo funkcijas, kuriu visa pokari nuosekliai neperima ir joks kitas institutas. Tai paskatino, mertoniškais terminais kalbant, inovatorišku deviantiniu praktiku atsiradima šeimos instituto santykiuose su valstybe: nacionalizuojant slepamos darbo priemones, derlius, o viska nacionalizavus – vagiamas savas turtas. <...>

Šiu deviantiniu socialiniu praktiku patirtis tampa neatsiejama treciosios kohortines kartos gyvenimo istoriju dalimi. Tai ju autentiška socialine tikrove. I tokia realybe jie patenka iš karto, vos tik gime. Matyt, todel tokios praktikos autobiografijose pristatomos kaip savotiika kulturiškai rpimtina deviacija, numatanti ir individualia apsisprendimo laisve, pasirenkant savo vertybine laikysena – vogti ar ne. <...>

Iš pradziu buvusios gyvybiškai svarbios, laikui begant, tokios rušies socialines praktikos grindžiamos jau kito pobudžio vertybiniais motyvais, susijusiais ne su išgyvenimu, bet su gyvenimo kokybe. Gyvenimo istorijose nurodoma, kaip pokarine vagyste transformuojasi i tokias socialines praktikas, kaip vagystes iš darbovieciu. <...>

Kiti autoriai aptaria savo požiuri i kitokias kulturiškai transformuotas vagystes bei grobstymo praktikas – korupcija. 1954 m. gimes autorius susiduria su ja siekdamas pagerinti gyvenimo kokybe – aukštuoju išsilavinimu

igyti socialini statusa. Konstruodamas savaji identiteta, jis prioritetus atiduoda vertybinems orientacijoms, nepalaikancioms šios deviacijos. <...>

Antra vertus, priešinga šiai autoriaus pozicijai, kulturiškai palaikoma ir pateisinama deviacija tampa viena iš adaptaciniu praktiku naujoje tarybineje Lietuvoje. Didele žmonių dalis konstruodami savo tapatybę, inkorporuoja „davimo“ praktikas. <...>

Kitam 1945 m. gimusiam autoriui tokio kulturiškai iteisinto nuokrypio institucionalizacija suteikia socialinio mobilumo galimybe bei užtikrina tvirtas pozicijas ant tam tikros socialines stratifikacijos pakopos laiptelio: „Gerai dar, kad prie kai kurių destytojų buvo galima egzamina ar iskaita nusipirkti. Kas neturejo pinigų ar nesugebedavo prieiti, per naktis kaldavo“.

Galbut neatsitiktinai toki šios normos kultūrinis išsigalėjimas bei tvirtumas ir dabar tebedemonstruoja sociologines vertybių tyrimu ataskaitos¹⁴⁸.

Nepaisant svarbių autorės atradimų, Kraniauskienės disertacija turi keletą esminių trūkumų. Autorė net keletą kartų pabrėžė atsiribojanti nuo politinių ir istorinių klausimų. Tačiau nurodžius, jog vienas iš reikšmingiausių pirmosios kartos socializacijos veiksmų buvo tautinis švietimas, ir pabrėžus smarkiai politiškai (ar valstybiškai) angažuota šios kartos identiteta, toks atsiribojimas praranda prasme, nes juk būtina paaiškinti, kas nutiko tam pilietiškumui ir patriotizmui ir dėl ko buvo pereita prie antrosios kartos dvejoniu bei trečiosios nuosmukio. Priešingu atveju (taip Kraniauskienei ir nutiko), lieka didžiulė spraga. Disertacijos skaitytojams sunku suprasti, kodėl patriotiškoji pirmoji karta ir „ištikima tavu vertybėms“ antrosios kartos dalis nesipriešino „socialines realybės transformacijoms“ aktyviai. Vienintelis autorės nurodomas pasipriešinimo modelis – pasyvus: „Jie palaikė išorinį neutralumą, nestojo į komjaunimą ir komunistų partiją“.

Cia atsiskleidžia antrasis disertacijos trūkumas. Antroji kohortinė karta, kuri, kaip pamatysime, yra pati svarbiausia, Kraniauskienės ištirta nepilnai. Tarp jos apklaustųjų nėra ne vieno politinio kalinio ar tremtinio, kurių didžioji dalis – kaip tik antrosios kohortinės kartos atstovai. Tokiu būdu iš tyrimo

¹⁴⁸ Ten pat, p. 111-117.

eliminuoti nemaža žmonių grupė ir neatspindėtos jos reakcijos į „socialines realybės transformacijas“. Tačiau šia spraga galima užpildyti antrojo tyrimo rezultatais.

Kaip žinoma, sovietų taikytas politinis ikalinimas ir egzekucijos Lietuvoje vyko dviem etapais – 1940-1941-aisiais ir 1944-1953-aisiais, su nacių okupacijos sąlygota pertrauka. Panaši ir tremimu – priverstinio perkėlimo į kitas teritorijas – periodizacija, turinti tam tikrą ypatybę – vadinamąsias tremimu „bangas“. Politiniai kaliniai – tai asmenys sovietiniu teismu ar neteisminiu institucijų uždaryti į ikalinimo istaigas - lagerius. Tremtiniai – tie, kurie buvo prievarta apgyvendinti „tolimuose SSSR rajonuose“ be teisės iš ten išvykti, taigi, gyveno sąlygineje laisveje. Tai pagrindinės represuotųjų kategorijos. Kaip tik šie asmenys ir buvo tiriami psichologu. Tyrimo rezultatams patikrinti naudota kontrolinė grupė, kuria sudarė tiesioginių represijų nepatyrę žmonės.

Tyrejai konstatavo, kad visi tyrimo dalyviai patyrė represijas ir politinį persekiojimą iki pat Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo. Lyginant su kontroline grupe, tiriamieji buvo ne tik labiau psichologiškai traumuoti, bet ir nukentėjo socialiai, nes dėl persekiojimo negalėjo įgyti profesijos ir pan. Nustatyta, kad tokio ilgalaikio traumavimo padariniai tiriamiesiems išliko ir praėjus ilgam laikui po traumas.

Iš kitos pusės, psichologai nustatė ir didesni tiriamųjų psichologinį atsparumą lyginant su kontrolinės grupės nariais. Tiriamieji įvardijo gerokai daugiau jiems išlikti padėjusių vidinių „ramsciu“ (tokiu kaip šeima, tikejimas ir pan.), tarp kurių gana svarbią vietą užėmė politinis aktyvumas ir isitikinimas savo teisumu. Nemaža dalis tiriamųjų nurodė, kad išlikti jiems padėjo tikejimas Lietuvos išsilaisvinimu.

Pagaliau, ne mažiau idomi ir ta aplinkybė, kad net ir kontrolinės grupės nariams (tiesioginių represijų nepatyrusiems, tačiau okupuotoje Lietuvoje gyvenusiems žmonėms) yra būdingi potrauminiai sutrikimai. Tai, pasak

psichologu, rodo, kad net tiesiogiai nerepresuoti Lietuvos gyventojai nukentejo nuo totalitarinio režimo¹⁴⁹.

Didžiaja psichologu apklaustu žmonių dali sudariusios antrosios sovietinės okupacijos represijų aukos – tai visu pirma antrosios kohortinės kartos atstovai. Jie sudaro trukstama Kraniauskienės tyrimo dali ir ketvirtąjį – aktyviai pasipriešinusi šios kartos žmonių tipą. Politiniu kaliniu atsiminimuose neimanoma aptikti „socialiniu realybių konflikto“ ar skaudaus pasirinkimo tarp „autentiškos“ ir „moderniosios“ realybės. Pasipriešinimas visuomet aiškiai vaizduojamas kaip vienintelis padoraus žmogaus kelias.

Vadinasi, bent dalis antrosios kartos paveldejo pirmosios politini identiteta. Antroji karta apskritai yra šiam tyrimui svarbiausia, nes atspindi pati sovietinio genocido vykdymo procesą, prieškarį Lietuvos visuomenės sunaikinimą ir sovietinės visuomenės suformavimą. Antroji kohortinė karta – tai partizanų karo karta. Jos patirties tyrimai leidžia teigti, kad partizanų karas – tai viso XX a. Lietuvos istorijos kulminacija ir kartu skaudžiausias pralaimėjimas. Svarbiausia, kad tai buvo ne tik valstybės, bet ir visuomenės pralaimėjimas. Jame nedalyvavusieji buvo pasmerkti kankinanciam gedos jausmui, moralinėms dvejonėms ir „socialiniu realybių konflikto“ išgyvenimui, vėliau išvirtusiam į atsiminimus su „kenciancio treciojo“ elementu. O ateinancioms kartoms (visu pirma treciajai kohortinei kartai) liko tik „inovatoriškos deviantinės praktikos“.

Žinoma, kyla pagunda visa tai, kas čia aptarta, vertinti kaip natūraliu istoriniu procesu pasekmes. Kultūros susiformuoja ir žlunga, valstybės kuriamos ir naikinamos, o karai nuolat kieno nors pralaimimi. Politines represijas, pasipriešinimo dalyvių ir oponentų persekiojimas ir net labai žiaurus smurtas ju atžvilgiu istorijoje taip pat žinomi.

Taciau nepaisant net radikaliausių socialines realybės permaitinimo, karų, pralaimėjimų, revoliucijų ar smulkių maištų, tam tikrose srityse visuomenė išlaiko tradiciją. Šia prasme, Kraniauskienės aprašytos treciosios kartos

¹⁴⁹ *Gailiene, D., Kazlauskas, E.* Po penkiasdešimties metų: sovietinių represijų Lietuvoje psichologiniai padariniai ir įveikos būdai // *Sunkių traumų psichologija: politinių represijų padariniai* (sud. D. Gailiene). Vilnius, 2004, p. 112-119.

absolūtus nusigrežimas nuo praeities nėra naturalus. Kaip tik ši aplinkybė skiria sovietinę okupaciją nuo paprasto užkariavimo, kolonizavimo ar priespaudos ir leidžia sovietų politiką apibūdinti kaip genocidą. Iki sovietinės okupacijos egzistavusi Lietuvos visuomenė buvo sunaikinta, o terora išgyvenusi jos dalis priversta susitaikyti su sovietinėmis „naujo gyvenimo“ taisyklėmis. Toki susitaikymą ir atspindi trečiosios kohortinės kartos biografijų tyrimas. Šios kartos žmonės jau nebeveikė kaip vieninga visuomenė, neturėjo pretenzijų į valstybingumą, bet visa savo laiką privalejo skirti elementaraus išgyvenimo problemoms. Ju likima galejo radikaliai pakeisti gyvenamojo būsto suteikimas kitame mieste ir kitokie viską lemiantys valdžios sprendimai.

Šio „naujo gyvenimo“ ydingumą ir jo prieštaravimą žmogaus prigimčiai aiškiausiai yra atskleidusi Putinaite:

„Komunizmo kūrėjai steigė „naują“ pasaulį, siekdami atriboti žmones nuo jų asmenines ir visuomenines patirties ir atminties. Negana to, esamą ir dabartį jie aiškino kaip pereinamąjį laikotarpį, nesuteikdami žmonėms teises joje isikurti. Vien tikėjimu pagrįsta visuomenės ateitis buvo ta nereali realybė, su kuria žmogus turėjo teisę sieti savo egzistenciją. Be to, ir ši ateitis nebuvo asmenybiškai reikšminga. Tai buvo ateitis visuomenės, laikiškai ir egzistenciškai peržengiančios kiekvieną konkrečią būtiną. Žmogaus egzistencija, kuri pagal jo prigimtį susijusi su praeitimi, ateitimi ir dabartimi, sovietinės visuomenės vizijoje ir realybėje tebuvo susiaurinta iki nuasmenintos ateities, kuriai individui buvo skirta fiziškai, psichiškai ir dvasiškai tarnauti kaip priemonei. <...>

Ryškiausiai sovietinės tikrovės nenormalumą atskleidžia tai, kad žmonės buvo verčiami nenormalius dalykus priimti kaip normalius ir savaime suprantamus. Didžioji visuomenės dalis susitaikė su sovietinėmis tiesomis, melo teikimą už tiesą priėmė kaip tikrovės dalį. Žiūredami į melą skeptiškai, sovietiniai žmonės jį priėmė kaip legalų ir „normalų“ dalyką. Ne sovietiniu tiesu indoktrinacija, o būtent nuostata dėl melo legalumo buvo tikroji pasauležiuros tiesa ir palikimas, kuri mes esame perėmę ir kurio poveikį neabejotinai jaučiame. Tikrovės dvilypumas, dviveidė egzistencija,

isitraukimas į žaidimą ideologinėmis tiesomis ir remimasis daliniu melu siekiant savo tikslu buvo „normali“ sovietinio gyvenimo praktika“¹⁵⁰.

Viena iš sistemingo ir legalaus melo formų buvo tai, kas šiame tyrime ivardijama *pseudoistorija* – dirbtinai sukonstruotas pasakojimas apie praeitį, savaip paaiškinantis realiu dabarties aspektu kilme, tačiau neatitinkantis autentiškos patirties. Ši sovietų politikos priemonė čia analizuojama atskirai, nes kaip tik ji turėjo didžiausią įtaką šiuolaikinei Lietuvos istorinėje samoneje isitvirtinusio partizanų karo kaip pilietinio karo įvaizdžio susiformavimui.

1.3.3 *Pseudoistorija* kaip „naujo“ gyvenimo dalis. *Pseudoistorijos* primetimas

Lietuvos sovietinės *pseudoistorijos* turinys buvo išdestytas ivairiuose to meto „moksliniuose“ ir „publicistiniuose“, o iš tikrųjų propagandiniuose leidiniuose. Trumpas esminių XX a. „ivykių“ aprašymas juose skambejo taip:

„1918 m. spalio pradžioje ikurta Lietuvos Komunistų partija. Jos veiklos idejinis pagrindas sudarė proletarinio internacionalizmo ideologija – marksizmas-leninizmas. <...>

1918 m. gruodžio 8 d. LKP Centro komiteto posėdyje buvo sudaryta Lietuvos Laikinoji revoliucinė darbininkų ir valstiečių vyriausybė (jos pirmininku patvirtintas V. Kapsukas), kartu buvo aprobuotas ir jos manifestas visais pagrindiniais visuomeninio gyvenimo klausimais, tarp jų ir nacionaliniu klausimu. Paskelbtas 1918 m. gruodžio 16 d., šis manifestas sukilusių darbininkų ir vargingųjų valstiečių vardu pranešė visiems Lietuvos darbo žmonėms, kad kaizerinių okupantų ir buržuazinių nacionalistų valdžia krašte laikoma nuversta, kad visa valdžia pereina į Darbininkų ir mažųjų valstiečių atstovų tarybų rankas. <...>

¹⁵⁰ Putinaite, N. Nenutrūkusi styga. Prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje. Vilnius, 2007, p. 41-49.

Nuo paciu pirmuju žingsniu socialistinei revoliucijai teko susidurti su buržuazijos pastangomis nuslopinti darbininku klases politine valdžia. Lietuvos buržuazija megino panaudoti nacionalistine politika ir ideologija, sieke tarptautinio imperializmo pagalbos. <...>

Lemiama vaidmeni kontrrevoliuciniame kare prieš Tarybu Lietuva ir Baltarusija atliko tarptautinio imperializmo pasiusta vokieciu ir lenku interventu kariuomene, kuria reme lietuviu buržuaziniai nacionalistai, daugiausiai vykde smurto ir teroro aktus prieš socialistines revoliucijos aktyvistus, kraujuje skandine Tarybu valdžios organus bei revoliucinius komitetus. Tokiomis salygomis tarptautinio imperializmo reakcijai, jos pasiustai kontrrevoliucinei vokieciu ir lenku interventu kariuomenei, lietuviu buržuaziniams nacionalistams padedant, pavyko Lietuvoje nuslopinti Tarybu valdžia, sužlugdyti socialistine revoliucija, ivesti krašte buržuazijos diktatura. <...>

Bet tai buvo laikina buržuazijos pergale. 1919 m. gegužes men. Lietuvos ir Baltarusijos KP CK atsišaukime buvo skelbiama: „Musu priešams rodosi, kad jau pilnai jie pergalejo darbininkus ir mažąžemius. Mes sakom: ne jums mus pilnai pergalet! Jus galit suteikti mums viena kita smugi, jus galit suteikti net labai skaudu smugi, bet visgi galutinis laimejimas bus musu puseje“. Šios optimistines išvados teisinguma patvirtino tolesne istorijos raida. <...>

Lietuvos KP, demaskuodama buržuazine nacionalistine ideologija, aukledama mases proletarinio internacionalizmo dvasia, padejo darbo žmonems greiciau išsivaduoti iš idejiniu buržuazijos pinkliu, mobilizavo juos i kova su išnaudotojais. Neatsitiktinai audringais 1938–1940 m., kai fašistinis režimas galutinai save sukompromitavo, kai reakciniai liaudininku ir socialdemokratu partiju vadai atvirai užeme profašistine pozicija, Lietuvos Komunistu partija buvo vienintele organizuota jega, kuri vadovavo darbo žmoniui antifašistinei kovai ir apie kuria telkesi visos demokratines, patriotines ir antifašistines tautos jegos. <...>

1940–1941 m. (iki hitlerines Vokietijos užpuolimo) nuverstu išnaudotoju klasiu atstovai, senojo režimo šalininkai kure kontrrevoliucines

organizacijas, plete ryšius su hitlerines Vokietijos gestapu ir karine žvalgyba. Ši veikla ypac suaktyvejo, kai 1940 m. lapkričio 17 d. Berlyne buvo ikurta nacionalistu organizacija – Lietuvių aktyvistų frontas (toliau – LAF). <...>

Tarybiniai saugumo organai, respublikos darbo žmonems padedant, ryžtingai kovojo su vokiečių šnipais bei kontrrevoliucinio pagrindžio organizacijomis. Iki 1941 m. gegužės mėn. jie išaiškino Lietuvos TSR teritorijoje 75 vokiečių agentų grupes. Iš viso 1940 m. pabaigoje ir pirmajame 1941 m. ketvirtyje UTSR, vakarinės BTSR srityse ir Tarybų Pabaltijo respublikose buvo sulaikyta daugiau kaip 1300 vokiečių fašistinės žvalgybos agentų.

Didžiojo Tėvynės karo išvakarėse saugumui užtikrinti buvo izoliuojami antitarybiniai, profašistiniai elementai. Taciau ši preventyvi priemonė nebuvo galutinai įgyvendinta. Ja pravedant, pasitaikė socialistinio teisetumo pažeidimu. Kontrrevoliucinis pagrindis buvo kiek suardytas, taciau didele dalis jo dalyvių liko neišaiškinti, pasislepe. Jie skleidė antitarybinį šmeižtą, kurste nacionalinė neapykanta, baugino tarybinius žmones, keldami nepasitikėjimą Tarybų valdžiai, stiprino priešišku Tarybų valdžiai sluoksniu klasine neapykanta. <...>

Karui prasidėjus, buržuazinių nacionalistų, LAF grupės vykdė dvi funkcijas: 1) hitlerininkų „penktosios kolonos“ (padejo vokiečių kariuomenei veržtis per Lietuvą) ir 2) atviros kontrrevoliucijos (terorizavo aktyvius socialistines revoliucijos dalyvius: komunistus, komjaunuolius, tarybinius aktyvistus, darbininkus, naujakurius, pažangiuosius inteligentus). <...>

Lietuvių buržuazinių nacionalistų talkinimas hitleriniams okupantams padarė didelę žalą lietuvių tautai, trukdė aktyvinti antihitlerinę kovą, pareikalavo daug aukų. Buržuazinis nacionalizmas pasireiškė ne tik kaip antiliaudinė, bet ir kaip antinacionalinė ideologija, nukreipta prieš gyvybinius lietuvių tautos interesus. <...>

1944 m. antrojoje pusėje ir 1945 m. pradžioje i Lietuvos teritoriją šnipinėti ir dirbti diversinio darbo Raudonosios Armijos užnugaryje, organizuoti nacionalistų ginkluotu grupių bei joms vadovauti lektuvais buvo

permesti specialiai parengti vokiečių karininkai ir su hitlerininkais pasitrauke lietuviai buržuaziniai nacionalistai. <...>

Fašistines, nacionalistines propagandas apnuodytoje atmosferoje nacionalistams pavyko suklaidinti ir itraukti į ginkluotas grupes ir darbo žmonių jaunimo.

Kol vyko karas, nacionalistinis pagrindis veikė išvien su hitlerininkais, vykdė jų žvalgybos nurodymus, rinko karinio pobūdžio žinias, organizavo sabotažą, diversijas ir teroro aktus, skleide gandus, kliudė vietos gyventojams stoti į Raudonąją Armiją, įvairiais būdais stengėsi dezorganizuoti tarybinių žmonių, valdžios organų darbą.

Karui baigiantis, iš Lietuvos pasitraukė buržuazinių nacionalistų vadeivos perejo į JAV, Anglijos ir kitų Vakarų imperialistinių šalių žvalgybas ir ėmė vykdyti jų nurodymus – plėsti nacionalistinio pagrindžio terora Lietuvoje. <...>

Ivykdžius kolektyvizaciją, priešas neteko svarbiausios materialinės ir politinės paramos kaime ir tuo būdu liko visiškai izoliuotas. Liaudies gyneju, ginkluoto aktyvo grupių bei gyventojų padedami, respublikos saugumo organai suduodavo likusiems ginkluoto pagrindžio dalyviams viena po kito smarkesnius smugius. Nacionalistų vadovai Lietuvoje ir užsienyje ėmė orientuoti išlikusius pagrindžio dalyvius atsisakyti teroro ir stengtis išsaugoti savo eiles. Tik negausus nacionalistinio pagrindžio likučiai išsiblaške ir slapstydami išsilauke ilgesni laika, kol pateko į teisingumo organų rankas.

Buržuazinių nacionalistų siautejimas padarė skaudžiu nuostoliu lietuvių tautai. Jis pareikalavo daugelio tūkstančių žmonių gyvybių, trukdė liaudies ūkio atkurimą ir socialistinį pertvarkymą, liaudies geroves kelė, lietuvių tautos kultūros vystymą. Tačiau negalėjo sulaikyti ir nesulaikė pergalingo Lietuvos darbo žmonių žygio į socializmą¹⁵¹.

Panašios „išvados“ dažnai pernelyg skubiai atmetamos kaip propaganda, kuria neva niekas netikėjo. Tokiai pozicijai galima būtų pritarti, jei tai, kas išdestyta veikale „Lietuvos komunistų partijos kova su nacionalizmu“ ir kitoje

¹⁵¹ Lietuvos komunistų partijos kova su nacionalizmu (sud. K. Valancius). Vilnius, 1987. P. 37-123.

panašaus turinio rašliavoje iš tikruju butu vien tik beprasmiški plepalai. Deja, ši komunistu kovos ir pergales koncepcija buvo nuosekliai taikoma teisineje praktikoje ir daugeliui žmonių sukele labai realiu pasekmiu.

Prieškario Lietuvos valdininkai ir pareigunai buvo traktuojami kaip valstybes išdavikai, kurie nuverte teiseta komunistu valdžia ir, užsienio interventu padedami, isigalejo ištisai dvidešimčiai metu. Už tai jie „respublikos saugumo organu“ buvo persekiojami, traukiami baudžiamojon atsakomyben pagal Rusijos Sovietines Federacines Socialistines Respublikos Baudžiamaji kodeksa (toliau – RSFSR BK) ir baudžiami sušaudymu arba 25 metais lagerio. 1941 m. birželio mėn. sukilimo dalyviai ir asmenys, karo metais dirbe lietuviškoje administracijoje, taip pat buvo laikomi valstybes išdavikais, nes nuverte teiseta komunistu valdžia ir „talkino hitleriniams okupantams“. Ir jiems buvo taikomas RSFSR BK, ir jie buvo baudžiami sušaudymu arba 25 metais lagerio. Tai, beje, pasakytina ir apie tuos, kurie iš tikruju kolaboravo su okupacine nacių valdžia ir dalyvavo žudant žydus bei kitus asmenis. Jie buvo baudžiami už *Tevynes išdavima*. Specialiu studiju šiuo klausimu kol kas nebuvo atlikta, bet paviršutiniška archyvinu dokumentu analize leidžia tvirtinti, kad nera duomenu apie tai, jog kuris nors iš minetu asmenu sovietmečiu butu nuteistas už genocida ar karo nusikaltimus. Pagaliau, 1944-1953 m. partizanai taip pat buvo laikomi išdavikais, nes kesinosi nuversti teiseta komunistu valdžia, kure kontrrevoliucines organizacijas ir vykde teroro aktus. Todel ir jiems buvo pritaikomi sovietu istatymai ir skiriamos tos pacios standartines bausmes. Visos šios „baudžiamosios politikos“ pagrindas – „Lietuvos komunistu partijos kovoje su nacionalizmu“ ir kituose „veikaluose“ išdestyta Lietuvos istorijos koncepcija. Šios aplinkybes liudija tam tikra paradoksa – išgalvotos aplinkybes sovietu režimui valdant sukele realias pasekmes. Taip buvo formuojama fiktyvi totalitarine realybe.

Tokios realybes suformavima, kaip esmini totalitarizmo bruoža išskyre ir apraše Arendt. Jos pastabos apie nacių teisine praktika labai primena sovietu metodus: „Vargu ar buvo imanoma efektyviau reklamuoti nacių pretenzija valdyti pasauli, negu baudžiant lyg už valstybes išdavima už bet koki

pasisakyma ar veiksmu prieš Treciaji reicha, nesvarbu, kada, kur ir kas tai butu padares. Naciu teise visa pasauli traktavo kaip potencialiai pavaldus jos jurisdikcijai, todel okupacine armija jau nebebuvo uzkariavimo irankis, kartu su savimi nešes naujaja uzkariautojo teise – ji buvo vykdomoji institucija, igyvendinanti istatyma, tariamai egzistuojanti kiekvienam“¹⁵².

Akivaizdu, kad sovietu, kaip ir naciu, teise „visa pasauli traktavo kaip potencialiai pavaldus jos jurisdikcijai“. Taciau tikroji šiu pasvarstymu prasme atsiskleidžia tik pridejus prie ju svarbiausia Arendt minti, kad totalitariniai sajūdžiai (veliau – partijos ir valstybes) mano ne igyvendinantys *ideja*, o tik padedantys veikti *desniui*¹⁵³.

Niekam nežinomo desnio „atradimas“ yra ta pirmine prielaida, kuri padeda sukurti visiškai fiktyvia tikrove, turincia griežta vidine logika, bet niekaip nesisiejancia su išoriniu pasauliu. Jeigu buvo istorinis desnis, kuris proletariato revoliucija dare neišvengiama, tai uzkariave bet kuria nauja valstybe sovietai galejo teigti, kad joje pagaliau *laimejo* (bet ne ivyko) revoliucija. Tai, kad lietuviškoji revoliucijos pergales versija remesi tikrais komunistu bandymais jau 1918 m. išlaikyti Lietuva savo valdžioje, neturi jokios reikšmes. Jei tokiu faktu traktu, butu galima skelbti, kad komunistai labai stengesi, bet buržuazine–nacionalistine reakcija buvo per stipri ir jos buvo neimanoma iveikti be Maskvos pagalbos. O jei kartais atsitiktu taip, kad uzkariautoje Lietuvoje apskritai nebutu buve komunistu partijos, visada galima pasakyti, kad priešai buvo tokie stiprus, jog net gebejo sutrukdyti pažangiesiems ja sukurti. Pagal šia logika komunistinis sajūdis, o veliau sovietinis režimas veike visa savo pletros laikotarpi. Jeigu komunistai butu tikrai uzkariave visa pasauli, greiciausiai butu pareiške, kad revoliucija visur ivyko vienu metu, tik po to dar prireike laiko reakcijai iveikti.

Nesunku pastebeti, kad sovietine fiktyvi realybe buvo neisivaizduojama be *pseudoistorijos*. Iš tiesu fiktyvioje totalitarineje realybeje praeitis ir dabartis buvo ne mažiau sunkiai atskiriama negu tikrame gyvenime. Taciau

¹⁵² Arendt, H. Totalitarizmo ištakos. Vilnius, 2001, p. 402-403.

¹⁵³ Ten pat, p. 447.

pseudoistorija buvo ne tik pati fiktyvi praeitis, bet ir pasakojimas apie ją. Tokiu būdu ji buvo ne tik indoktrinacijos turinys, bet ir jos priemonė. Kaip tik šia prasme sovietinė *pseudoistorija* ir yra svarbi šiame tyrime. Kaip indoktrinacijos priemonė, kuri leido režimui neutralizuoti itampa ir paaiškinti problemiškus klausimus, kartu neatskleidžiant totalitarines realybės fiktyvumo.

Kalbant apie sovietinės istorijos klastojimo technologijas, reikia pastebėti, kad jos iš esmės reiškė visiškai alternatyvios, savarankiškos ir centralizuotai skleidžiamos istorijos versijos sukūrimą. Idealu tokio klastojimo procesa labai tiksliai pavaizdavo George'as Orwellas: „Praeities kintamumas yra centrinė partijos dogma. Irodinėjama, kad praeities įvykiai objektyviai neegzistuoja, jie išlieka tik rašytiniuose šaltiniuose ir žmonių atmintyje. Praeitis yra tai, ką rodo irrašai ir žmonių atmintis. O kadangi partija valdo absoliučiai visus irrašus ir taip pat valdo savo narių sąmonę, tai reiškia, kad praeitis yra tokia, kokia ją norės matyti partija. Tai drauge sako, jog nors praeiti galima keisti, ji niekada jokių konkrečių atvejų nebuvo keičiama; kai ji kada nors reikalinga linkme perkuriama, tai ši naujoji versija ir tampa praeitimi ir jokia kitokia praeitis pasidaro nebeimanoma. Tai galioja ir tada, kai gana dažnai tas pats įvykis per vienerius metus pakeičiamas net neatpažistamai. Partija bet kuriuo atveju skelbia absoliučią tiesą, o tai, kas absoliutu, negalėjo kada nors skirtis nuo to, kas yra dabar. Vėliau pamatysime, kad praeities valdymas labiausiai priklauso nuo atminties treniruociu. Padaryti, kad visi rašytiniai šaltiniai sutaptų su šio momento lojalios versija, tėra grynai mechaninis aktas. Teliėka itikinti save, kad įvykiai klostesi taip, kaip pageidautina. O jeigu reikia perrikuoti prisiminimus arba keisti irrašus, tai, vadinasi, paskui reikia ir pamiršti, kad esi tai dars. Šio triuko irgi galima išmokti mankštinant sąmonę. Jis ivaldytas daugumos partijos narių, ir, žinoma, visu, kas laiko save intelektualiais bei lojaliais. Senaja kalba tai vadinama „realybės kontrole“¹⁵⁴.

Nors Orwello kurinys priskiriamas grožinei literaturai, sunku butu rasti aiškesnį *pseudoistorijos* primetimo aprašymą. Tokiame procese svarbus du

¹⁵⁴ Orwell, G. 1984-iejį. Vilnius, 2007, p. 187-188.

veiksmai – dokumentiniu ir rašu koregavimas ir atminties pakeitimas. Su pirmąja užduotimi palyginti sėkmingai susidorodavo sovietine cenzūra, kuri, nors ir neatitiko Orwello idealaus modelio, vis dėlto veikė labai efektyviai. Tai neblogai iliustruoja, pavyzdžiui, toks faktas, kad XX a. pabaigoje prasidėjus Sąjūdžiui daugelis Lietuvos gyventojų nežinojo (ir (*sic!*) neturėjo kieno paklausti), koks yra teisingas trispalvės spalvų išdėstymas. Atminties pakeitimas buvo sudėtingesnis iššūkis sovietiniam režimui, tačiau, kaip jau minėta, atmintis yra formacija ir tinkamai parinkus priemones jos formavimasis galima smarkiai itakoti.

Reikia pripažinti, kad čia ir toliau kalbant apie sovietinę atminties formavimo politiką sovietinis režimas šiek tiek personifikuojamas. Jo, žinoma, buta nevienalyčio, be to, jis išgyveno ne vieną vidinį pokytį ir net perversmą. Šie pasikeitimai negalėjo neitakoti sovietų politikos ir ji gal nebūvo tokia nuosekli, kokia gali pasirodyti iš toliau pateikiamos analizės. Vis dėlto šioje konkrečioje srityje – atminties formavimo politikoje sovietų režimo veiksmai buvo palyginti kryptingi. Stalino teroro sistema ir jos palikimas pasitarnavo jau po jo pradėtam istorijos perkurimui ir pan. Kryptinguma šiuo atveju sąlygojo ne tik samoningas komunistų partijos viršūnių suvokimas, ka reikia daryti siekiant išlaikyti visuomenės kontrolę, bet ir jų susikurti pasaulio vaizdiniai, nuojautos, susiformavusios specifinės tradicijos. Todėl režimo personifikacija šiuo atveju nekenkia tyrimui, o tik palengvina atminties formavimo sistemos analizę. Ypač, kad tyrimo tikslas yra atskleisti ne sovietų politikos vingius, o pilietinio karo versijos kilmę.

Bene svarbiausia sovietinės indoktrinacijos prielaida buvo visuomenės informacinė izoliacija. Kaip tik jos siekima išreiškė garsioji „geležinės uždangos“ metafora. Neveltui po to, kai paaiškėjo, kad Antrojo pasaulinio karo metu revoliucija nelaimėjo visame pasaulyje ir kad net „socialistines šalis“ palyginti daug žino apie „supuvusį kapitalizmą“, režimas skubiai ėmėsi priemonių bet kokiam susižinojimui su užsieniu apriboti¹⁵⁵.

¹⁵⁵ Žr., pvz.: *Streikus*, A. Vakarų kultūrinės itakos ribojimas Sovietų Lietuvoje 1965–1986 m. // *Genocidas ir rezistencija*, 2008, nr. 1.

Lietuvoje to sekmingai igyvendinti nepavyko tol, kol truko partizanų karas. Nors pagrindine spauda taip pat buvo naudojama propagandai, ji vis dėlto buvo alternatyvus informacijos šaltinis, suteikiantis galimybę gretinti ir analizuoti žinias. Kai karas baigėsi, sekmingas izoliacijos užtikrinimas tapo visiškai imanomas. Visi gerai žinojo, kad neverta bendrauti su užsieniečiais, jeigu nėra būtino reikalo, kad susirašinėjant su giminėmis ir draugais užsienyje reikia liesti tik gimimu, mirčiu, vestuviu ir kitas panašias temas, kad užsienyje verta laikytis santuriai ir kai ko ten reikia nematyti ir negirdėti. BBC, „Amerikos balsas“, „Laisvosios Europos radijas“ ir pagrindine disidentų spauda, nors, neabejotinai, daug Lietuvai padėjo, vis dėlto, poveikio prasme negalėjo lygintis net su partizanų informacijos aparatu. Nedideli efekta turėjo ir kai kurių žmonių per ryšius ir kyšius gaunami užsienio leidiniai. Todėl galima tvirtinti, kad sovietams pavyko užtikrinti pakankamai aukštą izoliacijos lygį¹⁵⁶. Be to, svarbu pažymėti ir tai, kad be aptartos „išorinės“ izoliacijos buta ir tam tikros „vidinės“ jos rūšies. Apie tam tikrus dalykus sovietinėje Lietuvoje nebuvo galima kalbėtis. Prie tokių uždraustu temų neabejotinai priklausė ir partizanų karas. Apie tai seminare-diskusijoje „Partizanų valdžia – istorinė realija ar teisine fikcija?“ yra kalbėjęs Vytautas Ališauskas: „Apie tai buvo nekalbama. Apie nepriklausoma Lietuva galėjai maždaug papasakoti ir žinoti, apie rusų suktybes – taip, bet partizanai buvo tema, kuri faktiškai šeimosose buvo tabu ir labai paprastai: visa, ką žinojai ir ką pasakydavai, galėjo pakenkti tau iki pat 1989-uju. Dar 1991-aisiais Kestutis Girnius sake, kad negali išgauti iš žmonių net tokių dalykų, kaip pavardės. Jau nepriklausomoje Lietuvoje mirusių žmonių pavardžiu dar negali sužinoti, nes dar neaišku, kas bus“¹⁵⁷.

Tokia izoliacija buvo svarbi keliais aspektais. Visu pirma ji padidino žmonių imlumą bet kokiai informacijai ir taip lengvino naujų žinių isisavinimą. Jeigu labai nuobodu ir visiškai nėra ko paskaityti, galu gale ir sejos darbai kolukiuose tampa savotiškai svarbus. Antra, izoliacija labai efektyviai slopino atmintį. Ja nuolat reikia atnaujinti, todėl daugelis žmonių naudojasi ivairiais

¹⁵⁶ Žr.: *Streikus, A.* Ideologine cenzura Lietuvoje 1956–1989 m. // *Genocidas ir rezistencija*, 2004, nr. 1, p. 43–67.

¹⁵⁷ Seminaro dalyvių diskusijos apžvalga // *Genocidas ir rezistencija*, 2002, nr. 2 (20), p. 176.

užrašais ir kitokio pobūdžio informacija. Kai tokia galimybė atimama, praeitis pradeda pasimiršti, o tuomet vietoje atminti pagyvinanciu žiniu pateikiami gudriai sufalsifikuoti „užrašai“. Kaip tik tai ir padare sovietai.

Prievarta – dar vienas svarbus aptariamąsios sistemos komponentas. Svarbiausia, kad ji smarkiai pagreitina užmiršimo procesą, gali žmogų visiškai išmušti iš pusiausvyros ir sunaikinti jo sugebėjimą savarankiškai mąstyti. Šia prasme sovietinis genocidas sudarė itin palankias sąlygas velesniam atminties performavimui. Lietuvos politinė tauta buvo beveik visiškai sunaikinta, o pakrikusi žmonių mase sėkmingai supažindinta su „nauja socialine realybe“. Nauja gyvenimo pradėjantiems tarybiniais lietuviais būtina reikėjo paaiškinti „tikrąją tiesą“ apie partizanų karą, o situacija tam buvo itin tinkama, nes genocido politika kiekviena jų paverė jėga ne *tabula rasa*, tai bent jau prastai nuvalyta mokyklinė lenta.

Taip palankiai veikiant prievartai ir izoliacijai prasidėjo paskutinis – itikinejimo, naujų duomenų įvedimo, perauklejimo (pavadinimu galima sugalvoti labai įvairių) – etapas. Tam naudotas „lazdos ir meduolio“ metodas. Už nekorektiškus pasisakymus buvo galima smarkiau ar švelniau gauti pylos (pradedant „profilaktika“ ir „psichoterapija“, baigiant – kalejimu ir tremtimi), o už pareikštą teisingą mintį – didesni ar mažesni apdovanojimai (juo galejo būti pareigos, premija, dovana, butas, automobilis, kolektyvinis sodas – bet kas, nes sovietų valdžia galejo viską duoti ir atimti). Taip „naujosios socialinės realybės“ gyventojams buvo suteikta galimybė iš naujo permąstyti ir teisingai įvertinti savo istoriją.

Tokioje sistemoje labai svarbi viena ypatybė. Jeigu tam tikru dalyku sakyti jokių būdų negalima, o kitus – pageidautina, naudinga ar net būtina, tai beveik kiekvienas žmogus savo aplinkiniu atžvilgiu tampa ir indoktrinacijos sklaidėju, ir jos auka: pats kitus itikineja ir kartu stiprina savo isitikinimą. Taip procesas akumuliuojasi ir galima tvirtinti, kad kuo didesni žmonių kiekiai vienu metu siekiama indoktrinuoti, tuo geresniu rezultatu bus pasiekta.

Kaip tik ši sistema leido sovietams laipsniškai itvirtinti Lietuvos visuomenėje partizanų karo kaip pilietinio karo versiją. Šiam karui buvo

skirtos dvi indoktrinacijos bangos: septintajame dešimtyje ir devintojo pabaigoje, kai prasidėjo Sąjūdis¹⁵⁸. Tarp šiu bangų buvo atskiru pasisakymu, priminimu, tačiau jau ne tokio masto. Abi bangos vienijo ypatingas skleistos informacijos turinys. Tai, kas buvo spausdinama ir skelbiama paties partizanų karo metu pirmiausia buvo skirta partizanams demoralizuoti, sutrikdyti ir nugalėti:

„Buvusių ginkluotųjų gaujų dalyvių, 1947 metų rugsejo mėn. pėjusių i legalia padeti, kreipimasis i buržuaziniu-buožiniu nacionalistu suklaidintus ginkluotųjų gaujų dalyvius

Mes, buvusieji jūsu netolimos praeties bendrininkai, 1944 m., jau išvadavus Lietuva iš vokiškųjų fašistiniu grobiku, budami, kaip ir jus dabar, vokiškųjų fašistiniu samdiniu apgauti, pėjome i pogrindi ir su ginklu rankoje meginome „kovoti“ prieš Tarybu valdžia, prieš nekaltus ir dažnai beginklius tarybinius žmones, kurie Didžiojo Tėvynės karo metais didvyriškai kovesi del visos žmonijos ir Europos civilizacijos išgelbejimo nuo vokiškųjų fašistu, reakcingiausios vokiškųjų imperialistiniu galvažudžiu klikos.

Mes „kovojuome“, o jus ir dabar „tebekovojate“ prieš didžiaja tarybine liaudi, kuri užkariavo sau viso pasaulio laisve mylincios žmonijos meile ir pagarba. Todel Lietuvos liaudis nepalaike ir neužjaute musu „kovos“, ir toji „kova“, iš tikruju, igavo šlykščiausia politinio-kriminalinio banditizmo forma.

Budami tokioje padetyje, mes diena po dienos isitikinome savo „kovos“ beperspektyviškumu ir supratome žala, kuria mes dareme Lietuvos liaudžiai. Nenoredami daugiau lieti nekalto darbo žmonių kraujo ir trukdyti savo krašto atkurima, mes jau seniai galvojome mesti ginklus ir legalizavusis pradeti dora, ramu darba.

Bet musu vadeivos, lietuviškai-vokiškieji buržuaziniai-buožiniai nacionalistai, užkietėjusios darbo žmonių kraujo siurbeles, grasinimais draude

¹⁵⁸ Pasitelkiant Arendt suskirstyma, galima butu tvirtinti, kad devintojo dešimtmečio pabaigos indoktrinacijos bandymas, jam nepavykus, peraugo i propaganda, skirta diskredituoti „propartizaniška“ pozicija gynusiems Lietuvos politikams. Tačiau tai jau butu kitos studijos tema.

mums legalizuotis ir šlykščiai melavo, kad Tarybu valdžia einancius legalizuotis areštuos ir sušaudys.

Treju metu ėgyje jie mus guode tušciomis kažkokio karo viltimis ir kad, ryšyje su tuo, pasikeisianti Lietuvoje valdžia. Aišku, šie ju plepalai niekada neivyko ir neivyks. Mums, kaip ir kiekvienam protingam žmogui, - dabar tapo suprantama, kad pasaulyje nera tokios jegos, kuri galetu pakeisti Tarybu valdžia, pasukti istorijos rata atgal ir kad Tarybu valdžia nepriimtina tiktai buvusiems dvarininkams, pirkliams ir lupikautojams.

Besibastydami miškuose triju metu laikotarpyje išvargome ir, suprate ta didžiule žala, kuria mes darome Lietuvos liaudžiai, nepaisydami banditiniu vadeivu grasinimo, ryžomes legalizuotis ir doru darbu išpirkti savo kalte liaudžiai, kuriai banditizmas sudaro nemaža vargo ir kanciu.

Myledami savo Teyne, tevus, motinas, brolius ir seseris, mes krepiames i visus ginkluotus ir neturincius ginklu lietuvius, esancius nelegalioje padetyje, pasekti musu pavyzdžiu ir, draugiškoje daugiatautes didžiosios Tarybu Sajungos šeimoje, prisideti prie kurybinio liaudies darbo, bendromis pastangomis siekti greiciau užgydyti žaizdas, padarytas musu respublikai karo metu¹⁵⁹.

Nesunku pastebei, kad panašaus tipo atsišaukimai buvo skirti abejojantiems partizanams ir, ypac, „tevams, motinoms, broliams ir seserims“ – antrosios kohortines kartos atstovams. Šie dar nebuvo „tarybiniai žmones“, tik išgyveno „socialiniu realybiu konflikta“, todel dar suprato tikraja ivykiu esme. Kaip tik ši aplinkybe nuleme tai, kad greta jau nebeišvengiamu komunistiniu lozungu pateikiama nemažai racionali ir gyvenimišku argumentu – meile šeimai, kovos beprasmiškumas ir „vadeivu“ klastos. Viena iš idomiausiu ir išskirtiniausiu fraziu ta, kad partizanų vadovybe neva „guode tušciomis kažkokio karo viltimis ir kad, ryšyje su tuo, pasikeisianti Lietuvoje valdžia“. Visa ta pastraipa – akivaizdus sovietų nuolaidžiavimas tuometines luži išgyvenancios visuomenes nusistatymui. Ja beveik atvirai pasakoma – norite to ar nenorite, mes jus valdysime, nes „pasaulyje nera tokios jegos, kuri

¹⁵⁹ Panevežio tiesa. 1947-09-19. Nr. 96 (412).

galetu pakeisti Tarybu valdžia, pasukti istorijos rata atgal“. Po partizanų karo prasidėjus tikrajai indoktrinacijai panašus teiginiai nebebuvo kartojami.

Septintojo dešimtmečio pradžioje pradėta teikti informacija jau buvo skirta „tarybiniam žmogui“ – trečiajai kohortinei kartai, kaip tik žengiančiai arba išengusiai i paauglystę – domejimosi viskuo laikotarpi. Yra pagrindo manyti, kad indoktrinacijos pradžios momentas buvo samoningai parinktas¹⁶⁰. „Tarybiniai žmonės“ buvo pakankamai užaugę, kad keltų klausimus, tačiau dar per maži turėti aiškų nusistatymą ar isitikinimus. Be to, nuo sovietinės propagandos poveikio ju negalėjo apginti tėvai – antrosios kohortinės kartos atstovai. Negalėjo visu pirma todėl, kad jau buvo pergyvenę „socialiniu realybių konflikta“ ir pasirinkę „palankias socialinio mobilumo galimybes“, o be to ir dėl jau minėtos vidinės izoliacijos bei prievarta prarastos atminties. Žodžiu, buvo pats metas pristatyti „tarybiniam žmogui“ ju „tikrą“ istoriją ir sovietai tai padarė. Beveik vienu metu išėjo serija „dokumentinių“ knygų „Faktai kaltina“¹⁶¹, pasirodė keletas grožinės literatūros kurinių ir „atsiminimų“ spaudoje, o bene svarbiausiu akcentu tapo Žalakeviciaus filmas „Niekas nenorejo mirti“.

Iš pirmo žvilgsnio labai panašus procesas prasidėjo devintojo dešimtmečio pabaigoje, kai pasinaudodami „glasnost“ galimybėmis Sąjūdžio atstovai ėmė aktyviai kelti sovietų okupacijos, represijų ir partizanų karo klausimus. Vienintelis išskirtinis tuometinė spauda užplūdusiu partizanų smerkiančių rašinių bėgimas buvo tas, kad kai kuriuos iš jų žmonės rašė savo iniciatyva. Tačiau tai nėra taip svarbu, kaip gali pasirodyti iš pirmo žvilgsnio. Jie rašė, kaip buvo išmokyti paauglystėje, arba pasakojo netikrus

¹⁶⁰ Šia pozicija iš dalies patvirtina ir Juozo Ambrazevičiaus-Brazaičio pastebėjimas apie aiškia sovietinio pasakojimo apie partizanų pradžios datą. Jo teigimu, indoktrinacija prasidėjo 1957 m. gruodžio 22 d., kai „Tiesoje“ buvo paskelbti LSSR KGB vadovų Kazimiero Liaučio ir Leonido Martavičiaus pareiškimai apie kovą su „banditų gaujomis“. Pasak Brazaičio, „Nuo tada sovietinė žvalgyba ėmė gausiai skelbti medžiagą apie Lietuvos pogrindį“ Žr.: *Brazaitis, J.* Raštai, t. VI. Vienu vieni. Rezistencija. Chicago, 1985, p. 269.

¹⁶¹ Žr.: Hitleriniai žudikai Kretingoje (sud. B. Baranauskas). Vilnius, 1960; Krauja sugėrė Dzukijos smelį (sud. A. Vabalas). Vilnius, 1960; Ir sušaudytieji prabyla (sud. B. Baranauskas). Vilnius, 1960; Archyviniai dokumentai apie nacionalistų veiklą (sud. B. Baranauskas). Vilnius, 1961; Archyviniai dokumentai apie nacionalistų veiklą (sud. B. Baranauskas). Vilnius, 1962; Žudikai bažnyčios prieglobstyje (sud. B. Baranauskas, G. Eršlavitė). Vilnius, 1963; Buržuazinių nacionalistų gaujų siautėjimas Dzukijoje (sud. Z. Vasiliauskas). Vilnius, 1964; Hitleriniai parašiutininkai (sud. B. Baranauskas). Vilnius, 1966.

„atsiminimus“. Kita vertus, užkulisinis sovietu veikimas šiame procese buvo daugiau negu aiškus. Išlikusiu archyviniu dokumentu nuotrupu visiškai pakanka suvokti, kad tuometine KGB nuolat seke diskusijas, sudarinejo straipsniu rinkinius ir inicijavo jai reikalingu publikacijų rengimą. Beje, vienoje iš jų teikiama ir tiesioginiu nuorodu į septintojo dešimtmečio indoktrinacija:

„Kadangi minetos knyguotės [serija „Faktai kaltina“ – B. G.] buvo išleistos seniai, jaunimas jų nebeprisimena, tuo teko isitikinti. Reiketu vel jas išleisti ir aprupinti visas bibliotekas ir mokyklų bibliotekes, pardavinėti knygynuose.

Ryšium su tuo, kad Sąjūdis renka duomenis apie tremtinius, nukreipti kraštotyriminkus rajonuose surinkti žinias apie banditiniu gauju nukankintus ir nužudytus taikius gyventojus ir aktyvistus ir visa šia medžiaga skelbti spaudoje¹⁶².

Nepaisant kai kuriu skirtumu, abiejų indoktrinacijos bangu turinys buvo visiškai vienodas, kaip tik dėl to čia ir yra aptariamas apibendrintai. Ji sudarė trys pagrindiniai motyvai: bendras partizanų niekinimas ir jų tapatinimas su nacių nusikalteliais, pilietinio karo versijos propagavimas ir partizanų kaltinimas beprasmiškais žudynėmis.

Pirmasis komponentas buvo bene aiškiausiai pastebimas. Partizanams buvo sugalvota ivairiausių malonių epitetai, pradedant paprasčiausiu – „banditai“ ir baigiant „šunimis“ bei kitais gyvūnais. Šia prasme partizanų vaizdavimas daug kuo primena Antrojo pasaulinio karo vaizdinius sovietiniame ir šiuolaikiniame rusiškame mene, kur „fašistiniai pavergejai“ puikuoja „supuvusiais dantimis, paliegusiais kuneliais ir imbecilų snukiais“¹⁶³. Toks sutapimas nėra visiškai atsitiktinis. Antrojo pasaulinio karo įvykiu ir partizanų karo aiškinimas sudarė vieningą sovietinės Lietuvos *pseudoistorijos* bloką. Buvo aiškinama, kad „fašistiniams grobikams“

¹⁶² LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1999, l. 30. Placiau apie KGB poziciją devintojo dešimtmečio diskusijose žr.: LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1661; ap. 47, b. 484, l. 47-48.

¹⁶³ Placiau žr.: *Trimakas, R.* Apie sovietinę „Didžiojo Tėvynės karo“ kino industriją. Istorinio naratyvo kontrolės atvejis // *Naujasis Židinys-Aidai*, 2005, nr. 9, p. 374-382; *Trimakas, R.* Antrojo pasaulinio karo vaizdiniai šiuolaikiniame Rusijos kine // *Naujasis Židinys-Aidai*, 2005, nr. 10, p. 443-453.

okupavus tarybine Lietuva, pabudo „buržuaziniai-buožiniai nacionalistai“, kurie puole keršyti „aktyvistams“, kolaboravo su naciais ir nužude daug nekaltu Sovietu Sąjungos pilieciu, tame tarpe ir žydu. Pajute, kad „tarybu valdžia“ neišvengiamai griš, ir žinodami, kad atsakomybes už savo baisius nusikaltimus nepavyks išvengti, jie eme organizuoti „banditu gaujas“, kurias papilde ir sustiprino „hitleriniai parašiutininkai“, o vėliau pareme ir „vakaru imperialistai“. Tokiu budu propagandine Lietuvos istorija logiškai isiliejo i bendra sovietini ivykiu pasaulyje aiškinima, pagal kuri Šaltasis karas buvo Didžiojo Tevynes karo pratesimas, o vakariečiai jame iš esmes pereme Hitlerio antikomunistine pozicija.

Antrasis komponentas buvo rafinuotesnis. Pagrindai jam buvo padeti jau paties partizanų karo metu sukurus „liaudies gyneju“ arba sribu burius. Šiandien daugelis istoriku vieningai tvirtina, kad tokie buriai veike labai neefektyviai ir rimtesnes žalos partizanams niekada nepadare. Taciau koviniai veiksmai, ko gero, niekada nebuvo tikroji sribu paskirtis. „Liaudies gyneju“ veiklos prasme buvo grynai simboline. Jiems teko ikunyti „tarybu Lietuvos“ kova su „buržuaziniais nacionalistais“. Šia prasme buvo visiškai nesvarbu, ka sribai dare, svarbiausia – kad jie *buvo* ir sovietine spauda juos paskui galejo priminti. Pavyzdžiui, taip:

„Joniškio valsčiaus liaudies gyneju burio vadas Ivanas Bojevas užduses ileke i kambari:

- Tai rupužes. Ir vel, ko gero, Grebliauskas. Kada gi pagaliau mes ta išgama pagausim...

Visi kambaryje buve vyrai sukľuso, kai kurie ju užspaude degancias cigaretes, pasislinko artyn. „Kur ši karta?“ – klause niurus ju žvilgsniai.

- Maldeniuose... apylinkes sekretore...

Daugelis liaudies gyneju jau ne karta buvo girdeje bandito Grebliausko pavarde. Ne taip seniai jisai su sebrais Tausenuose šeimininkavo. Kruvini pedsakai liko... <...>

Tik iš antro karto i buri prieme Stepa Vilda. Ir tai dar labai jauna – vos šešiolikos tesulaukusi. Pirma karta Stepukas atejo tuojau po to, kai Melniu

kaime jo tevus, seseri, du brolius sušaude banditai. O juk Vildos net nusidėti niekam nespejo. Atvažiavusius iš Utenos bežemius valdžia priglobe, atreže buvusio ukininko Kilčiausko sklypo kampa. To kampo Kilčiauskas su savo sebrais ir negalejo dovanoti – atšliukino vakare ir iš automato... Tik Stepukas liko, laimei, ta vakara pas kaimynus užsibuves. Kai grižo, iš siaubo žado neteko: visur kraujas, lavonai... Jam tada vos keturiolika buvo, todėl i liaudies gynejus neprieme. Taciau jaunuolio širdyje nebleso noras atkeršyti už tevus, seseri, brolius. Ir štai po poros metu jis vel atejo. Ši karta prieme. Panašus kelias i Pašvitinio valsčiaus liaudies gyneju buri buvo ir Vinco Gaškaus. Tada jie gyveno Rimdžiunu kaime, kai birželio nakti atsibelde banditai. Vincas su broliu Stasiu miegojo virtuveje, o motina su mažuoju Romuciu ir pateviu – kambaryje. Banditai pirmiau dauže ir kankino motina – Tarybu valdžios aktyviste, paskui – patevi. Smarkiai kliuvo ir Vincui – banditai ji už kojos ištrauke iš lovos, sparde. Tik Stasiui pavyko išvengti smugiu – nejuociom pasislepe palovyje. Taciau skausmo ir kanciu banditams nepakako – išeidami jie apipleše namus, iš pistoleto nušove šeimininke.

Tiesiai iš kariuomenes i liaudies gyneju gretas atejo Maciulis, Juozas Janužis, Leonas Vilčiauskas, Kazys Bagdonas ir daugelis kitu. Kariai buvo labiau užsigrudine, sumanesni, turejo tvirtesne ranka ir taiklesne aki, taciau jaunieji nenusileido drasa bei entuziazmu, o ir ištverme. Pastarosios iš tiesu reikejo labai daug. Liaudies gynejai po dvi tris dienas, o kartais ir po savaites ar net ilgiau negriždavo i namus, eidavo banditu pedomis, lipdami jiems ant kulnu, tunodami pasalose, lydedavo i kaima Tarybu valdžios darbuotojus. Kovotojams nebuvo ramybes nei diena, nei nakti, taciau jie atlikdavo savo pareiga¹⁶⁴.

Nors tai galbut nera iš karto pastebima, šiame ir panašiuose pasakojimuose nesunku atpažinti Rusijos pilietinio karo stilistika. Tos pacios cigaretės ir niurus klausinejantys žvilgsniai, tie patys nužudyti tevai ir keršto troškimas, tas pats jaunu-energingu ir patyrusiu-taikliaaikiu santykis. Atrodo, kad sovietai samoningai visiems bruko rusišką modeli. Susitike „tarybiniai

¹⁶⁴ Audronis, V. Kelyje i šiandiena. Apybraiža // Tarybinis balsas, 1989-01-21, 1989-01-24.

žmones“ turejo atpažinti savo bendra istorija. Vienu iš jų tevai ar seneliai kažkur prie Dono baltuosius muše, kitu – Ukrainos stepėmis nacionalistus vaikesi, o štai trečiu – aplink Joniški „banditams“ ant kulnu lipo. Tačiau visi jie buvo tie patys niurus vyrai su cigaretėmis. Vienas iš idomiausių bruožu, būdingu visoms šioms istorijoms, yra stebetinas sovietų gebėjimas bet kurią karą apversti aukštyn kojomis. Tarybų valdžia visada ateina kažkaip natūraliai ir neišvengiamai, o tuomet ją užpuola priešai, nuo kurių reikia gintis. Todėl desninga, kad ir lietuviškųjų pasakojimų siužeto pradžioje „banditai“ visuomet jau *siaucia*, tarsi būtų atsiradę iš niekur.

Dar viena svarbi pilietinio karo versijos dalis buvo jau minėtas „kenciančio trečiojo“ elementas. Nuo karo žiaurumu labiausiai kente tie, kas prie jo visiškai neprišėdavo – paprastieji žmonės. Ši mintis ypatingai išgalejo mone, o vėliau – devintajame dešimtmetyje ir iki pat šiuo dienu prasiveržia maždaug tokiais pasisakymais: „Aš esu iš tos kartos, kurios vaikai tuo metu buvo per daug maži, kad suvoktu įvykių esmę. Šiandien juos pavadinu pilietiniu karu. O tada su didele baime nuo krosnies pro mūrą plyšėli žiuredavau į naktį atejusius „beržus“ ar „uosius“, drebedavau, kai prie sienos, grasinant nušauti, buvo statomas tevelis, kad nepjauna iš kaimynų atvestos avies ar veršiuko. Aš vaiko akimis mačiau, kaip diena atejo vieni susikrauna nuo stalo mamos taip skaniai kaip tik iškeptą duoną, nakcia atejo kiti susideda į kuprines menko paršelio skerdiena. O mes alkani žiuredavome ir drebedavome, nes ir „vieni“, ir „kiti“ budavo ginkluoti, ir man vis atrodydavo, kad tas šautuvas tuoj ims ir iššaus“¹⁶⁵.

Pagaliau, dar vienas sovietinio pasakojimo komponentas buvo beginkliu žudynes. Tuo galima apkaltinti beveik bet kurią priešą bet kuriame kare. Nekaltųjų žūtis neišvengiama, ypač tokiuose konfliktuose, kaip partizanų karas. Todėl sąlygos šios rusišios indoktrinacijai buvo labai palankios, juolab, kad ji galėjo būti paremta ir autentiška asmenine patirtimi. Todėl nenuostabu, kad sovietiniai pasakojimai apie partizanų karą buvo nuolat pasodrinami maždaug tokio turinio medžiaga:

¹⁶⁵ *Dailidienė, G. Daiktus – tikraisiais vardais // Gimtoji žemė, 1989-08-01.*

„Pokario metais Kuliu miestelio bibliotekoje vedeja dirbo Justina Katkute. 1947 m. birželio nakti su nedideliu ryšuleliu knygu iš Kretingos ji grižo i namus. Ir turbūt negalvojo, kad paskutini karta girdi suokiant lakštingala... Jurionu kaime jos beri sustabde „miško broliai“. Ar girdejo kas nors ir ar gali būti toks teismo nuosprendis: Justina Katkute buvo išprievartauta, kunas subadytas (16 žaizdu), nuo galvos nuplešta oda kartu su šviesiais garbanotais, kraujuose sumirkusiais plaukais...

Panašaus likimo susilauke Kurmaiciu apylinkes Stopeliu kaimo bibliotekininkai Sungaila ir Meškauskiene.

Pateikeme tik kelis mums žinomus faktus, o tokiu Lietuvoje tukstanciai. Jie duoda teise daryti nepaneigiamas išvadas, reikšti nepasitenkinima nauju Lietuvos pokario laikotarpio socialiniu reiškiniu traktavimu. Kas suteike teise galvažudžiu siautejimus pavadinti pilietiniu karu?

Negi tai pilietinis karas, kada Tarybu valdžiai išdalijus žeme valstieciams, aklo iniršio apimtas buves tos žemes savininkas, ginkluotas iki ausu, ateina nakti pas buvusi savo samdini ir ji, beginkli, sunaikina žiauriausiu budu? Ar gali būti didesnis cinizmas? Atsiranda net tokiu, kurie žmogžudžius drista vadinti „miško broliais“. Jiems gal ir broliai, o mums, doriems darbo žmonems, - žmogžudžiai. Ir joks teismas ju negali išteisinti, nes tai butu žmoniškumo išniekinimas¹⁶⁶.

Ypac svarbus šiame kontekste buvo filmas „Niekas nenorejo mirti“, sukeles didžiuli susidomejima ir diskusijas (kiek jos buvo imanomos sovietineje Lietuvoje)¹⁶⁷. Ši filma iki šiol supa mistikos aureole. Esa Žalakevicius prikamše savo kurini visokiu slaptaženkliu, kuriuos teisingai perskaites „tarybinis žmogus“ galejo sužinoti režimo slepta tiesa. Taciau iš tikruju nieko, išskyrus sovietu propaganda, filme „Niekas nenorejo mirti“ nera. Siužetas paprastas: kaima puola banditai ir vargšams Lokiams tenka nepavydetina dalia ji ginti. Simboliškas pavardes parinkimas ir brolybes bei šeimos ivaizdžiu panaudojimas, leidžia gražiai ikomponuoti Lokius i

¹⁶⁶ Piktadarybems nera senaties...// Tiesa. 1989-04-23. Nr. 95.

¹⁶⁷ Žr.: Kaminskaitė, L. (Ne)autentiškas istorinis kinas: Lietuvos SSR 1956–1972 // Naujasis Židinys-Aidai, 2005, nr. 10.

lietuvišką karinę tradiciją ir susieti juos kone su senovės kovomis prieš kryžiuočius. Neva visada puole priešai, ir dabar puola, o lietuviai visada gynėsi, ir dabar ginasi. „Niekas nenorejo mirti“ atsiskleidžia jau minėtas karo apvertimas aukštyn kojomis. Puola banditai, o tarybiniai lokiai tik ginasi. Šioje vietoje idomu pastebėti, kad Žalakevičius panaudojo filme elementą, būdingą modernų buržuazini patriotizma propaguojantiems kuriniams. Lokiai nenori kariauti, bet jiems tenka, nes kaimo gynimas – visu bendras interesas ir bendras reikalas. Kaip tik tokio pobūdžio priekaištas slypi ne karta mistifikuotame retoriniame klausime „Apie ką tylim, vyrai?“. Juk visiškai aišku, apie ką. Dauguma tyli todėl, kad dreba dėl savo kailio (šioje vietoje žiurovui pasidaro šiek tiek gėda, nes jis jaučia, kad ir pats galbūt drebtų), o mažuma – todėl, kad yra niekingi išdavikai ir slapta padeda banditams. Žalakevičiaus kurini idomu palyginti su gerokai naujesniu JAV filmu „Patriotas“ („The Patriot“, 2000), kuriame šis natūralus patriotizmo elementas panaudotas dar plačiau ir sėkmingiau. Nori ar nenori, o kariauti tenka, nes valstybėje yra visu, todėl ir gintis reikia visiems. Taigi, „Niekas nenorejo mirti“ subtiliai pavercia partizanus agresoriais, o Lokius – savotiškais partizanais. Todėl Dainius Blynas vienu metu ir klydo, ir ne, kai apie „Niekas nenorejo mirti“ pasakė taip: „Ezopine filmo kalba neleidžia juostoje aptikti ne menki ausio patriotinės temos pėdsako, net jei režisieriaus sumanyme tokiu minciu ir buta“¹⁶⁸. Patriotinė tema yra. Tik tai – „tarybinis patriotizmas“. Toks „tarybinio patriotizmo“ išaukštinimas visiškai atitiko ir sovietų režimo siektą itvirtinti pilietinio karo versiją¹⁶⁹ (tikriausiai, todėl filmas ir buvo leistas statyti ir rodyti). Su banditais pirmiausia kovoja Lokiai, sovietų institucijoms tenka tik epizodine reikšme filmo pabaigoje. Tokiu būdu „Niekas nenorejo mirti“ iš tikrųjų išpopuliarino jau ir anksčiau skiepyta klėšę „lietuvis prieš lietuvi“.

Vis dėlto reikia pripažinti, kad „Niekas nenorejo mirti“ suvaidino tam tikrą pozityvų vaidmenį pasipriešinimo sovietų režimui istorijoje. Tačiau tai

¹⁶⁸ Blynas, D. Lietuviško patriotinio kino beiėškant // Naujasis židinys-Aidai, 2005, nr. 10, p. 463.

¹⁶⁹ Idomu, kad kitame savo filme „Jausmai“ (1968) Žalakevičius pristato kiek kitoki požiūri į partizanų karą. Jame parodytas herojų dialogas tiesiogine to žodžio prasme ikunija „santarietiška“ „pasipriešinimo konvento“ įvaizdi. Tai dar viena idomi detale, liudijanti „santarietiško“ istorinio pasakojimo ir pilietinio karo versijos ryši.

buvo ne tiek Žalakeviciaus nuopelnas, kiek atsitiktinis efektas. Zubkova savo knygoje palyginti plačiai aprašo didžiosios Sovietų Sąjungos dalies gyventojų reakcija į filmą¹⁷⁰. Jis esą sukeles nemenką kultūrinę šoką, nes žiurovai neturėjo jokio supratimo apie tai, kas vyko Lietuvoje po Antrojo pasaulinio karo. „Niekas nenorėjo mirti“ padarė didelę įtaką disidentų judėjimui SSSR, nes keles naujus klausimus apie režimo legitimumą. Tačiau šis efektas iš tikrųjų salygojo cenzorių neapsižiūrėjimą. Lietuvoje, kurios viduje partizanų karo įvykiu nebuvo imanoma visiškai nuslepti, „Niekas nenorėjo mirti“ derėjo su bendra sovietine indoktrinacija ir vertė susitaikyti su režimu. Tuo tarpu didžiojoje Sovietų Sąjungos dalyje filmo poveikis buvo priešingas, nes prieštaravo indoktrinacijai. Esant isitikinusi, kad į SSSR buvo stojama savo noru (ar bent jau be pasipriešinimo), žinia apie pilietinį karą taip pat yra stulbinanti naujiena. Tai griauja režimo, kaip neišvengiamos duotybes įvaizdį, kuris buvo labai isigalejęs Sovietų Sąjungoje. Vis dėlto Lietuvos viduje „Niekas nenorėjo mirti“ pirmiausia pasitarnavo indoktrinacijai, sukurdamas ryškų, menišką ir ilgą isimenanti pilietinio karo vaizdą.

Tokiu būdu maždaug XX a. septintame-aštuntame dešimtmeciuose partizanų karo *pseudoistorija* buvo galutinai itvirtinta¹⁷¹. „Tarybiniais žmonėmis“ paversta Lietuvos politinė tauta turėjo naują istoriją, kurioje tikrajam partizanų karui vietos nebeliko. Ji pakeitė pilietinį karą, kuriame susiremė banditai (blogiausiu atveju) arba nacionalistai (geriausiu atveju) ir tarybų valdžios šalininkai, o labiausiai nukentėjo tie, kurie nenorėjo mirti.

Tam, kad išryškėtų tikrosios šio *pseudoistorijos* primetimo pasekmės, reikėjo sulaukti nepriklausomybės atkurimo. Tik tuomet tapo aišku, kaip nevienareikšmiškai ir neadekvaciai Lietuvos visuomenė vertina partizanų karą, kuris, iš pirmo žvilgsnio, visiškai dera su nepriklausomos Lietuvos – iš totalitarinės sovietų priespaudos išsivadavusios valstybės tapatybe. Šis

¹⁷⁰ ?????. ? ?????????? ? ??????. ? ?????, 2008, p. 191-193.

¹⁷¹ Kiti svarbūs kuriniai, turėję reikšmę pilietinio karo versijos itvirtinimui: *Marcinkevičius, J.* Dvidešimtas pavasaris. Vilnius, 1986; *Bieliauskas, A.* Rožės žydi raudonai. Vilnius, 1977; *Petkevičius, V.* Apie duoną, meilę ir šautuvą. Vilnius, 1984; *Požera, J.* Šalnos. Vilnius, 1978. Būdingu sovietinių poetų kuriniu apie partizanų karą esama rinkinyje „Gruto parko lyrika“ (Gruto parko lyrika: totalitarinės poezijos antologija, 1940-1990 (sud. V. Paulauskas). Vilnius, 2000).

atradimas vercia naujai apmastyti ir pacia istorijos reikšme visuomenei. Šiuolaikine ateitimi ir pažanga gyvenanti viešoji kultura dažnai yra linkusi nuvertinti savo istoriškuma. Tuo tarpu *pseudoistorijos* sukeltos pasekmes Lietuvoje aiškiai rodo, kad praeities suvokimas didele dalimi formuoja dabarties gyvenima. Daugeliu aspektu butent *pseudoistorija* deformavo posovietines Lietuvos politika, itakojo nauju mitu formavimasi. Tam tikra prasme politikoje *pseudoistorija* pergyveno pati sovietu režima ir, bent kuri laika, buvo sovietiniais principais atnaujinama jau kitu jėgu. Teises sferoje *pseudoistorijos* poveikis buvo gal net dar didesnis. Praeities teisinio vertinimo klausimai kaip jokie kiti atskleide nepriklausomos Lietuvos teisinės sistemos sovietini konservatizma ir indoktrinuotos samones isigalejima joje, vercianti senu iprociu laikytis net tuomet, kai tai prieštarauja bet kokiai teisinei logikai. Taciau pradedant analizuoti *pseudoistorijos* poveiki ir partizanų karo atspindžius šiuolaikineje politineje ir teisineje samoneje, tenka išsakyti kelias pastabas apie *pseudoistorijos* turini ir jo prieštaravima tikrovei.

1.4 Kodel *pseudoistorija* nera istorija? Pilietinio karo versijos nepagristumas

Cia atskleistos *pseudoistorijos* primetimo aplinkybes ne visada yra pripažistamos pakankamu argumentu jai atmesti. Kartais teigiama, kad ir sovietineje literaturoje esama teisingu teiginiu, pastabu, ypac faktų. Panašios nuomones, pavyzdžiui, laikosi Pocius: „Partizanini judejima nagrinesusia sovietine historiografija, su mažomis išimtimis, nedera laikyti moksline. Nepaisant to, kai kuriuose darbuose pateikiama vertingos faktografinės medžiagos, nors ir ne visai tikslios arba tendencingai atrinktos“¹⁷².

Nera ne kiek netiketa, kad sovietu režimas indoktrinacijai naudojo ir tikrus faktus. Tiesa sakant, pacituota Pociaus pastaba tera tik dalis nuo pat nepriklausomybes atkurimo 1990 m. tebesitiesiancios istoriku diskusijos del to,

¹⁷² Pocius, M. Partizaninis pasipriešinimas Lietuvoje 1944-1953 m.: kova su kolaboravimu kaltintais gyventojais. Daktaro disertacija. Klaipėda-Vilnius, 2005, p. 11.

kiek tikru ir kiek netikru faktų apie partizanus galima aptikti sovietinėje „istoriografijoje“. Tačiau reikia pripažinti, kad tokia diskusija pati savaime nukreipė istorijos studijas klaidinga linkme. Sovietinė pilietinio karo versija nėra faktų rinkinys. Tai – samprata, tam tikra mąstymo schema, vaizdinys, modelis, suteikiantis faktams tikrąją prasmę, sujungiantis juos į vieningą pasakojimą. Juk tai, kad Jonaitis nušovė Petraiti tampa iš tikrųjų svarbu tik tuomet, kai šis faktas dera su pasaulinėje gludinciu vaizdiniu „lietuvis prieš lietuvi“.

Todel didžiausia dėmesį ir derėtų skirti ne sovietų pateiktiems faktams, o jų skiepytai partizanų karo sampratai, kuri yra akivaizdžiai neistoriška. Ji neatitinka nei visuotinai žinomu istoriniu aplinkybiu, nei visuotinai priimtu tam tikru reiškinio interpretaciją, t. y. kitu sampratu.

Visu pirma pilietinio karo sampratos neimanoma pritaikyti įvykiams Lietuvoje 1944-1953 m. Vienas iš nedaugelio tikrai rimtu argumentu diskusijoje apie sovietinį partizanų karo vertinimą buvo tas, kad vykstant užkariavimui pilietinis karas neimanomas. Sovietų politikos agresyvumas ir SSSR vykdyta prievarta kaimyninių valstybių atžvilgiu jau niekam nebekelia abejonių (ypač, kad tyrimai nuolat atskleidžia vis daugiau duomenų apie tokios politikos sistemiškumą ir testinumą). Tariamą Lietuvos „savanoriškumą“ tampant Sovietų Sąjungos dalimi taip pat jau yra paneigtas ne tik 1941 m. birželio mėn. sukilimo ir partizanų karo, bet ir daugelio išsamiau istoriniu ir teisiniu studijū. Todel partizanų karą imanoma vertinti tik kaip kovą su užkariautoju.

Klišė „lietuvis prieš lietuvi“ atspindejo sovietų režimo bandymą pasinaudoti iracionalaus nacionalizmo apraiškomis, kurios buvo labai būdingos XX a. Lietuvos visuomenei. Jeigu partizanų karas buvo kova su užkariautoju, tai kolaborantai toje kovoje priskirtini ne „saviems“, o „priešams“. Stribū, sovietinių saugumiečių ir šnipų, komunistų partijos veikėjų ar kolūkių pirmininkų svarbiausia ypatybė buvo ne lietuviškumas, o veikimas prieš naudą. Net taikos metu šnipinėjimas ar kitokia slapta pagalba priešininkams yra vertinama ir baudžiama kaip valstybės (kalbant apie XX a., tai reiškė ir

visu piliecių bendro reikalo) išdavimas, o karo (ar ginkluotos kovos su okupantu) atveju ši pozicija dar labiau išgryninama ir tampa dar kategoriškesne¹⁷³.

„Kenciancio treciojo“ elementas apskritai neturi jokios racionalios prasmės ir tebuvo tik ciniškas žaidimas nukentėjusių žmonių emocijomis. Karo samprata savaime suponuoja sunkumus ir civilių žūtis. Partizanų karas dažnai reiškia dar didesnius nuostolius ir ypatingą abiejų pusių žiaurumą civilių atžvilgiu. Todėl pats savaime (net ir daugelio) civilių žūtis faktas apskritai nieko nekeičia istorinėse diskusijose dėl partizanų karo¹⁷⁴. Tiesa, kad partizanų karo metu niekas nenorejo mirti, bet niekas niekada nenori mirti.

Kita vertus, jeigu jau paliečiamas vertybinis partizanų karo aspektas, tai nėra aišku, kodėl didžiausia vertybė jo kontekste turėtų būti pripažįstamas pasyvumas ir „ramaus gyvenimo“ (valstybėje siauciant užkariautojui) siekis. Kai valstybė bandoma užkariauti, svarbiausiu visuomenės tikslu tampa ne „ramus gyvenimas“, o išsivadavimas, esantis būtina ir „ramaus“, ir „laisvo“, ir „normalaus“ gyvenimo sąlyga. Bent jau tokia pozicija buvo populiari Antrojo pasaulinio karo metais. Todėl pasyvumas iš tikrųjų buvo vertingas tik ji skiepijusiai sovietiniam režimui.

Taigi, pilietinio karo versija yra niekaip nesuderinama su tikrąja istorija. Kaip tik dėl to ji galėjo pilna savo apimtimi egzistuoti tik sovietinėje Lietuvoje – nuo pasaulio izoliuotoje, cenzūros suvaržytoje ir totalitarinio režimo prispaustoje visuomenėje. Vos sugriuvus „geležinei uždangai“, pradėjo griuti ir sovietų kurta *pseudoistorija*. Galutinis jos nunykimas tera laiko klausimas.

Vis dėlto pilietinio karo versija tebera iššūkis šiuolaikinėms Lietuvos istorijos studijoms. Labiausiai tokia padėti lemia ta aplinkybė, kad nėra atsvaros pilietinio karo versijai – alternatyvios partizanų karo sampratos. Kol

¹⁷³ Nieko nekeičia ir ta aplinkybė, kad ne tik sovietų indoktrinuojami Lietuvos gyventojai, bet ir patys partizanai buvo nacionalistai. Savo atsišaukimuose, skirtuose sribams ir šnipams, jie dažnai pabrėždavo lietuviškumą, kaip vienijanti veiksnį. Išdavikai budavo gedinami, „kraujo vienybės“ pagrindu jiems dažnai budavo skiriamas laikas pasitaisyti ir pan. Ši aplinkybė galbut padare sovietinę „lietuvio prieš lietuvį“ klisė paveikesnę ir labiau itikimą, tačiau tikrai ne labiau istorišką.

¹⁷⁴ Jis gali būti svarbus kaip argumentas prieš pacia partizanavimo ideją, tačiau tokia diskusija jau nebutu istorinė. Diskursas „už ir prieš“ apskritai nėra labai tinkamas istoriniams pokalbiams, nes dažnai lemia neadekvatų praeities vertinimą.

tokios sampratos nera, sovietine versija, nepaisant to, kad yra neistoriška, lieka savotiškai „nenukonkuruota“, o diskusijos del atskiru faktu ar sovietiniu „istoriku“ metodikos paradoksaliai pratesia *pseudoistorijos* agonija, nes diskusija savaimė reiškia pripažinima. Prielaidos susiformuoti alternatyviai partizanų karo sampratai bus aptariamoms paskutineje disertacijos dalyje. Tuo tarpu čia tenka dar karta konstatuoti pilietinio karo versijos isitvirtinima šiuolaikineje Lietuvos istorineje kulturoje ir pereiti prie platesnio jos poveikio visuomenės gyvenimui atskleidimo.

2. Partizanų karas šiuolaikineje Lietuvos politinėje kultūroje

„Partizanai irgi tampa kaltinimo objektu – geriausių atveju veidmainiškai priekaištaujama dėl to, kaip neprotingai jie save pražudė, blogiausių atveju jie kaltinami banditizmu ar pan. Kaip kontrastas jiems tarsi neįucia išskyla saikingai kolaboruojancio, pragmatiško ir realistiško partiecio paveikslas: „Nieko nežudau, jokios ideologijos man nerūpi, tiesiu keliu, dirbu Lietuvos ateiciai“¹⁷⁵

2.1 Partizanų karo politinis potencialas

Kad partizanų karas, kuris visuomet yra taip pat ir politinis įvykis, turi didžiulę politinę reikšmę valstybei, kurioje jis vyksta, kad jis neša savotišką politinį „užtaisą“, sukuria tam tikrą politinį potencialą – visa tai net pernelyg akivaizdžiai liudija Vakarų valstybių istorija. Tačiau niekada anksčiau civilių pasipriešinimas okupantui nebuvo įgijęs tokios politinės vertės, kaip Antrojo pasaulinio karo metais. Šia verte labai tiksliai apibūdino Tayloras:

„Europa neliko be istorijos tais metais, kai kiti kovojo jos žemėje. Ši istorija – tai Pasipriešinimas, epizodas šlovingas, net romantiškas tuo laikotarpiu, kuris, atrodo, nepaliko beveik jokios žymės. Kiekvienoje okupuotoje šalyje buvo žmonių, iš visu jų pasipriešinusiu vo kieciams. <...>

¹⁷⁵ Adomenas, M. Apie išliekamąją antikomunizmo reikšmę // Naujasis Židinys-Aidai, 2003, nr. 11-12, p. 155-156.

Pasipriešinimas atgaivino Romantizmo dvasia, tarytum vel butu sugriže didingieji laikai, atvede i 1848 metu revoliucijas. Jaunoji Europa atgime. Jeigu atvirai kariaujanciose šalyse viskas remesi organizacija ir sistema, Pasipriešinimas buvo individu darbas – individualios drasos, individualaus ryžto ir iniciatyvos. Galbut šis kontrastas prisidejo prie to, kad pokario metais okupuotos ir neokupuotos šalys igijo skirtingus požymius. <...> Pasipriešinimo nuopelnas yra tas, kad jis palaikė, arba atgaivino tautinio išdidumo dvasia. Beveik visos Europos valstybes buvo sutryptos, taciau visos po karo atsitiese ir tapo nepriklausomesnes negu iki tol, daugiausia Pasipriešinimo deka¹⁷⁶.

Taciau politinis Europos partizanų karų potencialas iš tikruju buvo dar gilesnis negu vien atgimusi „tautinio išdidumo dvasia“. Tai, kažkuria prasme, buvo tikrasis pokario demokratijos šaltinis. Šia partizanų karo, kaip politinio reiškinio, verte nuleme dvi viena kita papildancios jo ypatybes.

Visu pirma partizanų karas reiškia savanoriška piliecių pasiryžima tarnauti ir aukotis valstybei kaip bendrai idejai ir tikslui. Be šio demens demokratija yra tiesiog nesuvokiama. Jeigu vienintelis budas pasiekti bendro piliecių veikimo ju visu labai yra prievarta, valstybes negalima laikyti demokratine. Šia prasme, demokratija suponuoja nemenka piliecių samoninguma. Jie turi suvokti save kaip valstybes dali ir valstybe kaip savo gyvenimo dali, prisiimti bent jau daline atsakomybe už valstybes likima ir, svarbiausia, noretį kurti, puoseleti ir išsaugoti tokia valstybe. Partizanų karas yra ypac ryški tokio samoningumo išraiška, aiškus veiksmas, ivykdomas pavojaus akivaizdoje, valstybinei prievartai dažnai esant nebeimanomai ir paciai valstybei beegzistuojant tik idejos pavidalu. Ši išvada nuosekliai veda prie antrosios partizanų karo ypatybes.

Partizanų karas išreiškia ne tik visuomenes (ji taip pat yra ir politine tauta) samoninguma, bet ir jos valia. Kitaip tariant, jis yra svarbus ne tik kaip ideja, bet ir kaip veiksmas. Žinoma, ne kaip karinis¹⁷⁷, bet kaip politinis

¹⁷⁶ Taylor, A. J. P. Nuo Sarajevo iki Potsdamo. Europa 1914-1945. Vilnius, 1994, p. 184-185.

¹⁷⁷ Dar Carl von Clausewitzas yra rašes (ir niekas jam iš esmes nepaprieštaravo), kad partizanų karas kariniu požiuriu gali buti tik pagalbine priemone. Jis niekada nenulemia konflikto pabaigos. Žr.: Clausewitz, C. On War. London, 1873 // <http://www.clausewitz.com>.

veiksmas. Kaip ir kiekviena ideja, demokratine valstybe gali ilgai gludeti visuomenes samoneje (ar pasamoneje), taciau realizuota buna tik tuomet, kad atsiranda valia veiksmams. Partizanu karas parodo, kad yra pakankamas kiekis¹⁷⁸ visuomenes nariu, suvokianciu savo bendruma, ryši su valstybe ir norinciu, kad nuo ju veiksmu priklausytu tos valstybes likimas. Todel sutinkant, kad bet kuria valia ir pasiryžima geriausiai išbando sunkumai, galima teigti, jog bet kuri visuomene turi tiek politines valios (kuri butina demokratiniam valdymui), kiek ji yra pajegi kariauti partizanų kara su užpuolikais.

Šios ypatybes leme, kad Antrojo pasaulinio karo metais vyke partizanų karai iš esmes tapo tikruoju pokario Europos demokratijos pamatu. Jeigu prieškariniu tautu valia dar buvo tik ideja, ja dar buvo galima ivairiai manipuluoti, tartis ja atstovaujant ar net ja prisidengti užgrobiančiam valdžiam, tai Antrojo pasaulinio karo metais visuomenes arba politines tautos valia pasireiškė kaip veiksmas. Partizanų karai parode, kad yra visuomene, kuri *nori* dalyvauti valstybes valdyme ir, dar daugiau, *supranta* kaip valstybe turetu buti valdoma. Nuo tada šio veiksnio jokie Vakarų Europos politikai jau nebegalejo ignoruoti.

Todel suprantama, kad partizanų karai pokario Europoje tapo labai svarbiu politiniu simboliu, šia savoka suvokiant placiaja prasme. Tai, kad kartu su britu bombonešiais ir amerikieciu desantiniais laivais viena iš svarbiausiu Antrojo pasaulinio karo figuru tapo ir partizanas su „Stenu“, buvo toli gražu ne kokios nors „atminties politikos“ pasekme. Partizaniška praeitis iš tikruju buvo naujo politinio gyvenimo pamatas, nedidele karine reikšme teturejusios kovos pelne moraline teise igyvendinti savo vizijas, puoseletas ankštose sleptuvese. Todel paminklai partizanams, likusiu gyvu kovotoju pagerbimas (taip pat ir

¹⁷⁸ Nors supaprastinant dažnai tvirtinama, kad demokratija – tai daugumos valdymas, griežtąja prasme tai dažniausiai vis tiek mažumos valdymas. Vertinant vien skaiciais, net ir šiuolaikinius rinkimus toli gražu ne visada galima pagrįstai vadinti daugumos valdymu. Todel, ko gero, tiksliau nei valdanciuju skaicius demokratija apibudina ju ivairove. Demokratija ypatinga tuo, kad ji nera nei vienos ar keliu šeimu, nei vieno ar keliu luomu, nei vienos ar keliu profesiniu grupiu valdymas. Iš esmes demokratija reiškia politiškai aktyviu ivairiu socialiniu sluoksniu atstovu valdyma. Šia prasme partizanų karas tikrai yra demokratijos išraiška ekstremaliomis salygomis. Nors i miškus išeiti dažnai ryžtasi dar mažiau žmonių nei i rinkimus, partizanai paprastai taip pat atstovauja visa visuomenes ivairove.

suteikiant jiems valstybes privilegijas) ar partizanų vaizdavimas mene buvo ne tiek speciali iniciatyva, kiek natūraliu jausmu svarbiai praeičiai išraiška.

1990 m. atkurus Lietuvos nepriklausomybę atsirado visos prielaidos ir čia partizanų karui įgyti tikraja europietiška politinė reikšmė. Lietuvos partizanų karas *buvo* toks pat politinis simbolis: jis lygiai taip pat *reiškė* tikros modernios Lietuvos visuomenės susiformavimą ir apsisprendimą už nepriklausomą demokratine valstybę. Ir nors, kitaip nei Vakarų Europoje, Lietuvoje tos visuomenės kova buvo pralaimėta, Sąjūdį pagrįstai buvo galima laikyti kovos pratesimu. Jo laimejimas turėjo salygoti ne tik jo paties, bet ir partizaniškos praeities atminimą, pagerbimą ir iamžinimą.

Panašiu jausmu ir minčių Lietuvoje būta ir kai kurie politikai bandė užčiuopti ir išnaudoti partizanų karo potencialą. Tačiau pilietinio karo versijos isitvirtinimas visuomenėje klidė jai tapatintis su partizaniška praeitimi, kuri buvo „tik viena pusė“. Todėl ilgainiui išgalejo „kompromisines nuotaikas“, kurios iš tikrųjų reiškė gyvenimo su *pseudoistorija* pratesimą ir bent jau dalinį jos politinį pripažinimą.

2.2 Bandymai politiškai itvirtinti partizanų karo reikšmę

Atrodo, kad Sąjūdžio iniciatoriai iš tikrųjų suvokė save pakankamai placioje istorinėje perspektyvoje ir jautėsi ankstesniu pasipriešinimo sovietams iniciatyvu, taip pat ir partizanų karo, tęsejais. Tai savo politiniuose prisiminimuose palyginti aiškiai išreiškė Vytautas Landsbergis: „Ieškant Sąjūdžio ištaku, galima prisiminti dar ankstesnius laikus, o iš tikrųjų tektų sugrįžti į gerokai nutolusią praeitį. Pokario metais veikė ginkluoto pasipriešinimo organizacijos, naudojusios šį žodį. Viena iš jų buvo Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdis. Parenkant 1988 m. naujos organizacijos pavadinimą, galejo būti ir tu reminiscencijų iš 1944-1949 m. laikotarpio. O jeigu paimtume velesnę situaciją po ginkluotosios rezistencijos, dešimtis ar keleta metų prieš Sąjūdžio atsiradimą, tai pastebėtume nuolatine atskiru žmonių, jų grupių

Lietuvoje ar net organizacijų kova prieš įvairias blogybes, kaip antai ekologini pavojų ir konkrečiai prieš gamtos naikinimą¹⁷⁹.

Gal net svarbesnėmis Sąjūdžio atsiradimui už ekologinius judėjimus reikėtų pripažinti įvairias disidentų grupes, kurios net ir totalitarinio režimo teroro ir izoliacijos sąlygomis išsaugojo prisiminimus apie visuomenės bendrumą, valstybingumą ir jos pralaimėtą pasipriešinimo kovą¹⁸⁰. Ko gero, kaip tik šios mažos kibirkštelės palankioms sąlygoms susiklosčius ir ižiebe ta nauja išsivadavimo sieki. Bet kokiu atveju, Sąjudis kažkuria prasme buvo neginkluotas partizanų karo atkartojimas. Svarbiausia, kad jis pasižymėjo tomis pačiomis politinėmis ypatybėmis – išreiškė visuomenės *savivoka* ir *valia*.

Todel Sąjūdžio dalyviams buvo iš dalies būdingi tie patys naturalūs jausmai partizanų karo atžvilgiu, kuriuos puoselejo pokario Europos žmonės. Sąjūdžio mitinguose dažnai būdavo prisimenamos sovietų represijos, nuo jų nukenteję žmonės, pasipriešinimas, minimos svarbios datos, pagaliau, patys išgyvenę politiniai kaliniai ir tremtiniai dažnai tapdavo aktyviais Sąjūdžio, taigi ir politikos dalyviais. Atgimimas ir sovietų režimo švelnėjimo sąlygotos galimybes diskutuoti istorijos temomis, sukele ir profesionaliu istoriku, ir publicistu susidomėjimą partizanų karo įvykiais ir sovietų represijomis¹⁸¹.

1990 m. atkurus Lietuvos nepriklausomybę Atkuriamasis Seimas, kuris pagrįstai galejo būti laikomas Sąjūdžio Seimu, taip pat emesį priemonių iširti sovietų valdymo Lietuvoje istoriją, jo padarinius, ivertinti nuostolius, išaiškinti svarbiausius kolaborantus ir iamžinti pasipriešinimo dalyvių atminima. Dar 1988 m. Sąjudis buvo ikures komisija stalinizmo nusikaltimams tirti, 1991 m. Atkuriamajame Seime sudaryta darbo grupe Sovietų Sąjungos KGB veiklos Lietuvoje dokumentacijai tvarkyti, o 1992 m. šios iniciatyvos suvienytos isteigiant Valstybinį Lietuvos gyventojų genocido tyrimo centras, kuris po kelių raidos etapų virto šiuolaikiniu LGGRTC. Svarbus ivykis buvo ir Politinių kalinių ir tremtinių sąjungos isikurimas 1988 m. Ši organizacija nuosekliai

¹⁷⁹ Landsbergis, V. Lužis prie Baltijos. Politinė autobiografija. Vilnius, 1997, p. 91.

¹⁸⁰ Žr., pvz.: Lietuva 1940-1990. Okupuotos Lietuvos istorija (A. Anušauskas – vyr. red.). Vilnius, 2005, p. 595-604.

¹⁸¹ Ten pat.

rupinosi sovietu represiju dokumentavimu, pasipriešinimo jiems istorijos rašymu ir sovietu auku atminimo iamžinimu.

Taciau 1992 m. rinkimus laimejus buvusiems komunistams, kuriu politini identiteta iš esmes suformavo *pseudoistorija*¹⁸², mineti procesai šiek tiek sustojo. Iš dalies tai nuleme paciu valdanciuju pažiuros ir pozicija, kuri dar bus placiau aptarta veliau, iš dalies istorine tematika i šali „pastume“ audringa besikuriantios valstybes kasdienybe: banku griutis, organizuoto nusikalstamumo plitimas, augancios daugelio Lietuvos gyventuju socialines problemos ir pan. Todel galutinai politinis partizanų karo ivertinimas ir iamžinimas buvo realizuotas tik po 1996 m. rinkimu. Tuomet dauguma Seime laimejo dešiniuosios politines jegos (visu pirma neseniai susikurusi konservatorių partija), o ju rinkejams tai atrode tarsi Sajudžio sugrižimas. Nors, žinoma, tokiu organizaciju, kurias teisingiau vadinti ivykiais, sugrižimas neimanomas.

2.2.1 Buvusių partizanų statusa apibrezianciu istatymu priemimas

1996-1997 m. Seimas prieme visa grupe istatymu ir ju pataisu, sudaranciu vieninga sistema ir gana aiškiai atspindinciu tam tikra požiuri i partizanų kara, savotiška politine jo vizija. Pirmiausia 1996 m. lapkricio 28 d. istatymo „Del asmenu, represuotu už pasipriešinima okupaciniams režimams, teisiu atstatymo“ (velesnis pavadinimas – Asmenu, represuotu už pasipriešinima okupaciniams režimams, teisiu atkurimo istatymas) 1 straipsnio 2 dalis buvo papildyta teiginiu, skelbianciu: „Ginkluoto pasipriešinimo (rezistencijos) dalyviai skelbiami Lietuvos kariais savanoriais ir pripažistami ju kariniai laipsniai bei apdovanojimais“. Paskui 1997 m. priimtas Pasipriešinimo 1940–1990 m. okupacijoms dalyviu teisinio statuso istatymas, apibrezes kario savanorio savoka. Tuomet eile atejo laipsniu ir apdovanojimu sulyginimui, kuri

¹⁸² Buvusių komunistu savivoka ir saviinterpretacija (taip pat ir praeities atžvilgiu) gana placiai nagrinejo Putinaite. Žr.: *Putinaite, N.* Nenutrukusi styga. Prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietu Lietuvoje. Vilnius, 2007, p. 227-262.

sureguliuoti turejo Pasipriešinimo 1940–1990 metu okupacijoms dalyviu teisinio statuso pripažinimo ir kariu savanoriu kariniu laipsniu bei apdovanojimu prilyginimo istatymas. Taciau paaiškejo, kad partizanų laipsnius ne visuomet paprasta nustatyti, todėl priimtas dar vienas Dimisijos kariu laipsniu suteikimo ginkluoto pasipriešinimo (rezistencijos) dalyviams–kariams savanoriams ir prieškario Lietuvos kariuomenės kariams istatymas. Pagaliau, 1999 m. priimtas istatymas „Del Lietuvos Laisves Kovos Sajudžio 1949 m. vasario 16 d. deklaracijos“¹⁸³, kuriuo šiai deklaracijai suteiktas Lietuvos teises akto statusas.

Tokiu budu istatymais buvo itvirtintas partizanų karo kaip šiuolaikinio Lietuvos valstybingumo ir demokratines valdymo formos ištaku suvokimas. Pasipriešinimo 1940–1990 metu okupacijoms dalyviu teisinio statuso istatymo¹⁸⁴ preambuleje pasakyta: „1944–1953 m. Lietuvoje vyko tautos ginkluotas pasipriešinimas – partizaninis karas prieš Sovietų Sąjungos okupacine kariuomene ir okupacinio režimo strukturas, o partizanų vadovybe buvo aukščiausioji teiseta Lietuvos politine ir karine valdžia, užsienyje atstovaujama Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto“. Panašiai skelbia ir 1999 m. istatymo „Del Lietuvos Laisves Kovos Sajudžio 1949 m. vasario 16 d. deklaracijos“ 2 straipsnis: „Lietuvos Laisves Kovos Sajudžio Taryba, priimdama 1949 m. vasario 16 d. deklaracija (pridedama kartu su originalo faksimile), buvo aukščiausia politine ir karine struktura, vadovaujanti šiai kovai, vienintele teiseta valdžia okupuotos Lietuvos teritorijoje“. Ši deklaracija, be kita ko, skelbe ir tai, kad atkurtoji Lietuva turetu buti demokratine respublika ir gyventi „1922 m. Lietuvos konstitucijos dvasia“. Taigi, partizanų statusa nustatanciais istatymais iš esmes buvo pripažinta bendra partizanų karo ir Sajudžio prigimtis ir tikslai, ivertinta partizanų vadovybes kaip vienintele atstovauti Lietuvai galejusios struktūros padetis. Partizanams suteiktas Lietuvos kariu statusas, o tai reiške ir paties karo pripažinima Lietuvos karu. Šiais istatymais sukurta politine ir teisine partizanų

¹⁸³ Valstybes žinios: 1999-01-27 Nr.11-241.

¹⁸⁴ Valstybes žinios: 1997-02-07 Nr.12-230.

karo interpretacija atspindi neabejotina jos kureju kompetencija. Istorine 1944-1953 m. ivykiu Lietuvoje ir ju konteksto analize visai kitu keliu priveda prie tos pacios išvados – kad partizanų karas buvo Lietuvos karas, išreiškes visuomenės ir valstybės susitapatinimą, kuris yra esminis demokratijos pagrindas.

Taciau 1996-2000 m. Seimas nepasitenkino vien tik buvusios partizanų vadovybės teisiu pripažinimu. 1944–1953 m. karo patirtis buvo panaudota ir iateiti nukreiptam teisiniam reguliavimui. 2000 m. priimtas Ginkluotos gynybos ir pasipriešinimo agresijai istatymas¹⁸⁵, kuris, be kita ko, reguliuoja ir tvarka prieš okupuotoje Lietuvos Respublikos teritorijoje. Vienas iš idomiausių šio istatymo aspektu – Tautos pasipriešinimo vadovybės, perimancios valstybės instituciju funkcijas šioms negalint veikti, savoka. Akivaizdu, kad toks reguliavimas atsirado ivertinus partizanų karo istorija, todėl nuostatu, apibrezianciu Tautos pasipriešinimo vadovybės statusa ir veikla, tyrimas leidžia daryti išvadas apie istatymo renegejams artima partizanų karo interpretacija.

Istatymo 2 straipsnio 7 dalis apibrezia pacia Tautos pasipriešinimo vadovybės savoka: „**Tautos pasipriešinimo vadovybe** – del agresijos ar okupacijos negalint veikti pagal Lietuvos Respublikos Konstitucija sudarytoms valstybės valdžios institucijoms ir valstybės gynybos civilinei ir karinei vadovybei bei jos paskirtiems pareigunams, besipriešincios Tautos atstovu sudaryta institucija (institucijos), igaliota vadovauti Tautos pasipriešinimui, remiantis Lietuvos Respublikos Konstitucijos ir istatymu nuostatomis, taip pat šios institucijos (instituciju) igaliota ginkluotuju pajegu vadovybe“.

Šis apibrezimas atskleidžia, kad kuriant istatyma vadovautasi lankstesne (bet, ko gero, teisingesne) partizanų vadovybės samprata. Išgirdus apie tokia vadovybe, naturaliai peršasi mintis, kad tai kokia nors *viena* institucija. Tokia galetu buti LLKS Taryba, taciau sisteminė istatymu analize leidžia teigti, kad Seimas pripažino partizanų vadovybės igaliojimus visu 1944-1953 m. laikotarpiu, o iki 1949 m. (t. y. LLKS Tarybos ikurimo) tikrai vieningos

¹⁸⁵ Valstybės žinios: 2000-07-31 Nr.64-1927; 2000-10-13 Nr.86 (*atitaisyimas*).

vadovybes nebuvo. Pacituotas Tautos pasipriešinimo vadovybes apibrezimas šia problema išsprendžia. Partizanų vadovybe gali būti suprantama ne tik kaip *institucija*, bet ir kaip *institucijos*. Be to, kalbant apie 1944-1953 m. patirti, reiketu pripažinti ir tai, kad partizanų vadovybes samprata galejo ivairiais laikotarpiais apimti skirtingas institucijas. Todel jeigu pirmaisiais karo metais partizanų vadovybe galetu būti laikomi ir atskiru būriu, nepriklausanciu jokiems aukštesnio lygio junginiams, vadai, tai kalbant apie vėlesnius metus jiems priskirtina tik išvestine kompetencija, apibrezta LLKS Tarybos. Panašia partizanų vadovybes klausimo interpretacija bene pirmasis pasiule Kasparas. Jis teige, kad patys partizanų veiksmai liudija apie ju bendra principini tiksla, kuris ir buvo vienybes pagrindas. Tuo tarpu konkretus kasdieniai veiksmai ir sprendimai priklause iš esmes nuo vietiniu būriu vadu, todel „vadovybes“ savoka deretu suprasti lanksciai¹⁸⁶. Reikia pripažinti, kad tokia savoka geriausiai atitinka partizanų karo realijas. Gana sudetinga isivaizduoti sklandu centrinės vadovybes kaip vienos institucijos veikima kare, kurio visa taktika pagrista išsiskaidymu. Todel tokiu atveju pripažistant sąjudi kontroliuojamu visiškai pakanka atskleisti jo nariu bendra tiksla ir veikimo principus. Ši nuostata, taikyta tiek 1944-1953 m. partizanams, tiek ir galimiems ateities ivykiams, matyt, ir nuleme Ginkluotos gynybos ir pasipriešinimo agresijai istatymo nuostatu formuluotes.

Griežciau negu pacios Tautos pasipriešinimo vadovybes struktura ir sudetis istatyme apibrezti jos igaliojimai. Jiems skirtas 10 straipsnis „Valdžia prieš okupuotoje teritorijoje“:

„1. Priešo okupuotoje Lietuvos Respublikos teritorijoje galioja tik Lietuvos Respublikos Konstitucija ir istatymai, taip pat Lietuvos Respublikos tarptautines sutartys. Okupavusios valstybes istatymai negalioja ir neprivalomi vykdyti.

2. Priešo okupuotoje Lietuvos Respublikos teritorijoje okupavusios valstybes valdžia ir okupacine administracija yra neteisetos. Okupacines

¹⁸⁶ Kasparas, K. Lietuvos karas. Kaunas, 1999, p. 184-185.

administracijos teises aktai ir isakymai Lietuvos Respublikos pilieciu ir gyventoju neipareigoja.

3. Teiseta valdžia prieš okupuotoje teritorijoje laikoma pagal Lietuvos Respublikos Konstitucija sudarytos valstybes valdžios institucijos, valstybes gynybos civiline ir karine vadovybe bei jos paskirti pareigunai, o jiems negalint veikti, - Tautos pasipriešinimo vadovybe ir jos paskirti pareigunai.

4. Lietuvos Respublikos teritorijoje, iskaitant prieš okupuota teritorija, teisinguma vykdo tik Lietuvos Respublikos Konstitucijos ir istatymu nustatyta tvarka sudaryti teismai. Jiems negalint veikti, teisinguma vykdo Tautos pasipriešinimo vadovybes sudaryti karo lauko teismai. Teismu veiklos ir proceso ypatybes ginkluotos gynybos ir pasipriešinimo agresijai metu nustato Karo padeties istatymas.

5. Prieš okupuotoje Lietuvos Respublikos teritorijoje veikiancios vietos savivaldos institucijos, taip pat šioje teritorijoje savo funkcijas atliekantys policijos ir kiti valstybes bei savivaldos pareigunai ir tarnautojai, nepriskirti ginkluotosioms pajegoms, privalo vykdyti Lietuvos Respublikos valstybes gynybos civilines ir karines vadovybes isakymus bei nurodymus, o jai negalint veikti, - Tautos pasipriešinimo vadovybes isakymus bei nurodymus.

6. Prieš okupuotoje teritorijoje vietos savivaldos institucijos savo veikla nutraukia, jeigu jos negali atlikti savo funkciju, itvirtintu Lietuvos Respublikos istatymuose, arba yra verciamos padeti okupavusiai valstybei kovoti su Lietuvos Respublikos ginkluotosiomis pajegomis ar pilietiniu pasipriešinimu agresijai, taip pat talkinti okupacinei administracijai taikant priemones, kuriu tikslas – išnaudoti okupuotos teritorijos gyventojus karo tikslams ir karo irengimu apsaugai.

7. Nepriskirti ginkluotosioms pajegoms policijos, civilines saugos, priešgaisrines apsaugos ir gelbejimo instituciju bei Kalejimu departamento prie Lietuvos Respublikos Teisingumo ministerijos pareigunai prieš okupuotoje Lietuvos Respublikos teritorijoje toliau atlieka savo funkcijas, itvirtintas Lietuvos Respublikos istatymuose. Šie pareigunai privalo nutraukti savo veikla, jeigu jie yra okupacines administracijos verčiami padeti kovoti su

Lietuvos Respublikos ginkluotosiomis pajegomis ar pilietiniu pasipriešinimu agresijai, dalyvauti veiksmuose prieš ginkluotos gynybos ir pasipriešinimo agresijai dalyvius arba talkinti okupacinei administracijai taikant priemones, kuriu tikslas – išnaudoti okupuotos teritorijos gyventojus karo tikslams ir karo irengimu apsaugai“.

Nors šiuo atveju istatymu leidejas sieke sukurti reguliavima, kuri butu galima pritaikyti bet kokiam okupacijos variantui, pacituotos normos taip pat gana aiškiai atskleidžia istatymo kureju mintis apie 1944-1953 m. partizanų kara ir jo metu susidariusia padeti Lietuvoje. Akivaizdu, kad, ju nuomone, Lietuvos teritorijoje veike tik Lietuvos istatymai, o sovietu valdžia ir jos nurodymai buvo neteisėti. Taip pat reikia pastebeti, kad ne vienas pagal Lietuvos Respublikos Konstitucija sudarytu valstybes valdžios instituciju ar valstybes gynybos vadovybes paskirtas pareigunas negalejo eiti savo pareigu. Taigi, darytina išvada, kad visu ju igaliojimus pereme partizanų vadovybe. Iš tolesniu Istatymo nuostatu aiškeja, kad tai, visu pirma, vykdomosios valdžios igaliojimai, ypac tie, kurie reikalingi valstybes gynybai organizuoti. Be to, specialiai karo lauko teismams yra priskirta teisingumo vykdymo funkcija.

Tokiu budu, 1996-2000 m. Seimo priimti istatymai sukure gana aišku politinio ir teisinio partizanų karo vertinimo modeli. Lietuva buvo užpulta, neteisėtai okupuota, o partizanai teisėtai ja gyne ir buvo vienintele jega, vis dar galejusi vykdyti teisėtus valstybes valdžios funkcijas. Tokios nuostatos iš esmes atitiko ir istorines realijas, ir tarptautine teise¹⁸⁷.

Politiniu požiuriu šiu nuostatu itvirtinimu, matyt, buvo siekiama keletu tikslu. Visu pirma tai buvo naturalaus siekio išnaudoti politini partizanų karo potenciala išraiška. Tam buvo svarbu aiškiai susieti valstybes išsivadavima ir nepriklausomybe su partizanų karu, ivertinti likusiu gyvu partizanų nuopelnus ir itvirtinti partizaniška pozicija (ne tiek ginklo panaudojima, kiek samoninguma ir pasiryžima veikti) kaip pilietiškumo pavyzdi.

Kita vertus, 1996-2000 m. istatymais, ko gero, siekta ir tam tikro visuomenes konsolidavimo. Publicistams, menininkams ir net profesionaliems

¹⁸⁷ Placiau tai atskleidžiama disertacijos 4 skyriuje.

istorikams blaškantis tarp *pseudoistorijos* ir vis ryškejancios tikrosios praeities, politikai bande inešti tam tikro aiškumo pateikdami vieninga visai valstybei ir imperatyvia (tai nuleme jos teisinis statusas) partizanų karo sampratą. Paradoksalu, bet tai, ko gero, buvo sėkmingiausias bandymas po 1990 m. nepriklausomybės atkurimo susisteminti ir apmastyti žinias apie 1944-1953 m. įvykius, sujungiant jas į sampratą. Istorijos studijos šiuo požiūriu atsiliko nuo politikos.

Šiandien dar sunku įvertinti tokių politinių iniciatyvų poveikį. Atsižvelgiant į galingą atmetimo reakciją, kuri neabejotinai buvo sąlygota isitvirtinusios *pseudoistorijos*, 1996-2000 m. partizanų įamžinimo politika būtų galima vadinti nesėkminga. Kita vertus, tokiu priemoniu efektas išaiškėja tik ilgalaikėje perspektyvoje. Šiaip ar taip, partizanų statusą itvirtinanciu įstatymu pasekme ta, kad valstybės institucijos bent iš dalies buvo priverstos elgtis taip, tarsi partizanai Lietuvoje būtų gerbiami. Gali paaiškėti, kad tai turėjo reikšmės tikrosios pagarbos susiformavimui.

2.2.2 Sovietų represijų tyrimų iniciavimas

Kitas svarbus ir ne mažiau logiškas Sąjūdžio ir iš jo gimusių politinių jėgų žingsnis buvo sovietų represijų tyrimų iniciavimas. Kaip jau minėta, Sąjūdžio komisijos ši darba pradėjo dar 1988 m. Atkurus nepriklausomybę, reikalavimai pagerbti aukas, išaiškinti nusikaltėlius ir „atstatyti istorinį teisingumą“ daresį vis garsesni. Šia prasme padėtis Lietuvoje po nepriklausomybės atkurimo velgi savotiškai priminė pokario Europą, garsia savo „kolaborantų valymais“.

Pirmieji valstybinės politikos žingsniai tiriant sovietų nusikaltimus buvo žengti 1991-1992 m. Tuomet priimtas įstatymas „Dėl atsakomybės už Lietuvos gyventojų genocidą“, Seime sudaryta darbo grupė Sovietų Sąjungos KGB veiklos Lietuvoje dokumentacijai tvarkyti, o vėliau įsteigtas LGGRTC. Kaip

tik tuo metu buvo iš esmės suformuota sovietu nusikaltimų tyrimo sistema. Vėlesnes teises aktu pataisos ineše tik nedideliu korekciju.

Šios sistemos svarbiausia ypatybe buvo specifinės LGGRTC funkcijos. Centras isteigtas kaip dvejopos paskirties istaiga – mokslo tyrimu centras, orientuotas į specifinę tematiką (okupuotos Lietuvos istorija), ir savotiška pagalbine teisesaugos institucija. Sudetingose genocido, nusikaltimų žmoniškumui ir karo nusikaltimų bylose LGGRTC turejo papildyti įprastu teisesaugos strukturu (Generalinės prokuratūros ir Valstybės saugumo departamento) darba istorine-archyvine ekspertize. Reikia pripažinti, kad tokia sistema bent iš dalies pasiteisino ir LGGRTC specialistai daugeliu atveju padėjo teisesaugininkams tiksliau išaiškinti „istoriniu“ nusikaltimų aplinkybes¹⁸⁸.

Vis dėlto reikia pripažinti, kad sovietu nusikaltimų tyrimo kryptis Lietuvos politikoje nebuvo sėkminga. Visu pirma ši iniciatyva susidūrė su įprastine pototalitarinės teisingumo atstatymo politikos kliutimi – kolaborantu gausa. Šia prasme Walterio Laqueuro žodžiai su atitinkamais pakeitimais tiktu ir Lietuvai: „Tai, kad nusikaltėliai turetų atsakyti už savo darbus, atrodo esąs paprasčiausio teisingumo dalykas ir kartu būtina sąlyga naujai Vokietijai kurti. Bet nacių partija Vokietijoje turejo aštuonis milijonus narių; jai priklausė dauguma aukštesniųjų valstybės pareigūnų, bemaž visas verslininkų ir intelektualų elitas“¹⁸⁹.

Žinoma, Lietuvoje didžiausia problema buvo ne tiek elito nusikalstama praeitis, kiek jo priklausymas sovietinei „tradicijai“. Praėjus keliasdešimčiai metų nuo partizanų karo ir tikrojo sovietų teroro vargiai buvo imanomos Prancūzijoje po karo pasitaikiusios situacijos, kai „teisejo ar prokuroro nuodėmės okupacijos metais buvo ne ka mažesnes negu kaltinamųjų“¹⁹⁰. Nors iš sovietmečio Lietuvos „paveldėtus“ teisininkus atskirais atvejais buvo galima itarti kyšininkavimu ar disidentų persekiojimu, absoliuti dauguma jų priklausė

¹⁸⁸ Apie genocido ir nusikaltimų žmoniškumui tyrimo Lietuvoje problemas plačiau žr.: *Valentukevicius, R.* Nusikaltimų žmoniškumui tyrimo Lietuvoje problemos // *Genocidas ir rezistencija*, 1999, nr. 1(5), p. 7–16.

¹⁸⁹ *Laqueur, W.* Europa musu laikais 1945-1992. Vilnius, 1995, p. 41-42.

¹⁹⁰ Ten pat, p. 47.

„postalinė“ kartai ir tikrojo teroro aparato veikloje nedalyvavo. Tačiau jie, budami privilegijuotos visuomenės dalies atstovais jau sovietmečiu, net labiau už kitus visuomenės narius buvo indoktrinuoti ir taip giliai persieme sovietinė teisės „tradicija“, kad dažnai net nesugebėdavo teisiniu požiūriu adekviai įvertinti praėties įvykių¹⁹¹.

Vienas iš idomesnių ir problemiškesnių sovietų nusikaltimų vertinimo atvejų buvo teismo nuosprendis keliu žinomu LSSR MGB agentų-smogikų byloje, kai teisėjai taip apibūdino represijas partizanų atžvilgiu: „Iš nutarimo skirti B. Žukauskui areštą matyti, kad jis saugumo darbuotoju nutarimu buvo areštuotas kaip nusikaltėlis ir 1954 m. vasario 5 d. Pabaltijo karinės apygardos karinio tribunolo nuosprendžiu B. Žukauskas buvo nuteistas už buvimą gaujoje ir dalyvavimą vykdančiam teroristiniams aktams – žudymą tarybinių aktyvistų ir plešimų vykdymą pagal RTFSR BK 581 „b“, 588, 582 str. Nuteistas aukščiausia bausme – sušaudant ir nuosprendis buvo įvykdytas. B. Žukausko, kolegijos nuomone, nėra pagrindo laikyti nukentėjusiuoju nuo genocido jį suimant, nes jis buvo nuteistas teismo nuosprendžiu atlikus tyrimą baudžiamojame byloje“¹⁹². Ši citata labai aiškiai iliustruoja svarbiausią sovietų nusikaltimų tyrimo Lietuvoje problemą – teisėjai labiau linkę tapatintis su sovietų represinėmis struktūromis nei su partizanų veikla.

Taigi, procesas nevyko taip sklandžiai, kaip galbūt būtų norėję jo iniciatoriai. Net daugeliu metų genocido, nusikaltimų žmoniškumui ir karo nusikaltimų tyrimams vadovavęs prokuroras apibendrinamas savo veikla buvo priverstas pripažinti: „Lyginant nusikaltimų žmoniškumui ir karo nusikaltimų ikiteisminio tyrimo 2007 m. 11 mėnesių rezultatus su 2006 metų ir ankstesnių metų statistiniais duomenimis, konstatuotina tolygi pranešimų, pareiškimų ir skundų dėl nusikaltimų žmoniškumui ir karo nusikaltimų mažėjimo, o taip pat ir nepateisinamai ilgo ikiteisminio tyrimo atlikimo, atskirais atvejais – vilkinimo tendencija. Deja, tai salygoja ne tik objektyvus veiksniai ir priežastys, kuriomis paprastai bandoma motyvuoti nepatenkinamus

¹⁹¹ Plačiau apie šiuolaikines Lietuvos teisės fenomeną kalbama disertacijos 3 skyriuje.

¹⁹² Cit. pagal: *Gailius, B.* Kaltinimo ir teismo argumentacija buvusiu LSSR MGB agentų smogikų byloje // *Genocidas ir rezistencija*, 2004, nr. 2(16).

šios kategorijos veiku ikiteisminio tyrimo ir teisinius rezultatus, tačiau – ir teritoriniu prokuraturu prokuroru ir tiesioginiu ju vadovu (vyriausiuju prokuroru) dažnai atsainus požiūris i okupacinio laikotarpio nusikaltimu ikiteisminius tyrimus, nepateisinamas ju ištyrimo ir kaltininku perdavimo teismui reikšmingumo nuvertinimas. <...> Toks prokuroru požiūris teisineje valstybeje ir pilietine pretenduojancioje tapti visuomeneje netoleruotinas ir yra keistinas¹⁹³.

Sovietu nusikaltimu tyrimo nesekme yra bene geriausias indikatorius to, kad didele dalis visuomenes nepereme Sajudžio iniciatoriu istorinio identiteto. Šia prasme Sajudis netapo partizanų karo pratesimu, nors tai ir butu buve logiška. Jeigu Lietuvos nepriklausomybes atkurimas ilgainiui tapo visos visuomenes (net buvusiu komunistu) tikrai ar tariamai siektu tikslu ir iškovojimu (cia verta prisiminti Tayloro ironija, kad „daug žmonių, be abejo, eme priešintis jau po visko“), tai istorija dar ilgam liko vidines kovos lauku. Paraleliai Sajudžio atstovautai laisvos Lietuvos kaip seniai laukto iškovojimo istorijos interpretacijai radosi kita versija, pagal kuria Lietuvos nepriklausomybe buvo pasauliniu procesu raidos rezultatas, o ja paskelbus išryškėjo seni politiniai prieštaravimai, kuriuos geriausia butu pamiršti.

2.3 Atmetimo reakcija visuomeneje

Jau buvo mineta, kad Sajudžio iškelta istorijos interpretacija susilauke ne tik palaikymo, bet ir atmetimo visuomeneje¹⁹⁴. Nors visuotinio pakilimo laikotarpiu ir buvo susiklostes ispodis, kad visa Lietuva vienodai pakilusi išsivadavimo kovai, tai nebuvo visiškai tikslu. Žmones iš tiesu vienijo didesnes laisves, geresnio (net teisingiau butu sakyti – normalesnio) gyvenimo

¹⁹³ Nusikaltimu žmoniškumui ir karo nusikaltimu ikiteisminio tyrimo, jo problemu, perspektyvu ir tendenciju apibendrinimas, 2007-11-21 // <http://www.prokuraturos.lt/nbspnbspnusikaltimaižmoniškumui/tabid/221/Default.aspx>.

¹⁹⁴ Šio skyrelio išvadas idomiai papildo ir urbanistikos specialistu pastebejimai. Architektas Algis Vyšniunas nagrinėdamas, kaip Seimo nutarime itvirtintas konkretus sprendimas Lukiškiu aikšteje statyti paminkla nežinomam partizanui virto abstrakcia simbolio „Laisve“ ideja, prieina prie tos pacios išvados kaip ir šioje disertacijoje: „Laisves kovos [partizanų karas – B. G.] nera nacijos bendrumo pagrindas“. Žr.: Vyšniunas, A. Lukiškiu aikšte – socialinio užsakymo evoliucija. Paminklas laisves kovu dalyviams ar simbolis „Laisve“? // Urbanistika ir architektura, 2008, nr. 32 (4), p. 201-220.

troškimas, tačiau Sajudžio ir apskritai „antrojo tautų pavasario“ sujungta visuomenė slepiamoje gausybėje prieštaravimų. Nemaža jų dalis atspindi kaip tik istorijos ir *pseudoistorijos* konfliktą. Tu prieštaravimų apraiškas nesunku išvėlyti to meto žmonių pasisakymuose:

„Po LPS [Lietuvos Persitvarkymo Sajudžio] suvažiavimo teko klausytis vieno jauno mūsų rajono delegato išpušio. Jis, aptaręs džiugias permainas mūsų Respublikos pertvarkos kelyje, toliau nukrypo, sakydamas, kad daugeliui mums nepriimtini samprotavimai. Klausiausi ir stebėjau, kokie kategoriški šio jaunuolio vertinimai, kokie kraštutiniai, nepasverti teiginiai. Prisirankiojęs svetimų minčių, pats nepatyręs sudėtingu ir skausmingu pokario metų įvykiu, tendencingai juos vertino.

Ši išpušio geriausiai pailiustruos jo žodžiai, kad lietuvių tauta turinti būti dekinga miško broliams – tik jų dėka mes išlikome. O argi iš tikrųjų taip? Kiek tie ne vienas lietuvis prakeiktieji broliai išžudė savo gentainius – ar paskaiciavo šis vaikinys? Jei netiki, tegul pasidairo po mūsų mielos ir vargšės Lietuvelės kapinaites – kiek ras bebaigiančių išnykti kauburelių, kuriuose gulė išties lietuvių šeimos, išpjautos ne kieno kito, o mūsų tautiečių rankomis. <...>

Apgailėtina, kad kaip tik tuo metu, kai tauta ima prisikelti ir atgimti, kažkas atsigrežia į praeities šmeklas, kurias jau vien prisiminus, širdis nukrečia. Ar reikia mums to? Susimastykim.

O šiandien telkimes rimtiems darbams ir naujiems išbandymams. Palaidokim po užmaršties dulkėmis vadinamuosius miško brolius, stalinistus, visus savus ir svetimus mūsų mocijos skriaudikus – ir vieningai darbuokimes Tėvynei Lietuvai¹⁹⁵.

Pacituotas straipsnis idomus tuo, kad tarpina savyje daugeli dar tik besiformuojančios atmetimo reakcijos atraminis idėjus. „Pats nepatyręs“ ilgainiui taps svariu kaltinimu, kuri „patyrusi“ auditorija artimiausius dvidešimt metų taikys kiekvienam jaunesniam istorikui, pasiryžusiam tirti

¹⁹⁵ Gudauskas, V. Ka siulome šlovinti? // Gimtoji žemė (Ukmergė), 1989-04-18.

partizanų karo aplinkybes. Labai senas šmeiklu vaizdinys¹⁹⁶ partizanų karui taip pat dar bus ilgai taikomas. Pagaliau, vadinamojo susitaikymo ideja bus išvystyta ir igys labai subtiliu formu.

Taciau prieš pradėdant tyrinėti atmetimo reakcijos susiformavimo ir išplitimo aplinkybes, svarbu paliesti dar viena problema. Nesunku pastebėti, kad *pseudoistorijos* išlikimas posovietinėje Lietuvoje slepia kažkoki psichologinį paradoksą. Atrodytu, kad išsivadavę nuo taip ilgai keiksnoto ir kenteto sovietų totalitarinio režimo, Lietuvos gyventojai turėjo iš karto atmesti viską, kas su juo susiję. Neapykanta komunistams, net smurtas jų atžvilgiu būtų buvę suprantami, bet ne sovietinės indoktrinacijos kliūčių kartojimas. Dažnai kartojamas teiginys, jog komunistų partijos nariu buvo labai daug, nėra pakankamas paaiškinimas. Kad ir kokia gausi būtų buvusi partija, dauguma gyventojų jai niekada nepriklauso. Be to, tikrąją valdžią ir privilegijas visada turėjo tik partijos mažuma – nomenklatura. Dauguma žmonių Lietuvoje ne tik buvo priversti taikstyti su režimo baime, prievarta ir indoktrinacija, bet ir pavydėti partinei nomenklaturai geresnio ir patogesnio gyvenimo (visuotinio vargo sąlygomis tai buvo ypač aktualu). Tai ivertinus, džiugu, bet kartu ir keista, kad Sąjūdžio sukelti procesai neišvairto į tikrą revoliuciją – nevaldomą engiamųjų kerštą engejams. Ko gero, tiksliausiai šis paradoksas apibūdina Lietuvos gyventojams adresuoti kunigaikštienės G. žodžiai apie buvusiu komunistų pergalę 1992-1993 m. rinkimuose: „Nesuprantu, kaip jūs taip galite. Jūsų vietoje, aš juos visus pakarcčiau“¹⁹⁷.

Taciau ir kunigaikštienė, ir kiti panašios nuostabos reiškėjai stebėjosi be reikalo. Lietuvos ir kitų posovietinių valstybių gyventojų elgesys buvo ne tik suprantamas, bet ir beveik neišvengiamas.

¹⁹⁶ Placiau apie jį žr.: *Putinaite, N.* Nenutrukusi styga. Prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje. Vilnius, 2007, p. 112-117.

¹⁹⁷ *Adomenas, M.* Apie išliekamąją antikomunizmo reikšmę // *Naujasis Židinys-Aidai*, 2003, nr. 11-12, p. 155.

2.3.1 „Ikaitu visuomenės“ problema

„Nejaugi visi, susirinkdave i mitingus Vingio parke buvo *homo sovieticus*?“ – pasisakydamas Pirmajame Lietuvos istoriku suvažiavime klause Gediminas Ilgunas. – „Manau, kad tikrai ne“. Kiekvienas iš musu noretu atsakyti taip pat. Deja. Visi mitingu Vingio parke dalyviai platesne ar siauresne apimtimi buvo *homo sovieticus* arba „tarybiniai žmones“. Sajudžio stebuklas kaip tik ir buvo tai, kad ji sukele „tarybiniai žmones“¹⁹⁸. Ir vis delto, viena yra išsilaisvinti, o visai kas kita – kurti valstybe.

Vadinamaji Stokholmo sindroma¹⁹⁹ paprastai išgyvena i teroristu ar kitu pagrobeju nelaisve pateke ikaitai. Svarbiausias šio sindromo požymis – regresyvus mastymas. Fazines ir socialines laisves suvaržymas stipriai veikia psichika ir žmogus palaipsniui tampa “dideliu vaiku”. Visu pirma, jis išgyvena emocines priklausomybes busena. Ikaitas nustoja jaustis atsakingas už savo gyvenima ir pradeda ieškoti ji reguliuojancios išorines jegos. Tikriems vaikams tokia jega yra tevai. Ikaitams ja paprastai tampa pagrobejai. Tad ir santykis su jais pradeda klostyti pagal vaiku santykio su tevais modeli. Todel, jau po išlaisvinimo, buve ikaitai dažnai kalba tokiomis frazemis, kaip: “Aš buvau geras, nesipriešinau, todel man net pavalgyti leido”. Kaip tik del šio sunkiai suvokiamo ikaitu prisirišimo prie savo kankintoju Stokholmo sindromas ir yra toks populiarus grožineje literaturoje bei kine.

Lietuvos istorija rodo, kad panašus sindromas pasireiškia ir ilgametes totalitarinio režimo okupacijos salygomis, ir tai visai nenuostabu, nes situacija taip pat panaši. Tiesa, laisve, šiuo atveju, suvaržoma kur kas mažesniu mastu. Taciau Stokholmo sindromas ikaitams pasireiškia po keliu, keliolikos ar keliasdešimties *valandu*, o Lietuvos okupacija truko penkiasdešimt *metu*. Be to, nors fizine laisve salyginai nebuvo varžoma, buvo itin griežtai reguliuojamas socialinis gyvenimas, visu pirma minties ir žodžio laisve,

¹⁹⁸ Cia, žinoma, deretu tinkamai atsiminti laisvuju politiniu kaliniu, kurie, taciau, vieni visko padaryti irgi negalejo, indeli.

¹⁹⁹ Placiau žr.: *Ochberg, F. M. The victim of terrorism: psychiatric considerations // Terrorism, 1978, nr. 1, p. 147-168.*

veiklos ir gyvenamosios vietos pasirinkimas, pagaliau, politines teises. O kur dar genocidas ir indoktrinacija. Nejučia peršasi išvada, kad tikras ikaitas nuo sovietinės Lietuvos gyventojų skiriasi maždaug taip, kaip mažas vaikas nuo paauglio. Pastarieji dažnai pyksta ant tėvų, retsykiais net smarkiau maištauja, tačiau visiškai patys už save atsakingi taip pat nesijaučia.

Emocines priklausomybes nuo okupanto liekanos puikiai matomos ir šiuolaikines posovietines valstybes. Jas atskleidžia vadinamoji „sovietinė nostalgija“ arba vokiškasis jos variantas – „ostalgija“ - mintis, kad tie, kas nesipriešino sovietų valdžiai, gyveno visai neblogai. Prisimenama, kad visi turėjo darba, gaudavo kelialapius į kurortus, atstoveje eile galedavo būti ramus, kad tures butą, o labai atkakliai siekiant tikslo ilgai ir automobiliu buvo galima išsigyti. Tikri ikaitai atgave laisvę kartais labai panašiai ilgisi pagrobeju. Yra keletas jau legendomis virtusių istorijų apie laiškus ir siuntinius į kalejimus.

Baime buvo natūrali tokios „ikaitų visuomenės“ reakcija į iškovotą laisvę. Ilgus metus svajoje gyventi „kaip Vakaruose“ daugelis žmonių sutriko, kai iš tikrųjų teko pradėti taip gyventi. Tik tada jie suprato neteikę gal ir ne visada smagios, bet užtat labai aiškios (nes dirbtinai kontroliuojamos) sovietinės tikrovės. Šia posovietinių žmonių busena yra taikliai apibūdinusi Putinaite: „Cia išvardinti bei ankstesniuose skyriuose paminėti *homo sovieticus* bruožai turi bendrą šaknį. Tai – silpnavališkumas, kylantis iš isitikinimo, kad tikrove esanti gniuždanti anoniminė jėga. Ji esanti priešiška, tačiau drisės prieš ją sukilti neišvengiamai pralaimės. Tikrove esanti nežmogiška ir nenormali, joje isikurti galintys vien save išdave, didelius kompromisus su savo sąžine padare žmones. Ji esanti anonimiška, neturinti konkrečių artikuliacijų, su kuriomis būtų galima užmegzti ryšį, jas suvaldyti ar prijaukinti. Tai yra bruožai maginės-mitinės tikrovės, su kuria tegalima tureti baimingai pagarbu santyki. Krikščioniškais terminais tariant, tai nėra „atpirkta“ tikrove. Gyvenant tokioje tikroveje tenka tapti aktyviu itvirtintu ar isivaizduotu stabu garbintoju. Taip pat galima stengtis susikurti savo izoliuotos kasdienybės salas, elgiantis taip, tarytum bendros problemos neegzistotu ir nebūtu lemiamos kiekvieno

gyvenime. Toks galvojimas salygoja neatsakinguma dirbant darba ir negebejima tiesiai kalbėti apie paprastus dalykus. Su tuo taip pat susijusi nedrasa būti angažuotu tinginiu ar kitaip „iškristi“ iš bendro socialinio konteksto²⁰⁰.

Viena iš svarbiausių tikrovės baimės apraiškų buvo žmonių atsiribojimas nuo politikos ir valstybės. Daugelis dar pamena XX a. dešimtojo dešimtmečio buseną, kai patriotizmas atrodė šiek tiek gedingas jausmas gyvenant versloje, pragmatiškoje ir savanaudiškoje aplinkoje. „Drasu“ ir „jaunatviška“ tikrovės baimės salygomis buvo išsiveržti virš pasyvios masės, ją paniekinti, paciam tapti „itvirtintu ar isivaizduotu stabu“, bet ne raginti imtis bendru darbu visuomenės ir valstybės labui. Šia keista Lietuvos padėti taikliai apibūdino Adomenas:

„Religini santykio su tevyne virštoni pagauna išvalgi Borgeso fraze dialoge, kur kiekvienas iš pašnekovų lygiai galetu būti ir lietuvis:

„Ka reiškia – „būti kolumbieciū“? – „Nesu tikras, - atsakiau aš. – Tai tikejimo aktas.“ – „Panašiai kaip būti norvegu“, - linkteledama atsakė jinai.“

Taciau butent ši tikejima nunai berods ir busime prarade²⁰¹.

Tokiai i „izoliuotas salas“ susiskaidžiusiai, bendram gyvenimui abejingai visuomenei buvo savaimė svetima partizanų karo išaukštinta demokratijos ideja. Nors nepriklausoma Lietuva nuo pat savo atsikurimo išoriškai laikėsi demokratiniu proceduru, jos visuomenė savo viduje dar ilgai nebuvo demokratiška. Jai truko abiejų partizanų karo išryškintu demokratiškos visuomenės požymiu – *savivokos* ir *valios*. Ši aplinkybė sustiprino traumuotos atminties ir sovietinės indoktrinacijos poveikį, todėl *pseudoistorija* galejo dar labiau isitvirtinti.

„Ikaitu visuomenei“ partizanai buvo gyvas priekaištas. Jie buvo tie, kurie išdriso nepasiduoti, nepaklusti ir pasipriešinti. Todėl jie tapo smerktini, nes visada nesmagu žinoti, kad buvo drasesniu ir stipresniu už tave patį. Be to, partizanai nepakluso pagrobejams, taigi, tai gyvenimą lemiančiai jėgai, o dėl to

²⁰⁰ Putinaite, N. Nenutrūkusi styga. Prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje. Vilnius, 2007, p. 204.

²⁰¹ Adomenas, M. Apie valstybingumą ir jo netekti // Naujasis židinys-Aidai, 2003, nr. 10, p. 550.

nukentejo ne tik patys, bet ir priverste kenteti kitus. Kaip tik toks požiūris i nesekmingai pasipriešinusius likimo draugus nusistovi tikru ikaitu tarpe tikro pagrobimo situacijoje.

2.3.2 Buvusiu komunistu politines tapatybes susiformavimas

Sovietu represuota, indoktrinuota ir kompleksu kamuojama Lietuvos visuomene (jos dauguma) netrukus igijo veidrodini atspindi dar tik gimstancioje partineje politikoje – buvsius komunistus. Jie sovietineje hierarchijoje užeme priešinga padeti nei tie, kurie veliau už juos balsavo. Komunistu partijos nomenklatura, tiesiogine sovietu okupuotos Lietuvos valdžia sudare žmones, kurie buvo ne indoktrinuoti, o ideologiškai angažuoti. Prisimenant Arendt, jie stovej ant aukštesnio totalitarinio režimo hierarchijos laiptelio²⁰². Priešingai populiariam isitikinimui, buvimas ideologiškai angažotu nereiške ypatingo tikejimo „komunizmo statyba“ ar panašiais dalykais. Svarbiausias bruožas skyres ideologiškai angažuota nomenklatura nuo indoktrinuotos visuomenes daugumos buvo santykis su tikrove. Jei daugumai posovietiniu žmoniu tikrove atrode bauginanti nenugalima jega, tai buvusiems komunistams ji buvo veiksmas. Ideologiškai angažuoti totalitarines hierarchijos atstovai tikrove suvoke kaip savo valdžios ir kontroles objekta.

Todel ir buvusiu komunistu reakcija i Lietuvos nepriklausomybe ir sovietinio režimo žlugima buvo priešinga nei ju valdytu gyventoju. Jei nemaža dalis visuomenes išgyveno nerima del ju likima nuolat lemusios „objektyvios“ tikroves subyrejimo, tai buve komunistai nerimavo del tikroves kontroles praradimo (šie priešingi, bet vienas kita atitinkantys jausmai, matyt, ir nuleme buvusiu komunistu pergale 1992-1993 m. rinkimuose). Šis nerimas buvo gerokai gilesnis ir intensyvesnis jausmas nei iprasta baime prarasti valdžia. Komunistine partine nomenklatura ne šiaip sau valde visuomene. Ji nuolat kure fiktyvia totalitarine tikrove – planuodama ekonomika, kurdama spauda,

²⁰² *Arendt, H.* Totalitarizmo ištakos. Vilnius, 2001, p. 357-378.

cenzuruodama literatura, taisydama istorija. Šia prasme patys komunistai taip pat (gal net labiau) nukentejo nuo totalitarinio režimo. Jei dauguma žmonių gyveno susitaikydami su nuolatinio melu ir prie jo iprasdami, net tapdami nuo jo priklausomi, tai partine nomenklatura gyveno puoseledama iliuzija, kad „viskas kontroliuojama“. Sąjūdis, regis, grasino visuomenei paversti nekontroliuojama ir todėl buvusiems komunistams visada atrodė šiek tiek pavojingas²⁰³.

Kita vertus, partine nomenklatura ir visuomenės dauguma vienijo tam tikras perdetas fatalizmas. Vienas iš svarbiausių totalitarizmo bruožų buvo visiškas žmogaus laisvės ir jo galimybių daryti itaka pasauliui neigimas. Ir sovietinė, ir nacių ideologija istoriją traktavo kaip objektyvų vyksmą, prie kurio žmonės gali prisitaikyti, paspartinti jo eigą, bet ne jam pasipriešinti. Paradoksalu, bet kaip tik ši ideologinė schema leido buvusiems komunistams ypatingai greitai susitaikyti su Sovietų Sąjungos žlugimu. Jiems tai reiškė naujo etapo pradžia, naujus procesus ir iššūkius, kuriuos reikėjo suvaldyti ir padėti jiems išsipildyti. Toks totalitarinis mąstymas ypač ryškus buvusių komunistų atsiminimuose. Štai Brazauskas, pasakodamas apie 1988-1990 m. nesutarimus su Maskva, rašė: „Aš sakydavau, kad Lietuva eina nacionalinio išsivadavimo, demokratizavimo keliu, o mes suprantame, kad Lietuvos komunistų partijos (arba jos dalies, kuri remia mūsų liniją) tikslas ir yra eiti kartu su žmonėmis, palaikyti juos, organizuoti judėjimą, kad jis nebūtų stichiškas, nesukeltu didelės konfrontacijos viduje, bet vykto tikrai civilizuoti. O viso atgimimo, besiritancio per Rytų Europą, nesustabdys ar nepakreips kita linkme kad ir garsiausios kalbos. Tai tarsi didžiulis begančių arklių burys; yra

²⁰³ Placiau apie sovietinės Lietuvos gyvenimo kontrolę žr.: *Streikus, A.* Sovietinės praeities mitų spindesys ir šešėliai // *Naujasis židinys-Aidai*, 2003, nr. 6; *Streikus, A.* Istorines atminties sovietizavimo ypatybės Lietuvoje // *Naujasis židinys-Aidai*, 2005, nr. 9; *Streikus, A.* Sovietų valdžios „darbas su išeivija“. Manipuliavimas kultūriniais ryšiais // *Naujasis židinys-Aidai*, 2006, nr. 45; *Streikus, A.* Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1956–1989 m. // 2004, nr. 1(15), p. 43–67; *Streikus, A.* Sovietų režimo pastangos pakeisti Lietuvos gyventojų tautinį identitetą // *Genocidas ir rezistencija*, 2007, nr. 1(21); *Streikus, A.* Išsivadavimas iš sovietinės kultūros kontrolės sistemos gniaužtu // *Kultūros aktualijos*, 2008, nr. 4.

vedlys, bet jis begimo sustabdyti negali, jis gali tik šiek tiek pakoreguoti krypti, bet jis bega kartu su tais laisves šaukiamais žirgais per stepe...“²⁰⁴.

Taigi, buvusiems komunistams pasaulis paprasčiausiai apšiverte. Buržuazija ir demokratija jiems tapo „naujuoju komunizmu“, o komunizmas – „senąja buržuazija“. Iprate visus pokyčius vertinti kaip *pažangos* ir *procesu* išdava, o save kaip savotiškus tokiu *procesu* vairininkus, jie nesunkiai interpretavo 1988-1990 m. įvykius pagal tą pačią schemą. Naujas *procesas* – demokratija turėjo būti taip pat valdomas ir kontroliuojamas kaip kažkada komunizmas. „Kad nebūtu stichiškas“, kaip sako Brazauskas. Kitaip tariant, buvo komunistai instinktyviai jautė, kad atsiverusi tikroviškai išgąsdins ir sutrikdys „tarybinius žmones“. Todėl partinė nomenklatura turėjo „eiti kartu su žmonėmis“ – sušvelninti tikrovės smūgius, kurdama fiktyviai tikrovę. Greičiausiai kaip tik iš šių totalitarinės ideologijos likučių ir impulsu vėliau išsirutuliojo jau modernus ir demokratijai tinkamas buvusių komunistų kaip „patyrusių“ ir „profesionalių“ politikų, o paties Brazausko kaip „stabilizatoriaus“ įvaizdis.

Tokioje dar 1988-1989 m. pradžioje formuotis buvusių komunistų politinėje savivokoje *pseudoistorija* užėmė labai svarbią vietą. Kaip ir ankstesnėje totalitarinėje sistemoje, ji tapo integruojančiu veiksmu. *Pseudoistorija* leido pavaizduoti sklandžią Lietuvos raidą, vykusia linija: buržuazinis nacionalizmas – socializmas – šiuolaikine demokratija, o patiems buvusiems komunistams jaustis kone lietuviškos politinės tradicijos dalimi. Pilietinio karo versija paaiškinanti partizanų karą labai šiai raidos schemai tiko.

Pagal jau tuomet pradėtą tobulinti ir koreguoti *pseudoistorija*, negalėjo būti paraleliu tarp Sąjūdžio ir partizanų karo. Mat skyresis ju santykis su *pažanga*. Partizanai priešinosi savo laikmečio *pažangai*, o Sąjūdis ją atspindėjo. Kaip tik tokie požirai liudija jau cituoti išpuodžiai apie bandymus priminti partizanų karo istoriją: „Apgailėtina, kad kaip tik tuo metu, kai tauta ima prisikelti ir atgimti, kažkas atsigrežia į praeities šmeklas, kurias jau vien prisiminus, šiurpas nukrečia“. Todėl buvo komunistai ne tik patys vertino

²⁰⁴ Brazauskas, A. Lietuviškos skyrybos. Vilnius, 1992, p. 50.

partizanų karo kaip pilietinio karo, bet ir negalėjo suvokti Sąjūdžio iniciatorių siekio vertinti praeiti kitaip. Idomiausias principinis pozicijų skirtumas atsiskleidė per vadinamojo „nacionalinio susitaikymo“ iniciatyvą.

Visuomenėje isitvirtinusi pilietinio karo versija savaime ragino ieškoti ir atitinkamų paralelių. Bene populiariausias pavyzdys tuo metu buvo XX a. ketvirto dešimtmečio Ispanijos pilietinis karas. Diskusijose spaudoje ne karta reikštos maždaug tokios idėjos: „Prisiminkime pilietinį karą Ispanijoje, suskaldžiusi tautą. Tačiau dabar, kiek man teko girdėti, ten yra bendru kapu ir paminklu, nes toks karas – visos tautos tragedija. Tai būtina suvokti ir mums, norint jungtis kelyje į laisvą ir demokratišką Lietuvą“²⁰⁵. Panašia iniciatyva siūle ir Lietuvos komunistų partijos 1990 m. rugpjūčio 30 d. laikraštyje „Tiesa“ paskelbtas kreipimasis. Šis žingsnis buvo skirtas ne tik komunistų susivienijimui (kreipimasis paskelbtas jau po LKP ir LKP (TSKP) skilimo). Bent iš dalies, tai buvo taip pat ir siūlymas užmiršti praeiti ir visiems kartu (taip pat ir Sąjūdžiui bei politinių kalinių ir tremtinių organizacijoms) eiti naujosios pažangos keliu. LKP net siūle „visoms politinėms jėgoms parengti ir pasirašyti Nacionalinio susitaikymo deklaraciją“. Tačiau Sąjūdžio puse, ypač politiniai kaliniai ir tremtiniai, negalėjo priimti tokių iniciatyvų. Ju teigimu, LKP turėjo prisiimti atsakomybę už pagalbą okupantams ir savo pačių visuomenės represavimą (disidentų persekiojimą ir pan.)²⁰⁶. Šiose diskusijose pradėjo ryškėti ir istorijos bei *pseudoistorijos* konfliktas. Buve partizanai nelaike savęs pilietinio karo dalyviais. Jie puikiai žinojo, kad kariavo su užpuolikais.

Kadangi įvykiai atvedė į Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą 1990 m. šiandien dar yra labai nauja istorija, jos interpretacijos dažnai itin aštriai persipina su pačių tyreju pasauležiūra, politinėmis simpatijomis ir antipatijomis²⁰⁷. Todėl buvusių komunistų elgsena dažnai traktuojama kaip sukciavimas, siekis išlaikyti valdžią, išvengti atsakomybės už tarnybą

²⁰⁵ Tautos susitaikymas tiesoje // Atgimimas, 1990-01-26-02-02, p. 15.

²⁰⁶ Lietuvos aidas, 1990-09-11, p. 2.

²⁰⁷ Žr., pvz.: Laurinavicius, C., Sirutavicius, V. Sąjūdis: nuo „Persitvarkymo“ iki Kovo 11-osios. Vilnius, 2008.

sovietiniam režimui, manipuliavimas pasimetusia posovietine visuomene. Viso to, žinoma, buta. Taciau siekiant gilesnes istorines analizes reikia pripažinti, kad buvusių komunistų elgsenoje išryškėjo ir totalitarines samones atspindžiai. Juo paties politine savivoka buvo tokia pat nenormali ar nesveika, kaip ir visuomenes daugumos politine samone. Savo kilme ir paskirti buve komunistai suvoke pagal totalitarines ideologijos modeli. Ju isitikinimas, kad pilietinis karas ir kitokia „tauta skaldanti“ praeitis – negincijama istorine aksioma, ko gero, buvo visai nuoširdus. Jie patys nežinojo kitokios istorijos, bet buvo iprate gyventi pagal *pseudoistorija*. Jie tikriausiai visiškai nuoširdžiai mane, kad i Lietuva atejus sovietu valdžiai, vieni žmones jai pritare, kiti – nepritare ir kilo pilietinis karas, kuri laimejo komunistai. Todel Lietuva liko Sovietu Sajungos sudetyje, o patys XX a. devintojo dešimtmečio LKP nariai buvo tu pilietini kara laimejusių komunistų palikuonys ir tradicijos tesejai. Su partizanais ir disidentais besitapatinciam Sajudyje jie izvelge radikalizmo²⁰⁸ pavojų, kurio sieke išvengti. Kita vertus, jie jau jaute naujaja *pažanga*, kuri vadinosi demokratija. Atrode, kad ir Sajudžio iniciatoriai siekia tos pacios *pažangos*, tik kažkodel nori eiti „radikaliu“ keliu. Tokioje savivokoje „nacionalinio susitaikymo“ ideja galejo atrodyti kaip labai gražus ir jaudinantis sumanymas, o politiniu kaliniu ir tremtiniu pasipriešinimas tik patvirtino pastarųjų „radikaluma“.

Kad buve komunistai veike pagal *pseudoistorija*, geriausiai patvirtina tai, kad jie tuo pat ja pakoregavo. Cia verta dar karta prisiminti Orwello mintis apie praeties valdyma. Jau buvo cituotos jo idejos apie „realybes kontrole“. Kalbant apie paciu partiniu funkcionieriu samone labai svarbi Orwello suformuluota „dvejamintes“ savoka:

„Dvejaminte“ reiškia gebejima vienu metu tureti samoneje du priešingus isitikinimus ir abiem jais tiketi. Partijos intelektualas žino, kuria kryptimi keisti

²⁰⁸ Reikia pastebeti, kad partizanų traktavimas kaip „radikalu“ greiciausiai taip pat buvo bent iš dalies susijęs su buvusių komunistų politine savivoka. Anksčiau cituotos Brazausko mintys labai aiškiai liudija svarbiausia sovietinio totalitarizmo išugdyto partinio funkcionieriaus pasauležiuros bruoža – pasaulis turi buti kontroliuojamas. Šiuo požiūriu, bet kokia aštresne politine diskusija ar, juo labiau, ginkluota kova atrode kaip baises kontrastas „subalansuotam“ totalitariniam pasauliui. Toks požiūris leido buvusiems komunistams lengva ranka pasmerkti sovietines represijas (tai taip pat „radikalizmas“), bet tuo paties partizanus bei Sajudžio iniciatorius verte suvokti kaip „radikalus“.

savo atminti, todėl jis supranta, kad daro triukus su realybe, bet pasitelkęs „dvejamintes“ pratybas itikina save, kad realybe nėra prievartaujama. Šis procesas turi būti samoningas, antraip jis nebus atliktas su deramu tikslumu, bet drauge jis turi būti ir nesamoningas, nes kitaip sukels klastojimo ir kaltes jausma. <...> Net vartojant žodį „dvejaminte“ reikia remtis „dvejaminte“. Mat išvardamas šis žodis, vis dėlto pripažinti, jog kišiesi į realybę, o pasiremes šviežiu „dvejamintes“ aktu, šis suvokimas ištrinasi, ir taip be galo – melui visada vienu žingsniu pralenkiant teisybę. <...>

Vargu ar reikia sakyti, kad subtiliausi „dvejamintes“ praktikai yra tie, kurie ją išrado ir suvokia, jog tai plati samones apgaudinėjimo sistema. Musu visuomenėje žmonės, geriausiai žinantys, kas dedasi, drauge mažiausiai mato pasauli toki, koks jis yra²⁰⁹.

Kaip tik „dvejaminte“ labai akivaizdžiai pasireiškė iš karto po Lietuvos nepriklausomybės atkurimo. Ji tapo ir bene labiausiai dali visuomenės sutrikdžiusiu ir supykdytą buvusių komunistų brovų. Priemusi demokratija kaip nauja *pažangos* forma, išmankštinta buvusių komunistų samone atitinkamai pakoregavo ir *pseudoistorija*. Atsirado „tyliosios rezistencijos“ mitas, kuri Brazauskas išdėstė taip: „Štai dabar mes kaltinami – partija, kolaborantai... Na gerai! Tegul busiu vadinamas kolaborantu, bet mes dirbom butent Lietuvos labui! Išivaizduokim, kad būtų atejęs partijai vadovauti koks kitas žmogus iš šalies, kuriam vis tiek, ar 97 iš 100, ar 7 iš 100 vadovu yra lietuviai? Jeigu iš 100 vadovu būtų tik 7 vietiniai, lietuviai, jam būtų buvę net geriau! Žmonės, kurie nežino daugelio panašiu svarbiu dalyku, labai lengvai nubraukia dešimtmeciu darbą, lengvai kaltina, kodėl mes išvis dirbom. O vadovai, šitie partijos nariai iš 220 tūkstančių Lietuvoje, privalėjo būti partijos nariais, nes kitaip būtų negalėję dirbti Lietuvai. Kaip kitaip pasielgti? Lietuvoje partija, manyt, iš esmės buvo visuotinė, tokia rami, tyli rezistencija, bandant kuo daugiau toje situacijoje nuveikti Lietuvai“²¹⁰.

²⁰⁹ Orwell, G. 1984-iejai. Vilnius, 2007, p. 188-189.

²¹⁰ Brazauskas, A. Lietuviškos skyrybos. Vilnius, 1992, p. 117.

Vėliau šios principines idėjos buvo apipintos galybe pasakojimu apie specifini lietuviška nacionalini komunizma, dar Antano Snieckaus pradeta pasipriešinimo Maskvos nurodymams politika ir pan. Trumpai tariant gerai ištreniruoti „dvejamintes“ praktikai netruko Lietuvos nepriklausomybe paversti savo ilgai siektu tikslu. Pagal nauja *pseudoistorijos* versija partizanai pusiau pilietini, pusiau nepriklausomybes kara pralaimejo dėl savo užsispyrimo, vertusio juos naudoti „radikalius“ metodus. Po to nuosaikesni ir gudresni rezistentai apsimete, kad pritaria Lietuvos stojimui i Sovietu Sajunga, užpilde potencialias rusu vietas komunistu partijoje, sieke saugoti lietuviškuma ir vystyti ekonomika, kol pagaliau atejo palankus metas „civilizuotai“ atsiskirti nuo Sajungos ir pereiti i kita pažangos etapa – nepriklausoma demokratiška valstybe.

Savaime suprantama, kad toks, rodos, išulus melas²¹¹ papiktino nemaža dali visuomenes – tiek pacius buvusius rezistencijos dalyvius, tiek su totalitarine tikrove nesusidurusius išėivijos atstovus, tiek ir tuos žmones, kurie jau buvo pradeje istoriškai, o ne *pseudoistoriškai* vertinti komunistu vaidmeni. Nuoskauda ir kartu nesugebejimas suvokti istoriniu manipuliaciju masto atsispindi taikliame Bronio Railos pastebejime: „Fantazijos apie tai, kad pataikavimas priešui, visiškas pasidavimas, tiesiog paklusniausias vergavimas ir tuo pat metu savo tautieciu engimas butu buvusi kokia nors patriotine rezistencija, tegu tuo tarpu lieka musu absurdiškai manipuluojamos istorijos humoristika“²¹². Taciau „dvejaminte“, suvokiant ja orveliškai, yra ne tik

²¹¹ Kad tai vis delto buvo melas, nesunku pailiustruoti pavyzdžiu. Brazauskas apie savo dalyvavima 1988 m. birželio 24 d. mitinge Katedros aikšteje rašo taip: „Pasibaigus mitingui ejau tarsi iš kokios šventes, labai sukrestas, taciau sukrestas ypatingai, pozityviai, dvasiškai. Tai buvo mano politines karjeros krikštas, pirmasis žingsnis, nors tuomet dar apie tai negalvojau. Galbut nieko stulbinancio aš ten nepasakiau, juolab neturejau jokio išankstinio teksto, kalbejau, kaip ir daugelis, ekspromtu ir žmones mane palaike. Gal dėl to, kad kalbejau tiesiai, nuoširdžiai ir, be abejones, nevaldiškai. Tai buvo didele pamoka ateiciai, busimiems mitingams, kuriu lauke dar daug...“ (*Brazauskas, A. Lietuviškos skyrybos. Vilnius, 1992, p. 13*). Tuo tarpu daugybe to mitingo dalyviu puikiai atsimena Brazausko žodžius apie trispalve: „Kol kabes šitas skuduras, aš nekalbesiu“.

²¹² *Raila, B.* Šis tas apie viena fantazija – „Prisitaikymo rezistencija“ // *Atgimimas, 1995-08-16, nr. 28, p. 9.*

sukciavimas, bet ir liga. Tai tik pusiau samoningas veiksmas ir šia prasme buvo komunistai meluodami patys spendesi sau spastus²¹³.

Buve komunistai sieke neimanomo. Jie tikejosi „suvaldyti“ nauja demokratiška tikrove ir išsaugoti savo kaip tarpininku tarp tikrovės ir visuomenės vaidmenį²¹⁴. Ju laikysena prasidedus Sąjūdžiui ir atkurus Lietuvos nepriklausomybę reiketu vertinti ne kaip reakcija, bet kaip inercija. Tai buvo totalitarinio partinio elito inercija, nukreipta į fiktyvaus režimo pasaulio išsaugojimą naujomis sąlygomis. Ji atitiko priešinga „ikaitu visuomenės“ inercija išlikti saugioje fiktyvioje tikroveje. Šis sutapimas, ko gero, ir atvedė buvusius komunistus į pergalę 1992-1993 m. rinkimuose. Tik susigražinę jau demokratiškos ir laisvos valstybės valdžia ir patyre visiška krachą, jie daugiau ar mažiau aiškiai suvoke, kad atsidurę tiesiogine tu žodžiu prasme kitame pasaulyje. Tik tada iš tikrujų atsirado šiuolaikiniu socialdemokratu politikos užuomazgos.

Taciau net pradedant veikti ir politikuoti pagal realaus pasaulio principus, buvo komunistai nesugebėję atsikratyti įpročio koreguoti praeitį. Tiesa, įvyko tam tikras paradoksas – *pseudoistorija* prarado savo dinamiką. Praeities perkurimo chronologinė riba iš esmės tapo 1990-1992 m. Neatsirado komunistinė nepriklausomos Lietuvos istorijos interpretacija ir tai taip pat liudija apie paciu buvusių komunistų samonės lužį. Vis dėlto brazauskiška sovietmečio interpretacija buvo išlaikyta ir šiandien buvo komunistai jau yra tapę tikrais „dvejamintės“ ikaitais. Nebegaledami dar karta perkurti *pseudoistorijos* ir atsisakyti savo pozicijos, jie yra priversti kartoti „tyliosios

²¹³ Šia prasme nėra visiškai tikslu statyti į vieną gretą, pvz., partizanus išdavusi poeta Kosta Kubilinska ir buvusi sovietinės Lietuvos kultūros ministrė Liongina Šepetė, kaip tai daro Putinaite, paaiškindama: „Prisitaikyma pateisinantys argumentai Lietuvoje radosi drauge su sovietiniu režimu“ (*Putinaite, N. Nenutrukusi styga*. Vilnius, 2007, p. 241). Nors visu sovietinio režimo funkcionieriu poelgiai moraliniu požiūriu yra vienodai smerktini, Orvelo „dvejamintės“ teorija leidžia išvelgti velyvųjų ekskomunistų elgsenoje tam tikrą „totalitarinę inerciją“. Ji negali pateisinti amoralaus elgesio, tačiau gali paaiškinti funkcionieriu išulumą meluojant. To paties negalima pasakyti apie partizanų karo laikotarpio kolaborantus, kurie savo akimis matė valstybės užkariavimą ir dar nebuvo paveikti partinės ideologinės indoktrinacijos.

²¹⁴ Net ir toks buvusių komunistų politinės savivokos apibūdinimas nėra visiškai tikslus. Žodžiai „siekė“, „tikejosi“, „išsaugoti“ suponuoja valingus veiksmus, tuo tarpu, buvusių komunistų elgsena lemė veiksmas-procesas – „dvejamintė“.

rezistencijos“ mita, suformuodami pagal ji savo atsiminimus²¹⁵. Tuo tarpu plečiantis sovietmečio istorijos studijoms tampa vis labiau akivaizdus „tyliosios rezistencijos“ mito netikrumas ir buvę komunistai vis aiškiau „demaskuojami“ kaip melagiai.

Tokia padėtis aiškiai rodo, kad *pseudoistorija* negali išlikti. Efektyviai veikti ji gali tik tuomet, kad totalitarinis režimas visiškai kontroliuoja fizini visuomenės gyvenimą ir geba isiskverbti į žmonių sąmonę, sukurdamas fiktyvą izoliuotą pasaulį. Šiam pasauliui žlugus, *pseudoistorija* taip pat neatlaiko tikrovės ir tikrosios istorijos spaudimo. Budama giliausiu totalitarinės fikcijos sluoksniu, *pseudoistorija* išlieka ilgiausiai, bet ne amžinai. Vis dėlto tol, kol egzistuoja, ji yra rimta kliūtis žmonėms atgauti tikrąją laisvę, o visuomenei ir valstybei – tapti tikrai demokratiška.

2.3.3. *Pseudoistorija* kaip kliūtis Lietuvos demokracijai

Šiuolaikinės Lietuvos politinė mintis palyginti išsamiai išnagrines Adomenas yra ne karta tvirtinęs: „Lygiai kaip Prancūzija kitados skalde santykis su Revoliucija, Lietuva perpus dalija santykis su sovietine praeitimi“²¹⁶. Nors šis teiginys visiškai tiksliai ivardija vieną iš didžiųjų Lietuvos politinių problemų, istoriniu požiūriu jis nėra visiškai tikslus. Mat diskusija ar net politinė kova dėl Didžiosios Prancūzų Revoliucijos vyko vienoje plotmėje. Jos dalyviai kalbėjo viena kalba, disponavo lygiavertiais argumentais, jų susidurimą būtų galima apibūdinti kaip tam tikrą nuomoniu ar pasauležiuru konfliktą. Tuo tarpu Sąjūdžio ir buvusių komunistų priešprieša, kuri ilgainiui vis labiau virto tiesiog istorijos ir *pseudoistorijos*, taigi – tikrovės ir totalitarinės fikcijos, susidurimu, nevyko vienoje plotmėje.

²¹⁵ Žr., pvz.: Brazauskas, A. Ir tuomet dirbome Lietuvai. Vilnius, 2007; Šepetys, L. Neprarastoji karta: siluetai ir spalvos: atsiminimai. Vilnius, 2005; Vaigauskas, R. Slaptajame protu kare: tarybinio žvalgo prisiminimai. Vilnius, 2005.

²¹⁶ Adomenas, M. Apie išliekamąją antikomunizmo reikšmę // Naujasis Židinys-Aidai, 2003, nr. 11-12, p. 155-156.

Totalitarine ideologija nebuvo politinė doktrina, o *pseudoistorija* ir „dvejamintė“ nebuvo pasauležiūra. Daug tiksliau jas būtų apibudinti kaip psichikos sutrikimus, tačiau ir tai nebūtų visiškai tikslu, nes iš esmės tai buvo tiesiog precedento neturintys samones reiškiniai. Todėl negalima tvirtinti, kad buvę komunistai ir juos palaikiusi visuomenės dalis tiesiog turėjo savitą požiūrį į istoriją, politiką ir valstybes ateiti ir jų požiūris nesutapo su kitos dalies požiūriu – maždaug tai paprastai turima galvoje kalbant apie „visuomenės skilimą“. Čia veikia gilesni samones procesai. Fiktyvus totalitarinis pasaulis susiduria su tikrove ir ji pradėjo viena po kitos griauti ideologines klišes.

Kita vertus, Sąjūdžio vaidmuo šioje konfrontacijoje taip pat neatitiko politinės kovos savokos. Tiesa sakant, išskyrus Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą, Sąjūdis neturėjo tikros politinės, socialinės ar ekonominės programos. Kalbant šiuolaikiniais politiniais terminais, Sąjūdis buvo pernelyg plati koalicija ir visiškai desningas jo subyjimas Lietuvai pradėjus gyventi savarankišką politinį gyvenimą. Svarbiausias Sąjūdžio pranašumas konfrontacijoje su buvusiais komunistais buvo remimasis tikrove. Jo atstovai taip pat nežinojo ir smulkiai neištyrė visu sovietinės praeities faktų, tačiau jie okupaciją pavadino okupacija, pasipriešinimą – pasipriešinimu, laisvę – laisvę ir pan. Didžiausias Sąjūdžio iniciatoriu ir vadovu nuopelnas buvo tas, kad jie suvokė šiuo dalyku svarbą ir deju samoningas pastangas savo pozicijai tikroviškumui pagrįsti. Tačiau netikslu būtų teigti, kad taip jie pradėjo politinę konfrontaciją su buvusiais komunistais. Lygiai kaip netikslu būtų teigti ir tai, kad šioje konfrontacijoje Sąjūdis galų gale laimėjo. Sąjūdžio pergalės akivaizdžios politinėje istorijoje. Jo dalyviai, iš dalies savo veiksmis, iš dalies susiklosčius palankioms aplinkybėms, pasiekė savo svarbiausiu tikslu – Lietuva tapo nepriklausoma, sovietų kariuomenė buvo išvesta, o Rusijos itaka minimizuota (pvz., Lietuva nepateko į NVS). Tačiau ideju istorijoje Sąjūdžio vaidmuo kiek pasyvesnis, todėl žodis „pergalė“ šiuo atveju netinka. Sąjūdis

buvo ne tiek nauju politiniu ideju pradininkas, kiek tikroves atsikurimo katalizatorius²¹⁷.

Tikrove i sovietine Lietuva sklido keliomis bangomis. Visu pirma tam tikros itakos turejo politiniu kaliniu paleidimas XX a. šeštajame dešimtmetyje ir jiems grizus prasidejes disidentu sajudis. Nors jis pasieke ne visus Lietuvos gyventojus, tai vis delto buvo tam tikras totalitarines fikcijos sutrikdymas. Panašu poveiki turejo ir „Amerikos balso“ laidos, kitos žinios iš užsienio, išėivijos iniciatyvos²¹⁸.

Taciau iš tikruju i totalitarini Lietuvos pasauli tikrove isiverže XX a. devintajame dešimtmetyje. Pirmiausia, kartu su „perestroika“, pirmaisiais kooperatyvais ir palengvejusiomis kelionemis i užsieni, Lietuva pasieke materialine tikrove. Paaiškejo, kad pasaulyje yra daug geru daiktu ir kad dirbant imanoma užsidirbti pinigų ir tu daiktu nusipirkti. Šios tikroves žmones labiausiai troško ir, galbut todel, lengviausiai su ja susigyveno. Tiesa, net ir su šia paprasčiausia tikroves forma susidurusi dalis „tarybiniu žmonių“ pasimete ir išsigando. Budami ipratinti prie totalitarinio valdymo, kai viskas nurodoma ir paskirstoma, jie pajuto, kad nebeturi igudzių patys išgyventi net ir primityviausia prasme – nežino, kaip rasti pragyvenima užtikrinanti darba ar busta. Vis delto materialine tikrove labai greitai užpilde žmonių gyvenima ir išstume totalitarini ekonomini ir socialini absurda.

²¹⁷ Negalima sutikti su gana populiaria Sajudžio ir Lietuvos nepriklausomybes atkurimo istorijos versija, traktuojancia visus to meto ivykius vien tik kaip menamu „pasauliniu galiu“ žaidimus ir didžiosios politikos atspindžius bei atgarsius. Bene centruociausiai ir aiškiausiai ši versija išdestyta jau minetoje Laurinaviciaus ir Sirutaviciaus studijoje (*Laurinavicius, C., Sirutavicius, V. Sajudis: nuo „Persitvarkymo“ iki Kovo 11-osios. Vilnius, 2008.*). Jau vien komunizmo pripažinimas totalitariniu sajudžiu, o Sovietu Sajungos – totalitariniu režimu išveda Lietuvos (ir kitu sovietiniu „respubliku“) išsivadavimo istorija už iprastines politines istorijos ribu. Mat iprastos politikos kategorijos ir teorijos totalitarinio režimo elgesiui ir motyvacijai nusakyti tinka maždaug taip pat, kaip sportinio fechtavimo taisykles ir terminai – senoves vikingu dvikovoms aprašyti. Todel nors, kaip jau mineta, Sajudžio vaidmuo ideju istorijoje buvo pasyvesnis, Lietuvos nepriklausomybes atkurimo istorijos neimanoma tikroviškai papasakoti be šio lygmens. Tad kur kas taikliau (ir glausciau) už Laurinaviciu ir Sirutaviciu Sajudžio reikšme nusake ju knygos recenzentas: „Sajudis savo veiksmiais keite visa Lietuva, iskaitant ir to meto komunistu partija, ir visa valdžia“ (*Kubilius, A. Dvidešimties metu istorija // <http://www.bernardinai.lt/index.php?url=articles/80635>; placiau apie Laurinaviciaus ir Sirutaviciaus Sajudžio istorijos versija taip pat žr.: Šepetytys, N. I Sajudi – aštrių kampu // Knygu aidai, 2008, nr. 4, p. 1-11).*

²¹⁸ Žr.: *Streikus, A. Vakarų kulturines itakos ribojimas Sovietu Lietuvoje 1965–1986 m. // Genocidas ir rezistencija, 2008, nr. 1(23).*

Su Sąjūdžiu i Lietuva atejo politinė tikrovė. Svarbiausia šiuo atveju buvo net ne demokratijos taisykliu išigalejimas. Totalitarizmas apskritai panaikino bet kokia politiką, tuo jis iš esmės skyresis nuo visu kitu despotišku režimu. Net ir patys komunistinės nomenklaturės nariai nebuvo ir nesijaute Lietuvos vadovais ar valdovais. Jie jautėsi (tai labai aiškiai atskleidžia ir jų pačių atsiminimai) aukštesniu jėgų irankiais, tarpininkais tarp nesaugios tikrovės ir saugaus totalitarinio pasaulio, kuriame gyveno indoktrinuoti „tarybiniai žmonės“. Todėl nors Brazauskas, švelniai tariant, pagražino savo prisiminimus apie 1988 m. birželio 24 d. mitingą Katedros aikšteje, jis neklydo identifikuodamas tą momentą kaip savo politinės karjeros pradžią. Butent Sąjūdis atvėrė Lietuvai politinę tikrovę.

Tai, kad atsikurusi politika buvo demokratine, jos atgimimą padarė ryškesni ir labiau juntama. Demokratija reiškė, kad politika paliete kiekvieną pilietį. Kiekvieno nuomone tapo bent šiek tiek svarbi, kiekvienas galejo bent šiek tiek itakoti valstybės gyvenimą ir ateitį, nuo kiekvieno bent šiek tiek pradėjo priklausyti. Tačiau, kaip netrukus paaiškėjo, prie totalitarinio fiktyvaus pasaulio priprate žmonės nei norėjo, kad nuo jų kas nors priklausytų, nei galejo tuo patikėti. Šia prasme priimti ir suvokti politinę tikrovę Lietuvos visuomenei buvo daug sunkiau nei materialine. Geriausias to rodiklis – rinkimų rezultatai. Iš pradžių rinkėjai pasidavė buvusių komunistų inercijai, o kai paaiškėjo, kad pastarieji negali sugražinti žlugusio totalitarinio pasaulio, žmonės atsigręžė į tuos, kurie bandė kurti naujas iliuzijas – *pseudotalitarinius sąjūdžius*²¹⁹. Šis procesas – politinės tikrovės sugrižimas, ir šiandien dar nėra galutinai pasibaigęs.

Pagaliau su tam tikromis Sąjūdžio iniciatyvomis, kurias vėliau perėmė profesionalūs istorikai, į Lietuvą pradėjo grįžti istorinė tikrovė. Atsivėrė archyvai, prasidėjo nauji tyrimai ir atsirado pasakojimai ne tik apie partizanų karą, bet ir apie tremtinių likimą, disidentų veiklą ar prieškarį Lietuvos Respubliką. Tačiau ši tikrovė buvo sunkiausiai priimama, nes kesinosi į pačius totalitarinio pasaulio pamatus – į *pseudoistoriją* ir *pseudotradiciją*. Svarbu

²¹⁹ Placiu apie juos žr.: *Gailius, B.* Vaigausko kodas // *Knygų aidai*, 2005, nr. 5, p. 7-13.

suvokti, kad *pseudoistorija* nebuvo tiesiog pasaka, kuria išsivadave nuo totalitarinio režimo žmones galejo paprasčiausiai pamiršti. Ji buvo ar bent atrode paremta ir visiškai autentiškais atsiminimais²²⁰, šeimos istorijomis, ja primine vaikysteje žiureti filmai, skaitytos knygos ir pan. Butent *pseudoistorijos* isigalejimas liudija apie tikraji totalitarinio pasaulio fiktyvumo masta – žmones apgaudinejo net ju paciu pojuciai ir atmintis. Todel istorijos sugrižimas tapo labiausiai užsitesusia ir sunkiausiai vykstancia tikroves sugrižimo forma.

Atsižvelgiant i ši konteksta Sajudžio ir buvusių komunistu nesutarimu, kurie veliau palengva virto tiesiog „sovietofobu“ ir „sovietofilu“ gincu, negalima laikyti tikra politine konfrontacija, nors tai, kaip ir mineta, iš tikruju vis dar yra viena iš svarbiausių Lietuvos politiniu problemu. Tai kas vyksta Lietuvos visuomeneje yra ne konfrontacija, o transformacija. Tikrove palengva išstumia fiktyvu totalitarini pasauli. Nuspeti tokio proceso pabaiga nesunku – vien senoviniu patarliu (yla visada išlenda iš maišo) pakanka tikroves pergalei prognozuoti. Todel konfrontacija del sovietines praeities yra laikina. Šia prasme sovietine praeitis Lietuvai niekada nebus tokia svarbi ir tokia skaudi kaip Prancuzijai – Didžioji Prancuzu Revoliucija. Revoliucija buvo tikras šokiruojantis ivykis, tikras visuomenes skilimas, tikras pilietinis karas, o sovietine praeitis – tik užkariautoju primestas košmaras, iš kurio reikia pabusti.

Vis delto *pseudoistorija* yra rimta kliutis tolesnei Lietuvos visuomenes raidai. Tai, kad visuomene nesuvokia ir nepriima savo istorijos, kad nesusiformuoja tikra istorijos kultura, kliudo formotis ir visuomenes, valstybines bendruomenes identitetui. Tai ypac pavojinga demokratineje valstybeje, o partizanų karo atvejis labai aiškiai atskleidžia ta pavojų. Jau mineta, kad partizanų karas tam tikra prasme atspindi visuomenes demokratiškuma. Priemus Carlo von Clausewitzo formule, kad karas – tai politikos pratesimas, reiketu pripažinti, kad partizanų karas – tai demokratines politikos pratesimas. Tai tiesiogine demokratija ekstremaliomis salygomis.

²²⁰ Apie atminties salygiškuma ir jos formavima totalitarinio režimo salygomis žr. pirma disertacijos dali.

Todel demokratiškos valstybes, kuriu istorijoje esama partizanų karo, visada siekia ji itvirtinti kaip savo identiteto pagrindą. Tai daroma ne tik politiškai pripažįstant kovą kaip valstybės ištakas ar tautos suvereniteto apraišką (paminint tai kalbose, įstatymų preambulose ar valstybiniuose apdovanojimuose), bet ir teisiškai itvirtinant privilegijuotą buvusių partizanų padėtį, skatinant istorines karo studijas ir jo meninį vaizdavimą, tokiais būdais veikiant piliečių emocijas – sukeldami jų pasididžiavimą savo visuomene, sugebėjusia pasipriešinti net stipresniam užpuolikui. Lietuvoje *pseudoistorija* dažnai sukelia priešingus padarinius. Politikai apskritai vengia kalbėti apie partizanų karą, nes tai esanti „jautri“ tema. Teisiniu požiūriu partizanų padėtis ne tik nėra privilegijuota, bet priešingai – dažnu atveju jie be jokio pagrindo traktuojami kaip nusikaltėliai. Pagaliau emociniame lygmenyje, jeigu tikroji Lietuvos partizanų istorija ir galėtų paskatinti piliečių pasididžiavimą savo visuomene, tai *pseudoistorija* skatina jos gedytis. Nėra dalis žmonių susideję su komunistais, dalis – žude ir pleše prisidengdami kovą už nepriklausomybę, o didžioji dalis rūpinosi tik išgyvenimu ir nekreipė dėmesio į politiką. Taigi, jei tikroji partizanų karo istorija galėtų visuomene vienyti, skatinti jos *savivoką* ir *valią*, tai *pseudoistorija* ją skaldo ir verčia bendrapiliečius nepasitikėti nei savimi, nei vienas kitu. Nesunku pastebėti, kad šis jausmas yra glaudžiai susijęs ir su politiniu elgesiu – balsavimu už *pseudototalitarinius* sąjungius, kurie galėtų „įvesti tvarką“. Todel tikėtina, kad galutinis Lietuvos visuomenės tapimas demokratiška, jos atsigavimas ir išsivadavimas iš posovietinio kompleksu, sutaps ir su aiškios partizanų karo sampratos isitvirtinimu visuomenėje, savotišku šio karo „isisavinimu“.

Taciau kad ir koks neišvengiamas būtų galutinis tikrovės sugrižimas į posovietinę Lietuvą, tai yra socialinis procesas. O kaip toks jis priklauso nuo konkrečių žmonių minčių, jausmų ir veiksmų. Galbūt fiktyvaus totalitarinio pasaulio griūtis ir nebeįmanoma sustabdyti, tačiau ją galima be galo ištesti, visokiais būdais palaikant totalitarines praktikas. Puikus to pavyzdys – šiuolaikinė Rusija, kurioje skirtingai negu Lietuvoje *pseudoistorija* išliko

dinamiška²²¹ ir kurioje net dalis šviesuomenės aktyviai dalyvauja bandymuose sukurti nauja ideologija, kuri leistu visuomenei dar pagyventi „saugioje“ izoliacijoje, kažkuo primenancioje totalitarizma. Todel net ir deklaruojant tikroves ir istorijos sugrižimo neišvengiamuma, verta isiklausyti i Putinaites perspejima:

„Posovietineje visuomeneje atsinaujinimo neretai tikimasi iš „naturalios“ kartu kaitos, o ne iš moralinės akistatos su sovietine praeitimi. Tokiame požiūryje esama pagrindo, tačiau jis apsiriboja tuo, kad naujoji karta netures asmeniniu prisiminimu apie „senąjį gyvenimą“ ir jame patirta savo asmenine laime. Tačiau veikimo tikrove ir vertinimo iprocius ji gali perimti ir be asmenines patirties.

Moralinis vertinimas kyla iš žmogaus laisvos valios ir šia prasme nėra naturalus procesas. Jei nebus atliktas sovietinės praeities ir pasaulio moralinis ivertinimas, jei nebus suvokta dabartinio demokratinio gyvenimo verte, tai nuvertes Lietuvos valstybes nepriklausomybes paskelbimo ivykis. Tuomet musu visuomenės ir žmogaus istorija iki 1990 m. ir po to bus galima traktuoti kaip procesa, vykusi tarsi anapus žmonių valios, savito likimo ir aplinkybiu nulemta tautos evoliucija“²²².

²²¹ Labai geras jos perkurinejimo rodiklis yra pakites Baltijos valstybiu vaidmens Antrajame pasauliniame kare vertinimas. Kol šios valstybes priklause Sovietu Sajungai, buvo daug rašoma apie cia vykusia aktyvia kova su „hitleriniais okupantais“ (pvz.: Partizanai. Atsiminimu rinkinys (sud. P. Eidukas). Vilnius, 1989). O Baltijos valstybems tapus nepriklausomomis Rusijos istorikai jas pradejo traktuoti kaip kone masinio kolaboravimo su naciais židinius (pvz.: ??????, ?.?. ?????????????? ??????. ?????? ? ?????????????????? ? ?????, 2007).

²²² Putinaite, N. Nenutrūkusi styga. Prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietu Lietuvoje. Vilnius, 2007, p. 234.

3. Partizanų karas šiuolaikineje Lietuvos teisineje kulturoje

„Teismas neturi panaikinti teroro: tvirtinti šitai reikštu meluoti sau ar meluoti apskritai; teismas turi pagrįsti terora, legalizuoti jį iš principo, aiškiai, neapgaudinęjant ir neslepiant tiesos“²²³

Sovietinės *pseudoistorijos* padariniai Lietuvos teisineje sferoje buvo dar gilesni ir skaudesni nei politineje. Tai nulėmė pati teisės ir teisininkų luomo prigimtis. Demokratineje valstybeje teisė sfera visada yra šiokia tokia priešingybė permainingai politikai. Dar Alexis de Tocqueville, aprašydamas JAV demokratiją išvelgė ypatingą teisininkų kaip liaudies ir aristokratijos tarpininkų vaidmenį: „Teisininkas priklauso liaudžiai savo interesais ir kilme, o aristokratijai – pomėgiais, skoniu ir ipročiais“²²⁴. Ši savybė kartu salygoja ir tam tikrą teisininkų inerciją lyginant su demokratiniiais politikais. Jeigu valstybės politika gali net esmingai keistis priklausomai nuo kurios nors partijos ar net individualaus politiko nuomonės, tai teisė sfera remiasi tradicija ir suteikia demokratinei valstybei tam tikrą balansą – politikai būna priversti naujas, kartais net maištingas savo idėjas suderinti su nusistovėjusių teisės aiškinimu. Tokiu būdu teisininkų luomo inercija ir tradicijos saugojimas dažniausiai teigiamai veikia demokratines valstybes ir visuomenės gyvenimą. Tačiau *pseudoistorijos* iveikos Lietuvoje požyriui ši savybė tapo net labai neigiama. Jeigu, pavyzdžiui, vienos Seimo kadencijos pakako tam, kad ivyktu buvusių komunistų sąmonės lužis ir būtų suvoktas negrižtamas totalitarinės fikcijos pralaimejimas, tai teisininkų nuostatos vadovautis sovietine tradicija nesugebejo pakeisti nei du dešimtmečiai, per kuriuos atskleista gausybė sovietų

²²³ V. I. Leninas. Cit. pagal: *Courtois, S.* ir kt. Juodoji komunizmo knyga. Vilnius, 2000, p. 265.

²²⁴ *Tocqueville, A.* Apie demokratiją Amerikoje. Vilnius, 1996, p. 286.

režimo nusikaltimu. Per ta laiką vykusiose diskusijose ir publikuotose istorijos studijose ne kartą buvo paliestas ir paciu teisininku vaidmuo sovietinėje sistemoje, tačiau net ir tai bemaž nepaveikė ydingos tradicijos.

Sovietu režimas teisininku luoma paverte paprasčiausiu teroro instrumentu. Kriminaliniu nusikaltimu ar paprastesnėse civilinėse bylose teisejai galedavo daugiau ar mažiau laisvai taikyti teisę (teisingiau tai, kas totalitariniame pasaulyje buvo suprantama kaip teisė), tačiau privalejo be jokių kompromisų vykdyti visus valstybinius teroro „užsakymus“²²⁵. Ši esminė sąlyga nenustojo galioti po Stalino mirties režimui sušvelnejęs, lygiai tuo paciu principu buvo vadovaujama teisiškai persekiojant disidentus ir kitus režimui nepalankius asmenis. Todel per visa totalitarinio režimo gyvavimo laikotarpį, kiekviena nauja teisininku karta buvo verciama susitaikyti su šiuo „teroro koordinatoriu“ vaidmeniu. Taip nuo pat 1940 m. formavosi kokybiškai nauja (lyginant su ankstesne Lietuvos teise) teisės tradicija.

Taigi ta tradicija, kurios taip atkakliai laikosi šiuolaikinis Lietuvos teisininku luomas, nėra Lietuvos tradicija. Ji daugeliu požuriu prieštarauja ne tik Lietuvos valstybes ir visuomenės interesams, bet ir elementariai teisei logikai, visuotinai priimtai civilizuotose teisės sistemose. Štai kodel aristokratiška luomine teisininku inercija šiuo atveju yra kenksminga valstybei ir jos demokratinei raidai.

Kaip tik šios problemos nagrinejamos šioje disertacijos dalyje. Jos labai aiškiai atsiskleidžia tiriant teisininku požuri i partizanų karą ir buvusius partizanus, kuris jau yra tapęs viena didžiausių šios srities teisiniu problemu. Visa tai geriausiai iliustruoja vadinamojo reabilitacijos proceso prigimties ir eigos analize.

3.1 Reabilitacijos proceso esmė

²²⁵ Žr., pvz.: *Courtois, S. ir kt. Juodoji komunizmo knyga.* – Vilnius, 2000.

Reabilitacija yra procesas, kuris vyksta pagal Asmenu, represuotu už pasipriešinimą okupaciniams režimams, teisiu atkurimo įstatymu²²⁶. Pirmasis šio įstatymo straipsnis nustato taisyklę: „Paskelbti, kad Lietuvos gyventojai, kurie tiek Lietuvoje, tiek už jos ribų buvo represiniu organu nuteisti arba ikalinėti neteisėtine tvarka, arba kitaip apribota jų laisvė pagal [vardinami įvairūs okupacinių režimų (TSRS ir Vokietijos) teisės aktai], yra nekalti Lietuvos Respublikai ir atkuriamos visos jų pilietinės teisės“. Tokiems asmenims išduodami teisiu atkurimo pažymėjimai (įstatyme jie vadinami pažymėjimais apie asmenų nuteisimo, ikalinimo, išstremimo ar kitokio laisvės apribojimo laiką, tačiau juose būna ir rašyta ir tai, kad asmuo skelbiamas nekaltu ir atkuriamos visos jo teisės), kuriuos privalu turėti siekiant kario savanorio ar laisvės kovų dalyvio²²⁷ statuso. Tokiu būdu reabilitacija tampa būtina sąlyga buvusiems partizanams, pretenduojantiems į valstybes teikiamas privilegijas. Antrasis Asmenu, represuotu už pasipriešinimą okupaciniams režimams, teisiu atkurimo įstatymo straipsnis numato minėtos taisyklės išimtis: „Šio įstatymo 1 straipsnio nuostata netaikoma asmenims, dalyvavusiems darant genocido nusikaltimus, taip pat beginklių civilių žmonių žudynėse ir kankinimuose“. Šios dvi normos ir nulemia visą reabilitacijos proceso esmę – ginca dėl to, kas turėtų būti taikoma konkrečiam atvejui: taisykle ar išimtis.

Svarbiausias reabilitacijos proceso požymis yra tas, kad jo metu, nors įstatymas to tiesiogiai nepasako, iš esmės galioja kaltes prezumpcija. Nors formule „visi yra nekalti“ iš pirmo žvilgsnio asocijuojasi su visai kita – nekaltumo prezumpcija, šia formule papildo dar du teiginiai. Pirmas: daliai tu visu formule netaikoma. Antras: tie, kuriems formule taikoma, gauna specialius tai patvirtinancius dokumentus - pažymėjimus. O pažymėjimas yra išimties simbolis. Jis visada yra skirtas irodinėtinais, o ne preziumuojamai padeciai konstatuoti. Preziumuojama busena todėl taip ir vadinasi, kad jai patvirtinti nereikalingi jokie dokumentai. Pavyzdžiui, preziumuojama, kad žmonės nėra susituokę, kol nepateikiamas santuokos liudijimas,

²²⁶ Valstybės žinios: 1990-05-20 Nr.14-386.

²²⁷ Toks statusas suteikiamas asmenims, kurie nekovojo ginklu. Paprastai tokiais tampa partizanų ryšininkai ir remėjai, taip pat velesniojo laikotarpio disidentai.

preziumuojama, kad šeimoje nera vaiku, kol priešingai nepatvirtina gimimo liudijimas, pagaliau, baudžiamajame procese preziumuojama, kad asmuo nepadare nusikaltimo, kol tai nenustatyta isiteisejusi teismo nuosprendžiu. Taigi cia aptariamame istatyme suformuluota logine konstrukcija yra visišškai priešinga jos tekstinei formai. Visuma ar taisykle sudaro tie asmenys, kurie neturi jokių pažymejimų. Ju padetis yra preziumuojama. Dalis arba išimtis yra asmenys su pažymejimais, kurių padetis yra irodinėtina. Kadangi reabilitacijos pažymejimas skelbia nekaltuma, vadinasi preziumuojama yra kalte. Kaip tik tokia yra kaltes prezumpcijos esme. Tokiu budu, visi sovietu ir nacių politiškai represuoti asmenys Lietuvoje yra laikomi nusikalteliais, kol priešingai nepatvirtina reabilitacijos pažymejimas.

Butina patikslinti, kad šioje disertacijos dalyje kalbant apie reabilitacija turima galvoje *partizanų reabilitacija*. Ja, kaip ypatinga atveji iš tikruju galima išskirti – tai lemia ypatingas pacių partizanų statusas. Taciau reabilituojami ne tik jie. Procesas taikomas visiems del politiniu priežascių sovietu ir nacių represuotiems asmenims. Atitinkamai kai kurios cia išdestytos išvados gali buti pritaikomos ir ne partizanų atžvilgiu, nors tokiais atvejais (pvz., reabilituojant 1941 m. birželio men. sukilimo dalyvius) kyla kitos teises problemos, kurios cia nenagrinejamos.

3.2 Reabilitacijos proceso sovietine kilme

Reabilitacijos proceso sovietine kilme negali kelti jokių abejonių. Jis buvo sukurtas ir išpletotas kartu su vadinamojo “asmenybės kulto” arba „stalinizmo“ pasmerkimu Sovietu Sajungoje. 1956 m. Nikitai Chruščiovui pasakius savo garsiaja kalba TSKP XX suvažiavime, tarp politiniu nusikalteliu pradeta ieškoti nekaltų „stalinizmo aukų“. Tai vykde speciali bylu peržiurejimo komisija prie SSSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo, kuri spresdavo, ka paleisti, o ka palikti GULAG'o žinioje²²⁸. Daug tremtinių ir politiniu kalinių

²²⁸ Žr.: Lietuva 1940-1990. Okupuotos Lietuvos istorija (A. Anušauskas – vyr. red.). Vilnius, 2005, p. 406-418.

tuo metu buvo paleista, tačiau šiandien jau yra negincijamai irodyta, kad grįžimas į Lietuvą anaipol nereiške visu ju kanciu pabaigos²²⁹. Tokia buvo reabilitacijos pradžia.

Antroji banga prasidejo 1988 m. liepos 11 d. TSKP CK nutarimu „Del papildomu priemoniu baigiant darba, susijusi su ketvirtajame ir penktajame dešimtmetyje bei šeštojo dešimtmečio pradžioje nepagristai represuotu asmenu reabilitacija“. Be to, 1989 m. sausio 5 d. buvo priimtas dar vienas TSKP CK nutarimas, o sausio 16 d. - ir atitinkamas SSSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo isakas „Del neteisminių organų sprendimų panaikinimo“. Panašiu laikotarpiu paskelbtame SSSR KGB kolegijos sprendime „Del priemoniu, išplaukianciu iš ivairių institucijų sprendimų del ketvirtajame ir penktajame dešimtmetyje bei šeštojo dešimtmečio pradžioje nepagristai represuotu asmenu reabilitacijos, igyvandinimo eigos“ buvo rašoma: „Valstybes saugumo organai kaip svarbia politinė užduoti prieme TSKP CK ir SSSR Aukščiausiosios Tarybos pavedimus organizuoti darba atstatant istorini ir socialini teisinguma nepagristu ketvirtojo, penktojo ir šeštojo dešimtmečio pradžios represijų aukų atžvilgiu. Cekistai ši darba laiko ne tik tarnybiniu pavedimu, bet ir svarbia moraline pareiga visuomenei. Tai, kad reabilituojant nekaltai nukentejusius piliecius ir atkuriant ju gera varda dalyvauja šiuolaikine cekistu karta, nesusijusi su nuosmukiu ir masinėmis represijomis, turi didele auklejamąja reikšme ir padeda užtikrinti, kad panašus sukretimai nebepasikartos“²³⁰.

Tokiame kontekste susiformavo ir lietuviškasis reabilitacijos variantas. 1989 m. rugsejo 29 d. buvo priimtas vadinamasis respublikinis istatymas „Patvirtinti Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo isakus del asmenu, nuteistu už kai kurias veikas, reabilitavimo“. Jame jau numatyti šiandienines sistemos pradmenys: teistus asmenis reabilituoja Aukščiausiasis Teismas (tuo metu – Lietuvos TSR aukščiausiasis teismas), represuotus neteismine tvarka – Generaline prokuratura (tuo metu – Lietuvos TSR prokuratura). 1990 m. atkurus Lietuvos nepriklausomybe visa sistema perkelta

²²⁹ Žr.: Sunkių traumų psichologija: politinių represijų padariniai (sud. D.Gailienė). Vilnius, 2004, p. 80-82.

²³⁰ LYA, f. K-1, ap. 46, b. 187, l. 54.

i 1990 m. įstatyma „Del asmenu, represuotu už pasipriešinimą okupaciniams režimams, teisiu atkurimo“, kuris 1998 m., patikslinus kai kurias formuluotes tapo šiuo metu galiojanciu Asmenu, represuotu už pasipriešinimą okupaciniams režimams, teisiu atkurimo įstatymu.

Šioje reabilitacijos proceso atsiradimo Lietuvos teiseje istorijoje idomus vienas momentas. Regis niekam nekilo klausimas, ar reabilitacija, žvelgiant iš Lietuvos, o ne sovietu, puses, apskritai yra reikalinga. Nors buta netinkamai vykdomo proceso kritiku, tačiau visi jie padarė panašias išvadas:

„Pasaulis nesupras valstybes, kuri negražins žmonėms to, ka iš ju atėmė. Reabilitacijos procesas iš tikruju dar tik prasideda“²³¹.

„Tokio tai teisininku darbo rezultatas – paradoksali situacija. Tie, kurie nesipriešino okupantams, nekovojo su neteisybe, nuolankiai pasidavė plešiami, tremiami, žudomi, - pagerbti labiausiai. Ju teises atstatytos dar LTSR saulelydžio laiku. Tie, kurie bandė, norėjo priešintis, kovoti, bet ar nesugebėjo, ar nepajėgė, ar nespejo, - antroje vietoje. Ju teises išsijuose atstatinėja teisininkai dabar. O tiems, kurie „žygiais, o ne žodžiais...“ – šiandien Aukščiausiasis teismas nepriklausomos Lietuvos Respublikos vardu, su Vyciu ant blanko siuntinėja pranešimus: žudikas, plešikas, o jei su tokiu nuosprendžiu nesutinki – skuskis prokuraturai“²³².

Abiem pacituotais atvejais yra aiški pagrindine mintis: represuotiems butina atkurti teises ir blogai, kad teisininkai tai daro per letai. Tačiau šiandien, kai XX a. dešimtojo dešimtmečio aistros jau kiek atslugo, istorine ir teisine analize verčia kelti daug radikalesni klausima. Nera aišku, kokias teises sovietu represuotiems asmenims gali atkurti Lietuva. Mat atkurti teises ir nekaltuma galima tik tada, kai jie yra atimti. Todėl sovietu požiuriu reabilitacija buvo visiškai logiškas procesas. Visi dėl politiniu priežasciu represuoti asmenys buvo nusikalte, tik kai kurie iš ju per Stalino žiauruma nukentejo nepagristai. Pastariesiems atkurus teises praeities klaidos buvo ištaisytos ir problema išnyko.

²³¹ Žemaityte, A. „Nusikalteli“, vargšas žmogau // Atgimimas, 1990-01-05-12, nr. 1(62).

²³² Simutis, L. Teisininkai, ar esate teisus? // Lietuvos aidas, 1990-09-25, nr. 88(5634), p. 1-2.

Tai, kad Lietuva pereme reabilitacijos tradicija, kartu reiškia ir tai, kad ji pereme sovietini požiūri i politiškai represuotus asmenis. Toks žingsnis gali buti pateisinamas tik tuo atveju, jeigu minėti asmenys (šio tyrimo atveju – partizanai) tikrai atliko veiksmus, kurie Lietuvos Respublikos požiūriu galetu buti pripažinti nusikaltimais, o sovietai teisetai ir pagrįstai juos nuteise. Šiuos klausimus ir siekiama išsiaiškinti tolesne teisine analize.

3.3 Partizanų veiksmų nusikalstamumo klausimas

„Kontrevoliuciniai nusikaltimai yra sunkiausiai nusikaltimai. Jie yra pavojingiausia pasipriešinimo forma laimejanciai socialistinei kurybai, rodoma sudaužytu priešišku klasiu likuciu, trockiniu buchariniu banditu ir kitu fašistiniu žvalgybu agentu.

Musu baudžiamieji istatymai kontrrevoliuciniu laiko kiekviena veiksmu, nukreipta i darbininku bei valstieciu tarybu ir ju pagal TSR Sąjungos Konstitucija bei sąjunginiu respubliku konstitucijas išrinktu TSR Sąjungos, sąjunginiu ir autonominiu respubliku darbininku ir valstieciu valdžiu nuvertima, pakirtima ar nusilpninima arba i TSR Sąjungos išorinio saugumo ir pagrindiniu ukiniu, politiniu ir nacionaliniu proletarines revoliucijos laimejimu pakirtima ar nusilpninima²³³.

Taip apie kontrrevoliucinius nusikaltimus kalbejo Andrejus Višinskis, garsusis Stalino prokuroras, pats neblogai išmanes teorinius ir praktinius šiu nusikaltimu inkriminavimo aspektus. Kaip tik kontrrevoliuciniais nusikaltimais buvo kaltinami ir partizanai.

Kontrevoliucija vargiai gali buti laikoma nusikaltimu Lietuvos Respublikai. Kadangi, vertinant istoriškai, o ne *pseudoistoriškai*, Lietuvoje nebuvo jokios revoliucijos, tai negalejo buti ir kontrrevoliucijos. Lietuvos istatymuose 1944-1953 m. ivykiai vertinami kaip karas tarp Lietuvos ir SSSR, kurio metu savanoriška kariuomene bande sutrukdyti okupacinei administracijai galutinai užvaldyti okupuota teritorija. Todel trukdymas

²³³ Višinskis, A. J. Tarybine baudžiamoji teise. Vilnius, 1941, p. 26.

“laimejanciai socialistinei kurybai” Lietuvoje turetu buti pripažistamas nuopelnu, o ne nusikaltimu. Taciau tikslas ne visuomet pateisina priemones. Ir nors vadinamoji kontrrevoliucija – labai kilnus tikslas, visu priemoniu pateisinti negali net jis. Todel reikia pripažinti, kad kai kurie kontrrevoliuciniai nusikaltimai galetu buti laikomi nusikalstamais veiksmais ir Lietuvos Respublikos požiuriu. Todel bendro pobudžio pasamprotavimu nepakanka, butina nagrinėti ir konkrečiu partizanams inkriminuotu nusikaltimu sudetis.

Pagrindinis visu „kontrrevoliucionieriu“ nusikaltimas buvo tevynes išdavimas, kuri numate RSFSR BK 58^{1a} straipsnis. Tevynes išdavimas reiške atlikima veiksmu, “kuriais kenkiama TSR Sąjungos karinei galiai, jos valstybinei nepriklausomybei ar jos teritorijos nelieciamybei”²³⁴. Vargu ar tokie veiksmai gali buti laikomi nusikaltimais Lietuvos Respublikai. Greiciau priešingai. Sovietu Sąjunga buvo Lietuvos priešininke ir okupante, todel kiekvienas, kuris kenke pirmosios karinei galiai ar teritorijos nelieciamybei, turetu buti antrosios gerbiamas.

Greta tevynes išdavimo partizanai neretai dar buvo kaltinami pagal RSFSR BK 58-11 straipsni, numaciusi atsakomybe už kontrrevoliuciniu nusikaltimu rengima ar priklausyma juos daryti planuojanciai organizacijai²³⁵. Šiu veiksmu nusikalstamumas, žvelgiant iš Lietuvos Respublikos poziciju, taip pat abejotinas. Juk negalime partizanų buriu, rinktiniu ir apygardu pripažinti nusikalstamomis organizacijomis, nors visos jos planavo, rege ir net dare kontrrevoliucinius nusikaltimus.

Taciau, ko gero, daugiausiai abejonių ir diskusiju keliantis partizanų nusikaltimas – teroristiniai aktai (RSFSR BK 58⁸ straipsnis). Tai – veiksmai prieš “Tarybų valdžios atstovus ar prieš darbininku ir valstieciu revoliuciniu organizaciju veikejus ir dalyvavimas tokiu aktu vykdyme, nors ir nepriklausanciu kontrrevoliucinems organizacijoms asmenu”²³⁶. Kadangi ši

²³⁴ RSFSR Baudžiamasis kodeksas veikia Lietuvos TSR teritorijoje. Oficialus tekstas su pakeitimais 1954 m. sausio 1 dienai ir su pastraipsniui susistemintos medžiagos priedu. Vilnius, 1954, p. 33.

²³⁵ Ten pat, p. 38.

²³⁶ Ten pat, p. 37.

norma pasižymi visai sovietinei baudžiamajai teisei būdingu bruožu - yra neapibrezta ir nieko nepasakanti, vel tenka remtis Višinskio išaiškinimais:

„Teismu praktika laiko teroristiniais aktais darbininku korespondentu ir kaimo korespondentu, finansu darbuotoju, švietėju, stachanovininku, geriausių spartuoliu ryšium su ju spartuolišku darbu, pionieriu, mokytoju visuomeninku, taip pat valdžios atstovu ir visuomeniniu organizacijų veikėju šeimos nariu nužudyma.

Teroristinis aktas gali pasireikšti taip pat tarnybiniu asmenu ir visuomeninku asmeninio turto padegimu arba sunaikinimu klasinio keršto tikslais, ryšium su nukentejusių dirbamu tarybiniu arba visuomeniniu darbu“²³⁷.

Nužudymai yra šiai analizei patys svarbiausi „kontrrevoliuciniai“ nusikaltimai, nes dalis jų sutampa su Asmenu, represuotu už pasipriešinimą okupaciniams režimams, teisiu atkurimo įstatymo numatytu pagrindu, kuriam esant teisės neatkuriamos. Minetame įstatyme jis yra apibreztas kaip „dalyvavimas civiliu beginkliu žmonių žudynese ir kankinimuose“. Taigi, žuvusysis turi būti ir civilis, ir beginklis. Nustatyti pirmąjį požymį yra palyginti nesunku. Kas nebuvo nei karys, nei saugumietis, nei milicininkas, nei stribas – tas buvo civilis. O štai ginklo turėjimas ar neturėjimas sukelia daugiau problemų.

Partizanų karo Lietuvoje metu ne tik sovietų teisesaugos, kariniu ar sukarintu institucijų darbuotojai būdavo ginkluoti. Bijodami partizanų užpuolimu ginklus nešiodavosi ir kiti oficialūs asmenys. Pavyzdžiui, dažnai juos turėdavo kolūkių pirmininkai, apylinkių sekretoriai ir panašūs pareigūnai. Kai kuriems valdininkams ginklai būdavo išduodami atliekant tam tikras užduotis. Pavyzdžiui, 1951 m. balandžio 4 d. Prienu rajono vykdomojo komiteto instruktoriai vaikščiojo po kaimus, skelbdami gyventojams, kad organizuojamas kolūkiečių susirinkimas. Jie buvo ginkluoti šautuvais ir revolveriais²³⁸. Be to, ginklus turėjo agentai-smogikai ir kai kurie kiti agentai,

²³⁷ Višinskis, A. J. Tarybine baudžiamoji teisė. Vilnius, 1941, p. 28.

²³⁸ LYA, f. K-1, ap. 16, b. 636, l. 420-421

o kartais pasitaikydavo ir tokiu atveju, kai saugumo struktūros išduodavo ginkla “savignyrai nuo banditu” ir niekaip su valstybinėmis institucijomis nesusijusiems asmenims. Pavyzdžiui, vienas Prienu rajono gyventojas šiam tikslui iš LSSR MVD buvo gaves šautuva, revolveri “Nagan” ir granatu²³⁹.

Taigi, neaiškumai prasideda vos tik pradedus nagrinėti partizanų nusikaltimų klausimą. Tačiau konkrečiais atvejais dažniausiai pavyksta daugiau ar mažiau tiksliai nustatyti, kad žuvusieji asmenys buvo civiliai ir beginkliai. Vis dėlto tuomet kyla (ar bent turetu kilti) naujos teisinės problemos.

Partizanai buvo ne šiaip sau ginkluoti žmonės, kurių politiniai isitikinimai vertė juos siekti sovietų valdžios nuvertimo. Pagal šiuolaikinius Lietuvos įstatymus partizanai buvo savanoriška kariuomenė, kuri gyne valstybėje ir laikinai įgyvendino dalinę jos valdžią. Tai reiškia, kad jie turėjo tam tikrus igaliojimus civilių ir beginklių asmenų atžvilgiu. Šie igaliojimai apėmė ir teisę bausiti už nusikaltimus, taip pat ir mirties bausmę. Kokiu nesklaidumu tai gali sukelti reabilitacijos procese, aiškiai matyti iš toliau pateikiamos trijų praktikoje dažniausiai pasitaikanciu civilių beginklių asmenų žūties atveju analizės.

3.3.1 Kolaborantų ir sovietinių saugumo agentų naikinimas

Itin dažnai partizanų aukomis tapdavo asmenys, itariami kolaboravimu arba šnipinejimu. Tai ir įvairaus rango sovietų valdininkai (paprastai apylinkių sekretoriai, kolūkių pirmininkai, politiniai agitatoriai, klubų-skaityklų vedėjai, mokytojai ir pan.), ir komunistų partijos ar kitų komunistinių organizacijų nariai, ir, pagaliau, sovietinių saugumo struktūrų slaptieji bendradarbiai (arba asmenys, itarti tokiu bendradarbiavimu) – agentai ir informatoriai. Su jų nužudymais susijusios kelios problemos.

²³⁹ LYA, f. K-1, ap. 15, b. 2399, l. 22-23

Vertinant kolaboravimą su sovietų valdžia partizanų karo laikotarpiu svarbu netapatinti jį su tuo, kas vadinta kolaboravimu Sąjūdžio metais ar iš karto po Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo. Tuomet Lietuva jau kuris laikas buvo *de facto* aneksuota – įjungta į Sovietų Sąjungos teritoriją. Teisiškai vertinant su sovietų režimu bendradarbiavusių asmenų veiksmus ši aplinkybė yra labai svarbi. Aneksijos situacija naikina du būtinius kolaboravimo nusikaltimo požymius – pavojingumą ir kalte. Pavojingas šis nusikaltimas yra tol, kol realiai kenkia valstybės gynybai. Kai valstybė išnyksta arba, kaip nutiko Lietuvai, lieka egzistuoti tik kaip galimybė ir tik *de jure*, veikla, anksčiau galejusi būti pripažinta kolaboravimu, tampa tiesiog nedoru užsiėmimu, kurio padorus, samoningi ir save gerbiantys žmonės stengiasi išvengti, bet vargiai yra tiek pavojinga, kad galėtų būti pripažinta nusikaltimu. Kartu nyksta ir kalte. Kalte teiseje, šiaip ar taip, suponuojama tam tikra kaltininko suvokimas jei ne apie veikos priešingumą teisei, tai bent apie jos pavojingumą. Atsiminus tą aplinkybę, kad Sovietų Sąjungoje apskritai visi darbai buvo valstybiniai, ir atsižvelgus į režimo taikytas poveikio samonei priemones, sunku būtų teigti, kad kolaboravimas aneksijos sąlygomis laikytinas nusikaltimu²⁴⁰. Žinoma, gali būti (Lietuvos atveju taip ir įvyko), kad dalis visuomenės išlieka pasipriešinimo pozicijose ir smerkia tarnavimą buvusiam agresoriui ir okupantui. Tačiau nedoras darbas nėra nusikaltimas. Todėl nors šiandien bendruoju moraliniu-etiniu požiūriu vėlyvojo sovietmečio teisejai, prokurorai ar partines nomenklatūros atstovai visiškai pagrįstai kartais pavadinami kolaborantais, nusikalteliais baudžiamosios teisės prasme jų negalima laikyti.

Tačiau partizanų karo laikotarpiu padėtis buvo kitokia. Šioje vietoje dera trumpai aptarti problemą, kurią būtų galima ivardyti kaip „partizanų anachronizavimą“. Skaitant publikacijas apie partizanų karą, ypač ne profesionalių istorikų, o žurnalistų ar tiesiog žmonių rašinius, susidaro įspūdis, kad autoriai savo vaizduotėje perkelia XX a. penktojo dešimtmečio partizanus į

²⁴⁰ Nors dabar galiojantis Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas draudžia ir kolaboravimą aneksijos sąlygomis, tokio teisinio reguliavimo pagrindumas labai diskutuotinas.

velyvaji septintojo ar aštuntojo dešimtmečio sovietmeti. Tokiu atveju ginkluotu ir ryžtingai nusiteikusių rezistentų veiksmams tikrai atrodo žiaurus ir nepagrįsti. Šio keisto vaizdavimosi priežastys suprantamos. Partizanai išnyko ir kartu tarsi „sustingo“: susiformavo labai aiškūs ir statiškas jų įvaizdis. Tuo tarpu sovietmetis nuolat keitėsi, išlaikydamas kai kuriuos pastovius bruožus. Todel žmonės ir eme girdedami apie sušaudytą mokytoją isivaizduoti savo buvusią auklėtoją, o apie kolūkiečio pirmininką – akordeonu savos kurybos dainai pritarianti linksmuoli iš garsaus Vytauto Kernagio ir “Kabareto tarp girnų” šlagerio apie kolorado vabalus. Tokie vaizdiniai nėra teisingi. Partizanų karo laikotarpiu kolaboravimas buvo labai aiškūs ir visiems suprantamas nusikaltimas. Tiek patys to meto kolaborantai, tiek jų aplinkiniai suprato, kad talkina užkariautojui, o ištikimybės pareiga savo valstybei pažeidžia.

Todel partizanai, civiliams atstovaudami valstybe pagrįstai galejo bausti kolaborantus už jų nusikaltimus, taip pat ir mirties bausmę. Kitas klausimas, kokia tvarka partizanai galejo tai daryti. Neabejojama tik dėl karo lauko teismų nuosprendžių²⁴¹. Jų galia paprastai pripažįsta net reabilitacija vykdančios teisėtvarkos. Tačiau aišku, kad ne visi asmenys, itarti šnipinejimu ir kolaboravimu, buvo sunaikinti vykdančios nuosprendžius. Detali partizanų baudžiamosios politikos analizė – atskira tema. Čia reikia pasakyti tik tiek, kad sušaudymo be nuosprendžio legalumas, žinoma, kelia abejonių, tačiau panašius veiksmus karo metu vykdė įvairios karinės ir civilinės kariuomenės šalių institucijos, tik paprastai jie slepiami, o jų vykdytojus visos valstybės yra linkusios ginti. Kai kurie rusų teisėtvarkos pavyzdžiui, apskritai neišvelgia jokio neteisėtumo net ir kraštutiniuose veiksmuose prieš kolaborantus ir mano, kad tai teisėta karo dalis: „Bet kokia pagalba nacių valdžiai – skundimas ar tiesioginis dalyvavimas baudžiamosiose operacijose – leido kolaborantus prilyginti gyvajai priešų jėgai. Laikantis Pabaltijo nacionalistiniu sluoksniu

²⁴¹ Daugelis partizanų karo lauko teismų nuosprendžių saugoma specialiame Lietuvos ypatingojo archyvo fonde, kartu su kitais partizanų dokumentais (LYA, f. K-5). Karo lauko teismų nuosprendžių taip pat kartais galima aptikti sovietų sudarytose partizanų baudžiamosiose bylose (LYA, f. K-1, ap. 58) bei kitose sovietų saugomo struktūroje bylose (LYA, f. K-1).

pozicijos, Antrojo pasaulinio karo metais prancuzu Pasipriešinimo vykdyta kolaborantu naikinima taip pat reiketu pripažinti karo nusikaltimu ir pan.²⁴².

Šios citatos autoriaus argumentai visiškai netinka tam, kam buvo skirti – pateisinti sovietiniu „partizanų“ veiksmams Baltijos valstybese, kuriu problema buvo ne kova su kolaborantais, o veikimas svetimoje teritorijoje kaip savoje ir žiaurus elgesys su civiliais. Taciau pati mintis apie kolaborantus, kaip „gyvą priešą jėgą“, yra tikrai idomi. Galbut tarptautines humanitarines teises specialistams tikrai verta pradeti galvoti apie besikeiciancia karo samprata, civiliu ir kombatantu perskyros nykima ir galimus atitinkamus teisinio reguliavimo pakeitimus, juo labiau, kad bent sovietiniai šnipai ir kolaborantai itin dažnai budavo apginkluojami. Taciau ir šiandien yra daug pagrindo pritarti rusu mokslininkams ir tuo paciu pateisinti Lietuvos partizanų veiksmus. Cia verta dar karta prisiminti sena teises principa *ad impossibilia ius non cogit* (teise negali nustatyti neigvyvendinamu reikalavimu). Suprantama, kad partizanai neturejo galimybes visu šnipu ir kolaborantu teisti. Ir nors tai prieštarauja tarptautinei teisei, reikia pastebeti, kad pastaroji visu pirma reguliuoja santykius „normaliu“ karu atveju. Tuo tarpu visiškai aišku, kad vienaip šnipu klausimas gali buti sprendžiamas, kai yra frontas ir užnugaris bei vyksta daugiau ar mažiau lygiaverte žvalgybos ir kontržvalgybos dvikova, ir visai kitaip, kai teritorija yra okupuota ir didžioji dalis faktines galios yra prieš rankose. Cia svarbu dar karta pakartoti ir pabrėžti, kad iki šiol nera nustatyta, kaip šia problema sprendė patys partizanai. Ju represiniu veiksmu logika ir sistema dar tik pradedama tyrineti ir šis darbas gali duoti naujo peno apmastymams. Pagaliau, nepaisant visu šiu pasvarstymu, reikia pripažinti, kad net prievarta šnipu ir kolaborantu, juo labiau – ju artimuju, atžvilgiu galejo buti neteiseta ir traktuojama kaip civiliu ir beginkliu asmenu žudymas – t. y. karo nusikaltimas. Taciau pati savaimė ši išvada nera lemiamą.

²⁴² „Partizanų“ veiksmams Baltijos valstybese, kuriu problema buvo ne kova su kolaborantais, o veikimas svetimoje teritorijoje kaip savoje ir žiaurus elgesys su civiliais. Taciau pati mintis apie kolaborantus, kaip „gyvą priešą jėgą“, yra tikrai idomi. Galbut tarptautines humanitarines teises specialistams tikrai verta pradeti galvoti apie besikeiciancia karo samprata, civiliu ir kombatantu perskyros nykima ir galimus atitinkamus teisinio reguliavimo pakeitimus, juo labiau, kad bent sovietiniai šnipai ir kolaborantai itin dažnai budavo apginkluojami. Taciau ir šiandien yra daug pagrindo pritarti rusu mokslininkams ir tuo paciu pateisinti Lietuvos partizanų veiksmus. Cia verta dar karta prisiminti sena teises principa *ad impossibilia ius non cogit* (teise negali nustatyti neigvyvendinamu reikalavimu). Suprantama, kad partizanai neturejo galimybes visu šnipu ir kolaborantu teisti. Ir nors tai prieštarauja tarptautinei teisei, reikia pastebeti, kad pastaroji visu pirma reguliuoja santykius „normaliu“ karu atveju. Tuo tarpu visiškai aišku, kad vienaip šnipu klausimas gali buti sprendžiamas, kai yra frontas ir užnugaris bei vyksta daugiau ar mažiau lygiaverte žvalgybos ir kontržvalgybos dvikova, ir visai kitaip, kai teritorija yra okupuota ir didžioji dalis faktines galios yra prieš rankose. Cia svarbu dar karta pakartoti ir pabrėžti, kad iki šiol nera nustatyta, kaip šia problema sprendė patys partizanai. Ju represiniu veiksmu logika ir sistema dar tik pradedama tyrineti ir šis darbas gali duoti naujo peno apmastymams. Pagaliau, nepaisant visu šiu pasvarstymu, reikia pripažinti, kad net prievarta šnipu ir kolaborantu, juo labiau – ju artimuju, atžvilgiu galejo buti neteiseta ir traktuojama kaip civiliu ir beginkliu asmenu žudymas – t. y. karo nusikaltimas. Taciau pati savaimė ši išvada nera lemiamą.

3.3.2 Veiksmai prieš naujakurius ir kolonistus

Su šia asmenu kategorija yra susijusios panašios problemos, kaip ir su kolaborantais bei šnipais. Visu pirma veikia tas pats „anachronizavimo“ mechanizmas, todėl daugeliui žmonių atrodo, kad žemės gavimas iš valdžios nėra pakankamas pagrindas sušaudyti. Septintojo ar aštuntojo dešimtmečio sovietmečiu tai, žinoma, ir nebebuvo pakankamas pagrindas. Taciau partizanų karo laikotarpiu buvo.

Sovietų valdžia padarė kai ką tokio, kas normaliam Vakarų kultūros žmogui buvo (ir tebera) visiškai nesuvokiama. Ji pasikesino į privacia nuosavybę, dar daugiau – į žemės nuosavybę²⁴³. Del ilgai trukusio sovietų režimo valdymo, kurio poveiki sustiprino totalitarinė indoktrinacija šiuolaikinei Lietuvos visuomenei sovietinis nuosavybės atėmimas dažnai neatrodo itin žiaurus ar pavojingas veiksmas. Taciau partizanai ir jų laikų žmonės buvo kitokie. Nuosavybės nelieciamuma, gal net šventuma, jie suvokė labai panašiai, kaip ir visi vakariečiai. Juo labiau, kad kalbama apie žemės nuosavybę, kuri Lietuvoje tradiciškai turėjo išskirtinę reikšmę. Ir štai šia išimtinai brangia nuosavybe sovietai sistemingai atėmė vykdami „išbuožinimo“ politika, represuodami partizanų šeimų narius ir kitais būdais. Šia prasme, norint suvokti partizanų reakciją į tokia politika nereikia net pateikti to jau visuotinai istorikų pripažinto argumento, kad Lietuvos partizanai pirmiausia rėmėsi kaimo gyventojais, iš ukiniuku gaudavo maista ir drabužius, jų sodybose isirengdavo sleptuves ir pan.

Tuo tarpu naujakuriai buvo tie, kurie perimdavo sovietų valdžios iš kitų asmenu atimta žemė. Suprantama, kad ji budavo atiduodama tik okupantams palankiems asmenims, reciau – net atvykeliams iš Sovietų Sąjungos gilumos, vadinamiesiems kolonistams. Tokia politika buvo vykdoma maždaug iki 1949 m., kai pradėti masiškai steigti kolukiai ir rekvizuota žemė perejo jų nuosavyben.

²⁴³ Žr., pvz.: *Girnius, K.* Partizanų kovos Lietuvoje. Chicago, 1987, p. 162-174.

Del šios priežasties partizanų teise bausti naujakurius ir kolonistus nekelia jokių abejonių. Tai buvo žmonės, kurie didžiuli pavoju ne tik privaciai nuosavybei, bet ir valstybės gynybai ir net patiems jos konstituciniams pamatams. Paprastai šnekant, naujakuriai ne šiaip sau vogė, jie vogė su sovietų žinia, pritarimu ir net jų iniciatyva. Tokios veiklos sukeltos teisines pasekmes buvo trejopos. Pirma, tai buvo neteisėtas privacios nuosavybės pasisavinimas, taigi, nusikaltimas. Antra, tai buvo sovietų politikos (kuri buvo taip pat ir karo politika – žemė visu pirma buvo atimama iš partizanų remeju ir šeimos narių) palaikymas – veikla, artojanti prie kolaboravimo ir valstybės išdavimo. Pagaliau trečia, naujakuriai nepaisė pagarbos privaciai nuosavybei – vieno iš konstitucinių Tarpukario Lietuvos, kuria partizanai gyne, principų, ir savo veiksmais galėjo paskatinti kitus panašiai elgtis, tokiu būdu netiesiogiai artindami pasipriešinimo pralaimejimą. Taigi, suprantama, kad už tokia veikla galėjo būti baudžiama, taip pat ir mirties bausme.

Žinoma, naujakurių klausimas yra kiek sudėtingesnis negu šnipų ar kolaborantų. Yra žinoma, kad atskirais atvejais sovietų pasiūlymai pasiimti žemę budavo itin primygtiniai. Kita vertus, argumentas, kad geriau žemę dirbti negu palikti ją dirvonuoti, taip pat nėra visiškai nepagrįstas. Tačiau reikia atsiminti ir tai, kad tokius veiksmus buvo galima suderinti su partizanais ir buvo ne taip mažai žmonių, kurie žemę perėmė tik su pasipriešinimo vadu leidimu.

Kalbant apie naujakurių baudymo tvarką galioja visa tai, kas jau buvo pasakyta apie kolaborantus ir šnipus. Kai kuriais atvejais partizanų veiksmai galėjo būti neteisėti ir vertintini kaip karo nusikaltimai. Beje, reikia pridurti ir tai, kad naujakuriai kartais taip pat budavo „gyvoji priešojė“. Šia prasme išsidėtinęs Obšrutų kaimo atvejis. 1940-aisiais iš Suvalkų krašto į Vilkaviškio apskrities Pilviškio valsčiaus Obšrutų kaimą buvo perkelta apie 50 rusų šeima, kurios apsigyveno „išbuožintu“ asmenu žemeje. Prasidėjus partizanų karui, baiminantis galimo užpuolimo, Obšrutuose buvo sukurta

vadinamoji savigynos grupė, turėjusi net kulkosvaidį²⁴⁴. Kaimas iš tikrųjų susilaukė partizanų dėmesio ir jo gyventojai gavo tokio turinio išėjimą:

„LIETUVA tik lietuviams

Lietuvių tautos engejai, rusiški, bolševikiški kolonistai – k a c a p a i, mes daug kartu parodėme geros valios ir žmoniškumo svetimtauciams, taip pat ir jums. Tačiau nežmoniškas jūsų elgesys su mūsų gyventojais, mums yra nepakenciamas. Jus, lygiai kaip enkavedistai, šnipinejimu ir ginklu stengiatės ištvirtinti Lietuvoje, išmesdami Lietuvos gyventojus iš jų gyvenamųjų vietų, pasiusdami juos badui ir Rusijos gilumą. Toki jūsų šlykštus darbai mus privertė imtis griežtų ir žiaurių priemonių prieš jūsų šeimas.

Mes reikalaujame, kad vieno mėnesio laikotarpyje, kuo skubiausiai išsinešdintumėte iš Lietuvos. Tos šeimos, kurios nepaklausys šio reikalavimo bus s u n a i k i n t o s, nežiurint lyties ir amžiaus skirtumo.

L.L.K. [tikriausiai, Lietuvos Laisvės Kovotojų – B. G.] Ž.R. [tikriausiai, Žalgirio Rinktines – B. G.] Vadovybė²⁴⁵.

Išėjimas, matyt, nesusilaukė tinkamos reakcijos, nes 1947-ųjų lapkričio 16-osios vakarą partizanų pajėgos puolė kaimą. Pasekmės, jei tikėtume MGB dokumentais, - 31 (8 vyrai, 9 moterys ir 14 vaikų) žmogus žuvo ir 13 (2 vyrai ir 11 vaikų) buvo sužeista²⁴⁶.

Obšrutu situacija išties sudėtinga. Galima ilgai diskutuoti dėl to, ar tai nusikaltimas. Viena vertus, partizanai iš anksto pasakė, kad ketina sunaikinti naujakurių šeimas (apie šeimų žudymo fenomeną – kiek vėliau), taigi, ir beginklius asmenis (be to, „nežiurint lyties ir amžiaus skirtumo“). Kita vertus, naujakurius į karą itraukė ne partizanai, o sovietai, ir tai, kad kaimas buvo apginkluotas, pavertė jį iš esmės kariniu taikiniu, kuriame civilių ir beginklių

²⁴⁴ LYA, f. K-1, ap. 3, b. 1532, l. 110.

²⁴⁵ LYA, f. K-1, ap. 3, b. 1532, l. 113.

²⁴⁶ LYA, f. K-1, ap. 3, b. 1532, l. 110.

asmenu neturetu būti. Tad kieno atsakomybe už ju žuti šiuo atveju yra didesne, sunku vienareikšmiškai atsakyti.

Obšrutu atvejais, suprantama, išskirtinis. Ne veltui šio įvykio tyrimu asmeniškai domejosi pats tuometinis SSSR Valstybes saugumo ministras Viktoras Abakumovas. Tačiau galima neabejoti, kad naujakuriu apginklavimo atveju buta ir daugiau. Tokiu būdu, aptarus pirmąsias dvi nuo partizanų rankos žuvusių civilių asmenų kategorijas aiškėja viena – gyvybė jiems galejo būti atimta ir teisėtai, ir neteisėtai. Tačiau prieš darant apibendrintas išvadas reikia aptarti paskutinę – pačią žiauriausią partizanų veiksmų grupę.

3.3.3 Šeimų žudynės

Tai iš tikrųjų baisiausi iš partizanams priskiriamų nusikaltimų. Joks normalus šiuolaikinis žmogus negali suprasti, kaip už vyro nusikaltimus galima sušaudyti žmoną, už vaiko – tėvą, už brolio - seserį ir atvirkščiai. Matyti, kaip tik dėl to šeimų žudynės visada prisimenamos kilus diskusijai dėl partizanų ir visiškai suprantama, kodėl pabrėžti jas labiausiai yra linke sovietinių ar posovietinių pažiūrų diskutantai. Kita vertus, jų oponentai taip pat nėra visiškai teisingai besalygiškai neigdami bet kokias partizanų sąsajas su šeimų žudynėmis:

„Partizanų įsakymuose ir instrukcijose numatyti proceduriniai KLT [Karo lauko teismu – B. G.] klausimai. Bylose turėjo būti ne mažiau kaip trijų asmenų liudijimai, irodantys kaltę, ir kaltinamojo apklausos protokolas. Ypač pabrėžiama atsakomybė už bausmių paskyrimą ir vykdymą, „kad nepasidarytume patys skandalu, nusikaltimu ir nesusikompromituotume“. Aptariamieji atvejai, kai visi šeimos nariai dirba enkavedistams. Tokiu atveju nurodoma likviduoti visą šeimą, „išskyrus mažamečius ir senokus, kurie negali atnešti jokios žalos mūsų organizacijai“. Ju ne tik negalima žudyti, bet isakoma pristatyti „kaimynams ar giminėms ir įpareigoti juos rūpintis mažųjų likimu“. Vaikų daliai paliekamas nekonfiskuotas nusikaltusiųjų turtas.

Tad sadistiški šeimu nužudymai jokiu budu negali būti priskirti organizuotiems partizanams²⁴⁷.

Pacituotoje ištraukoje yra daug teisingu argumentu, tačiau su galutine išvada sutikti būtų sunku²⁴⁸. Šeimu žudymo fenomenas tikrai egzistavo ir tai nera sovietines propagandos pramanai. Patvirtinant toki teigini galima prisiminti kad ir šia daugeliui istoriku gerai žinoma ištrauka iš „Tauro“ apygardos vado Zigmo Drungos „Mykolo-Jono“ isakymo:

„Pirmiausia naikinti vadovaujancius, aktyvius bolševikus: Apskritis vykdomojo komiteto pirmininka MAKSIMAVICIU, Miesto vykdomojo komiteto pirmininka GRINCEVICIU, milicijos viršininka GUREVICIU, Valsciaus skyriaus milicijos viršininka GLAMBINSKA, deputate LAUKAITYTE, NKVD agente SVILAITE, Vykdomojo komiteto pirmininka KRIŠCIUNA ir kita bolševiku aktyva.

Persekioti ir be gailescio naikinti pavienius ir, esant galimybei, ju šeimas. I atvira kova nestoti ir užduotis vykdyti taip, kad nenukentetu pašaliniai asmenys ir patys vykdytojai²⁴⁹.

Žinoma, šis isakymas buvo priimtas pacioje karo pradzioje (1946-uju vasario 20-aja). Galima itarti, kad su laiku nuostatos galejo keistis. Be to, isakymas – dar ne viskas. Ne mažiau svarbus jo vykdymo klausimas. Pavyzdžiui, dr. K. Girnius mini pavyzdi iš Taurages rajono, kur kilo didelis gincas tarp vadovybes ir vietiniu partizanų del pasmerkto žmogaus šeimos

²⁴⁷ Gaškaite, N., Kuodyte, D., Kašeta, A., Ulevicius, B. Lietuvos partizanai 1944-1953 m. Kaunas, 1996, p. 41-42.

²⁴⁸ Kita vertus, klausimas del šeimu žudyniu ir kitu partizanams priskiriamu žiauriu nusikaltimu šiandien dar nera galutinai atsakytas. Negalima visiškai atmesti ir teoriju, pagal kurias šiuos veiksmus galejo ivykdyti partizanų vardu prisidenge sovietiniu saugumo strukturu agentai-smogikai. Šiuo požuriu idomus ivykiai Ukrainoje. Vienas vietinis laikraštis paskelbe tariamai buvusio agento-smogiko parašyta laiška, kuriame pastarasis prisipažino dalyvaves šeimu žudynese. Del šio ivykio pradeta baudžiamoji byla vis dar nagrinejama Ukrainos teismuose. Žr.: ??? ???? ????? ? ????? // ?????????? ????????, 2007-11-29, ? 213; ??? ? ?????????????? ??? ? ????????? ??????: ????????? ? ? ?????????? ?????????? // ??????????????, 2007-11-29; ????????????? ?????????? ?????????? ? ?????????? ?????????? ? ?????????? ?????????? // ??????????????, 2007-11-30; ??? ?????????? ?????????? ? ?????????????? ???-???, ?????????????????? ??? // ??????????????, 2009-03-31.

²⁴⁹ Lietuvos partizanų Tauro apygarda (1945-1952 m.). Dokumentu rinkinys. Vilnius, 2000, p. 107.

likimo²⁵⁰. Pagaliau, nesunku suprasti, kad tiek isakymu priemimo, tiek ir ju igyvendinimo požiuriu padetis galejo labai skirtis, priklausomai nuo konkretios apygardos ar net rinktines aktualiju. Visa tai puiki medžiaga ateities tyrimams²⁵¹. Taciau jau šiandien aišku, kad šeimu naikinimas nebuvo vien tik ekscesai ar sovietu provokacijos, kad tai buvo daugiau ar mažiau paplitusi praktika ir kad partizanams, kitaip negu šiuolaikiniams žmonems, tokie veiksmai neatrode išskirtinai žiaurus.

Siekiant paaiškinti ši fenomeno galima iškelti dvi viena kita papildancias minihipotezes. Visu pirma butina atsiminti, kad partizanai buvo ne tik prieškario Lietuvos santvarkos augintiniai ir jos gynejai, bet taip pat ir žmones, gyvene totalitariniu režimu ir Antrojo pasaulinio karo epochoje. O totalitariniai režimai sistemingai taikė kolektyvines atsakomybes principa. Akivaizdu, kad butent kolektyvine atsakomybe (kaltes fiktyvumas šiuo atveju neturi reikšmes) buvo viena iš, pavyzdžiui, žydu naikinimo priežasciu. Buta ir mažesnes apimties reiškinii. Pavyzdžiui, gerai žinoma, kad tiek sovietai, tiek naciai vienodai sekmingai naudojo ikaitu emimo arba kaimu naikinimo taktika²⁵². Kita vertus, tokios kolektyvinio kaltinimo ir kolektyvines atsakomybes idejos paliete ir demokratines to meto santvarkas. Juk ne karta rašyta apie tai, kad sajungininkai, jau nekalbant apie pasipriešinimo sajudžiu dalyvius, po karo gana atvirai reiškė kaltinimus ir panieka ne tik Hitleriui ar naciams, bet ir *vokieciams*. Taigi tas laikotarpis buvo susijęs ne tik su apskritai padidejusi žmonių žiaurumu, bet ir su savotišku kolektyvines atsakomybes ir kraujo keršto principu atgimimu, jei ne teisiniu, tai bent faktiniu. Lietuvos padetis šiuo požiuriu buvo išskirtinai sunki, nes ji visa Antrojo pasaulinio karo laika mate vien tik totalitariniu režimu politika. Labai didele reikšme turejo tai, kad

²⁵⁰ *Girnius, K.* Partizanų kovos Lietuvoje. Chicago, 1987, p. 377.

²⁵¹ Iš jau egzistuojanciu studiju verta paminti Pociaus disertacija, kurioje palyginti didelis demesys skiriamas šeimu žudymo fenomenui (žr.: *Pocius, M.* Partizaninis pasipriešinimas Lietuvoje 1944–1953 m.: kova su kolaboravimu kaltintais gyventojais. Daktaro disertacija. Klaipėda–Vilnius, 2005, p. 157–186). Pociaus tyrimas aiškiai parodo, kokia sudetinga ir nevienareikšmiška yra ši problema. Tokios istorines studijos yra rimtas argumentas šioje disertacijoje daromai išvadai, kad teisinis partizanų veiksmų tyrimas šiandien yra nebeimanomas.

²⁵² Apie taikiu gyventojų itraukimą į sovietų ir nacių tarpusavio kovas placiau žr., pvz.: *Zizas, R.* Vietinė savisauga (savigyna) Lietuvoje nacių Vokietijos okupacijos metais (1941–1944) // *Genocidas ir rezistencija*, 2001, nr. 2(10), p. 44–61, 2002, nr. 1(11), p. 69–93.

kolektyvine atsakomybe taikė jėgos, kurios, nepaisant to, kad Lietuva valdė neteisėtai, žmoniu akys vis dėlto siejosi su valstybine valdžia. Čia verta paminėti kai kurių istorines kriminologijos atstovų teorijas apie tai, kad valdžios veiksmai ir pavaldinių gyvenimas yra susiję daug labiau negu gali atrodyti. Valstybinei valdžiai demonstruojant, kad smurtas ir prievarta yra tinkami konfliktų sprendimo būdai, gali išaugti bendras smurtinių nusikaltimų, ypač žmogžudysčių, skaičius²⁵³. Lietuvos atveju okupantai pademonstravo kur kas daugiau – tai, kad represijos grupės atžvilgiu yra tinkamas būdas atsiteisti už atskiro individo veiksmus. Be to, partizanai ne šiaip sprendė privacius ginčus, o taip pat igyvendino (beje, teisėtai) valstybine valdžia, nors ir ne pilna apimtimi. Pagaliau, labai svarbus, jei ne lemiamas, faktorius buvo tai, kad kolektyvines atsakomybes principa sovietai tiesiogiai taikė pačių partizanų atžvilgiu. Partizanų šeimų tremimas nebuvo pavieniu atveju klausimas, bet sisteminga ir oficialiai iteisinta praktika. Sovietų saugumo struktūroms išaiškinus kurio nors partizano anketinius duomenis jo tėvai, broliai, seserys, sutuoktinis ir vaikai būdavo išstremiami „kaip veikiančio bandito šeima“. Natūralu, kad ir reakcija buvo atitinkama.

Iš kitos pusės, reikia tinkamai įvertinti ir neabejotinai partizanams itakos turėjusia prieškarinio Lietuvos kaimo kultūra ir šeimos vaidmenį joje. Nors to meto Lietuva sociologine prasme dar nėra giliau ištyrinėta, tačiau panašu, kad giminingos tradicijos ir savotiškas klano identitetas tuometiniame kaime dar buvo labai stiprus. Iš dalies tai patvirtina ir ta aplinkybė, kad vienam šeimos nariui tapus partizanu kiti, kaip taisyklė, taip pat tapdavo kovotojais, ryšininkais arba remėjais ir tos skaudžios istorijos apie du brolius – partizaną ir sūrią – iš tikrųjų nebuvo tokios jau dažnos. Jeigu partizanaujama buvo šeimomis, tai labai tikėtina, kad taip pat buvo kolaboruojama ir šnipinėjama. Šia prasme jau cituotos Gaškaitės, Kuodytės ir kitų knygos autoriai visiškai teisingai atkreipė dėmesį į tokius atvejus. Papildant jų išvadas galima pacituoti

²⁵³ *Lehti, M.* Homicide Trends in Finland and Estonia in 1880-1940: Consequences of the Demographic, Social and Political Effects of Industrialization // *Journal of Scandinavian Studies in Criminology and Crime Prevention*, 2001, vol. 2, no 11, p. 50-71.

1946-ųjų liepos 26-osios Didžiojo Lietuvos kunigaikščio Kestucio grupės III rajono partizanų karo lauko teismo nuosprendis, kuriuo mirties bausme buvo nuteista visa Stasio Rackausko šeima: „Žmona Anele yra išdavusi viso Obelninku ir Mackoniu, Papeciu km. besislapstancius nuo kariuomenės vyrus. Su sunumi Mecislovu yra išdavusi visas sleptuves juju ir po to pabėgo Seiriju miestelin, o sunus Mecislovas yra sribokas. Dabar lanko Kaune NKVD mokykla. Pats Rackauskas Stasys su vaikais Anele 18 m. ir sunum Vitu 14 m. gyvena kaime ir šnipineja kaimo gyventojus ir partizanus. Š. m. birželio 18 d. pastebeje Staciškes miške partiz. Kari ir Aida tuojau praneše Seiriju NKVD-istams, kurie tuojau atvyke dare kratas“²⁵⁴.

Panašiu karo lauko teismu nuosprendžiu butu galima rasti ir daugiau. Jie reikšmingi vienu aspektu. Šiaip jau šeimu žudynes neabejotinai buvo nusikalstami veiksmai, nes to meto teiseje individualios atsakomybės ir subjektyvios kaltės principai jau seniai buvo ne tik pripažinti, bet ir visuotinai priimti. Taciau ta aplinkybe, kad pasitaikydavo atveju, kai kiekvienas šeimos narys budavo individualiai nubaudžiamas mirties bausme, leidžia daryti išvada, kad ir veiksmai šeimu atžvilgiu galedavo buti teisėti. Tad net ir tokiu atveju pats nužudymo faktas dar nera pakankama salyga tvirtinti, kad konkretus partizanai dalyvavo beginkliu civiliu žudynese.

Aptartos partizanų prievartiniu veiksmu civiliu atžvilgiu kategorijos, suprantama, neapima visu „teroro aktu“. Viena iš didesniu problemu, pavyzdžiui, buvo ir paciu civiliu naudojimas partizanais tarpusavio konfliktams spresti. Tai pripažino ir patys partizanai: „Taciau keršto ar pavydo vedini žmones skundžia vieni kitus ir partizanams, kurie atseit turi jiems padeti asmenines saskaitas suvesti. Mažiau savistoviai galvojanciam partizanui, nedaranciam savo išvadu ir nepažistanciam gerai apylinkes gyventoju, sunku susigaudyti „kame šuo yra pakastas“. Yra buve atsitikimu, kad partizanas visai ne iš blogos valios pasielge neteisetai“²⁵⁵.

²⁵⁴ LYA, f. K-1, ap. 3, b. 207, l. 266.

²⁵⁵ Laisves kovos 1944-1953 metais. Dokumentu rinkinys. Kaunas, 1996, p. 439.

Kita vertus, nera jokios abejones, kad kartais partizanai ginklu suvedinedavo ir savo paciu asmenines saskaitas, be to, užsieme ir kitokia nusikalstama veikla. Trumpai tariant, partizanų nusikaltimu egzistavimas yra negincijamas faktas. Taciau jis pats savaime nera pakankamas reabilitacijai pateisinti, o, be to, kaip jau mineta, negalima nugincyti ir išvados, kad partizanai galejo atimti civiliams asmenims gyvybe ir teisetai, ir neteisetai. Tai sukelia idomiu padariniu. Taciau kol kas reikia pereiti prie visiškai kito klausimo – sovietu teises partizanus teisti.

3.4 Partizanų statusas pagal tarptautine teise ir sovietu teise juos teisti

1996-2000 m. Seimo priimti istatymai labai aiškiai išsprende partizanų statuso pagal Lietuvos nacionaline teise klausima. Jie turejo buti pripažinti savanoriška kariuomene. Taciau kadangi problema yra susijusi su Lietuvos tarptautiniais santykiais (karu su Sovietu Sajunga), tai vienašališki Lietuvos sprendimai teisininkams galetu kelti abejonių, jei nebutu deramai suderinti su tarptautine teise. Taciau ir šiuo požiuriu Seimo sprendimai yra be priekaištu. Lietuvos partizanai atitiko to meto tarptautines teises keltus reikalavimus teisetiems karo dalyviams. Šis teiginys jau ne karta buvo irodytas ivairiais argumentais²⁵⁶. Taigi, tarptautines teises prasme partizanai buvo kombatantai, o tai reiške, kad pateke i nelaisve jie turejo buti laikomi karo belaisviais.

Galimybes teisti toki statusa turincius asmenis buvo ir tebera labai ribotos. Tai savaime suprantama. Teismas privalo buti nepriklausoma ir nesuinteresuota institucija, o nešališkumas priešo atžvilgiu itin sudetingai igyvendinamas. Vis delto tam tikros salygos, kurioms esant priešo atstovai gali buti teisiami, egzistuoja. Galima skirti dvi dideles ju grupes: salygas, kurioms esant karo belaisvio statusas apskritai nepripažistamas ir sulaikytas asmuo

²⁵⁶ Placiau žr.: *Gailius, B.* Partizanai tada ir šiandien. Vilnius, 2006, p. 31-40; *Žilinskas, J.* "Lietuvos laisves kovotoju statuso pagal tarptautine teise klausimai ir MGB agentu – smogiku bylos"// Genocidas ir rezistencija, 2004, nr. 2(16), p. 96-102.

traktuojamas kaip nusikaltelis, kuri galima teisti pagal sulaikiusios šalies istatymus, ir salygas, kurioms esant gali buti teisiamas asmuo, pripažintas karo belaisviu. Toliau aptariami šie du atvejai ir ju sasajos su Lietuvos partizanų istorija.

Atsižvelgiant i laikotarpi, Lietuvos partizanų statusui ir su juo susijusiems klausimams visu pirma taikytina 1907 m. Hagos konvencija del karo istatymu ir paprociu²⁵⁷. Kalbant apie karo belaisviu statusa reikia taip pat atsižvelgti ir i 1929 m. Ženevos konvencija del elgesio su karo belaisviais²⁵⁸, prie kurios 1939 m. prisijunge ir Lietuva²⁵⁹. Pirmoji konvencija (antroji šio klausimo apskritai nereguliuoja) numato vienintele išimti, kai sulaikytam priešo atstovui nebutina pripažinti karo belaisvio statuso, - šnipinejima. Jai paskirtas atskiras Hagos konvencijos priedo „Sausumos karo istatymu ir paprociu nuostatai“ antrosios dalies „Karo veiksmai“ antrasis skyrius „Šnipai“, susidedantis iš 29, 30 ir 31 straipsniu. Šnipu laikomas asmuo, kuris slapta isibrauna i priešo teritorija, turedamas tiksla rinkti informacija ir ja perduoti savo kariuomenei. Kadangi ši teisine savoka beveik niekuo nesiskiria nuo iprastos buitines žodžio „šnipas“ reikšmes, tai daug svarbiau yra pabrėžti, kokie asmenys šnipais nelaikomi. Visu pirma, tai kariai, kurie rinkti informacijos i priešo veiksmu zona eina nepersirenge (*not wearing a disguise*). Cia angliškas terminas samoningai verciamas kaip *nepersirenge*, nors iš pirmo žvilgsnio atrodytu, kad teisingiau butu vartoti *neužsimaskave*. Taciau toks vertimas jau šiek tiek iškreiptu konvencijos logika. Mat *not wearing a disguise* šiuo atveju yra visu pirma nuoroda i apranga. Sleptis ir maskuotis žvalgyba ar kitus veiksmus priešo teritorijoje vykdančioms kariams yra leidžiama. Riba, skirianti žvalga (beje, terminas „žvalgas“ aptariamame teises akte nenaudojamas, todel yra salyginis) nuo šnipo, yra uniformos ir skiriamuju ženklų devejimas. Paprasčiausia tai paaiškinti pavyzdžiu.

²⁵⁷ Angliški konvenciju tekstai žr.: http://avalon.law.yale.edu/subject_menus/lawwar.asp.

²⁵⁸ Ten pat.

²⁵⁹ Žr.: Žilinskas, J. Lietuvos laisves kovotoju statuso pagal tarptautine teise klausimai ir MGB agentu smogiku bylos // Genocidas ir rezistencija, 2004, nr. 2(16), p.96–102.

1944-aisiais sąjungininku pajegos intensyviai vykdė žvalgybos operacijas nacių okupuotose šalyse. Viena iš jų rusiškai buvo vadinama „Jedburgh'o komanda“ (*The Jedburgh Teams* arba *The Jed Teams*; pavadinimas kildinamas iš Škotijos miestelio Jedburgh, XII a. pagarsėjusio partizaniniais išpuoliais prieš anglių pajegas) išlaipinimas Prancūzijoje, Belgijoje, Olandijoje ir kitose valstybėse. Šių komandų nariai turėjo užmegzti ryšius su vietiniais pasipriešinimo sąjungininkais ir pasinaudodami radijo siustuvais, gavusiais specifinį pavadinimą *the Jed sets*, sukurti ryšių punktus, turėjusius užtikrinti susižinojimą tarp pagrindiniu sąjungininku pajegu ir okupuotose valstybėse esančiu rezistentu bei specialiuju daliniu kariu. Vienas iš tokios komandos „Frederick“ narių savo atsiminimuose ne kartą mini uniformų problemą. Jiems buvo liepta išsilaipinti su uniformomis, nes taip lengviau įgyti partizanų pasitikėjimą, be to, uniforma turėjo užtikrinti karo belaisvio statusą. Ir nors autorius teigia, kad vokiečiai visus parašiutininkus, nepaisydami aprangos, traktavo kaip šnipus ir todėl vertėjo užmezgus ryšius su rezistentais pradėti devėti civilius drabužius, jis pripažįsta, kad per visą buvimą Prancūzijoje laika uniformas taip ir nenusivilko, nors ji, be abejojimo, trukdė slapstytis prieš teritorijoje (autorius su neslepiančiu pavydu prisimena neuniformuotus prancūzų rezistentus, kurie reikalui esant tiesiog „išnykdavo“ aplinkiniuose ūkiuose)²⁶⁰.

Šis pavyzdys labai aiškiai atskleidžia uniformos reikšmę. Nacių nusistatymas visus parašiutininkus laikyti šnipais neturi jokios reikšmės, nes tai buvo karo įstatymu ir papročiu pažeidimas. Niurnbergo karinio tribunolo sprendime atsisakymas pripažinti karo belaisvių statusą specialiuju pajegu kariams („*Comandos*“), kuriems priskirtini ir „Frederick“ komandos nariai, buvo atskirai aptartas kaip ryškus neteisėto elgesio (*ill-treatment*) su karo belaisviais pavyzdys²⁶¹. Taigi, nepaisant to, kad maskavosi, slapstėsi ir kitaip

²⁶⁰ Kehoe, R. R. Jed Team Frederick 1944: An Allied Team With the French Resistance // http://www.cia.gov/csi/studies/winter98_99/art03.html.

²⁶¹ Judgement of the International Military Tribunal for the Trial of German Major War Criminals: War Crimes and Crimes Against Humanity: Murder and Ill-Treatment of Prisoners of War // <http://www.yale.edu/lawweb/avalon/imt/proc/judwarcr.htm#prisoners>

venge susidurimu su bet kokiomis vokieciu pajegomis, „Frederick“ komandos nariai buvo *not wearing a disguise* Hagos konvencijos prasme. Tikriausiai kaip tik ši aplinkybe, leidžianti bent jau reikalauti, jei ne sulaukti, deramo elgesio, ir skatino juos deveti uniforma, nepaisant papildomu nepatogumu.

Kita asmenu, nelaikomu šnipais, kategorija yra pasiuntiniai (kariai ir civiliai), atvirai nešantys pranešimus savo arba priešo kariuomenei. Placiau apie juos bus kalbama aptariant Lietuvos partizanų ryšininkų statusą.

Kaip jau minėta, Hagos konvencija ir ją patvirtinti „Sausumos karo įstatymų ir papročių nuostatai“ šnipams karo belaisvių statuso nepripažįsta. Vienintelė jiems suteikiama garantija yra teismas, nes minėtu nuostatu 30 straipsnis isakmiai skelbia: „Šnipas, sugautas nusikalstamos veikos vykdymo metu, negali būti baudžiamas be teismo proceso“ (*A spy taken in the act shall not be punished without previous trial*). Tačiau svarbu atkreipti dėmesį į tai, kad visų pirma ivairiu teismu praktikoje, o vėliau ir nacionaliniuose teisės aktuose, ilgainiui išgalejo nuostata aiškinti šnipinėjimo sąvoką plačiau ir sieti ją ne tik su informacijos rinkimu bei perdavimu, bet ir su kitokiais slaptais veiksmais. Viena iš šių prasmių idomiausia Antrojo pasaulinio karo laikotarpio istorijoje ir jos teisinis vertinimas atsispindėjo JAV Aukščiausiojo Teismo sprendime *Quirino* ir kituose bylose.

1942-ųjų birželio mėnesį specialioje mokykloje netoli Berlyno paruošti karininkai Richardas Quirinas, Henrikas Hansas Hauptas, Edwardas Johnas Kerlingas, Ernestas Peteris Burgeris, Heinrichas Harmas Heinckas, Werneris Thielis ir Hermanas Neubaueris buvo slapta išlaipinti iš povandeninių laivų: Quirinas, Burgeris ir Heinckas – Amagansetto papludimyje Long Ailendo saloje Niujorko valstijoje, o Hauptas, Kerlingas, Thielis ir Neubaueris – Ponte Vedra papludimyje Floridos valstijoje. Idomu pastebėti, kad išsilaipinimo metu jie buvo instrukuoti dėvėti uniformas ir jas dėvėti tol, kol paliko papludimus. Tai dar kartą iliustruoja uniformos reikšmė. Instrukcijos prasme aiški: jeigu vokiečių karininkai būtų sulaikyti išsilaipinimo metu (pavyzdžiui, juos pastebėtų pakrantės apsauga), amerikiečiams tektų pripažinti juos karo belaisviais. Po to, kai paliko papludimus sprogmenimis nešini diversantai

pasklido po JAV teritorija, ketindami surasti ir sunaikinti tam tikrus taikinius. Taciau Federalinis tyrimu biuras (FTB) laiku išaiškino vokieciu keslus ir visus juos sulaike, vienus Cikagoje, kitus Niujorke. Kai paaiškejo, kad sulaikytieji yra vokieciu karininkai, jie buvo perduoti Vašingtono karines apygardos karo policijos viršininko žinion, apkaltinti karo istatymu pažeidimu bei šnipinejimu ir turejo buti teisiami JAV Prezidento paskirtos Karines komisijos (tai viena iš JAV egzistuojanciu kariniu tribunolu atmainu). I Aukščiausiaji Teisma byla pateko del to, kad sulaikytieji apskunde Prezidento sprendima perduoti juos Karinei komisijai ir teige, jog turetu buti teisiami civiliniuose teismuose. Taciau sprendime Teismas pasisake ir sulaikytuju statuso klausimu, teigdamas, kad asmenys, slapta pateke i priešo teritorija vykdyti diversiju ir kitokiu slaptu kariniu veiksmu gali buti teisiami taip pat, kaip ir šnipai²⁶².

Veliau sprendimas Quirino ir kitu byloje susilauke ivairiu vertinimu ir kritikos²⁶³, taciau ji buvo susijusi su Aukščiausiojo Teismo patektu nacionaliniu aktu, o ne tarptautines teises, aiškinimu, todel pavyzdys savo reikšmes nepraranda. Juo galima ir užbaigti šnipinejimo išimties ribu aiškinima, pereinant prie klausimo, kaip sovietai galejo šia išimtimi naudotis teisdami partizanus.

Visu pirma reikia pasakyti, kad nebuvo galima piktnaudžiauti ir šnipinejimo išimtimi teisinti nuosprendžius visu partizanu atžvilgiu. Partizanai buvo savanoriška kariuomene, kombatantu grupe, kurios nelaisven paimti nariai turejo buti pripažistami karo belaisviais ir laikomi internuoti iki karo veiksmu pabaigos. Kita vertus, buvo tam tikru rezistentu kategoriju, kurioms priklausantys asmenys galejo buti traktuojami ir teisiami kaip šnipai ir diversantai. Puikus pavyzdys yra vadinamosios rezervines grupes, kuriu nariai gyvendavo legaliai, nedevejo jokiu skiriamuju ženkle, atvirai nenešiojo ginklu, iš esmes vykde žvalgyba ir dalyvaudavo tik atskirose operacijose. Taciau

²⁶² *Ex parte Quirin*, 317 U.S. 1, 63 S.Ct. 2 (1942) // <http://caselaw.lp.findlaw.com/scripts/getcase.pl?court=us&vol=317&invol=1>. Darydamas išvada del sulaikytuju vokieciu statuso JAV Aukščiausiasis Teismas taip pat remesi žinomu plk. Williamo Winthrope veikalu "Karo istatymai ir precedentai" (*Military Law and Precedents*).

²⁶³ Žr.: *Fisher, L. Military Tribunals: A Sorry History* // *Presidential Study Quarterly* 33, 2003, nr.3, p. 484-508; *Fisher, L. Military Tribunals: The Quirin Precedent*. CRS Report for Congress. March 26, 2002 // <http://fpc.state.gov/documents/organization/9188.pdf>.

sovietu galimybe teisti tokius asmenis taip pat nebuvo absoliuti. Cia svarbios kelios aplinkybes. Visu pirma, nors uniforma yra esminis požymis, skiriantis žvalga ar teiseta kovotoja nuo šnipa ar diversanto, partizanų atžvilgiu jo taikymas butu sudetingesnis negu kalbant apie reguliariaja kariuomene. Taip yra todėl, kad Lietuvos partizanų galimybes igyti uniformas ir skiriamuosius ženklus buvo ribotos. Asmenis, siudavusius ar kitaip gamindavusius apranga, sovietai persekiojo ir teise. Tai buvo karo istatymu ir paprociu pažeidimas iš sovietu puses, nes tarptautine teise draude taikyti atsakomybe civiliams gyventojams už parama savo šalies pajegoms. Taigi absoliutizuoti uniformos ir skiriamuju ženklu reikalavima reikštu užkrauti partizanams atsakomybe už sovietu padarytus teises pažeidimus, o tai yra nesuderinama su jokiais teises principais. Todėl partizanų atžvilgiu požymis *not wearing a disguise* turejo buti nustatinejamas vadovaujantis ne formaliais, o vertinamaisiais kriterijais, t. y. sprendžiant, ar ju išvaizda ir elgesys atliko uniformos ir skiriamuju ženklu funkcija – leido juos aiškiai identifikuoti kaip kovotojus ir atskirti nuo civiliu ir kitu karo veiksmuose nedalyvaujanciu asmenu. Del šios priežasties, pavyzdžiui, rezerviniu grupiu nariai, dalyvaujantys operacijoje kartu su uniformuotais kovotojais ir akivaizdžiai paklustantys tiems patiems vadu isakymams, vargiai galetu buti vertinami kaip šnipai ar diversantai.

Kita aplinkybe, kuria butina ivertinti, yra ta, kad šnipas ar diversantas gali buti teisiamas tik tuo atveju, jeigu jis sulaikomas nusikalstamos veikos vykdymo metu. „Sausumos karo istatymu ir paprociu nuostatu“ 31 straipsnis isakmiai numato, kad šnipas, kuriam pavyksta sekmingai užbaigti savo misija ir grizti i savo kariuomene igyja nelieciamybe: sulaikytas jis turi buti pripažistamas karo belaisviu ir negali buti teisiamas už ankstesni šnipinejima (*A spy who, after rejoining the army to which he belongs, is subsequently captured by the enemy, is treated as a prisoner of war, and incurs no responsibility for his previous acts of espionage*). Kadangi šnipinejimas, kitaip nei diversija, yra ne vienkartinis veiksmas, o testine veikla, tai reikia pripažinti, kad rezerviniu grupiu nariai galejo buti laikomi šnipais ir teisiami visa ta laika, kol jie gyvendami legaliai vykde partizanų žvalgybos užduotis. Taciau jeigu,

kaip dažnai atsitikdavo, pajute pavojų tokie asmenys prisijungdavo prie tikrųjų kovotojų, galimybė juos teisti išnykdavo. Reikia pasakyti, kad jau vien šios nuostatos analizė leidžia sumažinti asmenų, kuriuos sovietai galejo teisti, skaičių iki minimumo, nes rezervinių grupių nariai dažnai spėdavo pasitraukti į pogrindį, o atveju, kad partizanai būtų sulaukyti diversinės operacijos metu, pasitaikydavo labai retai.

Pagaliau, ne visai aiškūs yra ir teritorinės sovietų jurisdikcijos klausimas. Šnipinejima ar diversine veikla apibūdina ne tik slaptumas, bet ir buvimas prieš teritorijoje. Šiaip jau Hagos konvencija atsižvelgia tik į faktinę okupaciją ir griežtai laikantis jos nuostatų reikėtų pripažinti, kad visa Lietuva buvo sovietų teritorija. Tačiau tokiu atveju, partizanai liktu apskritai be teritorijos ir kartu be teisės bausti sovietų šnipus ir diversantus. Todėl teritorijos klausimą derėtų aiškinti lanksciau, atsižvelgiant į paties karo specifiką. Neteisėtą sovietinę okupaciją faktas negalėjo suvaržyti partizanų jurisdikcijos. Jie turėjo tiek valstybinės valdžios funkcijų ir įgaliojimų, kiek faktiškai sugebėdavo išlaikyti. Be to, svarbu ir tai, kad slapta ir partizaniška taktika iš esmės buvo nulemta sovietinės karo nepripažinimo politikos. Pagaliau, budami agresoriais sovietai buvo atsakingi ir už patį karą apskritai. Todėl Hagos konvencijos nuostatas reikėtų aiškinti maksimaliai partizanų naudai. Žinoma, oponentai galėtų pateikti pakankamai svarius argumentus, pagrindžiančius priešingą nuomonę. Taip yra todėl, kad partizanų ir sovietų jurisdikcijos susikirtimo klausimas – labai sudėtinga problema, reikalaujanti atskiro tarpdisciplininio teisinio ir istorinio tyrimo. Čia ji iki galo išspręsta būti negali, todėl siūlomas tik dalinis prieš teritorijos klausimo aiškinimas. Būtų galima pripažinti partizanus šnipais ir diversantais tuomet, kai jie veikdami slapta rinko žinias apie sovietų institucijų ir pareigūnų (o ne, pavyzdžiui, nusikaltimus darančių tautiečių) veiklą arba vykdė išpuolius prieš asmenis ir objektus, turinčius išskirtinai glaudų ryšį su okupacine administracija (kariškius, saugumo pareigūnus, milicininkus, aukštesniojo lygio kolaborantus, sovietinių karinių dalinių ir istaigų pastatus ir pan.). Tačiau tokie atvejai turėtų nedaug reikšmės reabilitacijos procesui, nes retai būtų susiję su beginkliu

civiliu asmenu žudymu ir kankinimu. Ir, nors apie reabilitacijos sasajas su Lietuvos valstybes politika dar bus kalbama veliau, cia dera pasakyti, kad pasinaudojimas tarptautines teises suteikiama galimybe teisti šnipus ir diversantus niekaip nesaisto ir neipareigoja kitos kariaujancios šalies. Priešo nuosprendis už šnipinejima ar diversine veikla dažniausiai tampa puikiu rašytiniu nuopelnu irodymu siekiant ordino savoje valstybeje.

Atskiro demesio verta partizanų ryšininkų padėtis pagal tarptautinę teisę. Skirtingai negu tikrųjų kovotojų atveju, uniformos klausimas čia neiškyla, nes Hagos konvencijos priedo „Sausumos karo įstatymų ir papročių nuostatai“ 29 straipsnio 2 dalis numato, kad ryšių ir susiekimo funkcijas gali vykdyti net civiliai, kita vertus, ryšininkus, matyt, reikėtų laikyti nekovojančiais kariuomenės nariais (*non-combatans*), kurie pagal tu pačių nuostatų 3 straipsnį turi teisę būti laikomi karo belaisviais. Jau anksčiau užsiminta, kad tokie ryšius užtikrinantys asmenys negali būti teisiami kaip šnipai. Tačiau čia esama vienos problemos. Hagos konvencija aiškiai nurodo, kad pranešimus savo ar priešų kariuomenei nešantys ryšininkai privalo veikti atvirai (*carrying out their mission openly*). Tuo tarpu Lietuvos partizanų ryšininkai visuomet veikia slapta, todėl kyla klausimas, ar jiems taikytinos nuo teismo saugancios konvencijos nuostatos. Šiuo atveju svarbi teleologinė teisės analizė. Hagos konvencijos nuostatu tikslas akivaizdus – suderinti kariaujančiųjų šalių galimybes apsaugoti nuo šnipinejimo ir užtikrinti ryšius. Bet kokios formos slapti pranešimai – vienas iš labiausiai šnipus kompromituojančių įkalčių. Todėl norint vykdyti sėkmingą šnipinejimo prevenciją būtina sutrukdyti šnipams piktnaudžiauti ryšininkų statusu. Kita vertus, leidžiant persekioti visus priešų ryšininkus būtų užkertama galimybė kariaujančiosioms šalims teisėtai užtikrinti savo ryšius. Todėl ir buvo nustatyta, kad teisėti ryšininkai privalo veikti atvirai, o šios sąlygos neišpilde gali būti laikomi šnipais. Tačiau sovietai persekiojo ir baudė visus ryšininkus, todėl pastarųjų slapta veikimas laikytinas ne išankstine priemone, o reakcija į priešų veiksmus. Tokiame kontekste formalus reikalavimas veikti atvirai sukeltų net dvi neigiamas pasekmes. Visu pirma tai kirstusi su principu *ad impossibilia ius non cogit*. Antra, tai velgi

reikštu, kad ryšininkams užkraunama atsakomybe už sovietu ivykdytus pažeidimus. Todel reikia pripažinti, kad šnipais Lietuvos partizanų ryšininkai galejo buti laikomi nebent tais retais atvejais, kai nešdavo kitu šnipu pranešimus ir tai žinodavo. Tik tuomet ju veikla neatitikdavo padeties, kuria siekta sukurti Hagos konvencijos nuostatomis.

Bent trumpai verta panagrineti ir sovietų galimybes teisti partizanų remejus klausima, nors ji ir nera susijusi su šnipinejimo išimtimi. Reikia pastebeti, kad tiesiogiai šios problemos Hagos konvencija nesprenžia. Remejai buvo civiliai – kategorija asmenu, kurie karo metu yra praktiškai neliečiami. Vienintele išimtis - „Sausumos karo istatymu ir paprociu nuostatu“ 43 straipsnyje numatyta okupanto pareiga užtikrinti viešąją tvarka ir sauguma, iš kurios galima išvesti teise teisti kriminalinius nusikaltelius. Taigi panašu, kad Hagos konvencijos kurejai apskritai neisivaizdavo sovietų okupuotos Lietuvos padeties ir to, kad civiliai asmenys galetu buti teisiami už parama savo šalies kariuomenei. Kita vertus, „Sausumos karo istatymu ir paprociu nuostatu“ 44 (draudimas reikalauti iš okupuotos teritorijos gyventojų informacijos apie ju valstybes kariuomene ir jos gynybos planus), 45 (draudimas versti duoti priesaika okupantui) ir 46 (pareiga gerbti šeima, gyvybe, privacia nuosavybe ir religija; šiuo atveju svarbi pagarba nuosavybei, nes remejai teike pagalba partizanams iš savo turto) straipsniu nuostatu ir iš sistemines Hagos konvencijos analizes išplaukiancio bendrojo principo, kad okupantas turi kaip imanoma mažiau itakoti okupuotos valstybes vidaus gyvenima, pakanka, kad sovietų veiksmai butu traktuojami kaip karo istatymu ir paprociu pažeidimas.

Taigi šnipinejimo išimtis suteike sovietams itin menkas galimybes teisti partizanus. Didžioji dauguma ju turejo buti pripažinti karo belaisviais ir paleisti pasibaigus karo veiksams, nepaisant to, kad kara pralaimejo. Be to, tos retos išimtys, kai partizanai galejo buti laikomi šnipais, didesnes reikšmes rehabilitacijos procese neturetu. Todel lemiamą reikšme turi antrosios problemos – sovietų galimybes teisti partizanus už karo nusikaltimus – analize.

Taciau prieš ja pradedant reikia trumpai paaiškinti paciu karo nusikaltimu savoka.

Yra dvi rūšys nusikaltimu, susijusiu su karu ir kariuomene. Viena iš ju galima salyginai pavadinti nusikalstamais kariškos drausmes pažeidimais (karo tarnybos vengimas, dezertyravimas ir pan.; dabar galiojanciam Lietuvos Respublikos baudžiamajame kodekse²⁶⁴ atitinkamas skyrius vadinasi „Nusikaltimai krašto apsaugai“). Šie nusikaltimai paprastai yra kariuomenes vidaus tvarkos reikalas, kurio tarptautine teise nereguliuoja ir kuris priešoj pajegu taip pat nedomina. Vienintele išimtis – galimybe teisti karo belaisvius už drausmes pažeidimus. Pagal jau analizuota Hagos konvencija ir 1929 m. Ženevos konvencija del elgesio su karo belaisviais karo belaisviams gali buti nustatytos elgesio taisykles, kurias pažeide jie gali buti baudžiami administracine tvarka arba teisiama. Abi tarptautines sutartys, ypac Ženevos konvencija, gana detaliai reglamentuoja toki procesa ir nustato specialias jo taisykles. Taciau šia tvarka drausmines priemones ar kriminalines bausmes karo belaisviams paprastai gali buti taikomos tik už tuos veiksmus, kurie buvo padaryti jau nelaisveje. Sovietai, kaip jau ne karta minejau, karo belaisviu statuso partizanams nepripažino, jokiou specialiu elgesio taisykliu (jeigu tokiomis nelaikysime lageriu, kurie buvo ne karo belaisviu stovyklos, o kriminalines bausmes atlikimo vietos, vidaus tvarkos) jiems nenustatinejo ir tarptautiniu konvenciju netaike, todėl placiau nagrineti šiuos klausimus nera prasmes. Be to, analizuojant reabilitacijos procesa, reikšme turi tik tie galimai nusikalstami partizanų veiksmai, kurie buvo padaryti iki ju suemimo.

Šia salyga atitiktou karo nusikaltimai, todėl reikia aptarti sovietu galimybe teisti partizanus už tokias veikas. Kitaip negu prieš tai aptarta nusikaltimu kategorija, karo nusikaltimai yra tarptautines teises dalykas. Paprastai šnekant, tai sunkiausi (bet nebutinai reciausi) karo istatymu ir paprociu (šiandien reiketu sakyti – tarptautines humanitarines teises) pažeidimai: marodieriavimas, civiliu, sužeistuju ir kitu tarptautines teises saugomu asmenu žudymas, draudžiamos karo atakos ir kiti. Kadangi darant

²⁶⁴ Valstybes žinios: 2000-10-25 Nr.89-2741.

šiuos nusikaltimus yra pažeidžiami karo istatymai ir papročiai, tai tokie veiksmai yra pagrindas atimti karo belaisvio statusą ir bausti asmenį kriminaline bausme. Todel tarptautines teises doktrinoje visuotinai pripažistama, kad karo belaisviai gali būti teisiami už karo nusikaltimus, nes “kombatanto imunitetas” (*combatant immunity*) saugo tik nuo atsakomybės už vadinamuosius “karinio pobūdžio veiksmus” (*warlike acts*)²⁶⁵. Karo belaisvio statusas tokiu atveju veikia panašiai, kaip nekaltumo prezumpcija: kol vyksta tyrimas ir teismas, itariamasis išlieka karo belaisviu, išteisintasis tokiu ir lieka, o nuteistas netenka apsaugos ir privalo atlikti bausmę.

Del to, kad karo belaisvio statusas galioja iki pat nuosprendžio isiteisejimo, teisiant tokius asmenis reikia laikytis specialiu reikalavimu, kuriuos tarptautine teise yra nustaciusi procesui prieš karo belaisvius. Jeigu kalbesime konkrečiai apie 1944-1953-ųjų karą, tai teisdami už karo nusikaltimus partizanus sovietai privalėjo vadovautis jau mineta 1929-ųjų Ženevos konvencija. Čia idomumo dėlei pateikiamos kelios svarbiausios jos nuostatos. Taigi, Ženevos konvencija visu pirma numato bendrąjį principą, kad karo belaisviai negali būti teisiami ir baudžiami kitaip negu atitinkamo laipsnio juos iš nelaisvės paėmusios valstybės kariai (46, 63 straipsniai). Be to, atskirai pabrėžiama, kad teismas net skirdamas bausmę negali karo belaisvio pažeminti laipsniu, dar daugiau, nuteistieji karo belaisviai karininkai neturi atlikti laisvės atėmimo bausmės kartu su eiliniaisiais kariais (49 straipsnis). Tačiau svarbiausios čia nagrinėjamiems klausimams yra nuostatos, susijusios su pacia baudžiamąjo proceso eiga: karo belaisviai negali būti nuteisti, nesuteikus jiems galimybes gintis, ir negali būti verčiami prisipažinti padarę nusikaltimus (61 straipsnis), detalai reglamentuojama jų teisė turėti advokata (62 straipsnis), pagaliau, kiekvienam nuteistam karo belaisviui turi būti suteikiama teisė nuosprendį skusti tomis pat sąlygomis ir tvarka, kaip ir iš nelaisvės paėmusios valstybės kariui (64 straipsnis). Čia samoningai neminimos nuostatos, reikalaujancios pranešti priešininkui apie karo belaisviu procesu eigą ar net leisti skirti jiems

²⁶⁵ Žr., pvz: *Ferrel, III, W. H. No Shirt, No Shoes, No Status: Uniforms, Distinction, and Special Operations in International Armed Conflict // Military Law Review, 2003, vol. 178, p. 94-140.*

advokatus. Ši karta kelti tokius reikalavimus butu neteisinga jau sovietu atžvilgiu. Karo specifiška, šiuo atveju, susižinojima, koks visiškai galimas tarp dviejų kariaujančių valstybių „normalaus“ karo metu, dare visiškai neimanoma. Tačiau tai nereiška, kad ir kitos Ženevos konvencijos normos nustojo galioti.

Taigi, dabar jau visiškai aišku, kokiomis sąlygomis, atvejais ir tvarka sovietai galejo teisti Lietuvos partizanus. Vis dėlto pabaigai reikia pasakyti, kad šio skyriaus vertė yra grynai teorinė. Mat sovietai nemane, kad jų santykiams su partizanais reikėtų taikyti tarptautinę teisę. Jie nuolat teigė kovojantys su nusikalstamomis grupuotėmis, kurių narius teisė pagal SSSR įstatymus. Dėl šios priežasties sovietų procesai prieš partizanus buvo ne kas kita, kaip tik Lynco teismai, ir šio vienintelio argumento pakaktų absoliučiam jų nuosprendžiui nepripažinimui. Tačiau pripažinus, kad partizanai neabejotinai padarė nusikaltimą, juolab, Lietuvos gyventojų atžvilgiu, neišvengiamai kyla kompromiso paieškų klausimas.

3.5 Reabilitacija kaip kompromisas

Kaip tik apie kompromisą, matyt, buvo galvojama perkeliant iš sovietinės teisės reabilitacijos proceso. Įstatymų nuostatose jis atrodo sklandžiai – nepateisinami tik nusikalstami veiksmai. Tuo tarpu praktiškai reabilitacija vyksta taip: teisejas arba prokuroras peržiūri archyvinę (sovietų sudarytos) baudžiamosios bylos medžiagą, skirdamas ypatingą dėmesį kaltinamajai išvadai, nuosprendžiui ir velesniems sovietų pareigūnų sprendimams, ir vertina surinktus duomenis. Jeigu jie atskleidžia tik rezistencinės veiklos faktus (priklausymą organizacijai, bendradarbiavimą pagrindinėje spaudoje, ryšių palaikymą, kautynes su sovietų pajėgomis ir pan.) teisės pareiškėjui atkuriamos, o jeigu yra *faktinių* duomenų (sovietų pateiktas teisinis veiksmu kvalifikavimas nesvarbus) apie dalyvavimą vykdančiam genocidui, beginklių civilių asmenų žudymą ar kankinimą – teisės atkurti atsisakoma.

Taciau kaip kompromisinis sprendimas toks metodas gali būti pateisinamas tik vienu atveju – jeigu buvusiomis sovietu institucijomis pasitikima tiek, kad ju dokumentuose išdestyti faktai laikomi irodytais. Norint išspręsti klausimą, ar galima sovietais tiek pasitikėti, reikia panagrinėti partizanams taikyto baudžiamojo proceso (nors teisingiau būtų sakyti: to, ką sovietai vadino baudžiamuoju procesu) normas.

Teiseje galioja principas, kad bylai taikomas toks baudžiamasis procesas, koks veikia konkrečioje valstybėje ir konkrečiu laiku. Taciau ši nuostata, kaip, beje, ir daugelis kitų teisės principų, negali būti absoliutizuojama ir aiškinama atskirai nuo kitų principų ir apskritai bendros teisines logikos. Taikant baudžiamojo proceso galiojimo konkrečioje erdveje ir laike taisyklę yra preziumuojama, kad visame civilizuotame pasaulyje daugiau ar mažiau vienodai suprantama sąvoka *baudžiamasis procesas*. Žinoma, užsiimant lyginamąja teise tyra galima surasti galybę proceso ivairiose valstybėse skirtumų. Gali skirtis policijos, prokuroro ir teismo vaidmuo, kardomojo kalnimo terminai, gynybos teisių apimtys, operatyvines veiklos ir baudžiamojo proceso santykis, nekalbant jau apie smulkesnes taisykles arba apie tai, kad akivaizdžiai skirsis procesas kontinentines ir bendrosios teisės sistemoje. Ir vis dėlto visais atvejais baudžiamasis procesas – tai ta teisės sritis, kurioje kalbama apie kaltinimo ir gynybos teisių ir galimybių pusiausvyrą, teismo nešališkumą ir nepriklausomybę, nekaltumo prezumpcija ir iš jos išplaukianti irodymo be pagrįstu abejonių standartą ir panašias nuostatas, kurias teisininkai yra įprate laikyti savaime suprantamomis. Tik šia aplinkybe, ko gero, galima paaiškinti tai, kad tarptautine teise kartais isikiša į šia visiškai nacionaline sritis ir nustato imperatyvius reikalavimus daugelio valstybių baudžiamajam procesui. Geriausias tokio isikišimo pavyzdys – Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija²⁶⁶. Ir nors partizanų karo laikotarpiu nei ši, nei kita atitinkama tarptautinė sutartis dar negaliojo, reikia pasakyti, kad jau prieš Antrąjį pasaulinį karą esminiai baudžiamojo proceso standartai, darantys proceso galiojimo konkrečioje erdveje ir laike

²⁶⁶ Valstybės žinios: 1995-05-16 Nr.40-987.

principo taikyma imanomu, buvo beveik tokie pat kaip dabar. Tuo nesunkiai galima isitikinti pavarcius prieškario Lietuvos (beje, anaipol ne pažangiausios ir demokratiškiausios valstybes pasaulyje) baudžiamasias bylas. Tuo tarpu sovietai baudžiamaji procesa suprato visai kitaip negu jis suprantamas civilizuotose valstybese. Cia dera mineti ne tokias smulkmenas kaip netinkamos kardomojo kalinimo salygos ir terminai arba savotiškos apklausos taisykles ir piktnaudžiavimas jomis. Vadinamosios socialistines teises srityje (beje, ne sunkiai apčiuopiamoje teisineje praktikoje, o oficialioje istatymu leidyboje), reguliavusioje procesa „kontrrevoliuciniu“ nusikaltimu bylose, apskritai nebuvo itvirtinti net patys elementariausi baudžiamajo proceso standartai.

Yra ir kitas argumentas. Jau irodyta, kad sovietu sprendimai partizanų atžvilgiu gali buti laikomi ne kuo nors daugiau, kaip tik specifine nulynciavimo forma. Todel terminas *sovietu baudžiamasis procesas* šios diskusijos kontekste yra tik salyginis. Iš esmes tai buvo Lynco teismo taisykles, kurios partizanų atveju nei laike, nei erdveje negalejo buti teisetai taikomos ir sukelti kokiu nors ipareigojanciu padariniu šiuolaikinems teisetoms institucijoms. Ir nors vykdant minetose taisyklese numatytus veiksmus galejo buti surinkti duomenys apie tikrus partizanų nusikaltimus, su kuriais šiandien reikia kažkaip tvarkytis, vis delto, prieš pripažistant tokioje be teisinio pagrindo surinktoje medžiagoje užfiksuotus faktus irodytais ir negincijamais, ne tik galima, bet ir butina isitikinti, kad tos savotišku Lynco teismu taisykles leido pasiekti tinkamus rezultatus. Taciau prieš pradedant tokia analize butina aptarti dar keleta aspektu.

Kitame skyriuje iš esmes gincijamas sovietu surinktu duomenu apie partizanų nusikaltimus patikimumas, nors istorikai dažnai naudoja tokius duomenis tyrimams ir nelaiko ju ypatingai nepatikimais. Taciau norint teisingai suprasti problema, reikia labai aiškiai atskirti bendrus istorinius duomenis nuo asmenine atsakomybe už nusikaltimus pagrindžianciu irodymu. Tai paprasta paaiškinti hipotetiniu pavyzdžiu. Sakykime, kad yra tam tikras dokumentu rinkinys, suteikiantis žiniu apie tai, kad partizanų burys X ivykde nusikaltimus

A, B ir C. Tokiu žiniu galejo visiškai pakakti sovietiniams operatyvininkams, kuriu funkcija kovoje su partizanais buvo pati svarbiausia. Tokiu žiniu gali visiškai pakakti ir šiuolaikiniam istorikui, jeigu jis neatlieka kokių nors specifinių tyrimų arba nerašo konkretaus partizano biografijos. Tačiau baudžiamajame procese, taigi, ir atkuriant teises, reikia nustatyti, kad partizanas Y dalyvavo vykdant nusikaltimą A. Tai visai kito pobūdžio istorinės žinios, kurias nustatyti yra gerokai sunkiau. Be to, tokios detalios informacijos atžvilgiu archyviniai dokumentai gali būti kur kas mažiau patikimi. Dažnai būna kad skirtinguose dokumentuose pateikiami daugmaž vienodi bendri duomenys apie įvyki, tačiau smarkiai skiriasi informacija apie detales.

Be to, yra ir kitas aspektas, skiriantis istorinį tyrimą nuo teisinio irodinėjimo. Baudžiamajame procese būtinas pats aukščiausias irodytumo laipsnis – neturi likti jokių pagrįstu abejonių asmens kalte. Kadangi toks standartas yra nustatytas visu pirma ne tiesos nustatymui garantuoti, o nekaltųjų pasmerkimo galimybei minimizuoti, tai taikyti jį istorijoje nėra jokios būtinybės. Istorikui gali likti pagrįstu abejonių, nes jis nepriima jokio sprendimo savo aprašomu įvykiu ir asmeniu atžvilgiu. Tuo tarpu teisejas visuomet privalo sprendimą priimti, nes negali palikti asmens neapkalto ir neišteisinto. Kadangi apkaltinimas gali sukelti itin sunkias pasekmes, manoma, kad geriau išteisinti kaltą negu apkaltinti nekaltą. Kaip tik todėl abejodamas teisejas išteisina. O istorikas abejodamas tiesiog abejoja. Ši aplinkybė taip pat paaiškina skirtingą archyvinio dokumento traktavimą. Geriausias pavyzdys – vienu metu palyginti plačiai pagarsėjusi Viater ir kitų byla, kurioje buvo apkaltinti buvę sovietų agentai-smogikai ir kurioje teismas įvertino agenturinius pranešimus, ataskaitas ir raportus apie slaptas smogikų operacijas kaip nepakankamai patikimus irodymus, nes minėti dokumentai buvo nepasirašyti, pasirašyti slapyvardžiais arba vietoje originalu rastos tik atsakingu sovietų saugumo struktūrų pareigūnų patvirtintos kopijos²⁶⁷. Tirdami

²⁶⁷ Plačiau apie diskusijas dėl Viater ir kitų bylos žr.: *Samulevicius, S.* LSSR MGB agentų smogikų teisinio įvertinimo problematika Lietuvoje // *Genocidas ir rezistencija*, 2004, nr. 2(16), p. 94-95; *Žilinskas, J.* Lietuvos laisvės kovotojų statuso pagal tarptautinę teisę klausimai ir MGB agentų smogikų bylos // *Genocidas ir rezistencija*, 2004, nr. 2(16), p. 96-102; *Gailius, B.* Kaltinimo ir teismo

smogiku veikla istorikai iki tol remesi ir neabejotinai toliau remsis lygiai tomis paciomis kopijomis ir slapyvardžiais pasirašytais dokumentais, tačiau minetas sprendimas praktiškai užkirto kelia tolesniam tokiu irodymu pateikimui teismuose, nes papildyti juos liudytoju ir nukentėjusiųjų parodymais yra labai sunku, kadangi smogiku operacijos buvo visiškai slaptos ir apie jas žinojo tik palyginti siauras asmenu ratas. Visos šios aplinkybės lemia tai, kad imanoma vienu metu kvestionuoti sovietu archyvinio bylu patikimuma reabilitacijos kontekste ir kartu pripažinti jas pakankamai patikimais istorijos šaltiniais.

Pagaliau dar vienas momentas, kuri butina aptarti prieš pradendant vadinamojo sovietu baudžiamojo proceso analize, yra proceso taisykliu ryšys su jo rezultatais. Tinkamai ji suvokti iš tikruju nera lengva. Gali atrodyti, kad faktu nustatymas yra viena, o formalumu laikymasis – visiškai kas kita. Visi matome, kaip policininkai trileriuose nusispjauna i kvailus apribojimus ir imasi neteisetu metodu, taciau gale filmo vis tiek „prigriebia“ tikruosius nusikaltelius ir išsiaiškina tiesa. Sunku butu paneigti, kad trileriai taip pat turi savita filosofini pamata. Formalumai iš tiesu kartais buna palankus blogio jegoms ir trukdo nustatyti tiesa. Taciau reikia nepamiršti, kad filmu herojai yra samoningai pastatomi i išimtinai sunkia padeti, kuri realiems tokios pat profesijos atstovams pasitaiko tik karta gyvenime arba nepasitaiko apskritai. Todel nereikia klaidingai isivaizduoti, kad baudžiamojo proceso taisykles *dažniausiai* yra tik beprasmes kliutys. Priešingai, tokie atvejai yra išimtys. Dažniausiai proceso reikalavimai nustatyti tiesa padeda. Tokia yra ju paskirtis, kuri atsiskleidžia prisiminus baudžiamojo proceso istorija.

Modernaus baudžiamojo proceso pagrindai susiformavo tuomet, kai valstybe pradejo centralizuoti valdžia ir paverže iš bendruomenes baudžiamaja jurisdikcija. Paprastai tokios transformacijos Europoje laikotarpiu laikomas XVI-XVII a., nors kai kuriose valstybese centralizacija prasidejo XV a., jau nekalbant apie senasias civilizacijas, kuriose baudžiamojo proceso raida buvo

argumentacija buvusiu LSSR MGB agentu smogiku byloje // Genocidas ir rezistencija, 2004, nr. 2(16), p. 103-106; Seminara dalyviu diskusiju apžvalga // Genocidas ir rezistencija, 2004, nr. 2(16), p. 107-112. *Gailius, B.* Karas, agentai-smogikai ir posovietine visuomene // Naujasis židinys-Aidai, 2004, nr. 5, p. 228-236.

kiek kitokia. Taciau chronologija šiuo atveju nėra ypač reikšminga. Svarbu tai, kad iki valstybinės valdžios sustiprėjimo atsakomybės už nusikaltimus klausimai buvo sprendžiami ne tik naudojant kitokias praktines priemones, bet ir vadovaujantis visiškai kita filosofija.

Iki centralizuotos valstybinės valdžios atsiradimo baudžiamoji teisena buvo bendruomenės prerogatyva. Tai reiškė, kad nusikaltimas buvo suprantamas kaip privatus konfliktas ir atitinkamai sprendžiamas. Ko gero, seniausias tokio sprendimo būdas buvo kraujo kerštas, kuri vėliau pakeitė kompozicijos principas, reiškė materialini nukentėjusiajam padarytos žalos atlyginimą²⁶⁸. Svarbiausia tiek kraujo keršto, tiek ir kompozicijos ypatybe buvo jų bendruomeninė prigimtis, lemusi tai, kad baudžiamoji atsakomybė buvo ne kaltinamojo ir teisinguma vykdančios valstybės santykis, o nukentėjusiojo ir nusikaltėlio bei jų giminių gincas, kuri turėjo išspręsti ginkluota kova arba derybos dėl užmokescio²⁶⁹. Todėl valstybinis baudžiamosios teisės monopolizavimas reiškė labai radikalu ne tik baudžiamojo proceso formos, bet ir giliausio jo turinio pasikeitima.

²⁶⁸ Be kompensacijos kraujo keršto tradicija turėjo ir kitų raidos kelių. Daugelyje senųjų Rytų kultūrų (šumerų, babiloniečių, egiptiečių ir kitose) kraujo kerštas dažnai būdavo pakeičiamas taliono principu, kuri geriausiai apibūdina Senojo Testamento taisykle „Akis už aki, dantis už danti“. Idomu, kad šiandien vartojama perkeltinė ir kaip tik keršta nurodanti tokio posakio prasmė atsirado tik vėliau. Taliono taikymas iš tikrųjų reiškė, kad nusikaltėliui būdavo padaroma žala, kiek imanoma panašesne ir ta, kuria patirdavo nukentėjusysis, ir tikrai būdavo formuluojamos tokios taisyklės, kaip: „Jeigu kas išduria laisvajam sunui aki, tai ir jam išduriamas akis“, „Jei kas sulaužo laisvajam sunui kaulą, tai ir jam sulaužomas kaulas“ (*Tamošaitis, A., Kairys, J.* Hamurabio įstatymai. Kaunas, 1938, p. 64). Nors Lietuvos teisės istorikai talioną dažnai laiko tarpine grandimi ir studentams pristato baudžiamojo proceso raidos schemą „Kraujo kerštas – talionas – kompozicija“, ji laikytina kiek supaprastinta (Žr.: *Maksimaitis, M.* Užsienio teisės istorija. Vilnius, 1998). Talionas turėjo teisingumo (dieviškojo arba žmogiškojo) ir kriminalinės bausmės atspalvį, todėl greičiau laikytinas vienu pirmųjų valstybės bandymu perimti baudžiamąją jurisdikciją. Tuo tarpu kompozicijos principo kilme yra akivaizdžiai bendruomeninė ir, ko gero, europietiška (ne veltui kompozicijos klasika yra laikomas „Salijų teisynas“ ir kiti barbarų savadai). Šia išvada patvirtina ir ta aplinkybė, kad nors ankstyvosios Viduramžių (taip pat, bet žymiai mažesniu mastu, ir senosios Rytų) valstybės, leisdamos tokius aktus kaip „Salijų teisynas“, bandė pasinaudoti kompensacijos tradicija ir nustatyti fiksuotas baudas, mokamas ir išda, ši priemonė nedavė praktiškai jokiu rezultatu ir dar XVI a. reali kompensacija būdavo mokama nukentėjusiajam (Žr. žemiau esančia išnaša). Alternatyviu kompozicijai bendruomeniniu bandymu apriboti kraujo kerštui būdinga smurtavimo teisingiau, tikriausiai, būtų pripažinti ne taliono principą, o dvikovos paprotį, nors ritualine jos atmaina, dar vadinta Dievo teismu, jau buvo susijusi su tiesos nustatymo ir teisingumo filosofija.

²⁶⁹ Labai idomia kompozicijos veikimo XVI a. Švedijoje ir Suomijoje analizė žr.: *Ylikangas, H.* What Happened to Violence? An Analysis of the Development of Violence from Medieval Times to the Early Modern Era Based on Finnish Source Material // *Five Centuries of Violence in Finland and the Baltic Area*, 2001, p. 1-83.

Visu pirma, nesunku suvokti, kad labai dažnai (išskyrus, galbut, nužudymo ir kai kuriu kitu nusikaltimu atvejus) nukentejusioji puse *žinodavo* ir nusikaltimo padarymo aplinkybes, ir nusikaltelio tapatybe. Šiuolaikiniame procese tokios žinios butu vertinamos kaip kliutis buti tyreju, prokuroru ar teiseju. Taciau jos gali buti laikomos ir privalumu. Pagrindinis žmogaus pasaulio pažinimo instrumentas, vis delto, yra penki pojuciai, o ne protas. Todel jie dažnai gali padeti kur kas patikimiau išsiaiškinti teisingas ivykio aplinkybes. *Išsiaiškinti* šiuo atveju net nera visiškai tinkamas terminas. Pojuciai leidžia suvokti veiksmu nusikalstamuma ir identifikuoti nusikalteli minetu veiksmu vykdymo metu. Ta aplinkybe, kad procesa inicijuodaves ir kartu viena iš jo šaliu budaves nukentejusysis galejo naudotis pojuciais, nuleme tai, kad specialios tiesos nustatymo taisykles buvo nereikalingos.

Kitas, net dar svarbesnis, kraujo keršto ir kompozicijos sistemu požymis buvo tas, kad tiesos nustatymas jose apskritai turejo palyginti menka reikšme. Nors dauguma autoriu teigia, kad tuo metu nusikaltimas buvo konfliktas tarp *nukentejusiojo* ir *nusikaltelio*, jis lygiai taip pat sėkmingai galejo buti ir konfliktu tarp *nukentejusiojo* ir *apkaltintojo* arba net *asmens, laikancio save nukentejusiuoju* ir *apkaltintojo*. Mat svarbiausia buvo ne tai, kad konkretus asmuo ivykde tam tikrus veiksmus, o tai, kad tam tikri veiksmai, nepaisant to, kas juos ivykde, sukele nesutarimus tarp konkrečiu asmenu. Tokiu budu tuometiniame baudžiamajame procese vyravo ginco teiseną šiandien sudaranti reikšmingiausia civilinio proceso dali. Taciau šiuolaikiniame civiliniame procese vis delto dažnai veikia valstybinis teismas, inešantis tam tikra teisingumo aspekta ir taip šiek tiek ribojantis derybini proceso pobudi. Tuo tarpu sprendžiant ginca del nusikaltimo kraujo keršto ar kompozicijos budu buvo naudojami tik bendruomeniniai metodai: pats seniausias – smurtas, antras pagal senumą – derybos (galimas daiktas, su smurto intarpais ir tokiu svariu argumentu kaip ginklai panaudojimu) ir, reikia manyti, tarpininkavimas bei treciuju teismas. O atsiradusiais valstybiniais teismais tol, kol centrine valdžia nesugebejo ju palenkti savo valiai, budavo naudojamosi tik kaip sutarti del kompensacijos patvirtinanciomis ir jos vykdyma garantuojanciomis

institucijomis. Dar daugiau, tokie teismai tvirtindavo sutartis net ir apeidami istatymus²⁷⁰. Panaši sistema šiandien naudojama valstybei garantuojant arbitražo sprendimu vykdyma. Beje, reikia pasakyti ir tai, kad šiuolaikineje baudžiamojo proceso doktrinoje ir istatymu leidyboje pastebima stiprejanči tendencija grįžti, ypač lengvu baudžiamosios teisės pažeidimu atveju, prie nusikaltimo kaip ginco sampratos (dažnai motyvuojant madingu proceso ekonomijos principu ir gana postmodernistiškais teiginiais apie tiesos santykinumą) ir nuosaikiau (Lietuvoje leidžiamas nukentejusiojo ir kaltininko susitaikymas privataus kaltinimo byloje arba baudžiamojo isakymo institutas) ar radikaliau (beveik neribota galimybė sudaryti sutarti su kaltintoju amerikietiškaime procese) taikyti sutartinius jo sprendimo budus.

Taciau Viduramžiu ir Naujuju amžiu sanduroje valdžia centralizavusi valstybe sukele rirtus pasikeitimus baudžiamojo proceso srityje. Ji sau prisieme nebe taikymo ar ginco sprendimo, o teisingumo vykdymo funkcija. Tai reiške, kad nusikaltimo sampratoje nuo tol buvo akcentuojamas nebe konfliktas tarp galimai nusikaltusios ir galimai nukentejusiosios pusiu, o konkretaus asmens veiksmai, kuriais jis pažeide valstybes nustatyta tvarka. Tokiu budu baudžiamoji atsakomybe nustojo buti privaciu asmenu santykiu ir tapo santykiu tarp valstybes ir nusikaltusio asmens. Be to, iki tol buvusi gerokai kolektyvine, tokia atsakomybe buvo individualizuota. Visa tai nuleme ir esminius baudžiamojo proceso pokycius. Jis tapo jau nebe ginco, o tiesos nustatymo ir teisingumo igyvendinimo procesu ir cia reikšme igijo dar keletas aspektu.

Visu pirma, kitaip nei nukentejusysis, valstybe nebuvo fizinis asmuo, žmogus, turintis pojucius ir ju pagalba suvokiantis pasauli. Todel jokio žinojimo apie nusikaltimo aplinkybes ji negalejo tureti. Veikdama per savo pareigunus valstybe galejo tokias aplinkybes tik *išsiaiškinti* ir jau vien tai leme specialiu tokio aiškinimosi metodu poreiki. Kita vertus, labai svarbu buvo ir tai, kad valstybe negalejo pasitiketi nukentejusiojo žinojimu, nes, kaip paradoksaliai tai beskambetu, nykstant baudžiamojo proceso kaip ginco

²⁷⁰ Ten pat.

sampratai padidejo neteisingo apkaltinimo tikimybe. Mat nors šiuolaikiniai mokslininkai yra linke pritarti Tomui Hobsui ir laikyti kraujo keršto ir kompozicijos galiojimo laikus „visu karu prieš visus“, kitaip tariant, visuotinio teroro periodu, jie nepakankamai atsižvelgia į viena svarbia aplinkybę²⁷¹. Gincų dėl nusikaltimo sprendimas klanų pagalba kainavo labai brangiai: pinigų, žmonių pajėgų, o gal net gyvybės. Ir nors nesunku suprasti, kad buta itin stiprių ir labai silpnų giminių, šiaip jau, ko gero, tai buvo daugmaž lygiavertiai varžovai. Tokia padėtis leme tam tikrą pusiausvyrą ir melagingas apkaltinimas vargiai galėjo būti viliojanti perspektyva paciam nukentėjusiajam, išskyrus tuos retus atvejus, kai atsirasdavo galimybė pareikalauti tokios didelės kompensacijos, kad atsipirktu visos pastangos. Tuo tarpu valstybės institucijų paslaugos buvo labai pigios (lyginant su kraujo keršto ar ginkluotu derybų kaina). Tad bandymas išspręsti visai kitokio pobūdžio konfliktus apkaltinant oponentą nebutu nusikaltimu galėjo išpopuliarėti. Vėliau ši problema dar paaštrėjo keičiantis žmonių pasauležiūrai ir tobulėjant psichologijos mokslui, atskleidusiam pojūčių apgaulingumą. Trumpai tariant, ilgainiui paaiškėjo, kad pasitikėti nukentėjusiojo žiniomis apie nusikaltimą valstybinės institucijos negali.

Antra vertus, kaip tik tiesos nustatymas tapo svarbiausiuoju baudžiamąjo proceso tikslu. Valstybei buvo svarbi jau ne tik nusikaltimo sukelta konfliktiška padėtis, bet ir būtent tas konkretus asmuo, išdrisęs pažeisti nustatyta tvarka. Taip buvo visų pirma dėl to, kad valstybė pasižadėjo vykdyti teisingumą, t. y. ne derinti prieštaraujancius interesus, o išaiškinti ir tinkamai įvertinti tiesą²⁷². Kita vertus, tiesos reikšmė valstybei gali būti aiškinama ir pragmatiškesniais argumentais. Anuometinio „visu karo prieš visus“ sąlygomis sustiprėjusi valstybė iš esmės užėmė visų didžiausio teroristo ir klanų klanų vietą. Tačiau kartu su didžiausia jėga valstybei teko ir didžiausia atsakomybė. Ji galėjo nugaleti kiekvieną pavaldinį ir net kiekvieną klaną skyriumi, tačiau kartu tie pavaldiniai ir klanai buvo sudedamoji pacios valstybės dalis (kaip tik

²⁷¹ Ten pat.

²⁷² Modernėjancio baudžiamąjo proceso filosofija labai aiškiai atspindi Cesare Beccaria darbai: *Bekarija, C.* Apie nusikaltimus ir bausmes. Vilnius, 1992.

šis požymis atskleidžia, kad valstybe vis delto buvo šis tas daugiau nei visu stipriausias klanas). Taigi sistemingas ju engimas galejo baigtis susinaikinimu. Reikia nepamiršti, kad kaip tik maždaug tuo metu, kai vyko šis baudžiamojo proceso sampratos lužis, ivairiausiu krypciu ir mokyklu politiniai filosofai beveik vieningai nagrinejo tiranico ir maišto teisetumo klausimus, dažniausiai, beje, pateisindami ir viena, ir antra. Kitaip tariant, prasidejus valstybes centralizavimo akcijai, atsirado ir reakcija, kuri valstybines prievartos ribas buvo linkusi sieti kaip tik su teisingu valdymu ir tiesos paisymu.

Štai šie du, iš pirmo žvilgsnio vienas kitam prieštaraujantys veiksniai – galimybės naudotis pojuciais nebuvimas ir butinybe nustatyti tiesa – ir nuleme šiuolaikinio baudžiamojo proceso susiformavima. Tiesa valstybines institucijos galejo nustatyti tik logikos pagalba, taciau loginiu operaciju sekme labai priklauso nuo prielaidu, todel reikejo užtikrinti tinkama šaltiniu ivairove ir laisva, vien tik sveiku protu pagrista, ju vertinima. Taip palaiptui atsirado šiuolaikine trišale proceso struktura su daugiau ar mažiau lygiaverciais kaltinimu ir gynyba ir nešališku bei nepriklausomu teismu. Šiandien yra daugybe jos atmainu su „aktyviais“ ir „pasyviais“ teismais, ivairiu rušiu prisiekusiaisiais ir be ju, su „stipresniais“ ar „silpnesniais“ kaltintojais ir gynejais, taciau teismo nepriklausomybe ir nešališkumas ir gynybos, kaip atsvaros kaltinimui, butinybe pripažistama visuotinai. Šiuos du principus papildo nekaltumo prezumpcija, žmogaus laisves ir asmens nelieciamybes principai, nustatantys tam tikrus duomenų rinkimo ir vertinimo imperatyvus.

Žinoma, cia pateikta baudžiamojo proceso raidos analize nera išsami. Ji labai schematiška ir laikytina greiciau modeliavimu nei istoriniu pasakojimu. Perejimo nuo nusikaltimo kaip ginco sampratos ir jo bendruomeninio sprendimo prie tvarkos pažeidimo ir valstybes prisiimtos teisingumo vykdymo nustatant tiesa funkcijos procesas vyko ivairiais laikotarpiais skirtingose pasaulio (visu pirma Vakarų pasaulio) vietose. Be to, reikia pripažinti, kad baudžiamojo proceso raidoje nuolatinio progreso ar šiaip vienakrypcio judejimo nebuvo. Žmones laikas nuo laiko priimdavo ir vel atmesdavo tas

pacias idejas, turedavo daug geru, bet netaikomu istatymu arba, atvirkščiai, kompensuodavo istatymu trukuma realia teisine praktika ir t. t. Taciau cia tereikejo pagristi teigini, kad vadinamojo sovietinio baudžiamojo proceso analize leidžia daryti išvadas apie sovietu galimybes priimti teisingus sprendimus partizanų atžvilgiu. Jis savaimė patvirtinamas atskleidus, kaip istorijos eigoje susiformavo tam tikros „standartines“ baudžiamojo proceso taisykles, kurių taikymas leido maksimizuoti rezultata nustatinejant tiesa vien tik logikos pagalba. Tad tarp kertinių baudžiamojo proceso principų ir rezultato yra tiesioginis ryšys – kuo mažiau paisoma principu, tuo menkesne ir teisingu sprendimu tikimybe. Todel dabar lieka tik panagrineti „kontrevoliuciniu nusikaltimu represija“, kaip ja vadino Višinskis²⁷³, ir padaryti atitinkamas išvadas.

3.6 Sovietine teismu sistema kaip teroro irankis

„Kinijos teismas nera teismas“ (A Chinese Court Is Not a Court) – taip savo pranešima tarptautineje konferencijoje „Genocidas naujoje eroje“ (Genocide In the New Era) pavadino Kanados teisininkas Clive Ansley. Šiam teiginiui pagrįsti jis pateikė šešis argumentus:

„1) Teisejus skiria ir atleidžia Komunistų partija (teoriškai ivairiu lygiu Liaudies susirinkimai; bet pastarieji tera visiškai partijos kontroliuojamos marionetines institucijos);

2) „Sprendimus“ priima ne tie asmenys, kurie nagrineja byla viešuose posedžiuose, o nematoma užkulisine institucija – „Teiseju komitetas“; jam tiesiogiai itaka daro vietinis partijos šefas ir jis gali per viena popiete priimti sprendimus net 25 bylose, nors jo nariai nei dalyvauja posedžiuose, nei skaito bylu dokumentus;

3) Aukščiausiojo teismo „teisejams“ privaloma reguliariai lankyti partijos teoretiku paskaitas; ju metu lektoriai aiškina, kad teisejas, žinoma, turi

²⁷³ *Višinskis, A. J. Tarybine baudžiamoji teise. Vilnius, 1941, p. 29.*

atsižvelgti į teisę, tačiau dar svarbiau yra apgalvoti politines ir socialines sprendimų pasekmes;

4) Net ir jokios realios galios neturinti Kinijos konstitucija nustato, kad teisejai yra pavaldūs Nacionaliniam liaudies susirinkimui; be to, pagal įstatymus teismu ir teismo procesu priežiūra vykdo prokuratura;

5) Nors tai prieštarauja įstatymams ir teisės teorijai, partija „teismams“ nurodineja, kokie turėtų būti proceso rezultatai; ir Jiang Zeminis, ir Li Pengas nuolat skambindavo Kinijos aukščiausiojo teismo pirmininkui, kad praneštu apie jo teisma netrukus pasiekiančia byla ir nurodytu, koks „sprendimas“ jiems reikalingas;

6) Kinijos „teismai“ yra korumpuoti nuo viršaus iki apaties; korupcijos forma priklauso nuo bylos apimtys, nuo to, ar ji politiškai jautri ir ar joje dalyvauja „užsienio elementas“:

a) žemesniu lygmeniu, ypač Kinijos piliečių civilinėse bylose, partija neturi jokių interesų ir matomu teismu ar „Teisėju komitetu“ „teisejai“ gali laisvai priimti sprendimus; tai leidžia jiems imtis įprastu korupcijos būdu ir papildyti skurdžius atlyginimus ieškovu ar atsakovu, o kartais net abiejų pusių mokamomis „kompensacijomis“;

b) net ir nesant paprastam kyšininkavimui, „teismu“ struktūra savaime yra korumpuota, nes veikia pagal principą: „Tas, kas nagrineja bylą, nepriima sprendimo; tas, kas priima sprendimą, nenagrinejo bylos“;

c) ypatinga korupcijos forma pasireiškia tuomet, kai pačios partijos interesas yra ekonominis, kitaip tariant, kai vietinė partijos organizacija palaiko itakingu vietos verslininku interesus, taip ypač dažnai būna gincijantis su užsienio atsakovais; prieš kokius penkerius metus Pekinas paskelbė direktyvą žemesniems „teismams“, kurioje nustatyta: „Nagrinejant ginčą, kurio viena šalis yra iš Kinijos, o kita – iš užsienio, būtina užtikrinti, kad sprendimas atspindėtų nacionalinį interesą“; tai buvo ne pats subtiliausias pareiškimas, todėl šiandien užsienio atstovams beveik neįmanoma laimėti bylos prieš šalį iš Kinijos;

d) tačiau atgrasiausia korupcijos apraiška, žinoma, yra tai, kad „teismai“ pristatomi kaip teisinguma vykdancios institucijos, nors iš tikruju jais tarsi marionetemis slapta manipuliuoja Komunistu partijos ideologai²⁷⁴.

Iš tikruju ši šešiais punktais nusakyta sistema gime kartu su Sovietu Rusija. Specialesniu tyrimu reiketu tik norint atsakyti i klausimus del kyšininkavimo Stalino laiku teismuose ir paslaptinguju „Teiseju komitetu“ egzistavimo. Visos kitos Ansley išdestytos problemos yra tipiniai sovietu režimo bruožai. Buvo savaime suprantama, kad komunistu partija priima visus svarbiausius sprendimus. Profesorius Mykolas Remeris kadaise net irode, kad tokie komunistu partijos igaliojimai išplaukia iš Stalino konstitucijos analizes²⁷⁵. Nenuostabu ir tai, kad teisejams privalomos „politvalandele“. Sovietmeciu jos buvo privalomos daugeliui žmonių, juolab Stalino laikais, kai vadinamasis politinis auklėjimas dar buvo daug tikresnis dalykas. Reiškiny, kai teismo kontrole patikima prokurorui, vadinamas „prokurorine priežiura“ (prokurorskij nadzor). Jos Lietuva atsikrate tik po Nepriklausomybes atkurimo. Pagaliau, sunku patikėti, kad Jiang Zeminis ar Li Pengas butu sugalvoje ka nors, ko nežinojo Stalinas. Atsimenant sena sovietiniu vadu tradicija nuolat kištis i visu imanomu istaigu darba, kuriai pavadinti veliau buvo sugalvotas net specialus „telefonines teises“ terminas, teismai vargiai galejo buti išimtis, ypac tokiose „politiškai jautriose“ bylose kaip partizanų.

Taigi idomu visai ne tai, ka Ansley sako apie Kinijos teismus. Idomu tai, kad šiu pastebejimu jam pakanka griežtai išvadai „Kinijos teismas – ne teismas“ padaryti. Stalino kariniai tribunolai ar, juo labiau, Ypatingieji pasitarimai juo labiau teismo savokos neatitiko. Tačiau šioje analizeje svarbi ne tiek formalioji puse, kiek realios sovietu instituciju galimybes nustatyti tiesa partizanų bylose. Todel verta žengti toliau negu Ansley ir pažvelgti i pati sovietini arba, kaip tada buvo sakoma, socialistini baudžiamaji procesa.

²⁷⁴ Ansley, C. A Chinese Court Is Not a Court // Genocide In the New Era. International Conference. Stockholm, January 26-28, 2004, p. 68-75.

²⁷⁵ Placiau žr.: Remeris, M. Lietuvos sovietizacija 1940-1941. Istorine Lietuvos sovietizacijos apžvalga ir konstitucinis jos ivertinimas. Vilnius, 1989.

I Lietuva sovietai atneše jau patikrinta kovos su kontrrevoliucija sistema. Operatyvine veikla prieš partizanus ir kitus kontrrevoliucionierius vykdavo ir tyrima ju baudžiamosiose bylose atlikdavo sovietines saugumo strukturos, o galutiniam sprendimui priimti bylos budavo perduodamos kariniams tribunolams arba Ypatingajam pasitarimui prie SSSR Valstybes saugumo ministro.

Suprantama, kad kalbeti apie koki nors tinkama tyrima iki teismo butu naivu. Visiems žinoma, kaip sovietu saugumas tvarkydavosi su politiniais „nusikalteliais“. Matyt, neverta net aiškinti, kad jiems nebudavo suteikiamos iprastos kaltinamojo teises. Dar daugiau, yra gerai žinoma, kad partizanai ir kiti kontrrevoliuciniais nusikaltimais kaltinami asmenys budavo kankinami ir kad tokiu „fizinio poveikio priemonių“ taikymas buvo oficialiai iteisintas²⁷⁶. Jau vien ši aplinkybe leistu nepripažinti jokių sovietu institucijų sprendimu prieš partizanus, viena vertus, del to, kad teisiniuose procesuose draudžiama naudoti prievarta išgautus duomenis, o, kita vertus, ir del to, kad tokiu atveju padideja melagingo prisipažinimo ar parodymu tikimybe, todėl nustatyti faktai negali buti laikomi teisingais. Žinoma, „fizinio poveikio priemonės“ buvo naudojamos ne visais atvejais, taciau ta aplinkybe, kad kankinimai buvo iteisinti, ipareigoja kiekvienu atveju preziumuoti, kad jie buvo taikomi, kol nebus irodyta priešingai. Vis delto, jeigu galutini sprendima partizanų bylose butu priemes nepriklausomas ir nešališkas teismas ir jei toks sprendimas butu priimtas tinkamai patikrinus visus duomenis, sudarius bent jau panašias galimybes aktyviai veikti kaltinimui ir gynybai, gal ir galima butu teigti, kad partizanų nusikaltimai buvo irodyti, nors ir naudojantis netinkamomis priemonėmis. Taciau vargu ar kariniai tribunolai ir Ypatingasis pasitarimas laikytini nepriklausomais ir nešališkais teismais ar bent tinkamais ju pakaitalais.

Kariniai tribunolai bent teoriškai priklause teismu sistemai, todėl ir procesas juose vykdavo pagal RSFSR Baudžiamąjo proceso kodekso (BPK)

²⁷⁶ Žr., pvz.: *Truska, L., Anušauskas, A., Petravičiute, I.* Sovietinis saugumas Lietuvoje 1940-1953 metais. Vilnius, 1999, p. 145-149, 179-182.

nuostatas. Taciau tai nereiškia, kad kontrrevoliuciniu nusikaltimu bylos buvo nagrinejamos taip pat, kaip ir iprastu kriminaliniu. RSFSR BPK numate specialias kai kuriu kategoriju bylu nagrinejimo taisykles. Be to, kariniu tribunolu veikla reglamentave aktai taip pat numate tam tikru išimciu. Taigi, net ir placius igaliojimus kaltinanciai pusei teikes sovietinis baudžiamasis procesas pasirode esas per menkas ginklas kovai su kontrrevoliucija. Teko ji šiek tiek pakoreguoti.

Analizuojant archyvines baudžiamasias bylas, nesunku suprasti, kad tribunolai savo nuožiura galedavo ivairiai “modifikuoti” procesa. Neretai bylos nagrinejimas vykdavo nedalyvaujant šalims (prokurorui ir advokatui)²⁷⁷, o kartais net liudytojai nebudavo kviečiami. Be to, reikia atkreipti demesi i tai, kad, kaip jau mineta, ir paciam RSFSR BPK buvo numatyta supaprastinta tam tikru kategoriju bylu nagrinejimo tvarka. Svarbiausias, šiuo atveju, yra bylu del teroristiniu aktu ir teroristiniu organizaciju procesas. Sistemiškai aiškinant sovietine teise, galima daryti išvada, kad organizacijos nariams ivykdžius bent viena teroristini akta, pati organizacija tapdavo ne šiaip kontrrevoliucine, o teroristine. Šioje vietoje reikia pažymeti, kad teroristiniais aktais buvo apkaltinti beveik visi partizanų junginiai. Tokiu budu, daugumos partizanų bylos buvo nagrinejamos šio supaprastinto proceso tvarka. Tiesa, išimtyms paprastai budavo daromos ryšininkams, remejams ir tiems partizanams, kurie nedalyvaudavo koviniuose veiksmuose, o, pavyzdžiui, užsiimdavo spaudos rengimu ir platinimu.

Štai keletas idomiausių bylu del teroristiniu aktu ir teroristiniu organizaciju proceso nuostatu. Visu pirma, kaltinamoji išvada budavo iteikiama kaltinamajam prieš para iki teismo nagrinejimo pradžios²⁷⁸. Kita idomi aplinkybe – jau minetas bylos nagrinejimas šalims nedalyvaujant, kuris

²⁷⁷ Tokia padetis galbut ir atrodo savaip teisinga, taciau nepalanki ji tik kaltinamajam. Prokurorui nebuvo didelio reikalo posedyje dalyvauti, nes kaltinamoji medžiaga jau budavo surinkta NKVD. Gincyti ja ir kitaip ginti kaltinamaji nebudavo kam. Jis likdavo visiškai vienas, o net ir labai naiviai vertinant NKVD tardytoju darba nera pagrindo manyti, kad byloje budavo nors puslapis teisinancios informacijos.

²⁷⁸ Normaliai kaltinamoji išvada turedavo buti iteikiama prieš tris dienas iki teismo nagrinejimo pradžios (RSFSR BK 235 straipsnis). Palyginimui galima pasakyti, kad pagal dabartini Lietuvos Respublikos BPK kaltinamojo akto nuorašas kaltinamajam turi buti išsiunciamas iš karto po akto surašymo. Nuo šio momento iki teismo nagrinejimo pradžios gali praeiti maždaug menuo.

dauguma partizanu susidurdavo butent su MGB Ypatinguoju pasitarimu, tad verta pasigilinti kaip tik i šios institucijos veikla.

Nera visiškai aišku, koku pagrindu bylos budavo perduodamos Ypatingajam pasitarimui, užuot siuntus jas i teisma. Vienas iš populiariausiu spejimu yra tas, kad i „troikos“ sekretoriata Maskvoje keliaudavo tos bylos, kuriose budavo duomeni apie MGB agenturini aparata. Iš tiesu, kai kuriais atvejais bylos i Ypatingaji pasitarima budavo siunciamos, kai del „operatyviniu sumetimu“ nebudavo galima kviesti liudytoju i teisma. Taciau tai nebuvo vienintele ar svarbiausia priežastis, nes, kaip jau mineta, teismas neretai sugebedavo išsiversti ir be liudytoju. Tad byla galejo buti neperduodama kariniam tribunolui ir mažiau kilniais tikslais negu agenturos apsauga.

Tam tikros informacijos galima aptikti peržiurint pacias archyvines bylas, kuriose sprendimus prieme Ypatingasis pasitarimas. Kiekvienoje iš ju yra LSSR Valstybes saugumo ministro pavaduotojo pasirašyta visiškai slapta pažyma standartiniu pavadinimu: „Del bylos Nr. ..., kurioje kaltinamas ..., perdavimo nagrineti Ypatingajam pasitarimui prie SSSR Valstybes saugumo ministro motyvu“. Tai budavo pagrindinis dokumentas, lemdaves bylos perdavima Ypatingajam pasitarimui. Kai kuriose bylose galima rasti dar ir visiškai slapta kurio nors LSSR MGB apskrities skyriaus viršininko laiška LSSR Vaslybes saugumo ministro pavaduotojui. Tokiu budu nesudetinga atskleisti visa bylos perdavimo sistema. Butinybe siusti byla i Maskva neabejotinai pirmasis konstatuodavo tiesiogiai už ja atsakingas tardytojas. Jis tikriausiai kreipdavosi i savo tiesiogini viršininka, o šis – i apskrities skyriaus viršininka, po ko pastarasis rašydavo LSSR Valstybes saugumo ministro pavaduotojui, per kuri byla pasiekdavo Maskvos „troika“.

Tie patys dokumentai padeda išsiaiškinti ir bylu perdavimo Ypatingajam pasitarimui motyvus. Kai kuriose pažymose „Del bylos...“ nurodoma, kad pagrindiniai liudytojai yra lageryje ir negali buti pristatyti i teisma, kitose – kad baiminamasi „teroristiniu aktu“ liudytoju atžvilgiu, nes jie gyvena vietovese, kuriose aktyviai veikia partizanai. Žodžiu, motyvu ivairoves buta dideles ir baigtinis ju sarašas, tikriausiai, niekur nebuvo itvirtintas. Cia verta pamineti tik

viena ypac idomu ir pacia „socialistinio teisingumo“ esme atspindinti pavyzdži. Vienoje LSSR MGB Valstybes saugumo ministro pavaduotojo pažymoje rašoma, kad pagrindiniai irodymai byloje yra kaltinamosios ir liudytoju – anksčiau areštuotu tos pacios partizanų grupės nariu – parodymai. Taciau vienas iš minetu liudytoju nuteistas mirties bausme, o kiti išsiusti i lagerius, todėl sunku juos iškviešti i teisma. Del tokiu priežasčiu tikslinga, kad byla nagrinetu Ypatingasis pasitarimas²⁸². Tai daugiau ar mažiau iprasta formule, taciau toje pacioje byloje esantis LSSR MGB Taurages apskrities skyriaus viršininko laiškas leidžia už jos pamatyti dar ši ta. Išdescius tuos pacius faktus, jame teigiama, kad liudytojai i teisma negales buti iškviešti, o tuo kaltinamoji gali pasinaudoti ir atsisakyti savo ankstesniu parodymu arba juos pakeisti, „o del to byla užsivels“²⁸³. Normalus kaltintojas normaliam baudžiamajame procese nebijo kaltinamojo klastos ir „užsivelimo“, nes arba turi pakankamai kaltes irodymu, arba byla nutraukia. O sovietiniai saugumieciai turejo trecia kelia. Pajute, kad gali buti „užsivelimas“, taigi, kad kaltinimas gali atrodyti nepagrįstas net sovietiniams „teisejams“, jie galedavo perduoti bylas Ypatingajam pasitarimui. Tokiu budu nelikdavo net tos formalios sprendima priimancios institucijos nepriklausomybes, kuri egzistuodavo karinio tribunolo atveju. Ir jeigu pastarasis kartais dar tikrai gražindavo byla papildyti, konstatuodamas irodymu stoka, o išimtiniais atvejais galedavo net išteisinti kaltinamaji, tai Ypatingasis pasitarimas nieko panašaus nedarydavo.

Kaip vykdavo „troikos“ posedžiai ir budavo priimami sprendimai, žino nebent patys dar gyvi posedžiautojai. Ne vienas Ypatingojo pasitarimo posedis nebuvo viešas, teoriškai jie visi turejo buti protokoluojami, taciau i baudžiamaja byla patekdavo tik išrašas iš protokolo, kuriame budavo nurodoma, pagal koki RSFSR BK straipsni ir kokio dydžio bausme skiriama. Galima spėti, kad nemažai duomenu apie Ypatingojo pasitarimo veikla slypi Rusijos archyvuose, kurie beveik neprieinami. Vis delto aišku viena: bylos buvo nagrinejamos labai greitai ir, atitinkamai, visiškai neišsamiai. Kai kuriu

²⁸² LYA, f. K-1, ap. 58, b. 42664/3, l. 139.

²⁸³ Ten pat, l. 30-14.

sovietu represijas studijavusių mokslininku nuomone: „Tardymas apsiribodavo paprasčiausiais formalumais; per viena diena „troikos“ peržiuredavo šimtus bylu“²⁸⁴. Tai buvo pasakyta apie 1937-ųjų „troikas“, tačiau vargu ar velesnio laikotarpio Ypatingojo pasitarimo darbo kruvis buvo mažesnis. Taigi, isivaizduojant, kad „troika“ dirbdavo dvylika valandų, ištiesai posedžiaudavo, net nepietaudavo ir per diena peržiuredavo 100 bylu, galima teigti, kad vienai bylai budavo skiriama 7,2 minutes. Per tiek laiko Ypatingojo pasitarimo nariai vargiai galedavo spėti net bylos medžiaga peržvelgti. Šios aplinkybes leidžia daryti prielaidą, kad Ypatingasis pasitarimas apskritai bylu nenagrinedavo, tik paskirdavo bausmę. Pagrindas tokiam sprendimui budavo MGB tardytoju paruošta kaltinamoji išvada, o kitu byloje esanciu dokumentu „teisejai“ net neskaitydavo.

Taigi jokių būdų negalima teigti, kad sovietinėse baudžiamosiose bylose minimi faktai buvo irodyti. Jeigu kariniai tribunolai nepaisė net menku sovietinio baudžiamojo proceso standartu, o Ypatingasis pasitarimas nespedavo bylu skaityti, tai būtų naivu kalbėti apie koki nors tiesos nustatymą. Kalbant šiek tiek perdetai, MGB pareigūnai galejo siūti į bylas tuščius lapus ir siūti į Ypatingąjį pasitarimą, o kaltinamieji vis tiek būtų gavę po 25 metus lagerio.

Taigi, galima be abejonių konstatuoti, kad sovietinis procesas apskritai neturejo teisingumo tikslo. Jis buvo labai aiškiai orientuotas į reikalingu asmenu represavimą. Tokiame procese ne *pažeidimas*, o *pažeidejas* buvo iš anksto aiškūs. Kaip toje juodojo humoro sovietinėje patarleje – „Svarbu, kad būtų žmogus, o straipsni surasim“. Taip ir buvo. Nustacius žmogų, budavo pritaikoma viena iš (kaip) tycia nelabai apibrežtu kontrevoliuciniu nusikaltimu sudėcių²⁸⁵. Dar daugiau, budavo pasirenkamas ir vienas iš bylos nagrinėjimo

²⁸⁴ Courtois, S. ir kt. Juodoji komunizmo knyga. Vilnius, 2000, p. 265.

²⁸⁵ Čia verta paminėti tai, kas nebuvo pasakyta kalbant apie kontrevoliucinius nusikaltimus. Kaip matyti iš cituotų RSFSR BK nuostatų, šio akto normos buvo labai neapibrežtos. Pavyzdžiui, veiksmai, kuriais „kenkiama TSR Sąjungos karinei galiai“, gali būti labai įvairūs: pradėdant tanko susprogdinimą ir baigiant branduoline ataka. Dar įvairesni veiksmų spektra apima kenkimas „TSR Sąjungos valstybinei nepriklausomybei ar jos teritorinei neliečiamybei“. Todel RSFSR BK taikiusiems pareigūnams buvo palikta neitiktinai didelė interpretavimo laisvė – tokia, kokios niekada neturi civilizuotame baudžiamajame procese veikiantys teisininkai. Kaip tokia laisvė budavo naudojama,

variantu. Jeigu tikru ar sufalsifikuotu irodymu budavo sukaupiama pakankamai daug – galbut net viešas parodomasis teismas. Jei duomenu kiek mažiau – „apkarpytos“ procedūros kariniame tribunole, o jei gresia „užsivėlimas“ – greitas ir efektyvus Ypatingasis pasitarimas. Tokiu budu „kontrrevoliuciniu nusikaltimu represijos“ teisine analize tik dar karta patvirtina, kad tai buvo ne teisingumo vykdymas, o tikras teroras. Sovietu teismai visiškai tiesiogine prasme vadovavosi garsiaja Lenino fraze: „Teismas neturi panaikinti teroro: tvirtinti šitai reikštu meluoti sau ar meluoti apskritai; teismas turi pagrįsti terora, legalizuoti jį iš principo, aiškiai, neapgaudinejant ir neslepiant tiesos“²⁸⁶.

Todel jeigu dar buvo galima kalbėti apie koki nors kompromisini vertinima to fakto, kad sovietai partizanus teise neteisetai, bet galbut už tikrus nusikaltimus, tai nustacius, kad partizanai buvo ne teisiami, o tiesiog terorizuojami, dalinis ar visiškas sovietu sprendimu pripažinimas tampa neisivaizduojamu. Reabilitacija, tokia kokia ji šiandien yra, su kaltes prezumpcija, tokiam kontekste virsta tiesiog tolesniu teroro, nors ir gerokai švelnesnio, pratesimu arba, pasak kito sovietines teises eksperto Felikso Dzeržinskio, „smulkmeniško senosios carizmo mokyklos teisetumo vaikymosi“ atmetimu ir susidorojimu su tariamai nusikaltusiais Lietuvos Respublikai partizanais „revoliuciniu, išties bolševikiniu budu“²⁸⁷. Tuo tarpu, kad ir kokiu baisybiu butu pridares nusikaltelis, jis gali buti tik baudžiamas. Terorizuojamas jis virsta auka. Kaip tik toki efekta sukelia ir šiandienine reabilitacija. Kol ji veikia, diskusiju apie partizanų nusikaltimus net negalima pradeti. Visi jie yra sovietinio ir posovietinio teroro aukos.

3.7 Alternatyvaus partizanų veiksmų teisinio tyrimo prielaidos

neblogai atskleidžia ir partizanų bylu studijos. Pavyzdžiui, vienais atvejais nužudymas dėl neaiškiai priežasciu galejo buti laikomas teroristiniu aktu, kitais – tevyne išdavimo sudedamąja dalimi. Galejo buti ir taip, kad kaltinamojoje išvadoje budavo irrašoma „vykde teroristinius aktus“, o veiksmai kvalifikuojami tik kaip tevyne išdavimas, žodžiu, variantu – gausu ir visu ju niekas niekada neišvardins.

²⁸⁶ *Courtois, S.* ir kt. Juodoji komunizmo knyga. Vilnius, 2000, p. 179.

²⁸⁷ Ten pat, p. 82, 89.

Vis delto nagrinejant klausima griežtai teisineje plotmeje, diskusija yra neišvengiama. Partizanai tikrai dare nusikaltimus, vadinasi, atsisakius reabilitacijos butina imtis kitu priemoniu ju veiklai tinkamai ivertinti. Galima butu sutikti su tokia nuostata, taciau pirmiausia butina panaikinti Asmenu, represuotu už pasipriešinima okupaciniams režimams teisiu atkurimo istatyma ar bent jo galiojima partizanų atžvilgiu²⁸⁸.

Toliau butu galima taikyti viena iš dviejų itarimų partizanų atžvilgiu teisinio patikrinimo variantu. Visu pirma, galima pasinaudoti bendraja nusikaltimų tyrimo sistema – baudžiamuoju procesu. Jeigu partizanams, kaip ir visiems kitiems asmenims, galiotu nekaltumo prezumpcija, o sovietų priimti sprendimai butu laikomi nieko nereiškiančiais, tai atsiradus pagrindui itarti kuri nors karo dalyvių nusikaltimų galetu prasidėti ikiteisminis tyrimas ir toliau vykti procesas. Tokiu atveju iškiltu tik bausmės klausimas. Absoliutus sovietinių sprendimų nepripažinimas reikštų ne tik tai, kad partizanai niekada nebuvo isiteisejusiu teismo nuosprendžiu pripažinti kaltais, bet ir tai, kad jie niekada nebuvo nubausti kriminalinėmis bausmėmis, nes tokios bausmės paskyrimas yra neatsiejamas nuo pripažinimo kaltu. Taciau šios teorines prielaidos, žinoma, negaletu pakeisti fakto, kad represuoti partizanai realiai kalejo lageriuose. Taigi, nors teisiškai principas, pagal kuri niekas negali buti du kartus nuteistas už ta pati nusikaltimą, panaikinus reabilitacija partizanams negaliotu, faktiškai ji igyvendinti butu butina. Taciau tai vargiai sukeltu kokiu nors rimtesniu teisiniu problemu. Nors baudžiamoji atsakomybe visiems yra taikoma lygiai, kriminaline bausme visada individualizuojama. Be to, tokia padėtis kaip partizanų teiseje yra itin retas, gal net unikalus atvejis. Todel visiškai nesudetinga butu istatymu leidybos ar teismų praktikos keliu sukurti taisykle, kad partizanams, kurie sovietų buvo neteisėtai represuoti, teismui juos pripažinus kaltais del karo metu padarytu nusikaltimų bausme neskiriama.

Kitas galimas variantas – specialaus proceso sukurimas. Tai, pavyzdžiui, galetu buti kario savanorio statuso (nelikus reabilitacijos jis butu pripažintas

²⁸⁸ Ypatinga istorine ir teisine padėtis leidžia išskirti partizanus iš kitų sovietų represuotų asmenų tarpo ir tai nelaikytina diskriminacija; priešingai partizanų *neiškylimas* yra, ko gero, viena iš didžiausių teisekuros klaidų šioje srityje.

visiems, kurie irodytu savo priklausomybę partizanų struktūroms ir dalyvavimą koviniuose veiksmuose) panaikinimo procesas. Taip būtų išlaikyta šiandien iš esmės reabilitacijos salygojama kario savanorio statuso pripažinimo/nepripažinimo sąsaja su genocido ar karo nusikaltimų padarymu. Pats procesas turėtų būti *mutatis mutandis* baudžiamasis procesas, nes veiksmai, kurie taptų jo objektu, nors ir aptakiai apibrežiami kaip „dalyvavimas genocido nusikaltimuose arba beginklių civilių žmonių žudynėse ar kankinimuose“, iš esmės yra nusikaltimai. Tad procesas turėtų turėti ir savita kaltinimą, ir gynybą, ir ikiteismini tyrimą, ir teismini nagrinėjimą, ir apskundimus, ir visus kitus būtinius atributus. Tokio proceso sukūrimas specialiu įstatymu, ko gero, nėra neįmanomas, juolab atsižvelgiant į jau minėtą partizanų teisinės padėties neįprastumą argumenta.

Nepaisant to, kuris iš sprendimo variantų – įprastas baudžiamasis ar specialus procesas – būtų pasirinktas, atsirastų tam tikri partizanų nusikaltimų irodinėjimo ypatumai. Jau minėjau, kad nekaltumo prezumpcija ir kitos žmogaus teisės baudžiamajame procese lemia tam tikrus irodinėjimo imperatyvus. Partizanų atveju ju būtų dar daugiau dėl teisinės išivaizduojamų kaltinamųjų padėties. Šiuos irodinėjimo proceso ypatumus čia verta aptarti dėl to, kad tokia analizė gali privesti prie labai netikėtų išvadų.

Jau minėta, kad Seimas ne kartą ir nedviprasmiškai yra pareiškęs, kad pripažįsta partizanų vadovybę aukščiausią politinę ir karinę to meto Lietuvos valdžią. Šis pripažinimas sukelia tam tikras teisinės pasekmes ir suteikia kiekvienam ginkluoto pasipriešinimo dalyviui išskirtinį statusą. Partizanų vadovybę laikytina struktūra, galejusia priimti privalomus sprendimus ne tik paciu rezistentu, bet ir civilių Lietuvos gyventojų atžvilgiu. Patys partizanai pripažintini tokiu sprendimu vykdytojais. Todėl vertindami partizanų padarytas veikas teisejai, prokurorai ir kiti pareigūnai privalėtų atsižvelgti į sąjungos struktūrą ir jos pokyčius, sprendimų priėmimo tvarką, atskirų institucijų ir vadų įgaliojimus ir pan. Šios aplinkybės procesuose dėl partizanų padarytų nusikaltimų būtų tokios pat svarbios, kaip ir, pavyzdžiui, bylose dėl

nusikaltimu valstybes valdymui. Iš šios principines nuostatos išplaukia ir dar keletas išvadu.

Svarbiausia iš ju yra ta, kad teisetos valdžios ir jos pareigunu sprendimu ir veiksmu teisetumas yra preziumuojamas. Pavyzdžiui, didele dalis Lietuvos visuomenes, retkarciais pakurstoma žiniasklaidos, nepasitiki teismais ir mano, kad dauguma teiseju kyšininkauja. Taciau niekam neateina i galva, kad šiuo pagrindu butu galima tikrinti visus teismu sprendimus. Jie laikomi teisetais ir teisingais tol, kol neirodoma priešingai. Lygiai taip pat ir partizanų atveju nekaltumo prezumpcija kartu butu ir teiseto prezumpcija. Kitaip tariant, susidurus, pavyzdžiui, su galimai partizanų ivykdytu beginkliu civiliu žmonių nužudymu nepakaktu konstatuoti, kad konkretus partizanai ateme gyvybe asmenims, kurie buvo civiliai ir neturejo ginklu, nes pripažinus partizanų valdžios teiseto nekyla jokių abejonių dėl ju teisės bausti mirties bausme (šia prasme iš karto nuvertetu sovietiniu archyvinu baudžiamuju bylu duomenys, nes sovietams pakakdavo nustatyti tik pati nužudymo fakta, be to, gynyba cia aptariamuose procesuose pagrįstai galetu reikalauti nepripažinti sovietiniu duomenų irodymais). Konkreciau analizuojant tokios prezumpcijos reikšme irodinėjimui, ja galima išskaidyti i dvi smulkesnes dalis.

Visu pirma tektu preziumuoti pati igalioju partizanų instituciju sprendimo buvimo fakta. Šiandien, kadangi reabilitacijos procese faktiškai galioja ne nekaltumo, o kaltes prezumpcija, tokios nuostatos nesilaikoma. Nepavykus rasti, pavyzdžiui, karo lauko teismo nuosprendžio konkretaus asmens atžvilgiu, manoma, kad tokio nuosprendžio ir nebuvo. Tuo tarpu, cia modeliuojamuose procesuose veikiant nekaltumo prezumpcijai tektu atsižvelgti i tai, kad karo lauko teismai veike ir partizanų vadovybe vykde ju veiklos kontrole, ir i ta aplinkybe, kad tik mažoji dalis nuosprendžiu yra išlikusi, todėl tektu preziumuoti karo lauko teismo nuosprendžio ar kitokio atitinkamo sprendimo taikyti mirties bausme, jeigu nagrinejamu laikotarpiu karo lauko teismai dar neveike, buvima. Tik irodžius, kad tokio sprendimo nebuvo, butu galima konstatuoti, kad tam tikra asmeni nužude partizanai veike savavališkai ir nusikalstamai.

Suprantama, kad net ir nesant abejonių dėl sprendimo egzistavimo, būtų galima suabejoti jo teisetumu ir pagrįstumu. Tačiau ir šiuo atveju reikėtų išlaikyti tinkamą prezumpcijos ir irodinėtinos aplinkybės santykį. Todėl preziumuoti tektų sprendimo teisetumą ir pagrįstumą – aplinkybes, bylojancias kaltinamųjų naudai. Irodinėjamas, atitinkamai, būtų kompetencijos viršijimas ir kiti panašūs faktai. Šioje vietoje reikia pažymėti, kad ypač dideliu sunkumu keltų partizanų sprendimų pagrįstumo vertinimas. Pavyzdžiui, šiandieniniame reabilitacijos procese sprendžiant, ar tam tikras asmuo buvo pagrįstai nužudytas už bendradarbiavimą su sovietų saugumo struktūromis (taigi, ar ji nužudęs partizanas gali būti reabilituojamas), klausimas formuluojamas taip: ar toks asmuo su minėtomis struktūromis bendradarbiavo? Tokia formuluotė nulemia tai, kad atsakymas grindžiamas šiandieninėmis žiniomis, nors vertinant sprendimo pagrįstumą reikia atsižvelgti tik į jį priėmusiuju turėtą informaciją. Todėl naujajame procese klausti reikėtų: ar pagrįstai partizanai mane, kad tam tikras asmuo buvo sovietų saugumo struktūrų bendradarbis? Atsakyti į šį klausimą, žinoma, būtų nepalyginamai sunkiau, tačiau rasti lengviausia būda žmogui apkaltinti yra sovietinio, o ne civilizuoto, baudžiamojo proceso tikslas.

Apskritai, yra iš anksto aišku, kad reabilitacijos panaikinimas ir nauju procesu partizanų atžvilgiu pradedimas apsunkintu teiseju ir, ypač, prokuroru darba, nes kaip tik pastariesiems tektų visa irodinėjimo našta. Tai, kad dingo ar buvo sunaikinta didžioji dalis partizanų dokumentų, kaip ir tai, kad patikimu liudytoju, galinciu papasakoti apie tam tikrą sprendimų priėmimo aplinkybes, šiandien jau yra labai mažai, – tai vis aplinkybės palankios gynybai, o ne kaltinimui. Jos lemia tai, kad aptariamuose procesuose nuolat egzistuotų pagrįstos ir labai sunkiai pašalinamos abejonės. Jeigu būtų išlikęs pilnas partizanų archyvas ar bent jau didžioji jo dalis, tokias abejonės pašalinti būtų paprasta: kaltintojas konstatuotų, kad atitinkamo sprendimo nėra arba truksta tam tikru jį fiksuojančiu dokumentu, ir tada jau aiškintis tektų gynejui. Pagal šiandieninę padėtį, dokumentų trukumas taptų prokuroro problema. Tačiau tai dar ne visos galimos problemos.

3.7.1 Isakymo vykdymo problema partizanų karo kontekste

Isakymo vykdymo kaip karo nusikaltimų tyrimo problemos svarba gerai iliustruoja Vietnamo karas. Vienas iš garsiausių jo nusikaltimų buvo įvykdytas 1968 m. kovo 16 d. My Lai kaimelyje. Nuo pat ryto JAV kariuomenės „Carlio“ kuopa, kuriai vadovavo kapitonas Ernestas Medina, puolė šia vietoje, nes karinės vadovybės duomenimis joje slapstėsi Vietkongo partizanai. Pastarųjų amerikiečiams taip ir neteko sutikti (spejama, kad partizanai galejo pasitraukti dar prieš prasidedant puolimui), tačiau dėl ne visiškai aiškių priežasčių leitenanto Williamo Calley vadovaujamo būrio kariai pradėjo civilių žudynes. Kai apie vidurdienį viskas baigėsi, paaiškėjo, kad žuvo maždaug 500 iš maždaug 700 kaimelio gyventojų²⁸⁹.

My Lai istorija iš tikrųjų idomi, paslaptinga ir žiauri. Ji turi ne tik savus niekšus, bet ir savus herojus²⁹⁰. Be to, papildoma intriga ineša tyrimu ir išvadu gausumas ir, ko gero, teisingas šiuolaikinių autorių įtarimas, kad ir kariuomenės vadovybė, ir prezidento Richardo Nixono administracija mažiausiai siekė viešumo ir teisingumo My Lai byloje. Visa tai aprašyta daugybeje knygų ir straipsnių, nes minėti įvykiai JAV buvo itin plačiai aptarinėjami ir įgavo kone simbolinę reikšmę. Pasakojama, net, kad per „Audros dykumoje“ operaciją Irake JAV karininkai siusdami savo karius į užduotis pridurdavo: „Jokiu My Lai - supratot?“.

Taciau šio tyrimo kontekste svarbus pats karo lauko teismo procesas ir jo metu iškile teisiniai klausimai. JAV kariuomenės Kriminalinių tyrimų skyriui (Criminal Investigations Division) pabaigus darbą, kaltinimai buvo pareikšti 25 kareiviams ir karininkams, tarp jų kapitoniui Medinai ir leitenantui

²⁸⁹ Linder, D. An Introduction to the My Lai Courts-Martial // http://www.law.umkc.edu/faculty/projects/ftrials/mylai/Myl_intro.html.

²⁹⁰ Tokiu neabejotinai pripažintinas sraigtasparnio pilotas Hugh Thompsonas, kuris visaip stengėsi gelbėti kaimelio gyventojus ir net buvo pasiryžęs šaudyti į savus. Kai paaiškėjo, kad kariuomenės vadovybė nori nuslepti nusikaltimą, Thompsonas, pasak jo draugu, buvo toks išsiutes, kad net ketino „to turn in his wings“ (t. y. pasitraukti iš tarnybos).

Calley. Vis delto galu gale tik keletas ju stojo prieš teisma. Visi, net pats Medina, kurio talentingi advokatai sugebejo pasiekti, kad tam tikri duomenys nebutu pripažinti irodymais, buvo išteisinti. Paskutinis buvo Calley procesas.

Jis stojo prieš karo lauko teisma 1970 m. lapkričio 12 d. Gynyba organizavęs advokatas George'as Latimeris išvystė dvejopa strategija. Visu pirma jis ketino irodinėti, kad Calley žudyniu metu buvo veikiamas streso. Be to, Latimeris tvirtino, kad jo klientas tik vykdė kapitono Medinos isakymą, todėl pastarąjį išteisinus neturėtų būti nuteistas ir Calley. Nenuostabu, kad kaip tik abiejų karininkų parodymu susikirtimas tapo reikšmingiausiu proceso momentu. Calley teigė, kad neatsimena beveik nieko iš paskaitų apie Ženevos konvencijas, tačiau yra isidėmėjęs tai, kad už vadovybės isakymu nevykdymą jam gresia karo lauko teismas. Po tokios išangos jis pareiškė, kad instruktažo metu Medina aiškiai pasakė, jog My Lai kaimelyje nebus jokių civilių ir visi tenykščiai asmenys laikytini priešų pajegomis. Pagaliau, Calley teigimu jau būnant kaimelyje kapitonas susisieko tiesiogiai su juo ir paklauso, kodėl vis dar niekas neatsikrato („wasted“) civiliais. Kaip ir buvo galima tikėtis, Medina tokiems teiginiams griežtai paprieštaravo. Jis sake, kad instruktažo metu buvęs tiesiai šviesiai paklaustas „Ar turime žudyti moteris ir vaikus?“ („Do we kill women and children?“), į ką atsakė „Ne, moterų ir vaikų žudyti jus neturite... Galvokit galva“ („No, you do not kill women and children... Use common sense“). Žiuri pasitarimas Calley byloje truko 13 dienų ir buvo ilgiausias JAV karo lauko teismu istorijoje. Galų gale nuspresta pripažinti jį kaltu ir nubausti laisvės atėmimu iki gyvos galvos, pašalinant iš tarnybos ir atimant teisę į visas išmokas. Tačiau iš tikrųjų jau po ketverių metų Calley buvo paleistas lygtinai²⁹¹.

My Lai procesas atskleidžia daug karo nusikaltimų tyrimo niuansų. Net ir atsižvelgus į visas politines aplinkybes tai, kad iš 25 kaltinamųjų kaltu buvo pripažintas tik vienas, akivaizdžiai rodo teismu atsargumą tokio pobūdžio byloje. Idomu ir tai, kad nebuvo nuteistas ne vienas eilinis, taigi, tiesiogiai

²⁹¹ Linder, D. An Introduction to the My Lai Courts-Martial // http://www.law.umkc.edu/faculty/projects/ftrials/mylai/MyL_intro.html.

šaudes asmuo. Tai, kad sprendimas Calley byloje buvo priimtas taip sunkiai, taip pat ši ta pasako apie žiuri nariu nuotaikas ir leidžia nuspėti ju tarpe kilusiu diskusiju turini. Pagaliau, dar didesne nuostaba kelia tas faktas, kad, kaip parode sociologines apklausos, didžioji dalis JAV visuomenes buvo linkusi nedvejodama Calley išteisinti. Pavyzdžiui, net 70% apklaustuju mane, kad leitenantas tapo atpirkimo ožiu, o 77% nuomone teiginys, kad kariai My Lai kaimelyje viso labo vykde vadovybes isakymus, buvo teisingas²⁹². Visos šios aplinkybes neabejotinai atskleidžia viena – isakymo vykdymo problemos svarba karo nusikaltimu bylose.

Kaip veikos pavojinguma ir priešinguma teisei šalinancia aplinkybe, isakymo vykdyma teisineje literaturoje megstama kildinti iš Tomo Hobeso „Leviatano“. Paprastai pateikiama tokia citata:

„Taip atsiranda tas didysis Leviatanas, arba, tiksliau, jei kalbesime pagarbiau, tas mirtingasis dievas, kuriam mes, valdomi nemirtingojo dievo, turime buti dekingi už taika ir musu apgynima. <...> Jis yra esme valstybes, kuria reikia apibrezti taip: valstybe yra vienas asmuo, už kurio veiksmus del tarpusavio susitarimo vienas su kitu tapo atsakinga didžiule daugybe žmoniu, kad jis galetu taip panaudoti visu ju galia ir išteklius, kaip jam atrodys naudinga ju taikai ir bendram gynimui.

Šis asmuo vadinamas suverenu ir sakoma, kad jis turi aukščiausia valdžia, o visi kiti yra jo pavaldiniai²⁹³.

Taigi, kaip, pavyzdžiui, rankos negalima savarankiškai patraukti atsakomyben už žmogaus suduota smugi, taip ir tarnautojas ar pareigunas, veikiantis ne savo, o valstybes valia, nera atsakingas už jam duodamu nurodymu vykdyma. Taciau ilgainiui šiaip jau gana logiška „hobsiška“ pasauležiura buvo šiek tiek pakoreguota. Mastytojams ir teisininkams praktikams tapo aišku, kad žmogus – tai ne ranka ir ne koja. Net ir budamas valstybes tarnu jis išlaiko sveika prota ir laisva valia ir gali savarankiškai gerio-blogio požiuriu vertinti pasauli, juolab, kad valstybes valia jam perteikia ir

²⁹² <http://www.law.umkc.edu/faculty/projects/ftrials/mylai/SurveyResults.html>.

²⁹³ *Hobsas, T.* Leviatanas, arba bažnytines ir pasaulietines valstybes medžiaga, forma ir valdžia. Cituota pagal: *Filosofijos istorijos chrestomatija: Renesansas* (sud. B. Genzelis). Vilnius, 1986, p. 267.

nurodymus duoda taip pat žmones, kurie gali klysti arba tureti samoningu piktu ketinimu. Todel buvo nuspresta kiek sumažinti isakymo vykdymo reikšme ir jau XX a. daugumoje Vakarų kultūros valstybiu buvo nusistovejusi „trišake“ šios aplinkybes samprata, kuri prieškario Lietuvoje galiojusiam Rusijos imperijos Baudžiamajame Statute buvo išreikšta beveik taip pat, kaip ir šiandieniniame Lietuvos Respublikos baudžiamajame kodekse:

„33 straipsnis. Isakymo vykdymas

1. Asmuo neatsako pagal baudžiamaji istatyma už veika, kuria jis padare vykdydamas teiseta isakyma, potvarki ar nurodyma.

2. Asmuo atsako pagal baudžiamaji istatyma, jeigu jis ivykde žinomai nusikalstama isakyma, potvarki ar nurodyma.

3. Asmuo, atsisakes vykdyti nusikalstama isakyma, potvarki ar nurodyma, neatsako pagal baudžiamaji istatyma. Toks asmuo gali atsakyti pagal ši kodeksa tik tuo atveju, jeigu padarytoje veikoje yra kitos nusikalstamos veikos sudetis“.

Nesunku pastebeti, kad istatymas atleidžia nuo atsakomybes už teiseto isakymo vykdyma ir isakmiai numato atsakomybe už žinomai nusikalstamo isakymo vykdyma, taciau niekaip nepasisako apie neteiseta isakyma, kuris, taciau, nera žinomai nusikalstamas. Taigi, tokio isakymo vykdytojo likimas istatymo nera iš anksto nuspreistas ir lieka teismo valioje.

Sprendžiant isakymo vykdymo problema reikia atsižvelgti ne tik i formalu tokio isakymo atitikima teises aktams, bet ir i vykdytojo suvokimo galimybes. Kaip tik i jas apeliuojama vartojant savoka *žinomai nusikalstamas*. Tai lemia subjektyvios kaltes principo taikymas baudžiamojoje teiseje. Šuo tikslu teises doktrinoje yra iprasta skirtingai taikyti isakymo vykdyma civiliams tarnautojams ir kariams. Preziumuojama, kad pirmieji ateina i tarnyba savanoriškai, dažnai po specialaus pasiruošimo, ir dirba santykinai ramioje aplinkoje, be to, palyginti švelnios drausmes salygomis. Tokia padetis leidžia jiems tinkamai ivertinti gaunamu isakymu ar nurodymu teisetuma ir be ypatingu sunkumu atsisakyti vykdyti bet kuri neteiseta paliepima. Todel civiliniu tarnybu tarnautojams isakymo vykdymas taikomas tik Baudžiamojo

kodekso 33 straipsnio 1 dalies prasme. Kitaip tariant, tik teiseto isakymo ar nurodymo vykdymas yra pagrindas juos atleisti nuo baudžiamosios atsakomybės. Jeigu isakymas neteisetas – atsakomybe atsiranda. Vienintele išimtis gali būti atvejais, kai tarnautojas nesuvokia isakymo neteisėtumo. Tuomet atsakomybe taip pat nekyla, tačiau realybeje tokios situacijos yra itin retos²⁹⁴.

Kas kita – kariuomene. Kaip tvirtino leitenantas Calley, jis nieko neatsiminė apie Ženevos konvencijas, tačiau puikiai žinojo, kas jam gresia už isakymo nevykdymą. Karininkui derėtų žinoti viską, juolab, kad esminės praktines tarptautines humanitarines teises normos yra palyginti paprastos ir daugelyje valstybių jos nesunkiai adaptuojamos kariškiams. Tačiau Calley pasakymas bent iš dalies atspindi tikrąją padėtį. Besalygiškas paklusnumas – pirmas dalykas, kurio mokomi kariai. Statutai ir kitokie taisyklių rinkiniai studijuojami tik vėliau. Kiekvienas šauktinis supranta, kad realiai atsisakyti vykdyti jis galės tik visas ribas peržengianti isakymą. Priešingu atveju, jo laukia griežtos drausminės nuobaudos, o karo metu, ko gero, jis gali būti ir vietoje sušaudytas. Kalbant apie karo situaciją, svarbu ir tai, kad tokiu atveju daugelis taikos sąlygomis nusikalstamais laikomu veiksmu tampa visiškai priimtinais ir tai dar labiau apsunkina gaunamų isakymų vertinimą²⁹⁵. Pagaliau, besalygišku kariu paklusnumu yra suinteresuoti visi: patys kariai (nes nereikia niekuo rūpintis), vadovybė (nes lengva palaikyti drausmę), aukščiausioji valstybinė valdžia (nes tik dėl besalygiško paklusnumo kariuomene gali veikti greitai ir efektyviai) ir net visuomenė (tai labai aiškiai rodo sociologinių apklausų apie Calley procesą rezultatai).

Kaip tik dėl šių priežasčių daugelio valstybių karine teise ilgą laiką buvo ypač „hobsiška“. Iki pat Antrojo pasaulinio karo daugelyje valstybių už neteisėtą isakymą ir jo pasekmes vis dar atsakydavo tik tokio isakymo

²⁹⁴ Baudžiamoji teisė: bendroji dalis/ A. Abramavicius, A. Cepas, A. Drakšienė...[et al]. Vilnius, 1998, p. 233.

²⁹⁵ Gross, H. A. Theory of Criminal Justice. New York, 1979, p. 154.

davejas²⁹⁶. Taciau Niurnbergo tribunolas, nepaisydamas gynybos prieštaravimu, nusprendė, kad nusikalstamo isakymo vykdymas negali būti pagrindu atleisti nuo atsakomybės, nors i šia aplinkybe reiketu atsižvelgti skiriant bausme. Be to, kaip tik Niurnbergo tribunolas suformulavo ir doktrina, kad isakymas, kuriuo nurodoma pažeisti tarptautines teises nustatytas karo taisykles (t. y. žudyti, kankinti civilius ir pan.), yra aiškiai nusikalstamas²⁹⁷. Kaip tik šiu sprendimu itakoje ir atsirado žinomai nusikalstamo isakymo doktrina, kurios atspindžius buvo galima pastebėti ir cituotame Baudžiamojo kodekso straipsnyje. Tai gi, kariams ši veikos pavojinguma ir priešinguma teisei šalinanti aplinkybe yra taikoma priešingai negu civiliams tarnautojams: kariai nuo atsakomybės atleidžiami, jeigu nusikalsta vykdydami bet koki isakyma, išskyrus aiškiai ir žinomai nusikalstama. Cia svarbu dar karta pabrėžti, kad savoka *žinomai nusikalstamas* nukreipia i kaltininko suvokima. Kitaip tariant, nepakanka nustatyti, kad buvo isakyta pažeisti kuri nors Baudžiamojo kodekso straipsni. Dar reikia ivertinti tai, ar vykdytojas galejo ir privalejo žinoti apie isakymo nusikalstamuma.

Taciau visa tai yra taikoma reguliariajai kariuomenei. My Lai pavyzdys buvo labai akivaizdus karo nusikaltimas. Mat pagal tarptautine teise civiliai karo metu yra neliečiami, išskyrus griežtai apibrežtus atvejus. Todel My Lai tyrejamis pakako tik nustatyti fakta, kad žuvusieji buvo civiliai ir isakymas juos žudyti savaime tapo aiškiai ir žinomai nusikalstamu. Toliau tereikejo išaiškinti isakymo davejus ir vykdytojus, taciau ir tai nebuvo labai paprasta. Juolab, kad teismas, panašu, gana skeptiškai pažvelge ir i žinomai nusikalstamo isakymo doktrina. Iš visu vadovavusiu karininku tik Calley, kuris (tai neabejotinai buvo patvirtinta liudytoju parodymais) ne tik dave isakyma žudyti civilius, bet ir padejo ji vykdyti, buvo po ilgu debatu pripažintas kaltu. Svarbu ir tai, kad nebuvo nuteistas ne vienas eilinis karys.

Lietuvos partizanų atveju padėtis butu kur kas labiau komplikuota. Tai lemia ju statuso dvilypumas. Kadangi partizanų vadovybe vykde ir politines

²⁹⁶ ????????, 2. 2. ?????????????? ????????: (????????? ?????????? ??????????). ? ?????, 1966, p. 50.

²⁹⁷ Ten pat, p. 54.

valdžios funkcijas, vadinasi, jos kompetencija buvo gerokai platesne negu reguliariosios kariuomenes iprastame kare. Civiliai Lietuvos gyventojai partizanų vadovybei buvo ne uždrausti taikiniai, o jos jurisdikcijai priklausantys asmenys. Tai leme ir pačių partizanų funkcijų ivairove. Skirtingai negu reguliariosios kariuomenes kariai, jie galejo tureti labai ivairaus pobūdžio igaliojimus civilių asmenų atžvilgiu. Kitaip tariant, priklausomai nuo sąjudyje užimamos padeties ir konkretios situacijos, partizanai galejo veikti ir kaip kariai, vykdydami karines užduotis ir negalintys kenkti civiliams, ir kaip policininkai, galintys panaudoti jėgą, kai reikia užkirsti kelią nusikaltimams ar sulaikyti juos padariusius asmenis, ir kaip mirties bausmės vykdytojai, vykdydami vadovybės sprendimą, ir kaip kitokie valstybės tarnautojai ar pareigūnai. Taciau ši ivairove pasireiškė tik funkciname lygmenyje. Isakymo vykdymo, kaip veikos pavojinguma ir priešinguma teisei šalinancios aplinkybės, taikymo požiūriu partizanai visais atvejais laikytini kariais, nes priklausė struktūroms, besilaikancioms karines drausmės ir veikiancioms karo metu. Dar daugiau, funkcijų ir igaliojimų ivairove (juos perprasti ir teisingai vertinti partizanams buvo ne lengviau negu šiuolaikiniams jų istorijos tyrėjams) buvo veiksnys, vertes dar labiau pasitikėti vadovybės isakymais ir preziumuoti jų teisingumą ir teisėtumą. Todėl isakymo vykdymas kaip veikos pavojinguma ir priešinguma teisei šalinanti aplinkybė partizanams turetu buti taikoma itin plačiai. Be to, iš naujo tiriant ir nagrinejant partizanų bylas nepakaktu irodyti vien tik beginklio ir civilio asmens žūties fakta. Tai dar nereikštu, kad isakymas atimti gyvybę tokiam asmeniui buvo aiškiai ar, juo labiau, žinomai nusikalstamas, nes toks isakymas galejo buti ir visiškai teisetas. Kitaip tariant, kadangi partizanų teisine padetis smarkiai skyresi nuo reguliariosios kariuomenės karių ir apskritai buvo labai specifine, tai jiems turetu buti taikomi ir specifiniai standartai. Tai, kad konkretus partizanas galejo ir privilego suprasti isakymo nusikalstamumą, reiketu irodinėti kiekvienu konkrečiu atveju. O tai tikrai butu labai sunku.

Sudetingu ir painiu partizanų karo laikotarpio bylu, kuriose reiketu aiškintis ivairaus lygio vadų igaliojimus ar diskutuoti dėl tam tikrų sprendimų

pagrisutmo, betu labai nedaug. Didžiaja dali galimu partizanų nusikaltimu sudarytu eiliniu vykdytoju veiksmai. Tai reiškia, kad prokurorams tektu irodineta viena iš dviejų: kad kaltinamieji veike savavališkai (t.y. apskritai be vadovybes žinios) arba vykde žinomai nusikalstama isakyma. Duomenu, leidžianciu patvirtinti tokias aplinkybes, rasti betu nelengva, nes sovietu pareigunams partizanų isakymai rupejo arba tik kaip operatyvine informacija (šia prasme ypac svarbus buvo dokumentai, atskleidžiantys ivairiu strukturu personaline sudeti ir ryšius), arba kaip bendrininkavimo irodymai. Šiaip jau, baudžiamosiose bylose del teroro aktu partizanų sprendimu priemimo ir vykdyimo procesas didesnes reikšmes neturejo ir visiškai pakakdavo “banditas A nušove aktyvista B” lygio informacijos. Alternatyviu sovietu archyvui irodymu taip pat negausu. Todel daugelis partizanų, kurie cia modeliuotuose procesuose betu apkaltinti nusikaltimais, galetu sekmingai naudotis isakymo vykdyimo gynyba.

Taigi, panaikinus reabilitacija ir prokurorams pradejus civilizuotus procesus prieš partizanus, tik labai retais atvejais pavyktu bylas laimeti. Daug dažniau (žinoma, preziumuojant teismu protinguma, sąžininguma, nešališkuma ir nepriklausomybe) jos pasibaigtu išteisinamaisiais nuosprendžiais ir tokia padetis leistu abejoti procesu prasmingumu.

3.7.2 Apie butinybe ir galimybe teisiškai ivertinti partizanų veiksmus

Šioje vietoje dera šiek tiek atsitraukti nuo griežtai apibrežtos teisinės sferos ir placiau pažvelgti i partizanų veiksmu teisinio vertinimo problema. Nors partizanai neabejotinai yra ivykde nusikaltimu (taip pat ir karo nusikaltimu), šiandien juos teisiškai ivertinti nera nei galimybes, nei butinybes, todel anksčiau modeliuotu procesu kurimas neturetu jokios prasmes. Tai lemia keletas priežasciu.

Nusikaltimas ir bausmė²⁹⁸ yra susiję butinuoju priešastiniu ryšiu tik teoriniame teisiniame modelyje. Loginiu, filosofiniu ar sociologiniu požiūriu tokio ryšio konstatuoti negalima. Kasdien ivyksta daugybe nusikaltimų, tačiau tik mažoji dalis nusikaltėlių susilaukia atpildo. Taip galima pasakyti net apie šiandieninius, taikos meto nusikaltimus, kuriu vykdytojai kelia realia gresme aplinkiniams, todėl jų išaiškinimas ir nubaudimas turi ne vien teisingumo ir (ar) keršto prasme, bet ir padeda užtikrinti visuomenės saugumą. Jei tad net tokie nusikaltėliai ne visada nubaudžiami, ka ir kalbėti apie karo, kilusio prieš šešis dešimtmečius, o pasibaigusio prieš penkis, dalyvius.

Mat karas visada kursto prigimtini žmogaus žiaurumą ir atskleidžia pacias blogiausias jo savybes. Karo metu siaubingu dalyku kartais padaro net tie, kurie, gyvuojant taikai, niekada nenusižengtu istatymams. Be to, svarbu atsiminti, kad kariu elgesi dažnai nulemia nuolatinė itampa, stresas ir kitos psichologines aplinkybes. Visa tai žmonijai yra gerai žinoma iš skaudžios ilgametės patirties. Tad ir karo nusikaltimų tyrimas – tai labai specifinė veikla. Jo metu paprastai nesismulkinama. Daugybe nužudymu, plešimu, išžaginimu, sužalojimu ir kitu piktu darbu priskiriama bendriems karo nuostoliams, už kuriuos, galu gale, taip niekas ir neatsako. I viešuma iškykla ir baudžiamųjų bylu turiniu virsta tik tokie išskirtiniai ivykiai, kaip jau aptartas My Lai. Ir net jų tyrimas, kaip aiškiai rodo My Lai pavyzdys, vyksta vangiai. Greitai ir efektyviai už karo nusikaltimus galima nuteisti tik priešus, kaip rodo kitas gerai žinomas pavyzdys – Niurnbergas. Savuju baudimas, tuo tarpu, panašu, kad prieštarauja ne tik kariuomenės ar politinės valdžios, bet net ir visuomenės nuomonei ir interesams, ir tik spaudžiant žiniasklaidos palaikomai tarptautinei opinijai labiausiai atsidavusiu teisininku pastangomis pavyksta šio to pasiekti²⁹⁹. Tokia padėti lemia tai, jog neaišku, kuo plešikavimas, žaginimas ir nekaltųjų žudynes tapo anksčiau: karo papročiais ar karo nusikaltimais. Tačiau

²⁹⁸ Šiuo atveju savoka „bausmė“ reiketu suprasti placiaja prasme, kaip apskritai atpilda už nusikaltima, o ne kaip konkreca kriminaline bausme.

²⁹⁹ Išimtimis laikytini atvejai, kai karo nusikaltimų tyrimas yra vidines politines konkurencijos apraiška. Pavyzdžiui, po Antrojo pasaulinio karo baudžiamosios bylos sovietu marodieriams buvo keliamos tikrai ne dėl to, kad Stalina pradejo graužti sažinę arba jam pagailo nusiaubtos Vokietijos.

visa tai galima pasakyti apie reguliariosios kariuomenės veiksmus. Partizanų karo nusikaltimai – dar delikatesnis klausimas.

Nusikaltimu ištyrimo svarba partizanų karo atveju dar sumenksta, nes itin paaštrėja jo dalyviu elgesi lemiantys psichologiniai faktoriai. Tačiau tai ne pati svarbiausia juodu rezistentu darbu ignoravimo priežastis. Kai visa valstybės teritorija okupuojama ir sunaikinamos valdžios struktūros, ginkluotas pasipriešinimas okupantui yra savanoriškas rezistentų veiksmas. Jis valstybės požiūriu yra labai vertingas. Mat nors tėvynės gynimas yra konstitucine beveik kiekvienos valstybės piliečio pareiga, paprastai tenka padėti pilieciams ją įgyvendinti, naudojant prievartos aparata, o tai neįmanoma visiškai okupacijos sąlygomis. Todėl rezistentai, nepriklausomai nuo to, kokiu motyvu vedini (jie gali būti patys įvairiausi: pradedant tikra tėvynės meile ir baigiant greitos pergalės nuojautos kurstoma garbetroška arba viltimi sulaukti malonės ir taip išvengti atsakomybės už anksčiau padarytus nusikaltimus), burdamiesi į pasipriešinimo judėjimus ir kovodami su okupantu, tampa valstybės išlikimo garantu ir amžinu pavyzdžiu ateities kartoms. Ši partizanų savybė, kuri kartu yra ir demokratijos garantas, ypač svarbi šiuolaikinėms Vakarų valstybėms. Todėl bet kuri valstybė privalo ypač gerai pagalvoti, prieš teršdama tokiu žmonių varda kokiais nors kaltinimais, juolab, susijusiais su jų rezistencine veikla. Šioje vietoje dera pasakyti, kad teisingumas, jeigu ji suprasime atpildo už nusikaltimus garantijos prasme, nėra tokia absoliuti vertybė, kaip kartais atrodo. Sprendžiant rezistentų likimo klausimus, teisingumas, kurio vis tiek neįmanoma įgyvendinti iki galo, gali ir net turi būti paaukotas, siekiant kilnesnio tikslo – užtikrinti egzistavimą valstybės, be kurios teisingumo neįmanoma įgyvendinti apskritai. Tokia politinė pozicija Lietuvos partizanų atveju būtų protinga ir visiškai pagrįsta.

Be to, jai būtų galima rasti ir teisinius pagrindus. Sovietai šiame kare buvo svarbiausieji teisės pažeidėjai. Tai jie, nepaisydami jokių tarptautinių susitarimų, dalinosi su nacių Vokietija Rytu Europa, jie maskavo agresiją prieš nepriklausomas valstybes „savanorišku prisijungimu“ ir jie, pagaliau, nepripažino okupacijos bei karo padėties, laikydami partizanus geriausiu atveju

politiniais nusikalteliais ir teroristais. Jeigu sovietai butu kariave garbingai ir pripažine Lietuvos kovotojus lygiateisiais, nors ir nelygiaverciais, priešininkais, internave juos karo belaisviu stovyklose ir teise tik tuos, kuriuos buvo galima bent kiek pagrįstai laikyti nusikaltusiais, reabilitacijos problema šiandien neegzistotu. Be to, sovietai yra atsakingi ir už dideles dalies partizanų dokumentų ir kitokių svarbių informacijos šaltinių dingimą. Todel Lietuva butu visiškai teisi pareikšdama, kad sovietų ivykdytu nusikaltimu ir kitokių teises pažeidimu rezultatas yra tas, jog partizanų galimai nusikalstamu veiksmu šiandien nebeimanoma teisingai ivertinti. Kaip tik todėl ir nereikalingas joks reabilitacijos proceso pakaitalas. Reikalingas visuotinis partizanų pripažinimas, kuris, tiesa sakant, ir teisingumo atneštu gerokai daugiau negu visas teismų ir prokuratūros darbas reabilitacijos srityje per visus penkiolika nepriklausomybės metų.

3.8 Reabilitacija ir kitos *pseudoistorijos* primetimo Lietuvos visuomenei pasekmes

Taigi, atlikus reabilitacijos proceso analize galima konstatuoti, kad šis sovietinės tradicijos perėmimas iš esmės reiškia sovietinio teroro pratesimą partizanų atžvilgiu. Kad šis reiškinys yra salygotas *pseudoistorijos*, negali būti jokių abejonių. Tik sovietinė indoktrinacija, visiškai „išplovusi“ politines, teises ir moralines savokas, užkariautojų režima pavertusi „savu“, jo kaip iranki naudota „teise“ – tradicija, o valstybe gynusius partizanus – nusikalteliais, gali būti priežastimi to, kad šiuolaikiniai Lietuvos teisininkai save laiko ne prieškarinio Lietuvos tradicijos tėsejais, o sovietų „cekistų“ ir „teisininkų“ ipediniais. Šia prasme reabilitacijos procesas ir apskritai padėtis teisineje sferoje dar geriau nei politika atskleidžia *pseudoistorijos* isitvirtinimo Lietuvos visuomenėje gilumą.

Atlikus šioje disertacijoje aprašyta tyrima galima konstatuoti, kad Lietuvos visuomenė (suvokiant ją plačiausia prasme: kaip socialini, politini ir teisini darini) partizanų karą vis dar vertina pagal sovietinės indoktrinacijos

idiegta pilietinio karo samprata. Todel šis karas laikomas visuomene skaldanciu istorijos ivykiu, politikoje vengiama apie ji kalbeti ir juo remtis kaip tradicija, o teiseje ieškoma kompromisu vertinant buvusių partizanų veiksmus ir nustatant jų teisini statusą. Ši aplinkybe neigiamai veikia Lietuvos visuomene, nes neleidžia jai savęs suvokti kaip iš tikrųjų demokratiškos ir deramai ivertinti savo išsivadavimo iš totalitarinio režimo (kuris dažnai suprantamas kaip savaiminiu, nuo žmonių nepriklausanciu procesu rezultatas).

Svarbu suvokti, kad šiu visuomenės nuostatu neimanoma iveikti vien tik paneigiant atskirus sovietinės indoktrinacijos teiginius. Kiekvienas atskiras atvejis gali būti pripažistamas kaip išimtis ir pagal principą „taip, bet...“ sugrižtama prie iprastos ir tradiciškos pilietinio karo sampratos. Šia samprata (o kartu ir visuomenės nuostatas) gali pakeisti tik kita samprata. Todel šis tyrimas negali būti užbaigtas neaptarus istoriškos ir nuo sovietinės indoktrinacijos nepriklausancios partizanų karo sampratos susiformavimo Lietuvos istorijos studijose prielaidu. Jos ir nagrinejamos paskutiniuoju disertacijos dalyje.

4. Alternatyvios partizanų karo sampratos prielaidos

„Mark my words: this war will be fought not on the frontier or some distant battlefield, but amongst us. Amongst our homes. Our children will see it with their own eyes and the innocent will die with the rest of us”³⁰⁰

Pirmosiose trijose šios disertacijos dalyse aptartu tyrimu siekta parodyti, kaip šiuolaikine istorine samone ir konkrečiai šiuolaikine partizanų karo interpretacija yra itakota sovietų totalitarinio režimo primastos *pseudoistorijos*. Akivaizdu, kad žlugus tiek paciam režimui, tiek iš esmės ir jį sukurusiam bei palaikiusiam totalitariniam sąjudžiui – komunizmui, tolesnis *pseudoistorijos* egzistavimas yra nebeimanomas. Ją nepakako sukurti, ją reikėjo nuolat puoseleti ir palaikyti, o tam buvo būtina tureti represines strukturas, pajegias užtikrinti visuomenės informacinę blokadą, bei milžinišką cenzūros ir kurybos aparatą, kurio darbuotojai dirbo darba, taip taikliai pavaizduota George'o Orwello³⁰¹. Be šiuo galingu režimo instrumentu, *pseudoistorija*, kaip ir visa fiktyvi totalitarinė tikrovė, yra pasmerkta užmarščiai.

Taciau per keliasdešimt sovietų valdymo metų, *pseudoistorija* giliai isitvirtino žmonių samoneje. Ji tapo žinoma, pažistama, artima ir beveik užėmė tikrosios istorijos vietą. Čia ir slypi tikrasis *pseudoistorijos* pavojus. Ji tapo asmeniška ir bus bent iš dalies perduota tolesnems kartoms. Todėl ji dar ilgai vienaip ar kitaip veiks visuomenės ir valstybės gyvenime ir nyks tik

³⁰⁰ Isidemekite mano žodžius: šis karas vyks ne pasienyje, ir ne tolimame mušio lauke, o tarp mūsų. Aplink mūsų namus. Mūsų vaikai matys jį savo akimis ir nekaltieji žus drauge su mumis (angl.). Benjaminas Martinas (Melas Gibsonas) filme „Patriotas“ (The Patriot, rež. R. Emmerich. JAV, 2000).

³⁰¹ Žr.: Orwell, G. 1984-iejį. Vilnius, 2007.

palaiptiesniui, vis didesniam vis naujesnes kartos žmonių kiekiui asmeniškai isitikinant jos neadekvatumu.

Ir vis dėlto šis *pseudoistorijos* nykimo procesas gali būti ilgesnis arba trumpesnis. Tai priklauso nuo aktyvumo žmonių, jau šiandien suvokiančių totalitarines tikrovės fiktyvumą. Nuo jų noro galutinai išvaduoti savo visuomenę nuo suklastotos praeities ir tokiu būdu gražinti jai tikrąją laisvę, tikrovę ir gyvenimą. Istorijos studijoms šiame procese tenka ypatingas vaidmuo. Jos yra itin stiprus katalizatorius, skatinantis diskusijas ir istorijos apmąstymą, kuris tik ir gali atskleisti *pseudoistorijos* fiktyvumą. O partizanų karo studijos yra ypač svarbios dėl išskirtinės šio laikotarpio reikšmės kuriant fiktyvia totalitarinę istoriją.

Partizanų karas buvo tas momentas, kuriame susikirto realios istorijos eiga ir sovietinės *pseudoistorijos* kurimas. Partizanų pralaimėjimas, viena vertus reiškė tai, kad Lietuva buvo galutinai okupuota SSRS, bet, iš kitos pusės, ir tai, kad Lietuvos visuomenė galutinai pradėjo gyventi, orientuotis ir laika matuoti pagal *pseudoistoriją*. Dėl šios priežasties sovietų režimas skyre ypatingą dėmesį istorinei partizanų karo interpretacijai, kuri turėjo visiškai paslepti šį susikirtimo tašką, savotiška „atminties kanala“.

Nesunku pastebėti, kaip aiškiai skyresi sovietų pozicija 1918-1940 m. nepriklausomos Lietuvos ir partizanų karo istorijos atžvilgiais. Senąją Lietuvą pakako pavadinti „buržuazine“ ir sovietinio mokymo kontekste ji savaime tapo blogiu. Ypač didelę reikšmę čia, matyt, turėjo lengvai žmonių priimtas marksistinis mokymas apie istoriją kaip nuolatine pažangą. „Buržuazine“ Lietuva buvo pavaizduota kaip „pasenusi“ ir „atgyvenusi“, todėl tai, kad ją pakeitė sovietinė sistema, tapo tarsi savaime gerai. Tuo tarpu partizanų karo temos nebuvo galima taip lengvai apdoroti, nes ji slepė Lietuvos užkariavimą. Totalitarinis režimas negalėjo sau leisti būti traktuojamas kaip užkariautojas, nes priešingu atveju pati totalitarinė ekspansija ir genocidas prarastų prasmę. Naujos teritorijos turėjo būti „isisavinamos“ – paverciamos savomis ne tik ta prasme, kad jos taptų savos režimui, bet ir priešinga – kad režimas taptų

savotiškai savas³⁰² teritoriju gyventojams. Totalitarizmas (tai ypac būdinga komunizmui) visose užkariauotose valstybese turejo buti suvokiamas kaip naujas ju raidos etapas. Štai del ko partizanų karas Lietuvoje turejo buti visiškai diskredituotas ir prilygintas kovai su teroristais, nusikalteliais ar, švelniausia forma, „pažangių“ pilietiniam karui su atgyvenusia „buržuazine reakcija“³⁰³.

Del tos pacios priežasties partizanų karo tikrosios istorijos atkurimas gali buti ypatingai svarbus veiksnys, naikinantis *pseudoistorija*. Atskleidus tikraja pasipriešinimo ir karo su sovietais istorija, paaiškētu, kad sovietų totalitarinis režimas niekada nebuvo savas ir kad „sovietine Lietuva“ nebuvo Lietuvos istorines raidos etapas. Tikroji partizanų karo istorija atskleidžia ne tik pasipriešinimą, bet ir užkariavimą, kuris ir buvo fiktyvios totalitarines tikroves ir *pseudoistorijos* kurimo Lietuvoje pradžia.

Todel šioje paskutineje disertacijos dalyje aptariamos prielaidos formuotis naujai, tikrai istoriškai partizanų karo sampratai. Pati svarbiausia iš šiu prielaidų – besalygiškas sovietines propagandos ir jos pasekmiu atsisakymas.

4.1 Sovietines indoktrinacijos atmetimas ir jo pasekmes partizanų karo istoriografijai

Butinybe atmesti sovietine indoktrinacija lemia keletas argumentu. Visu pirma butina ivertinti tai, kad propagandos neigimas tik stiprina jos poveiki. Kuo aktyviau su indoktrinaciniais teiginiais diskutuojama, tuo tvirciau jie isitvirtina kaip savarankiška ir lygiaverte diskusiju pozicija. Iš tikruju tai ir yra svarbiausia indoktrinacijos funkcija – ne itikinti, o buti rimtai priimta. Todel siekiant neutralizuoti indoktrinacija butina ja ignoruoti. Kalbant apie partizanų

³⁰² Išlaikant Arendt nustatyta išlyga, kad totalitarinis režimas savo šali visada valdo kaip svetimšalis užkariautojas. Žr.: *Arendt, H. Totalitarizmo ištakos*. Vilnius, 2001, p. 403-405.

³⁰³ Veliau, kai partizanų karo tema buvo išpletoja sovietiniame „mene“, pažangios kovos su atgyvenomis motyva užgože tragiška broliudystes gaida ir tariamo tautos susiskaldymo mitas, kurio pagrindu po Lietuvos nepriklausomybes atkurimo buvo siulomas „nacionalinis susitaikymas“ (Žr. disertacijos 1 ir 2 skyrius).

karo samprata tai reiškia, kad sovietinis pasakojimas negali būti istorijos studijose traktuojamas kaip *versija, nuomone, hipoteze* ar pan. Jis gali būti pripažįstamas tik studijų *objektu*.

Toks sovietinės indoktrinacijos atmetimas pirmiausia turetu pasireikšti istoriku bendruomenės sutarimu dėl to, kad Lietuvoje nebuvo pilietinio karo. Šiuo atveju yra itin svarbu įvertinti situacija griežtai pagal faktus. Po Antrojo pasaulinio karo į Lietuvą neteisėtai įžengė svetimos valstybės kariuomenė, su kurios parama tos valstybės institucijos ir atskiri atstovai Lietuvoje vykdė neteisėtus veiksmus. Šankstines ar vėliau kilusios dalies Lietuvos gyventojų simpatijos ar antipatijos Sovietų Sąjungai neteisėtumo negalėjo panaikinti. O partizanų karas buvo logiškas ir tuo metu įprastas žmonių atsakas į užkariavimą. Todėl nėra jokių istorinių argumentų, kuriais būtų galima paremti pilietinio karo versija.

Taciau sovietinės indoktrinacijos atmetimas sukeltu kur kas platesnes pasekmes nei gali pasirodyti. Totalitarinis sovietų režimas siekė kurti fiktyvią realybę, kurios dalis buvo *pseudoistorija*. Todėl sovietai ne tik nutylėjo sau nenaudingas aplinkybes ir garsino naudingas. Jie kūrė aplinkybes, fiktyvios tikrovės dalis, kurios vėliau savaime tapdavo *pseudoistorijos* dalimi.

Tai reiškia, kad istorikai negali pasitikėti ne tik sovietiniais „dokumentiniais“, „publicistiniais“ ar „grožiniais“ pasakojimais apie partizanų karą. Visiškai nepatikimi yra ir sovietiniai archyviniai dokumentai. Studijuojant, pavyzdžiui, sovietines baudžiamąsias bylas būtina suvokti, kad jos visu pirma tarnavo kaip fiktyvaus totalitarinio pasaulio itvirtinimo įrankis. Antai tarpukario Lietuvos tarnautojai buvo teisiami už *tevyinės išdavimą*, o partizanai – už *kontrrevoliuciją*. Taip kloti pamatai velesnėms „istorinėms“ studijoms apie „buržuazijos reakciją“ ir „klasių kovą“. Populiari nuomone, kad studijuojant sovietinius dokumentus galima atmesti ideologinį jų aspektą ir nagrinėti „plikus“ faktus, kurie yra visai patikimi, taip pat nevisiškai tikslūs. Mat faktai buvo tai, kuo maskuotas „perejimas“ nuo realybės prie totalitarinės fikcijos. Todėl jie privalėjo būti šiek tiek pagražinami, pasodrinami ar sušvelninami. Tai gerai iliustruoja amžinas klausimas, į kurį istorikai kol kas

nesugebejo rasti atsakymo: kuri dalis sovietu partizanams priskirtu nusikaltimu iš tikruju buvo ivykdyta kriminaliniu nusikalteliu? Juk ir vieni, ir kiti kartais vadinti „banditais“.

Dar didesne problema tai, kad šiu sovietiniu dokumentu trukumu negali atsverti partizanų paliktu dokumentu studijos. Didžiaja ju dali sovietai sunaikino, o archyvuose išlikusios nuotrupos paprastai yra tie partizanų dokumentai, kurie išimti iš konteksto galejo patvirtinti ar iliustruoti sovietine *pseudoistorija*. Patiems partizanams pavyko paslepti keleta dokumentu rinkiniu, šiek tiek ju išsaugojo ivairūs žmonės, tačiau šiu radiniu nepakanka tam, kad „partizaniškieji“ šaltiniai visiškai atsvertu sovietinius.

Taigi, atmetus sovietine indoktrinacija ir sąžiningai vertinant jos pasekmes tektu pripažinti, kad sovietai ne tik sukure *pseudoistorija*, bet ir tam tikra prasme sunaikino (bent jau sieke sunaikinti) tikraja istorija. Imanoma isivaizduoti, kad jei sovietu eksperimentas butu užsitieses, iš Lietuvos butu apskritai atimta galimybe ivertinti partizanų karo laikotarpi. Panašiai, kaip jau dabar yra atimta galimybe teisiškai ivertinti partizanų galimai ivykdytus nusikalstamus veiksmus. Tačiau istorijos studijos, kaip jau mineta, nera ribojamos griežtu irodinejimo taisykliu. Kita vertus, partizanų karo istorija nera atskiru partizanų istoriju suma. Todel imanoma atkurti bendra to laikotarpio vaizda ir i vertinti jo reikšme.

Tam svarbu ivertinti kai kurias šaltiniu kategorijas, igalinancias nauja požiuri i to meto ivykius. Visu pirma, tai paciu karo dalyviu pasakojimai, kuriuos imta labai aktyviai rinkti po nepriklausomybes atkurimo³⁰⁴. Vertinant juos kaip istorijos šaltini, svarbu atsižvelgti i tai, kad beveik visi pasakotojai – politiniai kaliniai arba tremtiniai. Jie priklausė kategorijai žmonių, kuriu totalitarinis režimas nesitikejo sėmingai paveikti ir sieke izoliuoti nuo visuomenes. Todel ju pasakojimai yra naturalus, nepaveikti sovietines fikcijos. Žinoma, partizanų karo dalyviu, partizanų giminaiciu ir remeju pasakojimai akivaizdžiai priklauso tradiciniu ar pavyzdiniu pasakojimu kategorijai, o patys partizanai juose visuomet vaizduojami „be demes“, tarsi atstovaujantys grynaji

³⁰⁴ Pvz., Aukštaitijos partizanų atsiminimai (sud. R. Kaunietis). Vilnius, VI tomai.

geri. Vis dėlto, šie karo dalyviu paliudijimu trukumai iškraipo tikrove daug mažiau negu sovietine *pseudoistorija*. Todel, nors daugelis istoriku yra instinktyviai labiau linke tikėti dokumentais negu liudytojais, tiriant partizanų karo istorija dažnai labiau pagrįsta yra priešinga pozicija. Ypač svarbiais šaltiniais laikytini partizanų vadų – žmonių, kurie ne tik dalyvavo konkrečiose operacijose, bet ir žinojo viso sąjudžio strategija ir politika – palikti liudijimai.

Kita vertus, negalima tvirtinti, kad sovietų archyvai yra visiškai beverčiai. Karas su partizanais vyko tikroveje ir turejo būti kariuojamas tikroviškai. Todel ir specialiuju tarnybu ar kariuomenės duomenys apie priešininką, jo veiksmus ir planus buvo tikroviški tais atvejais, kai tarnavo taktiniams karo klausimams. Taciau totalitarinis sovietinės raštvedybos pobudis suponuoja specifinę archyvinio šaltinio kritiką. Totalitarinio režimo kurta ir palaikyta fiktyvi tikrove veike ir statistika, ataskaitu rengima ar net atskiru strukturu vaidmeni partizanų kare³⁰⁵. Todel istorikai, naudojantys sovietinius dokumentus ir juose pateiktus duomenis, turetu kiekvienu atveju ivertinti šiu šaltiniu patikimumą, atsižvelgdami tiek i ju pobudi ir vieta sovietinės raštvedybos sistemoje, tiek ir i savo studijose keliamus klausimus. Pavyzdžiui, jei vietiniu saugumo strukturu padaliniu tarnybiniam naudojimui skirtose operatyvines suvestines, tikėtina, pateikti daugiau ar mažiau teisingi duomenys, tai baudžiamuju bylu medžiaga daug labiau abejotina. Tokia medžiaga naudota ne tiek kovai su partizanų sąjudžiu, kiek susidorojimui su konkrečiais asmenimis, todel iškreipimu ar „pritempimu“ tikimybe daug didesne. Sovietines baudžiamosiose bylose išsaugoti liudytoju parodymai vertingi tik tuo atveju, jei imanoma kitais budais patikrinti juose pateikta informacija. Žinant sovietinę „baudžiamojo proceso“ praktika neimanoma iš anksto pasakyti, kurie parodymai tikroviški, o kurie – pakoreguoti ar apskritai išgalvoti. Vertinant sovietų saugumo strukturu darbuotoju pateikiamus

³⁰⁵ Pvz., galima spėti, kad viena iš priežasčių, dėl kurių sovietai venge prieš partizanus naudoti tikrąją kariuomenę, buvo ta, kad tokie veiksmai butu iškreipe kovos su vidiniu klasiniu priešu įvaizdi. Todel vidaus kariuomenė, nors ji nedaug kuo skyrėsi nuo „išores“ kariuomenės, buvo pavaldi „teisetvarkos“ institucijoms, o jos iš esmės karinius veiksmus dokumentuose buvo nuolat stengiamasi atspindėti taip, kad jie kuo labiau primintu policijos operacijas.

statistinius duomenis svarbu atkreipti tinkama dėmesį į tokias jiems reikšmingas aplinkybes kaip normų įvykdymas ir pan.

Tokiu būdu sovietinės partizanų karo sampratos (pilietiško karo versijos) atmetimas ir nesinaudojimas (pamatuotas naudojimas) sovietiniais šaltiniais galėtų būti bendrai apibudinti kaip neigatyvios alternatyvios partizanų karo sampratos prielaidos. Tuo tarpu, svarbiausia pozityvi prielaida yra kritinis santykis ir perspektyva.

Vienas iš svarbiausių „frontininkų“ istoriografijos ir Lietuvoje jų tradicija peremusių istorikų darbu trukumu yra tas, kad jiems taip ir nepavyko sukurti tikro kritinio santykio su partizanų karu. Istorinis pasakojimas apie partizanus „frontininkams“ buvo jų pačių kovos už Lietuvos laisvę ir pasipriešinimo, viena vertus, sovietiniam režimui ir, kita vertus, perdetai kritiškai „santarietiškai“ pozicijai forma. Ši pasakojimo kaip pasipriešinimo pozicija buvo perimta ir Lietuvai atkurus nepriklausomybę, nes teko priešintis *pseudoistorijai*. Todėl šios krypties ar „mokyklos“ istorikai nepateikė partizanų karo sampratos. Didžiausias jų nuopelnas – išsamus karo faktografija. Nuo pat Juozo Lukšos „Partizanų“ laiku faktai patys savaime prieštaravo tiek sovietinei propagandai užsienyje, tiek indoktrinacinei pilietiško karo versijai, tiek „santarietiškai“ pozicijai. Tai nulėmė ypatingą „frontininkų“ tradicijos atstovų siekį surinkti ir apibendrinti kuo daugiau faktų apie partizanus, jų kovos taktiką, organizacines struktūras, gyvenimo būdą ir pan. Jau Juozas Brazaitis savo „Vieni vieni“ pateikė tuo metu prieinama žinių apie partizanus apibendrinimą. Ypač sėkmingi buvo Nijolės Gaškaitės ir jai talkinusių istorikų darbai, apibendrinantys po Lietuvos nepriklausomybės atkurimo surinktus naujus duomenis apie partizanų karą ir pateikiantys bendrą partizanų gyvenimo ir kovos vaizdą. Atitinkamai sovietų struktūrų veiklos pobūdį ir metodus sistemiškai aprašė Arvydas Anušauskas ir Juozas Starkauskas. Tačiau pateikti partizanų karo sampratos šiems autoriams nepavyko, nes sampratai būtinas ne tik faktų apibendrinimas, bet ir įvertinimas. Kaip tik čia išryškėjo kritinio santykio su partizanų karu trukumas. „Frontininkų“ tradicijos istorikai net pačius terminus „partizanų karas“, „ginkluota rezistencija“, „laisvės kovos“, o

taip pat „partizanas“, „rezistentas“, „laisves kovotojas“ vartojo kaip sinonimus, specialiai ju neaiškindami. Taigi jie sklandžiai papasakojo apie Lietuvos gyventojų reakcija į sovietinę okupaciją ir jų kovą su agresoriais, tačiau neivertino pasipriešinimo kaip reiškinių ir nesusiejo jį su kitais to laikotarpio reiškinių.

Cia išryškėja kitas svarbus „frontininkų“ tradicijos studijų trūkumas. Partizanų karui nesuteikiama nei laiko, nei erdves perspektyva. Nors šis karas vyko svarbiu įvykiu ir permainų Europoje laikotarpiu, jis dažnai studijuotas labai izoliuotai. Tai būdinga jau ne tik „frontininkų“ tradicijai, bet ir apskritai visai partizanų karo istoriografijai. Išskyrus keletą Lietuvos ir Lenkijos, Latvijos, Estijos bei Ukrainos partizanų sąjungų palyginimu³⁰⁶ bei atsitiktiniu pastebėjimu, kad partizanų karas – teigiamas prieškarinio Lietuvos patriotinio ugdymo rezultatas, beveik nesama sistemingo domėjimosi (partizanų karo požiūriu) nei Lietuvos partizanų pagimdžiusia epocha (XX a. pirmąją pusę), nei geografiniu-kulturiniu regionu (Europa).

Kita vertus, svarbiausias „santariečių“ trūkumas yra susijęs kaip tik su šaltinių studijomis. Didžiąją dalį duomenų apie karo eigą, partizanų organizaciją ir struktūras, sovietinio teroro mastus esant neprieinamai, „santarietiškai“ tradicijai priskirtini išeivijos istorikai (dažnai pasiremami Jono Deksnio pasakojimais) buvo linkę sureikšminti užsienyje isikurusiu lietuvių organizacijų vaidmenį ir atitinkamai nuvertinti partizanų vadovybės sprendimus. Butent taip galima būtų paaiškinti jau minėtą Tomo Remeikio „pasipriešinimo konvento“ vaizdini. Partizanų karas nebuvo politiniu pasipriešinimo organizacijų sprendimas ar veiksmas. Tai buvo spontaniškas gyventojų pasipriešinimas užkariautojams. Jo gretose iškilo šviesesni ir gablesni žmonės, kurie pradėjo mastyti apie partizanų ateitį, perspektyvas ir galimybes, pradėjo tam tikra linkme kreipti pasipriešinimą, tačiau tai nereiškė, kad kažkas galėjo bet kuriuo momentu nuginkluoti ir vėl apginkluoti

³⁰⁶ Žr., pvz.: *Anušauskas, A.* Ginkluotos kovos dėl Baltijos šalių ir Vakarų Ukrainos nepriklausomybės lyginamoji analizė // *Genocidas ir rezistencija*, 1997, nr. 2, p. 14-18; *Pocius, M.* Partizaninis pasipriešinimas Lietuvoje 1944-1953 m.: kova su kolaboravimu kaltintais gyventojais. Daktaro disertacija. Klaipėda-Vilnius, 2005, p. 193-197; *Starkauskas, J.* Cekistinė kariuomenė Lietuvoje 1944-1953 metais. Vilnius, 1998, p. 72-83.

partizanus, pereiti prie „pasyvaus“ pasipriešinimo ir vel sugrižti prie „aktyvaus“ ar pan. Todel raginimai pereiti prie neginkluoto pasipriešinimo, ypac pareikšti partizanu karo pradžioje, greiciau jau atspindejo nerealistiškus kai kuriu pogrindžio veikeju planus negu patvirtino „konvento“ egzistavima. Dar mažiau pagrindo turejo Liuto Mockuno išpletota „kataliku“ ir „laicistu“ priešstata, kuria labai tiksliai sukritikavo Kestutis Girnius³⁰⁷. Pagaliau, Liudo Truskos išvedžiojimai apie „intelektualus“ ir „radikalus“ apskritai yra sunkiai kuo nors pagrindžiami³⁰⁸, taciau jie gerai iliustruoja „santarietiškos“ mastysenos raidos tendencijas.

Išryškejes partizanu suvokimas kaip „radikalu“, tikriausiai nuleme ir „santarietiškos“ tradicijos istoriku sieki pasverti, ar partizanu karas Lietuvai „apsimokejo“. Pradžia šiai tendencijai taip pat dave Remeikis, paskelbes, kad „partizanu karo vertinimas turetu pasikeisti ir igauti objektyvesnio pasipriešinimo kaštu ir pasekmiu balanso forma“³⁰⁹. Netiesiogines užuominos jau tuo metu leido suprasti, kad minimas „balansas“ butu ne partizanu naudai. Šia studiju krypti savo disertacijoje labiausiai išpletojo Mindaugas Pocius. Jo išvados aiškiausiai atskleidžia, kad iševivijoje susiformavusiu klaidingu „santariecių“ prielaidu nepakeite net tapusiu prieinamu šaltiniu studijos. Pavyzdžiui, irodinedamas Lietuvos partizanu žiauruma civiliu atžvilgiu Pocius pateikia palyginimo lentele su duomenimis apie kitu Baltijos valstybiu ir Ukrainos pasipriešinimo sąjudžiu veiksmus prieš sovietines okupacines strukturas ir civilius gyventojus³¹⁰. Diskutuotina, ar pateikiami duomenys tikrai patvirtina Lietuvos partizanu išskirtinuma, taciau neabejotina visai kita tendencija – kad nuo visu partizanu karu labiausiai nukentejo civiliai. Vis delto paties Pocius galutine išvada yra pagrista ne tiek faktu apmastymu, kiek „santarietišku“ moto – esa nuo partizanu rankos žuvusiu civiliu skaicius „mažai lietuviu tautai yra pernelyg didelis“³¹¹.

³⁰⁷ Girnius, K. K. Pavarges, bet ne herojus... // Genocidas ir rezistencija, 1999, nr. 1(5).

³⁰⁸ Žr.: Kuodyte, D. Šešeliu žaismas // Genocidas ir rezistencija, 2003, nr. 2 (14).

³⁰⁹ Ten pat, p. 62.

³¹⁰ Pocius, M. Partizaninis pasipriešinimas Lietuvoje 1944-1953 m.: kova su kolaboravimu kaltintais gyventojais. Daktaro disertacija. Klaipeda-Vilnius, 2005, p. 193-197.

³¹¹ Ten pat, p. 233.

Paradoksalu, tačiau „santarietiškos“ tradicijos istorikai bene labiausiai priartejo prie partizanų karo sampratos. Ju darbai suformavo bendra pasipriešinimo vyksmo vaizdą, kuriame išeivių organizacijos vaidino kone emigracines vyriausybes vaidmenį ir, ko gero, būtų pasukusios Lietuva neginkluoto pasipriešinimo keliu, tačiau ginkluoti ir radikalai nusiteikę partizanai joms nepakluso. Nevertindami tarptautinės politikos realijų jie bergždžiai tikejosi sulaukti Rytu-Vakaru karo ir stojo į nelygia ir beviltiška kovą su stipresniu okupantu. Tokiu būdu jie padarė Lietuvai ir lietuvių tautai daugiau žalos negu naudos („kaštu ir naudos balansas“), nes patys nužudė daug civilių gyventojų ir išprovokavo sovietinį terorą. Toks partizanų suvokimas, ko gero, labiausiai priartina juos prie teroristinių organizacijų (tokių kaip airių IRA ar baskų ETA), veikiančių savavališkai, ignoruojančių taikias iniciatyvas ir savo tikslo siekiančių tik prievarta. Tačiau tokia samprata yra menkai pagrįsta faktais. Ji iškelia menama pasipriešinimo centrą kažkur už Lietuvos ribų, greičiausiai – į išeiviją. Tuo tarpu šaltinių studijos rodo, kad partizanų ryšiai su išeivija buvo nesistemiški ir, galima sakyti, nesekmingi. Tai nulemė ne tik sovietinio saugumo struktūrą provokacijos, bet ir sėkmingam dialogui trukdžiusios ambicijos³¹². Todėl tikroju pasipriešinimo centru reikėtų laikyti Lietuvą ir pripažinti, kad tikroji pasipriešinimo vadovybė buvo partizanų vadovybė. Šia prasme 1996-2000 m. Seimo pozicija, traktuojanti VLIK'ą kaip partizanų atstovybę užsienyje yra labiau pagrįsta.

Tokiame bendrame istoriografiniame kontekste išsiskiria du autoriai – Girnius ir Kestutis Kasparas, skyre partizanų karo sampratos klausimui ypatingą dėmesį. Girnius siekė surasti partizanams tinkamą apibūdinimą, nagrindamas karų kategorijas teritoriniu (vidaus ir tarptautiniai) bei taktiniu (teroristai, partizanai, reguliarioji kariuomenė) požiūriu³¹³. Tačiau, nekeldamas sau grynai istoriniu tikslu, Girnius remėsi šiuolaikine karo teorija, šiek tiek

³¹² Placiu žr.: *Jonušauskas, L.* Likimo vedami: Lietuvos diplomatinės tarnybos egzilyje veikla (1941-1991). Vilnius, 2003; *Streikus, A.* Diplomatas Stasys Antanas Backis. Vilnius, 2007; *Petraityte, A.* VLIK'as ir Lietuvos diplomatinė tarnyba išeivijoje. Berno ir Paryžiaus konferencijų protokolai. Vilnius, 2004; *Kuodyte, D.* Lietuvos rezistencijos ryšiai su Vakarais // *Genocidas ir rezistencija*, 1997, nr. 2, p. 38-45.

³¹³ Placiu žr.: *Girnius, K. K.* Partizanų kovos Lietuvoje. Chicago, 1987.

formalistiškai laikydamas partizanus šiuolaikinio pasaulio (pasaulio po Antrojo pasaulinio karo) veikėjais. Todėl jis tik iš dalies atskleide partizanų karo esmę, apibūdindamas jį kaip vidaus partizaninį karą ir lygindamas su tokiais konfliktais kaip Vietnamo karas.

Kita vertus, Kasparas bene pirmasis iš partizanų karą pažvelgė kaip į Lietuvos-SSSR santykių klausimą. Jis aiškiai išvardino tai kaip „Lietuvos – Sovietų Sąjungos valstybių karinį konfliktą“³¹⁴. Partizanų organizacija jį traktavo kaip kariuomenę, veikusią pagal karinę logiką. Kasparas taip pat palyginti sėkmingai paaiškino partizanų vadovybės problemą, atskleisdamas vadovavimo, sprendimų priėmimo ir ryšių ypatumus tokio pobūdžio karuose³¹⁵. Tačiau Kasparas kiek dirbtinai atskyrė ankstyvąjį partizanų karo laikotarpį (1944-1946 m.), siekdamas pagrįsti Lietuvos Laisvės Armijos (LLA) išskirtinumą ir vadovaujanti vaidmenį. Tenka sutikti su nuomone, kad kalbedamas apie LLA Kasparas „sunkiai suvaldo faktus, juos rikiuoja pagal poreikį, t. y. taip, kaip reikia pagrindinei koncepcijai paremti, kartais net pamiršdamas, kas jau buvo teigta anksčiau“³¹⁶. Perdetas LLA vaidmens akcentavimas iškreipė ir jo partizanų karo sampratą. Ši karą Kasparas traktavo ne tik kaip Lietuvos karą su Sovietų Sąjunga, bet, galima sakyti, kaip gerai suplanuotą ir išpildytą, tik nepasisekusią LLA operaciją. Trumpai tariant Kasparas linko išvelgti LLA *organizaciją* net ir tame partizanų karo etape, kuriame jau buvo likusi tik LLA *tradicija*.

Partizanų karo sampratos klausimą, nors ir netiesiogiai, šiek tiek palietė ir Mantas Adomenas. Remdamasis žinomo karo teoretiko Carlo Schmitto idėjomis, jis teigė, kad partizanas – palyginti nauja kategorija, atsirandanti kartu su besikeičiančia karo samprata. Pasak Adomeno, partizanų atsiradimas „plokščiam“ klasikiniam „karo teatrui“ suteikė gelmės dimensiją. Atsirado tokie karo dalyviai, kurie buvo tarsi už karo teisės ir teorijos ribų, tačiau vis tiek realiai veikė kare. Tai esą susiję su Antrojo pasaulinio karo ineštais karo

³¹⁴ Kasparas, K. Lietuvos karas. Kaunas, 1999, p. 565.

³¹⁵ Ten pat, p. 184-185.

³¹⁶ Kuodytė, D. Pasipriešinimo istorija: tyrimas tesiamas // Genocidas ir rezistencija, 2003, nr. 1(13), p. 166-171.

sampratos pokyčiais. Kadangi karo veiksmus pradeta kreipti ir prieš civilius, tai tokiu budu ir jie itraukti i kara, taip palengva nykstant tradicinei kario ir civilio perskyrai ir atsirandant tarpinei figurai – partizanui. Adomenas taip pat teige, kad Lietuvos partizanai netelpa i šiuos teorinius remus, kadangi turi per daug partizanams nebudingų požymių ir funkcijų (uniforma, teisingumo vykdymas, siekimas veikti valstybes vardu ir pan.)³¹⁷. Šia prasme Adomeno pozicija išryškino Girniaus sampratos trukumus ir atskleide Lietuvos partizanų „nepartizaniškumą“.

Šioje disertacijos dalyje siekiama pateikti tokia partizanų karo interpretacija, kuri ivertintu visa 1944-1953 m. laikotarpį, išsprestu paciu partizanų tapatybes ir konflikto pobūdžio problemas bei suteiktu ivykiams Lietuvoje reikiama laiko ir erdves perspektyva. Faktine ivykiu eiga cia neaptarinama, pasitikint gausia kitu istoriku faktografija, visu pirma, Gaškaites ir jos bendradarbiu studijomis. Koncentruojamasi išimtinai ties faktu interpretacija, partizanų karo sampratos klausimu, aptariant partizanų karu prigimti, ju svarba Antrojo pasaulinio karo laikotarpio Europoje ir Lietuvos partizanus kaip budingus ir kartu specifiškus šios epochos veikejus.

4.2 Partizanų karo prigimtis ir karine bei politine reikšme

Antrasis pasaulinis karas, be abejo, buvo svarbiausias momentas partizanų karu istorijoje. Tame kare partizanai sugebejo iškovoti daugiausia pergaliu, be to, buvo ištobulinta šiuolaikinio partizanų karo taktika, partizanų organizavimosi ir veikimo principai. Kaip tik po Antrojo pasaulinio karo partizanų klausimas visu rimtumu iškilo teiseje ir politikoje. Peržiurint karo teise partizanų problema buvo bandoma išspresti 1949 m. Ženevos konvencijose, o kurdamos naujas gynybos strategijas valstybes iš anksto numate partizaniška savo teritorijos gynyba³¹⁸. Todel nenuostabu, kad ir kaip

³¹⁷ Adomenas, M. Lietuvos partizanai politines filosofijos požiuriu // Genocidas ir rezistencija, 2006, nr. 2 (20), p. 165-169.

³¹⁸ Galima spėti, kad vis delto egzistavo slapti NATO valstybiu planai sovietu okupacijos atveju Vakarų Europoje sukelti masini partizanų karą, kuris trukdytu sovietams sekmingai užvaldyti teritorija.

visuomenės reiškinys partizanų karas buvo apmąstytas po Antrojo pasaulinio karo.

Neabejotinai autoritetu šioje srityje laikytinas Schmittas. Jis pirmasis ir bene vienintelis savo ir kitų autorių pastabas apie partizanų karą apibendrina kaip vieningą teoriją, išdestydamas ją savo palyginti vėlyvame veikalė „Partizano teorija. Pastabos politiškumo savokai“³¹⁹.

Partizanus Schmittas apibrėžė per keturis kriterijus: nereguliarumą, mobilumą, politinį aktyvumą ir telurinį pobūdį. Pirmasis kriterijus priešpastatė partizanus reguliariajai kariuomenei ir tikrąją prasme igijo tik tuomet, kai atsirado šiuolaikine reguliarumo samprata. Tokia samprata (o kartu ir moderni reguliaraus-neregularaus priešstata), Schmitto nuomone, susiformavo tik Napoleono epochoje, karuose, vykusiuose po Didžiosios prancūzų revoliucijos. Antrasis kriterijus – mobilumas ženklino partizanų kilme iš lengvųjų dalinių. Taktiniu požiūriu, jie visada atstovavo lengvai ginkluotam ir greičiau judančiam kariui kova prieš sunkesni ir mažiau paslanki, nors ir galingesni, priešais. Atskirdamas partizanus nuo kriminalinio karo metu nusikaltėlių, o taip pat ir nuo menkai politiškai angažuotų profesionalių karių ar samdinių, Schmittas įvedė politinio aktyvumo kriterijų, kuris tapo kertiniu partizano teorijos demeniu. Partizanas kaunasi palaikydamas tam tikrą politinę ideją, būdamas tam tikros grupės, partijos (bet nebūtinai vien tik parlamentinės demokratijos prasme) puseje. Pagaliau, telurinis pobūdis nusako partizanų ryšį su tam tikra teritorija ir pabrėžia jų gynybines nuostatas bei apriboja priešiška. Iš šiuo apibūdinimu išplaukia aiškus bendras partizano teorijos vaizdas. Partizanavimą Schmittas suvokė iš esmės kaip kraštutini pilietiškumą – besalygišką ir nevaržomą tevyinės gynimą ginklu.

Taciau didesni dėmesį Schmittas skyre ne tiek pačiam partizanų sampratam, kiek šios idėjos raidai ir jos sukeltiems karo papročiu ir politinio

Tiketina, kad specialiosios tarnybos ir kariuomenė ruošėsi tokiam žingsniui jau taikos metais. Taciau reikia pripažinti, kad ši pikantiška tema jau spejo apaugti ivairiais mitais ir samokslo teorijomis. Todėl bent kiek patikimesniu duomeniu apie šias Vakarų operacijas galima tiketis tik atsiverus archyvams. Placiau žr.: *Ganser, D. Terrorism in Western Europe: An Approach to NATO's Stay-Behind Armies // The Whitehead Journal of Diplomacy and International Relations, 2005, Vol. VI, No. 1, p. 69-95.*

³¹⁹ Žr.: *Schmitt, C. Theorie des Partisanen: Zwischenbemerkung zum Begriff des Politischen, Berlin, 2002.*

gyvenimo pokyciams. Jo teigimu, kare ir politikoje labai svarbi priešiško savoka. Savo veikale Schmittas skyre tris priešiško kategorijas: santykini priešiško, tikra priešiško ir absoliutu priešiško. Santykinis priešiško suponuoja pagarba priešui, kuri teisingiau vadinti priešininku ar oponentu. Oponentui nepritariama, su juo kovojama, taciau jis nelaikomas nusikalteliu, kovoje su juo gali buti naudojamos tik tam tikros priemones. Nors tiesiogiai Schmittas to nepasake, nesunku suvokti, kad butent tokio tipo priešiško jis laike budingu politikai. Tikras priešiško reiškia susidurima su tikru priešu – tokiu, kuri siekiama iveikti visomis priemonemis. Taciau tikras priešas nera laikomas „žmonijos priešu“. Tuo tarpu absoliutus priešas traktuojamas kaip tik taip.

Schmitta isitikinimu, butent Napoleono reformos paverte tiek valstybe, tiek ir kariuomene iš tiesu reguliaria. Todel neatsitiktinai kaip tik prieš Napoleona buvo kariaujami pirmieji partizanų karai: 1808 m. Ispanijos partizanų karas, veliau trumpi nereguliariu kovotoju antpuoliai 1809 m. Austrijoje ir Vokietijoje. Taciau tikraja pergale prieš Napoleona pasieke reguliariosios kariuomenes ir todel, pasak Schmitta, 1814-1815 m. Vienos kongresas iš naujo itvirtino karo reguliaruma. Karas tapo savotiškai „suskliaustas“ – ji galejo kariauti tik valstybe su valstybe, reguliari kariuomene su reguliaria kariuomene. Tai iš esmes reiškia santykinio priešiško iteisinima kare, o partizanai buvo prilyginti kriminaliniams nusikalteliams.

Taciau nors turejo tapti pabaiga, Vienos kongresas buvo tik partizanų istorijos pradžia. Jo dalyviai nesugebejo iki galo ivertinti savojo pasaulio pokyciu. Kaip tvirtino Schmittas: „Ivedus privalomaja karo tarnyba, kiekvienas karas iš principo tapo nacionaliniu išsivadavimo karu. Tai sukele sudetingas situacijas, kuriu dažnai nebuvo imanoma išspresti remiantis klasikiniams karo istatymais. Taip, pavyzdžiui, buvo su daugiau ar mažiau improvizuota masine mobilizacija (*levée en masse*), savanoriu buriais (*Freikorps*) ir šauliais (*Franktireurs*). <...> Bet kuriuo atveju, karas liko iš pagrindu „suskliaustas“, o partizanai atsidure už „skliaustu“. Dar daugiau, kaip tik ši aplinkybe ji marginalizavo. Šiuolaikinis partizanai iš priešo nesitiki nei teisingumo, nei

pasigailejimo. Jis atsisake santykinio priešiško kontroliuojamame ir „suskliaustame“ kare ir pasitrauke į kita sfera – tikrojo priešiško, kuris per terora ir kontrterora auga iki pat abipusio susinaikinimo“³²⁰.

Kad Vienos kongresas neužgesino Ispanijoje kilusios „kibirkštis“, pasak Schmitto, jaute ir XIX a. klasikinio karo strategai, kuriu vienas svarbiausiu – Prusijos generolas Carlas von Clausewitzas. Clausewitzas per savo tarnybą spejo artimai pažinti partizanų kovas prieš Napoleoną ir aiškiai suvoke didžiulį gynybinių partizanų potencialą. Šia prasme Schmittas visiškai pagrįstai atkreipė dėmesį į garsiausio Clausewitzo veikalą „Apie karą“ VI knyga, skirta gynybos klausimams. Šioje knygoje Clausewitzas partizanų karą apibūdino kaip naują ir efektyvų gynybos metodą, lygindamas jį su letu ir palaipsniui kylančiu karščiu. Toks karštis arba pats užgesta, arba yra priešas užgesinamas, arba palaipsniui isidega, ilgainiui priversdamas priešą trauktis³²¹. Tačiau, Schmitto nuomone, Clausewitzas tik padėjo pagrindus partizanų teorijai, kuria išpletojo kiti: „Žinoma, kad ir kokių reformistinių sentimentų būtų turėjęs, jis [Clausewitzas] vis tiek buvo profesionalus savo laiku reguliarios kariuomenės karininkas, todėl negalėjo iki galo išplesti savo išmintingu išvalgu. Kaip pamatysime, tai buvo padaryta tik vėliau ir taivykdyti galėjo tik aktyvūs profesionalūs revoliucionieriai“³²².

Tokie profesionalūs revoliucionieriai, Schmitto teigimu, buvo komunistai, visu pirma Leninas. Pastarasis esą atidžiai studijavo Clausewitzo darbus ir perėmė iš jų daugelį idėjų. Schmittas idomiškai pastebėjo, kad Leninas iš esmės apvertė garsų Clausewitzo posakį, jog karas esą politikos pratesimas. Leninas svorio centrą perkėlė iš karo į politiką, teigdamas, jog tai ji esanti karo pratesimas. Jei Clausewitzo frazė atspindejo XIX a. sieki santykinio politikos priešiško pritaikyti karui ir taip jį apriboti, tai Leninas siekė tikrą karo priešiško pritaikyti politikai ir taip panaikinti jos ribas. Tokiu būdu tikras priešiško virto absoliučiu priešiško. Komunistų propagotame

³²⁰ Ten pat, p. 17.

³²¹ Clausewitz, C. On War. London, 1873 // <http://www.clausewitz.com>.

³²² Schmitt, C. Theorie des Partisanen: Zwischenbemerkung zum Begriff des Politischen, Berlin, 2002, p. 51.

revoliuciniame kare tikrai reikšmingas buvo tik visiškas klasinio prieš sunaikinimas, o politika, teise ir reguliarusis karas tapo tik žaidimu, absoliutaus revoliucinio karo taktiniais manevrais. Atitinkamai partizanas tokio mokymo kontekste iš reguliaraus karo marginalo virto revoliucinio karo herojumi. Pasak Schmitto, komunistams perėmus partizanavimo ideją, partizanai palengva prarado savo telurini pobūdį ir virto profesionaliais revoliucionieriais-teroristais. Tokie kovotojai pasinaudodami naujomis technologijomis ir mobilumo galimybėmis iš esmės galėjo kariauti su absoliučiu priešu visame pasaulyje.

Schmittas nedrįso detaliai prognozuoti tolesnės savo partizano teorijos raidos, tačiau iš kairių užuominų aišku, kad ateityje jis žvelgė su nerimu. Jis visiškai pagrįstai itarė, kad absoliutus partizanavimas ir absoliutus teroras gali iššaukti absoliutu atsaką, absoliutu kontrterora, taigi, naują karą iki visiško vienas kito sunaikinimo. Šia prasme jis priartėjo prie visko naikinimo branduolinio karo pranašų, kurių siaubingos vizijos bent kol kas neišsipildė.

Nepaisant komunizmo žlugimo ir daugiau ar mažiau teigiamos Šaltojo karo baigties, Schmitto teorija ir šiandien nepraranda aktualumo, net priešingai – iš naujo ji įgyja. Absoliutaus priešiško savoka ir totalinio partizanavimo ideja yra svarbi siekiant suvokti islamiškojo terorizmo ištakas ir tokiu organizaciją kaip „Al Qaeda“ idejinius pagrindus. Šia prasme savotišku Schmitto „įpėdiniu“ tapo Samuelis Huntingtonas, išpletojęs civilizacijų konflikto teoriją³²³.

Taciu čia svarbiau yra įvertinti tas išvadas iš Schmitto teorijos, kuriu jis pats pakankamai neišvystė. Susitelkęs ties komunistų mokymu apie revoliucinį karą ir laikydamas jį vieninteliu partizano teorijos šaltiniu, Schmittas konstatavo, kad revoliuciniame kare partizanai praranda savo telurini ir gynybini pobūdį. Tokiu būdu jis tarsis „nukirto“ teluriską savo teorijos atšaką, laikydamas ja praėjusiu partizanavimo idejos raidos etapu. Vis dėlto reikia pripažinti, kad tokia išvada nebuvo visiškai tiksli. Teluriskoji partizanavimo ideja nūjau savita raidos keliai ir ne mažiau itakojo politikos ir karo pokyčius.

³²³ Žr.: Huntington, S. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York, 1996.

4.3 Partizanų karų reikšmė Europos raidai po Antrojo pasaulinio karo

Nepaisant kartais prastrastancios simpatijos romantiškiems nereguliariesiems kovotojams, Schmittas tikrai nebuvo partizanų karų šalininkas. Partizano teorijos raida jam akivaizdžiai kele nerima. Kalbedamas apie Vienos kongreso sukurtos tvarkos žlugimą, jis atvirai pripažino: „Tai buvo didelė nelaime, nes „suskliaudama“ kara Europos žmonija būtų pasiekusi išties nepaprasta dalyka: atmetusi priešininko kriminalizavimą, t. y. reliatyvizavusi priešišumą, paneigdama absoliutaus priešų egzistavimą. Buvo tikrai nepaprasta ir neįtikėtina humaniška pasiekti tai, kad žmonės beveik nustojo diskriminuoti ir juodinti savo priešus“³²⁴. Partizanai ši procesą sutrukde, sugražindami tikrą priešišumą ir neapykanta priešui, kuri vėliau peraugo į absoliutų priešišumą.

Savotiškai šia ideja atkartoją ir Kolumbijos universiteto profesorius Istvánas Deákas. Jis taip pat XIX a. karo reformas ir vėlesnius jų papildymus XX a. laike didelę taikos siekį ir humanistų pergalę. Todėl tvirtino, kad aukštindami Antrojo pasaulinio karo partizanų iškovojimus turėtume prisiminti ir tai, jog būtent partizanų veiksmai dažnai padidindavo kariaujančių pusių tarpusavio žiaurumą. Tokiu būdu Deákas iš esmės pritarė Schmittui nurodytai tendencijai, kad tikrasis priešišumas „per terorą ir kontrterorą auga iki pat abipusio susinaikinimo“. Tai liudija ir galutinė išvada: „Reikia pripažinti, kad šiuo laiku terorizmo kultūra išaugo iš įvairių XX a. penktojo dešimtmečio pradžios pasipriešinimo sąjudžių“³²⁵.

Žiaurumas tikrai yra visu laiku partizanų karų skiriamasis bruožas. Teisus Schmittas, teigdamas, kad tikras priešišumas reiškia jau nebe stilingą „karinį žaidimą“ (*Kriegspiel*), o „terorą ir kontrterorą“. Tačiau net ir tokiems

³²⁴ Schmitt, C. *Theorie des Partisanen: Zwischenbemerkung zum Begriff des Politischen*, Berlin, 2002, p. 93.

³²⁵ Deák, I. *Freiheitskämpfer oder Terroristen? Dilemmata von Besetzung, Widerstand und Vergeltung im Zweiten Weltkrieg. Am Beispiel von Oradour-sur-Glane, Via Rasella, Rom, und Lidice* // Universität Wien, 22 April, 2004.

solidiems savo laiku žmonijos kritikams kaip Schmittas ir Deákas galima adresuoti XIX a. šveicarų istoriko Jacobo Burckhardto žodžius, skirtus viduramžiu niekintojams: „Esama optinės iliuzijos apie vadinamąjį aukso amžių, sutelkianti visas dvasines pajegas. Tarsi „laime“ turetų adresa arba nuolatine gyvenamąja vieta kuriame nors *laike* ar *erdveje*“³²⁶.

XX a. istorija taip pat dažnai linkstama vertinti iš „aukso amžiaus“ pozicijų. Tai labai padeda išryškinti ydas, tačiau dažnai trukdo išvelgti privalumus. Šiuo atveju, vedant raidos linija nuo Antrojo pasaulinio karo partizanų link islamo teroristų, nuošalyje lieka nei daugiau nei mažiau – visa pokario Vakarų Europa.

Deákas pripažino, kad „karo metu pasipriešinimo sąjudžiai giliai itakojo pokario demokratijos pletrą“ ir kad „be jų prie senos blogos prieškarinio politikos būtų grįžta greičiau“³²⁷, tačiau šios minties toliau nevystė, palikdamas ją tik išlyga savo kritikai. Iš tiesų šie teiginiai verti gilesnės analizės, tačiau ją pradėdant būtina grįžti prie Schmitto minties apie telurinių partizanų pobūdį ir ją šiek tiek išpletoti.

Karo ir jo dalyvių savokos iš tiesų patyre ivairių permainų. Galima pritariti Schmittui, kad iki XIX a. kalbėti apie partizanus kaip nereguliarus kovotojus yra iš esmės beprasmiška, nes tik tuomet atsirado šiuolaikine reguliarumo savoka³²⁸. Nepaisant to, reikia atkreipti dėmesį į vieną archajiškesnį momentą. Bent jau Vakarų kulturoje buvo viena vertybė, kuria laisvas žmogus visada turėjo teisę besalygiškai ginti visomis priemonėmis. Tai buvo privati nuosavybė, ypač būstas. Teisė „iki paskutinio kraujo lašo“ ginti namus yra tokia šventa ir tokia savaime suprantama, kad apie ją ne nesusimastome. Jos svarba mums liudija tokie senoviški posakiai kaip „Mano namai – mano tvirtovė“ ir nuožmės taikiu šiuolaikiniu istatymu nuostatos, iš

³²⁶ Burckhardt, J. Judgements on History and Historians. Indianapolis, 1999, p. 27.

³²⁷ Deák, I. Freiheitskämpfer oder Terroristen? Dilemmata von Besetzung, Widerstand und Vergeltung im Zweiten Weltkrieg. Am Beispiel von Oradour-sur-Glane, Via Rasella, Rom, und Lidice // Universität Wien, 22 April, 2004.

³²⁸ Su viena išlyga: reguliarumo samprata siedamas su Napoleono karais, Schmittas kategoriškai pašalina iš savo svarstymų srities 1774-1783 m. JAV nepriklausomybės karo metu šaulių (*Riflemen*) veiksmus prieš Didžiosios Britanijos kariuomenę (Žr.: Schmitt, C. Theorie des Partisanen: Zwischenbemerkung zum Begriff des Politischen, Berlin, 2002, p. 12), nors, atsižvelgiant į čia dėstomus pastebėjimus, partizanų karų istorija galbūt būtų verta pradėti kaip tik nuo JAV.

esmes leidžiančios žudyti neteisėtus isibrovelius³²⁹. Kaip tik iš šios teisės deretu kildinti partizanavimo ideja.

Kompleksine masinio švietimo, tautinio atgimimo, aristokratines santvarkos žlugimo ir pramonės perversmu pasekme buvo ta, kad *valstybe* bent iš dalies tapo *nuosavybe*. Ši ideja ilgai brendo žmonijos samoneje. Pirmasias jos apraiškas galima išvelgti jau XVIII a., kai britu kolonistai *pasivysino* Amerika ir ikure JAV. Vėliau ji plito ir reiškėsi ivairiose XIX a. iniciatyvose: sąjudžiuose, sukilimuose, draugiju ir partiju veikloje. Pirkliai, ukininkai ir pramonininkai eme igyti vis didesni svori visuomeneje ir vis labiau formavo ja pagal savo pasauležiura ir „gyvenimiška išminti“. Kai ja papilde tautinis išdidumas ir pasipriešinimas luominei santvarkai, atsirado šiuolaikine savokos „mano tevyne“ reikšme. Tada atsirado ir partizanai, kuriu telurinis pobudis kilo iš to, kad besalygiško nuosavybes gynimo teise jie pradejo taikyti valstybei. Tiek XIX a., tiek XX a. partizaniškoje pasauležiuroje galima išvelgti daug elementarios ukiškos dvasios: panieka „poniškiems“ kariavimo paprociams, abejonių nepaliekanti mastyma priešstatomis (priešas-draugas) ir aišku savo tikslo suvokima³³⁰. Tai, ko gero, buvo svarbiausi „tikro priešišškumo“ demenys.

Sunku pasakyti, kodel partizanavimo ideja savo kulminacija pasieke per Antraji pasaulini kara. Matyt, tam, kad žmones galutinai persiimtu savininkišku požiuriu i tevyne buvo reikalingas toks kraštutinis pasikesinimas i šia „nuosavybe“, koki atneše totalitarizmas. Taciau aišku, kad dar ir šiandien gyva pokario Europa gime žvelgiant i užkariautojus pro partizaniško šautuvo taikikli. Todel nenuostabu, kad ukiška-partizaniška dvasia labai aiškiai juntama svarbiausiuose šio laikotarpio pasiekimuose.

Didžiausias iš ju be jokios abejones yra taika. Net jei ateitis bus visiškai kitokia, šis laikotarpis vis tiek jau nusipelne buti prisimenamas kaip *pax Europeana*. Turbut pirma karta Vakarų Europos valstybems net *negrese*

³²⁹ Pvz., šiuo metu galiojantis Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas numato, kad butinosios ginties ribos negali buti peržengtos, ginantis nuo isibrovimo i busta.

³³⁰ Pastaraji labai taikliai apibudino Schmittas, nusakydamas partizanų nuostatas Joanos Arkietes žodžiais: „Nežinau, myli Dievas anglus ar ju nekencia; žinau tik, kad juos reikia išvyti iš Prancuzijos“. Žr.: Schmitt, C. *Theorie des Partisanen: Zwischenbemerkung zum Begriff des Politischen*, Berlin, 2002, p. 93.

tarpusavio karas. Tokia padėtis, be jokios abejonės, buvo dar humaniškesnė už Schmitto apgailėtą „suskliaustą“ karą³³¹. Paradoksalu, kad didžiausia pergale kovoje už taiką buvo pasiekta žiauriausiam kare. Taciau tame esama savotiškos logikos. Kaip Schmittas teisingai pabrėžė, partizanų atsiradimas kara iškele už jo paties „skliaustą“³³². Tikras priešiškusis vertė atsisakyti garbingos kovos metodu ir kautis negailestingai. Ir vis dėlto ši aplinkybė turėjo ir tam tikrą teigiamą pasekmę. Partizanai parodė klasikinio amžiaus strategams, kad karas *nera* žaidimas ar budas užsitarnauti šlove. Paaiškėjo, kad karas – tai gyvenimas, baisiausia jo puse, kurioje, pasak Liongino Baliukeviciaus „Dzuko“, ne medinomis kulkomis šaudo³³³. Isitvirtinus tikram priešiškusimui, karas tapo sfera, kurioje buvo ypač svarbu vadovautis senuoju amatininku principu „Devynis kartus pamatuok“. Kita vertus, partizaniška dvasia, kaip jau minėta, buvo neatsiejama nuo savininkiško-ukiško požiūrio į valstybę, kuris savaime skatino rūpintis „savo kiemu“ ir slopino ambicijas kaip nors užvaldyti ar greitai praturtėti iš svetimo gero.

Antras neabejotinas Vakarų Europos pasiekimas buvo pergalė prieš totalitarizmą. Nacizmas, kas be ko, bet ir komunizmas. Nors Šaltasis karas kariniu ir politiniu požiūriu buvo visų pirma JAV ir Sovietų Sąjungos konfliktas, tikrasis idejų kovos laukas buvo Europa. Ir ji nugalėjo. Nors vienoje valstybėje (Ispanija) tam prireikė pernelyg užsitiesusios diktatūros, kitose (Italija) – subtiliu politiniu žaidimu, o trečioje (Graikija ir Ispanija) – net pilietinio karo, Sovietų Sąjungos proteguojamiems ir kurstomiems komunistams nepavyko isitvirtinti laisvoje Europoje. Komunizmas čia taip ir

³³¹ Tai, kad Schmittas neišvelgė šios europietiškos pergalės, matyt, leme nuolat gresusi komunizmo pletra ir branduolinio karo perspektyva. Tokiame kontekste taika Europoje neatrodė labai ikvepianti.

³³² Kalbant konkrečiai apie Antrąjį pasaulinį karą reikia pabrėžti dar du svarbius faktorius, nulėmusius jo žiaurumą: technologinę pažangą ir totalitarizmą, skelbusi totalinį užvaldymą, taigi, ir totalinį karą (iššaukdavusi ir atitinkama atsaka). Taciau Schmitto ideja apie tikrą priešiškusimą net ir tokiame kontekste neprarado prasmės. Partizanų plitimas neabejotinai papildė karo baisumus, isukdamas užburta teroro-kontrteroro ratą.

³³³ Baliukevicius „Dzuko“ apie nenusisekusi Kosto Kubilinsko partizanavimą savo dienoraštyje rašė: „Jeigu medinomis kulkomis šaudyti, išeiti ir jis. Bet dabar kaipgi išeisi, kad užmušti gali...“ (Cit. pagal: *Gaškaitė, N. Pasipriešinimo istorija 1944-1953 metai*. Vilnius, 1997, p. 215). Ši pastaba, beje, taip pat yra geras partizaniškos-ukiškos paniekos susireikšminusio intelektualo svaiciojimams (Kubilinskas, pasak Baliukeviciaus „Dzuko“, megdavo tvirtinti, kad negali tapti partizanų, nes tuomet turėtų atsisakyti kurybos) pavyzdys. Vietoje Kubilinsko nesunku isivaizduoti ir kuri nors šiek tiek nuo realybės atitrūkusi XIX a. aristokrata.

liko maištaujancio jaunimo ir fantazuojanciu intelektualu užsiemimas. Nors šiuolaikine Europa dažnai suvokiame kaip 1968 m. kairuolišku sąjudžiu, kuriu dvasia dar ir šiandien juntama kulturoje ir politikoje, pasekme, deretu prisiminti, kad tikrieji Europos pagrindai padeti iki 1968 m. Ir komunistams ju sugriauti nepavyko. Tai taip pat, bent iš dalies, susije su partizaniška dvasia. Tikras priešiškusmas nevede i absoliutu taip vienprasmiškai, kaip Schmittas pavaizdavo. Telurine ukiška partizanų prigimtis leme ne tik panieka „poniškam“ „suskliaustam“ karui, bet ir atsparuma abejotinu avantiuru (taigi, ir revoliucinio karo su absoliuciu priešu) pagundai. Ne veltui daugiausia sunkumu Leninui ir jo pasekejams kele ne „buržuazija“, kuria pavyko greitai išvyti arba sunaikinti, o inertiški ir „klasinio samoningumo“ niekaip neigyjantys ukininkai.

Pagaliau, dar vienas labai svarbus pokario Europos pasiekimas buvo materialine gerove. Žinoma, reikejo Marshalo plano ir kitokios JAV paramos pradžiai, bet po Antrojo pasaulinio karo žmones Europoje pradejo gyventi kaip niekad gerai. Ukinė veikla, turto kaupimas, pirkimas ir gyvenimo patoginimas tapo tikraisiais kelrodžiais. Šia prasme „Forsaitu sagos“³³⁴ veiksmas butu nesudetinga perkelti i XX a. antrąją pusę. Juk simboliška, kad ir svarbiausias šiuolaikines Europos politinis darinys – Europos Sąjunga prasidejo ne nuo karines konfederacijos ar aristokratų partijos, o nuo Anglies ir plieno bendrijos. Dar didesniam žmonių ratui gerove atneše geroves valstybe (krikščioniška arba socialdemokratiška). Jos deka skurdo savoka igijo nauja prasme, o europiečiai apsirupino ypac gerais atlyginimais, ypac ilgomis atostogomis, ypac gera sveikata ir ypac patogia pensija. Tiesa sakant, vien materialinio komforto požuriu, jie, ko gero, pradejo gyventi net geriau už amerikiečius. Šis pasiekimas ypac aiškiai atspindejo ukiška (taigi ir partizaniška) pokario Europos dvasia.

Žinoma, šiandien jau esame „atsidžiauge“ savo santvarka ir pradedame pastebeti vis daugiau jos trukumu. Kultura „popseja“, literatura prasteja, vaizduojamasis menas, regis, tik kontempluoja savo paties beprasmybe, šis

³³⁴ Žr.: *Galsworthy. J. Forsaitu saga*, I-III t. Vilnius, 2006-2007.

užsiemimas populiareja ir tarp filosofu. Visuomeneje akivaizdžiai siauteja „žemosios aistros“, garbinamas smurtas ir seksas, o aristokratijos charizma ir autoriteta pakeite „pikantiškas aukštuomenes gyvenimas“. Ukiškas požiuris persimeta į tokias sritis, kuriose jo neturetu būti, pavyzdžiui, universiteta, kurio idealiais absolventais tampa jau ne išminciai, o specialistai. Politikoje rupinimasis savo ukiu ir pasiryžimas jį ginti lengvai išvirto į egoizma ir nenora ginti nieko kito. Atrodo, kad tik „tiesioginis ir akivaizdus pavojus“ teritorijai ir nuosavybei, o ne kulturai, laisvei ar sąjungininkams, šiandien gali iš tikrųjų politiniu ir kariniu požiūriu mobilizuoti Europą. Prie viso to dar, žinoma, prisideda ir neišvengiamos gero gyvenimo pasekmės: suglebimas ir tinginyste³³⁵. Taigi, reikia pripažinti, kad mūsų *Zeitgeist* yra ukiškai prasciokiška. Ji spjaudosi ir keikiasi, gyvena kaip niekad gerai, o dejuoja kaip niekad smarkiai ir į kiekvieną jos tiesiogiai neliečiančią bedą yra pasirengusi atrežti: „O mon kas roup?“.

Tokia Europa vargu ar galima laikyti pasirengusia iššukiams, kuriuos kelia plešikiškos rytietišku pseudoimperijų ambicijos ir islamo šventieji karai. Todel labai tikėtina, kad gyvename epochos saulelydyje ir galime tikėtis ivairių permainų. Ateitis nepriklauso istorikams ir būtų lengvabudiška ją pranašauti, tačiau esama pagrindo laukti ne tik Europos žlugimo, bet ir, pavyzdžiui, „naujosios aristokratijos“ (nors menkai tikėtina, kad ji išaugs iš „eurobiurokratijos“) iškilimo.

Nepaisant to, ši „partizanų Europa“ nebuvo kuo nors blogesne vizija už „Napoleono Europą“, Vienos kongreso isteigta „monarchų Europa“ ar po Pirmojo pasaulinio karo susikurusi „tautų Europa“. Atmetus „aukso amžiaus“ perspektyvą, lieka tik vienas praeities vertinimo kriterijus – amžinas žmogaus blaškymasis tarp gerio ir blogio, valios ir pagundos, kurybos ir griovimo. Nera abejonių, kad „partizanų Europa“ ikvepe teigiami impulsai. Ji buvo dar vienas netobulas žmonių bandymas gyventi geriau ir gražiau.

³³⁵ Šiandien ypač ironiškai skamba prieškarinio Lietuvos generolo, buvusio Karo mokyklos viršininko Jono Galvydžio-Bykausko megiamas posakis, kuri jis, pasak legendų, dažnai kartodavo savo aukletiniams: „Žmagus be kara maksla ir tikybas yra kiauła“.

4.4 Lietuvos partizanai Antrojo pasaulinio karo ir pokario Europos kontekste

Nera abejonių, kad Lietuvos partizanai gyveno tomis paciomis svajonėmis, kaip ir visos Europos kovotojai. Jiems buvo būdingos Schmitto ivardintos savybės – politinis aktyvumas ir telurinis pobudis. Jie taip pat siekė aiškiai apibrėžto tikslo – išvyti sovietus iš Lietuvos ir nebuvo nusiteikę veltis į revoliucinius karus su absoliučiu priešu. Jiems buvo būdinga ir ta pati ukiška-partizaniška pasauležiūra, kuri ikvepė „partizanų Europa“. Aiškiausiai ta patvirtina 1949 m. vasario 16 d. Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio tarybos deklaracijos (taigi, visu tuometiniu aukščiausiu partizanų vadu bendru sutarimu priimto dokumento) nuostatos, numatancios valstybės atkurimą pergalės atveju:

„14. Lietuvos valstybės atstatymas, ligi Seimo bus priimta ir paskelbta žmogaus laisvės ir demokratijos siekimus atitinkanti konstitucija, vykdomas pagal šioje Deklaracijoje paskelbtus nuostatus ir 1922 metų Lietuvos konstitucijos dvasia.

15. Atstatytoji Lietuvos valstybė garantuoja lygias teises visiems Lietuvos pilieciams, neprasikaltusiems lietuvių tautos interesams.

16. Komunistų partija, kaip diktatorinė ir iš esmės priešinga pagrindiniam lietuvių tautos siekimui ir kertiniam Konstitucijos nuostatui – Lietuvos nepriklausomumui, - nelaikoma teisine partija.

17. Asmenys, bolševikines arba vokiškosios okupacijos metu išdave Tėvyne bendradarbiavimu su priešu, savo veiksmais ar itaka pakenke tautos išsilaisvinimo kovai, susitepe išdavystėmis ar krauju, yra atsakingi prieš Lietuvos teisumą.

18. Konstatuojama teigiama religijos itaka ugdant tautos morale ir palaikant jos atsparumą sunkiausių laisvės kovų laikotarpiu.

19. Socialinė globa nėra vien atskirų piliečių ar organizacijų reikalas, bet vienas pirmųjų valstybės uždavinių. Ypatinga globa valstybėje teikia išsilaisvinimo kovose nukentėjusiems asmenims ir jų šeimoms.

20. Socialiniu problemu racionalus išsprendimas ir krašto ukinis atstatymas yra susijęs su žemės ukio, miestu ir pramonės reforma, kuri vykdoma pacioje nepriklausomo gyvenimo pradžioje.

21. LLKS Taryba, glaudžioje vienybeje su kovojancia tauta, kviecia visus geros valios lietuvius, gyvenancius tevyneje ir už jos ribu, pamiršti isitikinimu skirtumus ir isijungti i aktyvu tautos išlaisvinimo darba.

22. LLKS Taryba, prisidedama prie kitu tautu pastangu sukurti pasaulyje teisingumu ir laisve pagrista pastovia taika, besiremiancia pilnutiniu igyvendini mu tikrosios demokratijos principu, išplaukianciu iš krikščioniškosios morales supratimo ir paskelbtu Atlanto chartoje, Keturiose laisvese, 12-oje Prezidento Trumano punktu, Žmogaus teisiu deklaracijoje ir kitose teisingumo ir laisves deklaracijose, prašo visa demokratini pasauli pagalbos savo tikslams igyvendinti³³⁶.

Šios nuostatos leidžia nesunkiai nuspeti galima sovietus išvijusios Lietuvos ateiti. Pirmiausia, turetu begti arba butu pakartas Antanas Snieckus ir vyktu kiti kolaborantu valymai, apie kuriuos taip paprastai ir atvirai yra pasakes Walteris Laqueur: „Niekas nebuvo visiškai patenkintas valymu eiga. Kai kada jie nueidavo per toli, kai kada budavo nepakankamai radikalus. Bet ir salygos dar nebuvo normalios – karas neseniai pasibaiges, naujas vyriausybes užgriuvusi neatideliotinu darbu gausybe, ju valdžia dar galutinai neisitvirtinusi. Visi sutiko, kad nacizmas turi buti išrautas su šaknimis, o kolaborantai nubausti, taciau tuometinemis aplinkybemis, tebeliepsnojanant aistroms, buvo sunku tiketis pavyzdinio teisingumo³³⁷.

Po to padetis stabilizuotusi. Bent pradžioje tikriausiai butu sudaryta krikščioniu demokratu vyriausybe, prasidetu ekonomikos atkurimas, socialines reformos ir t. t. Veliau prisijungimas prie besikuriancios Europos Sajungos, tiketinas socialdemokratu isitvirtinimas arba „juodai-raudona“ koalicija ir vis gerejanti materialine žmoniu padetis - tipine mažos pokario Europos valstybes istorija.

³³⁶ Cit. pagal: *Gaškaite, N.* Pasipriešinimo istorija 1944-1953 metai. Vilnius, 1997, p. 253-254.

³³⁷ *Laqueur, W.* Europa musu laikais 1945-1992. Vilnius, 1995, p. 48.

Žinoma, vertinant kokybiniu aspektu, partizanai buvo Lietuvos gyventojų mažuma. Šia aplinkybe mėgstama paspekuliuoti, tiek tvirtinant, kad dauguma apskritai nepalaikė pasipriešinimo sovietams, tiek teigiant, kad ji pasisakė už kitokias pasipriešinimo formas. Šiuo požiūriu Lietuvai galioja tai, ką britų istorikas Alanas Johnas Percivalis Tayloras teisingai pastebėjo kalbedamas apie kitus Europos partizanus: „Aktyvu judėjimu, žinoma, visur organizavo mažuma, kartais – labai menka mažuma. Daugumai europiečių karas baigėsi 1940 metais ar kada nors kitu metu, kai buvo užkariauta jų šalis. Vis dėlto jie negalėjo pasprukti nuo Pasipriešinimo palikimo. Jie privalėjo priešintis, ir daug žmonių, be abejojimo, eme priešintis jau po visko“³³⁸.

Tayloras šioje vietoje, žinoma, savo mada kiek ironizavo ir bandė pašiepti „Pasipriešinimo“ sureikšminimą. Tačiau jam pavyko priešinga – patvirtinti jo svarbą. Gyvenant demokratiškais laikais kartais ima atrodyti, jog daugumos nuomone visais klausimais turi didžiausią reikšmę. Vis dėlto istorija kuria (tiek, kiek joje yra kurybos) mažumą. Mažuma iškelia idėjas, pradeda iniciatyvas ir išjudina procesus. Nuo daugumos, susiklosčius tam tikroms aplinkybėms, gali priklausyti tolesnė įvykių eiga – prigis naujovė ar bus atmesta. Tačiau daugumos niekada neaptiksime istorijos „smaigalyje“. Todėl tai, kad partizanai nebuvo Europos dauguma, nėra joks netiketumas. O grįžtant prie Lietuvos reikia pripažinti, kad partizanų laimejimas (kartu su likusia Europos mažuma) būtų daugumos likimą nulėmęs lygiai taip pat, kaip nulėmė pralaimėjimas. Lygiai taip, kaip pasyviai pasidavė sovietizacijai, taip pat dauguma Lietuvos gyventojų būtų susigyvenusi su pagal partizaniškus idealus sutvarkyta valstybe. Ypač, kad tas gyvenimas būtų buvęs patogus ir patrauklus.

Taigi, galima nedvejojant tvirtinti, kad Lietuvos partizanams buvo artimi jų laikmečio idealai ir naujosios Europos vizijos. Dėl taikos ir pasipriešinimo komunizmui kaip Lietuvos partizanų siekiamu tikslu net sunku būtų diskutuoti. O kalbant apie „partizanų Europą“ pagrindą – materialinę gerovę ir gerovės valstybę, jau cituotas 1949 m. vasario 16 d. deklaracijos nuostatas gilesniu

³³⁸ Taylor, A. J. P. Nuo Sarajevo iki Potsdamo. Europa 1914-1945. Vilnius, 1994, p. 185.

idejiniu turiniu užpildo buvusio „Tauro“ apygardos kapeliono kun. Justino Lelešiaus „Grafo“ pamastymai gulint šiauduose:

„Prieinu išvada, kad biednuomenės socialinė padėtis mūsų Nepriklausomybės laikais jiems buvo nepakencijama. Už pusę lito darbininkas turėjo kirsti žydui per dieną malkas, tuo tarpu jis matė prabangoje skestancius Kauno ponus. Darbininkas su savo šeima kente bada, tuo tarpu kita žmonių dalis ruošė ištaigingus balius, kuriuose dažnai keldavo net naktines orgijas. <...>

Jeigu visi mes esame Lietuvos piliečiai, toje tautoje gime, tai visi turime teisę tautos gerybėmis naudotis. Reikėjo duoti sąlygas: kad visi galėtų žmoniškai pragyventi. Aukštas valdininkas turėjo keliu aukštu namą, kuri dažnai išgydavo vogdamas iš valstybės išdo, tuo tarpu darbininko šeima gyveno fortuose ar tamsiuose, dregnuose rusiuose. Ar negalėjo valstybė sudaryti sąlygas, kad ir tos darbininkų šeimos turėtų tinkamus butus, kaip pridera žmogui, pragyvenimui. <...>

Buvo blogai tvarkomas ir mediciniškas aprūpinimas. Apskrities gydytojas, jeigu atvažiuo į kaimą pas ligonį, tai kad užgiedos už savo vizitą, tai žmonės norėtų geriau mirti, negu parduoti paskutinę karvę. Valstybė į tai nekreipė dėmesio. Jeigu gydytojas gauna algą, tai kokia dar reikalinga antra alga, kuria turi sudėti sergantieji žmonės?

Šiandien, prisiminus faktą, kad nedaugeli gydytojų galima prisišaukti prie sužeisto kovotojo, užverda pyktis ir drįstu juos vadinti pinigų idealistais.

Ateityje ju skvernai turi būti apkirpti. Valstybė turi taip sutvarkyti, kad gydytojais, gaudami tinkamą užmokestį, priimtu pacientus veltui arba už mažą atlyginimą. Važiuotu pas ligonius valstybės lešomis. <...>

Busima Nepriklausoma Lietuva turi keltis iš tų klaidų, kurios ją pražudė, bet kartu ir užgrūdino, paruošė busimam nepriklausomam gyvenimui. Kad ne vienas asmuo nebutų išnaudojamas, kad, nežiurint ideologijų, galėtų dirbti naudinga Tėvynės atstatymo darba“³³⁹.

³³⁹ Cit. pagal: *Gaškaite, N.* Pasipriešinimo istorija 1944-1953 metai. Vilnius, 1997, p. 197-200.

Tokios programines nuostatos butu priimtinos tiek britiškai, tiek vokiškai, tiek socialdemokratinei, tiek ir krikdemiškai geroves valstybei. Tai dar karta patvirtina Lietuvos partizanų artimumą europieciams. Kitaip tariant, tiek, kiek tai lietuviška viena iš Schmitto išskirtų partizanų savybių – politini aktyvumu, Lietuvos partizanai buvo savo laikmečio žmonės, kurie siekė savo laikmečio idealų ir laikėsi savo laikmečio madu. Tai pati galima būtų pasakyti ir apie jų mobilumą bei telurini pobūdį.

Kiek kitokias išvadas galima padaryti svarstant Lietuvos partizanų nereguliarumo klausimą. Jau ne vienas tyrinėtojas yra atkreipęs dėmesį į tai, kad Lietuvos partizanai buvo netipiški partizanai – dėvėjo uniformas, turėjo karinius laipsnius, leido statusus, mokėsi rikiuotės ir pan.³⁴⁰. Ši savybė leidžia tvirtinti, kad jie atitiko tuo metu galiojusios tarptautinės teisės (visu pirma, 1907 m. IV Hagos konvencija patvirtintu „Sausumos karo įstatymu ir papročių nuostata“) keltus reikalavimus teisėtiems karo veiksmų dalyviams³⁴¹. Taigi, nereguliarumo požymis Lietuvos partizanams netinka. Jie, priešingai nei apie partizanus tvirtino Schmittas, tarptautinės teisės požiūriu nebuvo „už įstatymo ribų“.

Ši išvada nulemia ypatingą Lietuvos partizanų padėtį Schmitto teorijos atžvilgiu. Politine prasme jie labai artimi Schmitto pavaizduotiems personažams. Jie buvo tokie pat mobilūs, viskam pasiryžę, užsispyrę ir pavojingi kovotojai už savo tėvynę, kokiems paskirta „Partizano teorija“. Tokie pat, kokie Antrojo pasaulinio karo metais užvaldė Europą ir vėliau suformavo jos šiuolaikini politini paveikslą. Tačiau kariniu ir teisiniu požiūriu Lietuvos partizanai skyrėsi nuo savo vakariečių amžininkų. Jie vis dar laikėsi tu aristokratišku „ponišku“ kariavimo papročiu, kuriuos paniekino telurinis ir ukiškas naujosios Europos mentalitetas.

³⁴⁰ Žr., pvz.: Adomenas, M. Lietuvos partizanai politinės filosofijos požiūriu // Genocidas ir rezistencija, 2006, nr. 2(20), p. 165-169; Seminaro dalyvių diskusijos apžvalga // Genocidas ir rezistencija, 2006, nr. 2(20), p. 170-176; Žilinskas, J. „Lietuvos laisvės kovotojų statuso pagal tarptautinę teisę klausimai ir MGB agentų – smogikų bylos“ // Genocidas ir rezistencija, 2004, nr. 2(16), p. 96-102.

³⁴¹ Placiu žr.: Gailius, B. Partizanai tada ir šiandien. Vilnius, 2006, p. 31-40; Žilinskas, J. „Lietuvos laisvės kovotojų statuso pagal tarptautinę teisę klausimai ir MGB agentų – smogikų bylos“ // Genocidas ir rezistencija, 2004, nr. 2(16), p. 96-102.

Taciau neteisinga tvirtinti, kad Lietuvos partizanai buvo šiuo požiūriu unikalūs. Ta pati savybė – pastanga veikti tarptautines teises ribose, būdinga ir kitiems ryškesniems Rytu Europos pasipriešinimo sąjungoms – Lenkijos ir Vakarų Ukrainos. Abu jie vadinosi „armijomis“, dėvėjo uniformas, turėjo karininkus ir pan. Ši pastaba leidžia kalbėti jau ne apie Lietuvos, bet Rytu Europos partizanų specifiškumą, kuriam galima rasti bent du alternatyvius (o gal ir vienas kita papildancius) paaiškinimus.

Viena vertus, galima pastebėti, kad partizanų karų atvejais didelė reikšmė turėjo okupanto požiūris į okupuojamos teritorijos valstybingumą. Jei okupantas neneigė, kad teritorija, kuria jis užėmė, priklauso kitai valstybei (kaip buvo, pvz., Antrojo pasaulinio karo metais Vokietijai okupavus Daniją), vieninteliu partizanų tikslu tapdavo kuo greitesne okupacijos pabaiga ir prieš pasitraukimas iš valstybės teritorijos. Jie neturedavo jokių kitų tikslų, išskyrus karinę pergalę, kurios siekdavo visais imanomais būdais. Kitokia situacija susiklostydavo tuo atveju, kai okupantas neigė užimtą teritoriją valstybingumą ir ketino ją prisijungti, kaip buvo Lietuvos ar Lenkijos atvejais. Tuomet pasipriešinimo dalyviai turedavo ne tik savo pagrindinį tikslą – karinę pergalę, bet dar tapdavo ir valstybingumo saugotojais. Todėl stengėsi nuolat demonstruoti, kad atstovauja tam tikrai valstybei ir vykdo jos tautos valią, o tai nulemė ir pastangas kiek imanoma supanašėti su „tikromis“ valstybės institucijomis, paprastai – su kariuomene.

Kita vertus šioje vietoje, ko gero, verta prisiminti pokyčių Rytu Europoje velavimą lyginant su Vakariais. Dažnai nevengiama ji vadinti tiesiog atsilikimu ir tai daugeliu požiūriu būna teisinga. Iš tikrujų tai, kad Rytu Europoje veliau atsirado literatūra ar geležinkeliai, buvo neabejotinas atsilikimas. Vis dėlto ne visos naujovės yra pažanga. Daugeliu ju galima vertinti prieštaringai ir tai iškreipia tą nuolatinio pasaulio tobulėjimo tiesę, kuria kartais noretume pavaizduoti istoriją. Partizanų karas kaip tik ir buvo tokia prieštaringa naujovė. Ivertinus Schmitto, Deáko ir kitų mastytojų argumentus, vargu ar galima partizanavimo idėjos raidą apibūdinti kaip pažangą, nors ji ir ikvepė to nuostabaus Europos šiltnamio, kuriame gyvename, statybą. Todėl gal

teisingiau butu „tikrojo“ partizanavimo velavima Rytu Europoje apibudinti kaip senamadiškuma. Lietuvos, Lenkijos ir Ukrainos partizanai dar nebuvo speje iki galo suvokti Europa užvaldžiusios idejos radikalumo. Jiems jau buvo aišku, kad noredami tureti *nuosava* nepriklausoma ir demokratine valstybe privalo aiškiai išreikšti savo pozicija karo metu, t. y. imtis ginklo. Taciau budami klasikines epochos vaikai, jie vis dar jautesi saistomi jos aristokratiškos dvasios ir garbingo gyvenimo normu, taip pat ir karo taisykliu³⁴². Taigi, Europos kontekste lietuviu kovotojai, kaip ir kiti rytieciai, buvo savotiški partizanų karo konservatoriai – moderniai mastantys, bet su aristokratijos „kvapeliu“. Jau vien dėl to vadinti juos „radikalais“ yra, švelniai tariant, nerimta³⁴³.

Idomu, kad šis santurumas istoriškai vertinant buvo naudingas Rytu Europos partizanams, nors labai tiketina, kad jie patys to aiškiai nesuvoke. Nors savanoriškai susisaistydami garbingo karo taisyklemis jie prarado nemažai europietiško veržlumo, paslankumo ir mobilumo, ši pradima kompensavo tapatybes aiškumas. Kitaip nei Schmitto partizanams, Rytu Europos kovotojams nereikejo pasitraukti už karo „skliaustu“ ir savo teisumo gristi vien politiniais ir moraliniais argumentais. Mat tuometinei Europai savanoriškas tevyne gynimas jau buvo pažistamas. Ir nors tik Antrojo pasaulinio karo metais ši ideja buvo galutinai išaukštinta ir virto vienu iš naujos politines tvarkos pagrindu, tarptautineje teiseje jau iki tol buvo padaryta kompromisu. Vienas iš ju susijęs su tuo, ka Schmittas pavadino „daugiau ar mažiau improvizuota masine mobilizacija“. 1907 m. IV Hagos konvencijos priedo „Sausumos karo istatymu ir paprociu nuostatai“ I skyriaus 1 straipsnio 2 dalis suteike konservatyviems Rytu Europos kovotojams labai aiškia vieta

³⁴² Karini Lietuvos (ko gero, ir Lenkijos bei Ukrainos) partizanų veida kure pirmiausia buve karininkai, atsargos karininkai ar bent jau karine tarnyba Lietuvos kariuomeneje atlike vyrai. O ju mentaliteta labai idomiai iliustruoja vienas pasakojimas. Disertacijos autoriu jis pasieke per keleta tarpininku, todėl tikriausiai yra šiek tiek mitologizuotas, taciau vis tiek idomus. Esa tiesioginis to ivykio dalyvis yra paliudijęs, kaip per viena iš Lietuvos-Lenkijos mušiu dėl Vilniaus eiliniai Lietuvos kariuomenes kareiviai nedriso nušauti pastebeto lenku karininko, nes i karininka turejo teise šauti tik kitas karininkas. Taigi „suskliausto“ garbingo karo taisykles XX a. pradžios Rytu Europoje dar greiciausiai buvo labai gyvos, todėl tiketina, kad itakojo ir partizanų sąjudžius.

³⁴³ Žr.: *Truska, L.* 1944–1953 metai: ka dave Lietuvai partizaninis karas? // Akiraciai, 2003, kovas.

kare: „Valstybese, kuriose nereguliarus bei savanoriu daliniai sudaro kariuomene ar jos dali, terminas „kariuomene“ tokius dalinius apima“.

Žinoma, nei Lietuvos, nei Lenkijos, nei Ukrainos partizanų priešai niekada nepripažino jų teisinio statuso. Tačiau tie priešai buvo totalitariniai režimai, paniekine ne tik aristokratiškus „suskliausto“ karo papročius, bet ir apskritai visas žmonių bendro gyvenimo taisykles, morales normas ir net sveika prota. Tuo tarpu aiškiu sąjungininku šie partizanai taip ir neigijo. Todel nenuostabu, kad pralaimėje savo karus jie buvo sutriuškinti ir fiziškai, ir politiškai, ir teisiškai, ir ideologiškai. Totalitarine propaganda arba apskritai sieke ištrinti jų pėdsakus iš istorijos³⁴⁴, arba priskyre jiems kriminaliniu nusikalteliu (banditu) ar politiniu teroristu bruožus. Vis dėlto šiandien istorijos studijos gali gražinti Rytų Europos partizanams tą vietą Antrajame pasauliniame kare, į kurią jie pagrįstai pretendavo savo konservatyvia laikysena.

Lietuvoje tokios studijos greičiausiai priartės prie šiandien dar kiek iššaukiančiai skambančios, bet vis aiškiau suvokiamos išvados: partizanai buvo savanoriška Lietuvos kariuomene, o jų karas – Lietuvos karas.

4.5 Lietuvos partizanų karas kaip Lietuvos karas su Sovietų Sąjunga

4.5.1 Lietuvos tarptautinė teisė 1944 m.

Prielaidas vertinti partizanų karą kaip Lietuvos karą su Sovietų Sąjunga sudaro ne tik Lietuvos partizanų palyginimas su kitais Europos pasipriešinimo sąjudžiais, bet ir to meto tarptautinės teisės bei jos sąlygotos Lietuvos padėties analizė. Ją savo diplominiame darbe, sudariusiame pagrindą knygai yra atlikęs Dainius Žalimas.

³⁴⁴ Kaip buvo vaizduojamas Lenkijos pasipriešinimas naciams be „Armijos Krajovos“ žr.: Zbychas, A. Kapitonas Klionas. Vilnius, 1981.

Žalimo teigimu, Ribentropo–Molotovo pakto sudarymas 1939 m. pažeide tarptautines teises normas, draudžiancias naudoti jega tarptautiniuose santykiuose (svarbiausias šia norma itvirtinantis šaltinis buvo 1928 m. Paryžiaus sutartis dėl atsisakymo nuo karo kaip nacionalines politikos priemonės, geriau žinoma kaip Briando–Keloggo paktas) ir ipareigojancias gerbti kitu valstybiu suvereniteta, tautu apsisprendimo ir nesikišimo i kitu valstybiu vidaus reikalus principus. Tai išnagrinejes autorius padare tokias išvadas: „Taigi Vokietija ir SSRS pažeide ne tik savo isipareigojimus konkrečioms valstybems, bet ir isipareigojimus tarptautinei bendrijai apskritai. Nuo tokiu imperatyviniu isipareigojimu draudžiama nukrypti sudarant sutarti. <...> Pats slaptuju protokolu sudarymo faktas vertintinas kaip agresyvaus ir pažeidžiančio tarptautines sutartis karo planavimas, o ši veika Niurnbergo Tarptautinio karinio tribunolo istatuose laikoma tarptautiniu nusikaltimu taikai“³⁴⁵.

Paskui SSSR 1939 m. okupavo Lietuvos Respublikos teritorija, o 1940 m. ja aneksavo, tuo toliau pažeisdama minetus tarptautines teises principus ir sutarciu su Lietuva nuostatas. Tai, remiantis Niurnbergo Tarptautinio karinio tribunolo istatais ir nuosprendžiu, kurie „dėl visuotinio ju pripažinimo laikytini ir paprotines tarptautines teises dalimi“, taip pat vertintina kaip tarptautinis nusikaltimas taikai³⁴⁶.

Vis delto svarbiausia išsiaiškinti tai, koku padariniu Lietuvai galejo sukelti tokie sovietu veiksmai. Atsakyma i ši klausima, Žalimo nuomone, nulemia *ex iniuria ius non oritur* principas, reiškiantis, kad neteisėti veiksmai negali sukurti teisiu. Šiuo atveju reikia konstatuoti, kad nei SSSR, nei jos sukurtas marionetinis darinys – LSSR – teisiu i Lietuvos Respublikos teritorija neigijo. Idomu, kad Žalimas paneige kito tarptautines teises principo – *ex factis ius oritur* – taikymo Lietuvos atveju galimybe. Minetas principas reiškia, kad faktine padetis gali sukurti teise, jei trunka pakankama laiko tarpa. Tai

³⁴⁵ Žalimas, D. Lietuvos Respublikos nepriklausomybes atkurimas: pagrindiniai klausimai pagal tarptautine teise. Vilnius, 1997, p. 35-37.

³⁴⁶ Ten pat, p. 38-46.

procesas, kažkuo panašus i igyjamaja senati civilineje teiseje. Taciau Lietuvos okupacijai ir aneksijai toks principas netaikytinas:

„Todel faktine padetis nelegalizavo Lietuvos Respublikos aneksijos. Ši teigini patvirtina ir senaties instituto viešojoje tarptautineje teiseje egzistavimo abejotinas pobudis. Pripažistantys senati kaip teritorijos igijimo buda autoriai laiko ja paprotines teises norma, taciau aiškaus valstybiu opinio iuris bei pastovios praktikos del senaties nera. Be to, senaties salyga yra netrukdomas testinis teritorijos valdymas toki laiko tarpa, „kuris istorijos raidos salygomis sukuria bendra isitikinima, kad esama padetis atitinka tarptautinio stabilumo interesus“. Galima tik pakartoti, kad Sovietu vykdomam Lietuvos teritorijos valdymui priešinosi gyventojai, be to, tarptautine bendrija nuolat laikesi aneksijos nepripažinimo politikos, tad pats valdymas nebuvo netrukdomas. Kita vertus, tarptautineje teiseje nera bendros normos, nustatancios senaties laiko riba. Galimas tik specialus susitarimas šiuo klausimu, taciau jo tarp Lietuvos ir SSRS nebuvo. Be to, senaties netaikymas Lietuvos Respublikos okupacijai ir aneksijai kaip tarptautiniam nusikaltimui kyla iš tarptautiniu teisiniu dokumentu, butent, iš juose itvirtintos besalygines pareigos nepripažinti teritorijos igijimo naudojant jega ar ja grasinant. <...>

Taigi principo *ex injuria non oritur* jus taikymas neteisetas Lietuvos Respublikos okupacijos atžvilgiu nera ribojamas kitu tarptautines teises normu. Tai atitinka ir tarptautines bendrijos interesus: jos stabilumui gyvybiškai svarbi tokiu pavojingu tarptautiniu nusikaltimu prevencija ir baudimas³⁴⁷.

Nors Žalimas Lietuvos okupacija traktavo kaip vieninga 1940-1990 m. perioda, partizanų karo kontekste idomiausia yra Lietuvos tarptautine teisine padetis 1944 m. Jos apibrežimas, kuri galima išvesti iš bendros Žalimo teorijos, turi lemiamą reikšmę vertinant partizanų veiksmus. Jei sovietų okupacija vertintina kaip tarptautinis nusikaltimas, nesukeles teisiniu padariniu, vadinasi, Lietuva tarptautines teises prasme išliko valstybe. Žalimas šitai nusako taip: „Vadinasi, turimas vienas iš tu išimtiniu atveju, kai teritorinis suverenitetas ir teritorine viršenybe nesutampa: SSRS faktiškai ir efektyviai, bet akivaizdžiai

³⁴⁷ Ten pat, p. 61-63.

neteisetai igyvendino savo valdžia Lietuvos Respublikos teritorijoje, užimtoje agresijos budu, tuo tarpu Lietuva Respublika išlaikė suvereniteta (teisini titula) savo teritorijai, nors jo igyvendinti ir negalėjo. Aišku, „tokiu atveju sumažėja galimybė valstybės statusui pasireikšti“, tačiau Lietuva Respublika, kaip tarptautinės teisės subjektas, toliau egzistavo. Okupacijos atveju pažeidžiamas tik vienas valstybės tarptautinio teisinio subjektiškumo elementas – laikinai apribojamas veiksnas, t. y. valstybė negali okupacijos metu savo veiksmais igyvendinti visu savo teisiu (pavyzdžiui, suverenių teisiu i teritorija), negali vykdyti visu savo isipareigojimu. Tuo tarpu teisnumas lieka nepakitęs: valstybė išlaiko visas tures teisės ir pareigas”³⁴⁸.

Cia reiketu atkreipti dėmesį i tai, jog dalinis veiksnas netekimas nereiškia, kad Lietuva prarado galimybę igyvendinti visas savo teises ir vykdyti pareigas. Šis gebėjimas priklauso nuo faktinės padėties ir galėjo laikui bėgant kisti. *Visos* teisės ir pareigos priklauso Lietuvai teoriškai, o praktiškai ji galiu tureti tiek, kiek konkrečiu laikotarpiu gebedavo igyvendinti. Tokia padėti galima palyginti su ikaito situacija. Ikaitas taip pat praranda dali savo veiksnas. Tačiau jis labai skiriasi nuo asmens, kurio veiksnas apriboja teismas. Ikaitas gali igyvendinti savo teises ir vykdyti pareigas, kai tik susiklosto tam palankios *faktinės* aplinkybės (pavyzdžiui, pasitaikius progai, jis gali pasinaudoti butinosios ginties teise ir galbut net nužudyti pagrobeja). Tuo tarpu ribotai veiksnas asmuo teisetai naudotis savo teisėmis ir vykdyti pareigas gali tik po atitinkamo teismo sprendimo, nepriklausomai nuo faktinės situacijos. Lietuvos tarptautinė teisė padėtis buvo analogiška ikaito situacijai, kurios butina nepainioti su ribotai veiksnas asmens padėtimi. Todel galima daryti išvada, kad 1944 m. Lietuva buvo tarptautinės teisės subjektas, kuris galėjo susiklostius palankioms aplinkybėms igyvendinti visas savo teises, o svarbiausia – teise i savo politines nepriklausomybes, konstitucines santvarkos ir teritorinio vientisumo gynyba.

³⁴⁸ Ten pat, p. 66-67.

4.5.2 Lietuvos partizanų veiksmai nacionalines teises, papročių ir kultūros požiūriu

Nors valstybėje yra juridinis asmuo ir gali įgyti ir įgyvendinti teises ir pareigas, ji nėra fizinis asmuo ir negali atlikti fiziniu veiksniu. Todėl atsisakius teisines terminologijos, reikia pripažinti, kad iš tikrųjų įgyvendinti valstybės teises ir pareigas gali tik žmogus ar jo grupė. Įprastais atvejais, tai būna valstybių vadovai, valdininkai ar pareigūnai, kurių veiksmus valstybės vardu detalčiai apibūdina įstatymai. Tačiau išskirtiniais atvejais įgyvendinti valstybės teises ir pareigas (ypač tokias, kaip teisė gintis) gali ir kiti žmonės, kurių funkcijos nebūtinai turi būti detalizuotos. Vis dėlto net ir tokiais atvejais, būtinos prielaidos valstybės įstatymuose, papročiuose ar kulturoje, kurios įgalintų konkrečius žmones veikti valstybių vardu. Todėl Lietuvos tarptautines teises padėties analizės nepakanka padaryti išvadai, kad partizanų karas – tai Lietuvos karas. Svarbus ne tik išorinis, bet ir vidinis aspektas – partizanų prievole ar teise veikti valstybės vardu.

Visose 1918-1940 m. Lietuvos Respublikos konstitucijose, pradedant 1922 m., buvo įrašytas vienas sakiny: „Visi Respublikos piliečiai dalyvauja jos teritorijos gynime įstatymuose numatyta tvarka“. Akivaizdu, kad tokia norma itvirtino *pareigą*. Tačiau būtent tokiu būdu ji buvo suformuluota dėl to, kad to meto teisininkai ne neisivaizdavo, jog gali būti kokia nors prasme papildomai itvirtinti dar ir piliečių *teise* ginti valstybę. Tokio reguliavimo reikšmė įvertinta tik po partizanų karo ir šiuo metu galiojančios 1992 m. Konstitucijos 139 straipsnio 1 dalyje yra aiškiai pasakyta: „Lietuvos valstybės gynimas nuo užsienio ginkluoto užpuolimo - kiekvieno Lietuvos Respublikos piliečio *teise ir pareiga*“ [kursyvas mano – B. G.]. Nepaisant šio formulavimu skirtumo, galima teigti, kad ir 1918-1940 m. Lietuvos Respublikos konstitucijos numate piliečio *teise* ginti valstybę, nes atmesti savanoriško pareigos vykdymo galimybe būtų absurdiška. Suprantama, tokia piliečio teise galejo būti įgyvendinama tik įstatymu nustatyta tvarka. Tačiau tu laiku Lietuvos įstatymai 1944 m. padėties nenumate, todėl reikia pripažinti, kad

kiekvienas pilietis galejo valstybe ginti, vadovaudamasis sveiku protu ir sąžine. Tokie gynejai net galejo igyti tam tikru igaliojimu kitu savo bendrapilieciu atžvilgiu. Jei grupe žmoniu turi bendra teise ar juo labiau pareiga, ir dalis ju pastaraja igyvendina, tai elementariausia teisine logika reikalauja iš kitos, pasyvios, dalies (ypac pareigos vykdymo atveju) ne tik netrukdyti aktyviesiems, bet ir visokeriopai jiems padeti. Iš tokio reikalavimo išplaukia ir jam prieštaraujancio elgesio draudimas.

Partizanų elgesys ir ju dokumentai rodo, kad jie vadovavosi labai panašia teisine logika (gal teisingiau šiuo atveju butu tai ivardyti kaip teisine nuojauta, nes dauguma partizanų, ju vadu ir organizatoriu visai nebuvo teisininkai). Partizanų organizacijos, galutinai susivienijusios tik 1949 m., prisieme atsakomybe už valstybes likima, o tai visu pirma reiške pareiga valstybe ginti. Suprantama, kad tokia pareiga negalejo buti vykdoma be atitinkamu igaliojimu, kuriuos partizanai taip pat prisiskyre, iš anksto deklaruodami ju laikinuma. Aiškiausiai tai išreikšta Lietuvos laisves kovos sąjudžio tarybos 1949 m. vasario 16 d. deklaracijoje:

„1. LLKS Taryba, remdamasi BDPS Prezidiumo ir BDPS Karo Tarybos jungtinio posedžio 1949.II.10. nutarimais, okupacijos metu yra aukščiausias tautos politinis organas, vadovaujas politinei ir karinei tautos išsilaisvinimo kovai. <...>

6. Nuo okupacijos pabaigos ligi susirenkant demokratiniam Lietuvos Seimui, istatymu leidžiamaja galia turi Laikinoji Tautos Taryba.

7. Laikinaja Tautos Taryba sudaro: visu vieningoje vadovybeje Lietuvoje ir užsienyje kovojanciu sriciu, apygardu, rinktiniu, aukštųjų mokyklų, kulturiniu, religiniu organizacijų bei sąjudžiu ir tautoje atrama turinciu politiniu partijų atstovai, prisilaikant proporcingo atstovavimo principo.

8. Atstacius Lietuvos Nepriklausomybe, ligi susirenkant Seimui, Lietuvos Respublikos Prezidento pareigas eina LLKS Tarybos Prezidiumo Pirmininkas.

9. Laikinoji Lietuvos Vyriausybė sudaroma LLKS Tarybos Prezidiumo Pirmininko pavedimu. Vyriausybė atsakinga prieš Laikinąją Tautos Tarybą“.

Taigi LLKS Taryba prisiėmė tik minimaliausias įgaliojimus – vadovauti karui su okupantu. Pergalės atveju tolesnės valstybės likimą turėjo nulemti jau normaliai suformuotos valdžios institucijos – Seimas ir kitos. Ši idėja, kad karo metu valstybei vadovauja partizanai, o vėliau bus sugražintos normalios valdžios institucijos, nebuvo nauja. LLKS taryba remėsi ankstesniais partizanų dokumentais ir nuostatomis. Šiek tiek plačiau jos buvo komentuojamos spaudoje:

„Tikslo atsiekimui LLKS Taryba turės parengti atitinkama įstatyma. Aišku, to laiko Lietuvos valdžia iš šios tarybos kompetencijos išplauks. Tiek, kiek tada visos Lietuvos pozityviškos jėgos galės reikštis viešame tautos gyvenime, tiek tos jėgos savo potencialą joms garbingu būdu prie LLKS tarybos visai tautai priimtiniu būdu praplečimo turės būti pritrauktos. Tarybai veikti pavyzdžiu galės būti ir Lietuvos Taryba, kuri savo laiką įgalino Lietuva išsirinkti Steigiamąjį Seimą. Jeigu reikės, nebus bijoma ir tu pavyzdžiu, kuriuos demokratines tautos žmonijai yra davusios.

Kai Lietuva de facto ir de jure bus laisva, nepriklausoma, demokratine respublika, LLKS paliks Lietuvos istorijos laiką, kuris liudys jos savito gyvenimo teisę. Taip pat ir sąjūdžio nariai, ir dalyviai tebus demokratines Lietuvos respublikos piliečiai. Jiems, kaip ir visiems krašto piliečiams, gyvenimo vadovu bus krašto įstatymai. Taip pat jie ar jų šeimos nariai nusipelnę tautai asmeniškai privilegijomis naudosis įstatymo nustatyta tvarka“³⁴⁹.

Taigi, iš esmės partizanai vadovavosi principu, kad aktyvūs piliečiai krizes atveju turi teisę imtis ginti ir kurti valstybę, patys nustatydami bent jau laikinas valdžios struktūras ir apibrėždami jų įgaliojimus. Atsižvelgiant į jau aptartas Lietuvos konstitucijos nuostatas, reikia pripažinti, kad tokie veiksmai iš esmės atitiko tiek rašytinę Lietuvos teisę, tiek visuomenės teisinius papročius.

³⁴⁹ Partizanai apie pasaulį, politiką ir save. 1944–1956 m. partizanų spaudos publikacijos (sud. N. Gaškaite-Žemaitienė). Vilnius, 1998, p. 634.

Be to, reikia pažymėti, kad asmenines iniciatyvas kaip valstybines valdžios šaltinio krizes atveju ideja Lietuvos politiniame gyvenime nebuvo nauja. Neatsitiktinai cituotoje partizanų spaudos ištraukoje buvo minima Lietuvos Taryba. Tai buvo labai aiškus precedentas, kuriuo partizanai ne tik galejo remtis teisine prasme, bet kuris taip pat atspindejo tam tikra politinę-kultūrinę tradiciją.

Nors Lietuvos Tarybos atsiradimo ir Vasario 16-osios akto paskelbimo aplinkybės yra gerai žinomos, retai kada iškeliamas klausimas, kokius igaliojimus turėjo Taryba, skelbdama valstybės atkurimą. Turėtume prisiminti, kad kalbame apie laikotarpį, kai pasaulis vėl tapo modernus ir atrodo, „kad dabar teisingumas išvys neteisybę ir „menuo pradės teisingai rodytis“ (tarytumei jis jau ir anksčiau nebutu teisingai rodesis), žodžiu, kad nuo dabar gyvenimas bus vien linksmybės ir stebuklai“³⁵⁰. Karaliu, gaudavusiu valdžia tiesiogiai iš Dievo, laikai jau senokai buvo pamiršti, kaip ir „stipriojo teise“, kadaise leidusi Cecillui Rhodes‘ui svaicioti apie žvaigždžių aneksiją. Imperializma ir kolonializma keitė tautų apsisprendimo teisę ir demokratiją.

Tokio visuotinio entuziazmo salygomis buvo kuriama ir Lietuvos valstybė. Buvo akivaizdu, kad šis darbas turėjo būti grindžiamas tautos apsisprendimu pačiai save valdyti. Kiekvienas labiau apsiskaitęs žmogus žinojo ir tai, kaip atrodyti turėtų toks valdymas: jis turėtų būti demokratinis, paisantis valdžiu atskyrimo principo ir pan. Bet nebuvo aišku, kaip numanoma tautos apsisprendimą paversti realia valstybe. Atsiskleide praktiniai teorijų trukumai: visuotinės busimų piliečių sutarties sudaryma buvo lengva isivaizduoti, bet įgyvendinti neįmanoma, nes bet kokiam bendram žmonių veikimui reikalingas institucinis rėmas. Net rinkimams – visos demokratijos pagrindui – organizuoti reikėjo galybės instituciją, kurių igaliojimus taip pat būtų galima kvestionuoti. Susidare uždaras ratas: tautos apsisprendimas lyg ir buvo, bet būdavo ji išreikšti nebuvo. Prie viso to reikia pridėti silpstantį, bet vis dar egzistuojantį Vokietijos okupaciją, taip pat Rusijos ir Lenkijos grėsmę. Visiškai suprantama, kad tokiomis salygomis daugiausiai galimybių turėjo ta

³⁵⁰ *Manas, T. Juozapas maitintojas. Vilnius, 2003, p. 92.*

palyginti nedidele tautos dalis, kuri, užuot kurusi naujas teorijas, eme realiai veikti. Butent tokiu žmonių pastangomis atsirado Vilniaus konferencija, o vėliau ir Lietuvos Taryba, kuri iš esmės pati pasiskelbė tautos atstove ir eme kurti valstybę. Suvokdama savo kompromisiniu pobūdį, Taryba deklaravo esanti tik laikina institucija, kurios sprendimus turėdama patvirtinti visu piliečių išrinktas parlamentas.

Butent tai išreiškė paskutinis Vasario 16-osios akto sakinytis: „Drauge Lietuvos Taryba pareiškia, kad Lietuvos valstybės pamatus ir jos santykius su kitomis valstybėmis privalo galutinai nustatyti kiek galima greičiau sušauktas steigiamasis seimas, demokratiniu būdu visu jos gyventojų išrinktas“. Ši nuostata nulėmė ir visos tolesnės Lietuvos Tarybos veiklos laikinumą: valstybė valde laikinosios vyriausybės, o pagrindinio įstatymo neišdrįsta net pavadinti konstitucija, nors ir laikinąja. Vietoj to buvo pasirinkta itin keista formulė – „Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos pamatiniai desniai“. Šio visą apimancio laikinumo prasmę buvo aiški: tik Steigiamasis Seimas, Konventas, galejo iš tikrųjų atstovauti tautai, priimti galutinius sprendimus dėl valstybės sukūrimo ir paskelbti konstituciją – fizine visuomenės sutarties idejos forma.

Iš didelės pagarbos Vasario 16-osios aktui daugelis autorių sutrinka, kai tenka apibūdinti šio ir kitų Lietuvos Tarybos dokumentų santykius su Steigiamojo Seimo sprendimais. Pavyzdžiui, teisininkas Antanas Šenavicius savo straipsnyje rašė taip: „Nustatydamas Lietuvos valstybės pamatus, Steigiamasis Seimas negalėjo prieštarauti Nepriklausomybės Aktui, nes Aktas numato jo paties galią ir teisinius pamatus. Aktas, atkūrus nepriklausomą Lietuvai kaip juridinį asmenį, vis dėlto turėjo preliminarų pobūdį, nes nesprendė klausimo galutinai, tai daryti pavesdamas Steigiamajam Seimui“³⁵¹.

Tokia perdetai aptaki pozicija iš tikrųjų neatskleidžia, ar Nepriklausomybės Aktas kaip nors įpareigojo Steigiamąjį Seimą. Atsakius teigiamai, nyksta antrojo sakinio prasmė, nes jeigu Steigiamasis Seimas negalėjo Akto nepatvirtinti, vadinasi, klausimas jau buvo išspręstas galutinai.

³⁵¹ Šenavicius, A. Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo akto teisine prigimtimi ir konstitucine reikšme // Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija, XL, 1999, p. 26.

Kita vertus, neigiamas atsakymas sukeltu priešingus padarinius. Todel svarbu pabrėžti, kad teisiniu požiuriu Vasario 16-osios aktas negalejo ipareigoti Steigiamojo Seimo. Kaip jau mineta, Lietuvos Taryba buvo tik veikliu žmoniu sukurta organizacija, kuri pati prisiskyre igaliojimus kalbeti ir veikti tautos vardu. Tad savaiame suprantama, kad tokios institucijos sprendimai negalejo susaistyti Steigiamojo Seimo – tikrojo tautos valios reiškėjo. Pastarojo „galia ir teisiniai pamatai“ nebuvo apibrėžti Nepriklausomybes Akte, bet kilo iš tautos suvereniteto idejos. Paskutinis Akto sakiny – tai tik šios idejos išraiška. Tai patvirtina ir Steigiamojo Seimo 1920 m. gegužes 15 d. rezoliucijos turinys: „Lietuvos Steigiamasis Seimas, reikšdamas Lietuvos žmoniu valia, proklamuoja esant atstatyta nepriklausoma Lietuvos valstybe kaip demokratine respublika, etnologinemis sienomis, ir laisva nuo visu valstybiniu ryšiu, kurie yra buve su kitom valstybem“.

Toks akivaizdus Vasario 16-osios akto formuluotes pakartojimas aiškiai rodo, kad greiciau jau Aktas „turejo preliminaru pobudi“, nei numate Steigiamojo Seimo „galia ir teisinius pamatus“. Suprantama, sunku isivaizduoti situacija, kai susirinkes Steigiamasis Seimas nusprestus nepriklausomybes neatkurti. Taip vargiai galejo atsitikti. Daug realesne buvo galimybe, kad rinkimai tiesiog neivyks. Juk tik jie iš tikruju atskleide tikraji Lietuvos visuomenes nusistatyma, kuriam teko lemtingas vaidmuo sprendžiant nepriklausomybes atkurimo klausima.

Tokiu budu Lietuvos Taryba sukure tam tikra veiksmo tradicija Lietuvos politikoje. Kritiniu momentu, kai susidare palankios salygos visuomenei iš naujo igyti valstybinguma, aktyvi ir tautinio savarankiškumo ideja (iš dalies Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystes tradicijos ikvepta, iš dalies naujuju laiku suformuota) puoselejanti mažuma prisieme atsakomybe veikti visu vardu ir sukure valstybe, o dauguma veliau pritare šiam sprendimui. Panašiai savo vaidmeni isivaizdavo ir partizanai – apginti valstybe ir ivesti joje tvarka, o tolimesnius sprendimus palikti daugumai. Šia prasme jie veike ir maste labai tradiciškai, todel galejo tiketis daugumos pritarimo.

Nors ši aspekta yra sunkiausia ivertinti, esama pagrindo teigti, kad partizanų veiksmams iš tikruju pritarė dauguma Lietuvos gyventojų. Kaip rašyta partizanų spaudoje: „Kad priesaika laimina visa tauta, rodo kovos tesejimas. Kad tikru širšynu bolševikinio teroro vykdytojams musu krašte siauciant tauta kovoje nepalužta, tuo ji parodo, kad kovos tesejime ji mato savo gyvenima“³⁵².

Iš tikruju be nuolatinės gyventojų paramos partizanams nebutu pavyke taip ilgai kariauti su gerokai pranašesniu priešu. Šis dažnai istoriku kartojamas teiginys turi ir teisine prasme. Teisės teorijoje yra žinoma, kad žmogaus valia gali buti reiškiamą ne tik žodžiu ar raštu, bet taip pat konkliudentiniais veiksmais ir tylejimu. Partizanavimas ir partizanų remimas – akivaizdus konkliudentiniai veiksmi, kuriais buvo rodoma valia priešintis okupacijai. Pasyvios visuomenės dalies tylejimas reiške pritarima aktyvios dalies vykdomiems veiksmams, kaip, pavyzdžiui, rinkimu atveju nedalyvavimas rodo paramą laimetojui. Nepritarimas šiuo atveju taip pat turejo buti reiškiamas aktyviais veiksmais – priešinimusi partizanų veiklai. Puikus tokio visuomenės nesutarimo pavyzdys - nacių okupacijos situacija 1941-1944 m., kai dalis žmonių ejo pareigas vadinamojoje lietuviškoje administracijoje (net ir po to, kai Laikinoji Vyriausybė nutraukė savo veiklą) ar dalyvavo organizuojant Vietinę Rinktinę, laikydamiesi nuostatos, kad Lietuvos nepriklausomybė gali buti atkurta Vokietijai padedant, o tuo tarpu kita dalis šios nuostatos nepalauke ir dalyvavo pagrindžio organizacijų veikloje. Taciau partizanų karo metu panašaus skilimo nebuvo. „Liaudies gyneju“ buriai – okupantų sukurtos karinio-propagandinio pobudžio institucijos, todėl dalyvavimas jų veikloje turetu buti laikomas kolaboravimu, o ne kokios nors valios išraiška. Todėl galima teigti, kad partizanų karo metais visuomenės valia priešintis okupacijai buvo iš esmės vieninga.

Pagaliau, kaip jau mineta, partizanavimas buvo gana tipiškas reiškinys Antrojo pasaulinio karo metu Europoje ir ideologine prasme Lietuvos

³⁵² Partizanai apie pasauli, politika ir save. 1944–1956 m. partizanų spaudos publikacijos (sud. N. Gaškaite-Žemaitienė). Vilnius, 1998, p. 632.

partizanai per daug neišsiskyre iš konteksto. Todel tikėtina, kad ju veiksmi pergales atveju gyventoju daugumos butu pateisinti ir traktuojami kaip valstybes gynyba. Visos šios prielaidos leidžia teigti, kad partizanai gali buti pripažinti tais žmonemis, kurie veike Lietuvos vardu ir igyvendino jos teise i gynyba.

4.5.3 Karines ir politines vadovybes klausimas

Paskutinis svarbus aspektas suvokiant partizanų kara kaip Lietuvos kara su Sovietu Sajunga yra vadovybes klausimas. Jau buvo mineta, kad Lietuvos partizanai privalejo buti traktuojami kaip teiseti karo veiksmu dalyviai, savanoriškos kariuomenes kariai. Taciau tokiam pripažinimui iš esmes pakako to, kad atskiri partizanų buriai turejo aiškius vadus, kovotojai neveike pavieniui ir pan. Teigiant Lietuvos karo samprata butina pagristi, kad partizanai be to dar ir kariavo bendra kara už savo valstybe su jos priešu, o ne kokias nors asmenines ar politines kovas (kaip, pavyzdžiui, „bermontininkai“ ar „vlasovininkai“).

Šiuo požiuriu svarbus tiek karines partizanų vadovybes, tiek ir politiniu visos Lietuvos vadovu klausimai. Nors formaliai vieninga partizanų vadovybe susiformavo tik 1949 m., negalima teigti, kad iki to laiko nebuvo jokio bendro kovos plano. Partizanai visa laika sieke bendru tikslu ir dažnai taikydavo vienodas priemones (pvz. trukdyma organizuoti „rinkimus“ i sovietines valdžios institucijas). Ju veiksmi buvo derinami per ryšininkus ir žinoma, kad jau 1945 m. prasidejo pirmieji partizanų apygardu bandymai jungtis i didesnius dalinius. Vienytis siekta net ir rizikuojant savo saugumu, kaip rodo gerai žinoma Juozo Markulio istorija. Tai, kad vieningos vadovybes ideja partizanams buvo tokia svarbi, patvirtina ir tai, kad jie kariavo viena bendra kara. Todel bandymas apibudinti partizanų sajudi, kaip atskiru nesusijusiu ginkluotu grupuociu padrikus veiksmus prieštarautu daugeliui žinomu

aplinkybiu. Strateginiu požiūriu partizanai turejo karine vadovybe, kuria sudare tarpusavyje ryšius palaikantys apygardu vadai³⁵³.

Kiek sudetingesnis yra politines Lietuvos vadovybes klausimas. Taip jau atsitiko, kad Lietuvos interesus ginti ir siekti nepriklausomybes atkurimo emesi iš karto mažiausiai trys jegos: partizanai šalies viduje ir Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas (VLIK'as) bei diplomatine tarnyba užsienyje. Kiekviena iš ju turejo savita veikimo taktika ir interesu, kuriuos ne visuomet buvo imanoma tarpusavyje suderinti. Partizanai mane (reikia pasakyti, gana pagristai), kad ju nuomone turi buti itin sviri, nes ginklu priešindamiesi okupantui jie labiausiai rizikuoja. VLIK'as turejo daug pretenziju tapti vyriausybe emigracijoje, bet, viena vertus, jam sunkiai sekese spresti vidinius partinius gincus, o kita vertus, tokios vyriausybes tarptautinio pripažinimo perspektyva buvo labai miglota. Pagaliau diplomatai mane, kad didžiausias galimybes veikti jie turi išlaikydami savo statusa, kuriuo nenorejo rizikuoti oficialiai pakludami tokiai organizacijai kaip VLIK'as³⁵⁴.

Vertinant kiekvienos iš šiu jegu vaidmeni Lietuvos gynyboje, reikia pasakyti, kad nei diplomatine tarnyba, nei VLIK'as neturejo pastoviu ryšiu su Lietuvoje veikianciais partizanais, todėl vykdyti emigracines vyriausybes funkciju ir vadovauti valstybes gynybai negalejo. Partizanų vadovybe buvo vienintele jega, galejusi bent iš dalies daryti itaka vidaus gyvenimui ir išlaikyti dalini teritorijos valstybinguma. Todėl ivertinant VLIK'o ir diplomatų pastangas kelti Lietuvos byla užsienyje, reikia pripažinti, kad karui, vykusiam valstybes viduje, realiai vadovauti galejo tik pati partizanų vadovybe. Kaip ir Lietuvos Taryba Nepriklausomybes kovų metu, partizanų vadovybe buvo universali – ir karine, ir politine.

Žinoma, reikia pripažinti, kad partizanų karo kaip Lietuvos karo su Sovietu Sąjunga samprata cia nera pakankamai išpletota. Karines ir politines vadovybes, partizanų santykio su civiliais ir kiti sudetingi klausimai reikalauja

³⁵³ Žr.: *Gaškaite, N., Kuodyte, D., Kašeta, A., Ulevičius, B.* Lietuvos partizanai 1944-1953 m. Kaunas, 1996; *Gaškaite, N.* Pasipriešinimo istorija 1944-1953 metai. Vilnius, 1997; *Kasparas, K.* Lietuvos karas. Kaunas, 1999.

³⁵⁴ Placiau apie VLIK'o, partizanų ir diplomatinės tarnybos tarpusavio santykius žr.: *Jonušauskas, L.* Likimo vedami: Lietuvos diplomatinės tarnybos egzilyje veikla (1941-1991). Vilnius, 2003.

atskiru tyrimu ir apmastytu. Vis dėlto net ir būdama schematiška ši Lietuvos karo samprata atitinka žinomus partizanų karo faktus, atspindi pačių partizanų savęs vertinimą, jų mentalitetą ir atitinka bendrą XX a. Europos istorijos kontekstą. Todėl tikėtina, kad ji ilgainiui išsitvirtins ir istorijos studijose, ir bendresnėje istorinėje samoneje.

Išvados

1. Partizanų karo vertinima šiuolaikineje Lietuvos visuomenėje labiausiai lemia isitvirtinusi „pilietinio karo“ versija. Jos esmė tokia: tai, kas vadinama „partizanų karu“ iš tikrųjų buvo ne visai partizanų karas. Tiesiog kai kurie maištingai nusiteikę „radikalai“ (dažnai su kriminaliniais polinkiais) bande pasipriešinti neišvengiamam politinės santvarkos pasikeitimui. Su jais kovojo ne ka geresni čekistai ir stribai. Nemaža pastarųjų dalis taip pat buvo lietuviai, todėl iš esmės vyko pilietinis karas. Svarbi pilietinio karo versijos dalis yra „kenciancio treciojo“ elementas – isitikinimas, kad labiausiai nuo karo nukentejo dori žmonės, kurie niekur nesikišo ir norejo ramiai gyventi.

Šios versijos atspindžiu galima išvelgti tiek istorijos studijose, tiek mene, tiek pacioje visuomenės atmintyje. Toks kompleksinis pilietinio karo versijos isitvirtinimas leidžia daryti išvada, kad butent ši partizanų karo samprata yra vyraujanti visuomenėje.

Pilietinio karo versijos kilmės analize atskleidžia, kad tokia partizanų karo samprata Lietuvos visuomenėje salygojo sovietų totalitarinio režimo vykdyta genocido politika ir indoktrinacija. Okupuotoje Lietuvoje buvo vykdomas sistemingas teroras, kurio paskirtis buvo sugriauti iki tol egzistavusias visuomenines strukturas ir palaužti visuomenės pasipriešinimą, priverčiant ją gyventi pagal sovietinę tvarką. Terminas „tvarka“ šiuo atveju suvokiamas placiau ir reiškia ne tik teritorijos administravimo tvarka. Sovietų teroro tikslas buvo prievartine visuomenės restruktūrizacija, palietusi nuosavybes, darbo, viešojo bendravimo, net šeimos ir religijos sferas. Tokia politika, kuria buvo siekiama sunaikinti Lietuvos visuomenę kaip socialinį darinį ir sukurti „naują visuomenę“, gali būti pagrįstai vertinama kaip genocido politika. Jos pasekmė buvo ta, kad Lietuvos visuomenė prarado savo tradicinę struktūrą ir pagrindus, buvo sutrikdyti žmonių socializacijos procesai, visuomenė virto mase ir pradėjo degraduoti kultūrinį, moralinį ir net sveikatos požiūriu.

Svarbi šios politikos dalis buvo ideologine visuomenės indoktrinacija, turejusi užtikrinti režimo neliečiamumą, itvirtinti jo, kaip nekintamos ir pasauli formuojančios „aukštesnės jėgos“ vaidmenį. Viena iš tokios indoktrinacijos formų laikytinas *pseudoistorijos* primetimas visuomenei. Tai buvo vykdoma pasinaudojant teroro sukelta baimė ir informacine visuomenės izoliacija. Tradiciniu šeimos, mokyklos, visuomeniniu organizacijų ryšiu trikdymas neleido susiformuoti adekvaciai partizanų karo atminčiai, o po karo gimusiai žmoniu kartais buvo diegiama sovietinė *pseudoistorija*, kuri padėjo pagrindus pilietinio karo versijai. *Pseudoistorijos* apie partizanų karo primetimo kulminacija laikytinas filmo „Niekas nenorejo mirti“, užbaigusio pilietinio karo versijos formavimąsi, pasirodymas.

Giliai išsaknijusi *pseudoistorija* neišnyko kartu su sovietų režimo žlugimu. Iš dalies jos išlikimą salygojo ir tai, kad po Lietuvos nepriklausomybės atkurimo pradėtos intensyvios partizanų karo istorijos studijos neišvystė alternatyvios sovietinei partizanų karo sampratos. Didesnis dėmesys buvo skirtas atskiru sovietinės indoktrinacijos teiginiu paneigimui. Tačiau tokia diskusija tik sustiprino *pseudoistorijos* tikroviškumo išpūdį. Todėl ji iki šiol vis dar veikia visuomenės gyvenimą.

2. Pilietinio karo versijos isitvirtinimas visuomenėje ir neadekvatus požiūris į partizanų karo poveikį ne tik mena ar istorijos studijas, bet ir valstybės politika. Šia prasme Lietuvos atvejis yra geras pavyzdys, liudijantis istorijos ir atminties svarbą visuomenės ir valstybės gyvenimui ir raidai.

Daugelyje Europos valstybių Antrojo pasaulinio karo laikotarpio partizanų karai tapo ne tik svarbiais istoriniais įvykiais, bet ir tu valstybių politinės tapatybės dalimi. Pasipriešinimas okupantams suvoktas ne tik kaip karinis veiksmas, bet ir kaip visuomenės politinės savivokos ir valios demonstracija. Šia prasme partizanų karai buvo svarbus pokario Europos demokratijos susiformavimui, nes irode paciu žmoniu sieki itakoti savo valstybės politinį likimą. Kaip tik dėl šios priežasties partizanai Europoje buvo simboliškai pagerbti bei atitinkamai įamžintas jų politinis ir istorinis atminimas.

Nors Lietuvoje partizanai pralaimėjo karą, 1990 m. atkurus nepriklausomybę susiklostė palankios sąlygos išnaudoti jų politinį potencialą ir pripažinti partizanų karą kaip vieną iš istorinių atsikūrusios valstybės pagrindų. Panašios pozicijas laikėsi aktyviausi Sąjūdžio veikėjai ir jo tradicijas perėmė politikai. Jie 1990-1992 m. ir 1996-2000 m. įstatymuose itvirtino politinę partizanų karo kaip Lietuvos karo, o partizanų – kaip Lietuvos kariuomenės ir teisėtą valstybės atstovų, sampratą. Tačiau ši samprata, nors buvo pagrįsta istoriniu ir tarptautines teises požiūriais, Lietuvos visuomenės ir net valstybės institucijų buvo atmesta ir todėl turėjo tik ribotą poveikį.

Atmetimo reakcija visu pirma sąlygojo posovietinės Lietuvos visuomenės būseną. Žmonės kamavo psichologiniai kompleksai, primenantys žinomą Stokholmo sindromą, todėl tuometinė Lietuvos visuomenė galima sąlyginai vadinti „iškaitu visuomene“. Prie saugaus ir režimo kontroliuojamo fiktyvaus totalitarinio pasaulio priprate žmonės išsigando ir pasimete susidūrė su nekontroliuojama tikrove, kurioje daugelis aplinkybių priklausė nuo žmogaus aktyvumo ir gebėjimų. Tai lėmė posovietinės visuomenės nostalgija tariamai geriems buvusio režimo laikams ir prisirišimą prie *pseudoistorijos*, kuri buvo reikšminga fiktyvaus pasaulio dalis.

Tokia visuomenės būsena atitiko ir į ją nepriklausomos valstybės politiką ištraukusių buvusių komunistų politinę tapatybę. Pripratusi būti tarpininku tarp režimo, išorinio pasaulio ir Lietuvos gyventojų partinė nomenklatura atsiverusia nekontroliuojama tikrove suvoke kaip grėsmę. Todėl savo naująją politinę veiklą išvaizdavo kaip naujų išorinio pasaulio keliamų iššūkių suvaldymą ir tolesnį saugaus ir stabilaus vidinio Lietuvos pasaulio išsaugojimą. Tam tikslui bent iki 1992 m. buvę komunistai naudojo senus režimo laikais isisavintus politinius instrumentus, tarp jų ir *pseudoistoriją*. Buvę komunistai siekė perkurti ir pritaikyti naujiems laikams *pseudoistoriją*, tokiu būdu šiek tiek pratesdami jos veikimą.

Šia prasme Sąjūdžio ir buvusių komunistų priešprieša ir jos velesni visuomeniniai tesiniai nebuvo griežtąja prasme politinė konfrontacija. Daug svarbesnis jos demu buvo istorijos ir *pseudoistorijos* susidurimas. Šioje

konfrontacijoje galutine istorijos pergale, o tuo paciu ir adekvatus partizanų karo pripažinimas, yra neišvengiami, nes *pseudoistorija* gali egzistuoti tik totalitarinio režimo dirbtinai sukurtoje izoliacijoje. Taciau nuo didesnio ar mažesnio istoriku ir visuomenės aktyvumo daug priklauso ir *pseudoistorijos* išlikimo jau laisvoje visuomenėje trukme, ir jos daroma žala.

3. Giliausiai *pseudoistorija* paveike teisine sfera. Teisininkai visuomet yra linke elgtis tradiciškai ir laikytis žinomą sprendimu, tik ypatingais atvejais juos keiciant. Taciau partizanų karo klausimu yra laikomasi ne lietuviškos, o sovietines tradicijos. Aiškiausiai tai atskleidžia reabilitacijos proceso analize.

Sovietu represuotu asmenu teisiu atkurimo (reabilitacijos) procesas i Lietuvos teise buvo perkeltas iš sovietines teises sistemos. Sovietiniu požiuriu toks procesas buvo pagristas. Visi politiniai kaliniai buvo nusikalte režimui, tik dalis ju nukentejo nepagristai. Šiai daliai ir budavo atkuriamos teises. Peremusi reabilitacija, Lietuva pereme ir ja nulemiancia kaltes prezumpcija. Taigi, preziumuojama, kad visi buve partizanai (ir kiti politiniai kaliniai) yra nusikalte Lietuvai. Tiems iš ju, kurie nukentejo nepagristai, teises atkuriamos, o likusieji lieka pasmerkti. Toks sovietinio proceso peremimas teisiškai imanomas tik tuo atveju, jei pripažistama, kad partizanai ivykde nusikaltimus Lietuvos atžvilgiu, o sovietu institucijos teisetai ir pagristai juos nuteise.

Nors, vertinant apibendrintai, kai kurie partizanų veiksmai galetu buti pripažinti net ir karo nusikaltimais, nei vienas iš tokius nusikaltimus ivykdytisiu asmenu nebuvo teisetai ir pagristai nuteistas. Visu pirma, sovietu režimas nepripažino tarptautines teises galiojimo partizanų atžvilgiu ir teise juos pagal savo vidaus teise. Antra, sovietiniai „teismai“ neužtikrino jokiu tiesos nustatymo baudžiamajame procese garantiju, todėl ju išvadamis ir nustatytais „faktais“ negalima remtis šiuolaikiniuose procesuose. Tiek sovietiniai kariniai tribunolai, tiek „ypatingieji pasitarimai“ buvo dalis teroro sistemos. Ju pagalba valstybinis teroras igaudavo teisine nusikaltimo ir bausmes forma, kai bet kuris žmogus galedavo buti apkaltintas nusikaltimu ir „nuteistas“. Todėl kai šiuolaikiniai Lietuvos teismai remiasi sovietu instituciju

nustatytais „faktais“ ir nereabilituoja politiniu kaliniu, jie iš esmės pratesia sovietini terora tokiu žmonių atžvilgiu.

Teisinga ir pagrįsta alternatyva reabilitacijos procesui galėtų būti tik toks procesas, kuriame laikantis baudžiamojo proceso reikalavimų būtų iš naujo iširti ir įvertinti galimai nusikalstami atskirų partizanų veiksmai. Toks procesas galėtų vykti kaip įprastinis baudžiamasis procesas arba kaip specialus procesas, siejamas su kario savanorio ar laisvės kovų dalyvio teisinio statuso suteikimu. Tačiau atsižvelgiant į galiojanti teisini reguliavimą ir vertinant tokio proceso perspektyvas, reikia pripažinti, kad jis negalėtų sėkmingai veikti. Dėl sovietų kaltės neišliko daugelis svarbių duomenų (pvz.: partizanų archyvas) ir ši aplinkybė neleistų iki galo išsiaiškinti visų reikšmingų aplinkybių, o baudžiamajame procese abejones visada aiškinamos kaltinamojo naudai. Tai reiškia, kad teisinis galimai nusikalstamų partizanų veiksmų įvertinimas šiandien yra nebeįmanomas. Todėl teisiškai pagrįstas ir politiškai Lietuvai naudingas sprendimas būtų besalygiškas reabilitacijos proceso panaikinimas, pripažįstant lygias visų buvusių partizanų teises į valstybės teikiamas privilegijas.

Tai, kad teisinei logikai prieštaraujantis reabilitacijos procesas Lietuvoje vis dar veikia, atskleidžia gilų *pseudoistorijos* isitvirtinimą teisineje sferoje. Teisės aktuose itvirtinta partizanų karo samprata, pripažįstanti juos teisetais Lietuvos valstybės atstovais ir gynežais, teisininkų yra atmetama, inertiškai laikantis pilietinio karo versijos. Sovietų „teismai“ ir kitos institucijos laikomos teisetais, o jų „nuteisti“ partizanai – nusikalteliai. Reabilituojami tik tie, kurie nukentejo nuo sovietų režimo „radikalumo“.

4. Partizanų karo istorijos studijos turi ypatingą reikšmę sovietinės *pseudoistorijos* iverkiai. Tokia šių studijų svarba lemia ta aplinkybė, kad partizanų karas buvo tas momentas, kuriame susikirto reali istorijos eiga ir sovietinės *pseudoistorijos* kurimas. Partizanų pralaimejimas, viena vertus reiškė tai, kad Lietuva buvo galutinai okupuota SSRS, bet, iš kitos pusės, ir tai, kad Lietuvos visuomenė galutinai pradėjo gyventi, orientuotis ir laika matuoti pagal *pseudoistorija*. Butent dėl šios priežasties *pseudoistorijoje* ypatingas

demesys skirtas partizanų karo interpretacijoms. Del tos pačios priežasties, atitinkamai, partizanų karo istorijos studijos yra ir svarbiausias veiksnys, neutralizuojantis *pseudoistorija*.

Didžiausia šio proceso problema – sovietinės pilietinio karo versijos paneigimas. Ši versija yra *pseudoistorine* samprata – vieningas ir sklandus daugelio įvykių ir aplinkybių paaiškinimas. Todėl jos iverkia imanoma tik kaip alternatyvios istorinės partizanų karo sampratos isitvirtinimas. Atskiru faktų ir teiginių paneigimas negali neutralizuoti *pseudoistorines* pilietinio karo versijos. Priešingai, diskusijos tik stiprina jos, kaip pagrastos mokslines pozicijos įvaizdį.

Prielaidas alternatyviai partizanų karo sampratai susiformuoti galima skirstyti į negatyvias ir pozityvias. Svarbiausia negatyvi prielaida – principinis sovietinės *pseudoistorijos* atmetimas. Tokio atmetimo esmė – *pseudoistorijos* pripažinimas tik istorijos studijų objektu, bet ne pozicija. Atmetimas turi apimti ne tik konkrečius sovietinių autorių teiginius, bet ir sovietinius archyvinčius ir kitus šaltinius, kurie buvo naudojami kaip *pseudoistorijos* itvirtinimo priemonė. Svarbiausia pozityvi alternatyvios partizanų karo sampratos susiformavimo prielaida – partizanų karo istorijos tyrimas laiko ir erdvės perspektyvoje.

Lietuvos partizanų karas nebuvo lokalus ar unikalus įvykis, bet sudėtingu kultūros, mentaliteto, politiniu ir socialiniu procesu sudėtinė dalis. Kaip reiškinys partizanų karas atsirado XIX a. pradžioje ir buvo susijęs ne tik su besikeičiančia karo samprata ir taktika, bet ir su socialines, ekonomines ir politines santvarkos pokyčiais, naujų idėjų ir naujos tautinės-politinės tapatybės susiformavimu. Idėjos, lemusios partizanų karo atsiradimą ir raidą, evoliucionavo per visą XIX a. ir XX a. pradžią. Ju rados kulminacija derėtų laikyti Antrąjį pasaulinį karą, kai partizanų sąjungos išplito visoje Europoje. Nepaisant to, kad kovojo su skirtingais užkariautojais ir naudojo skirtingas priemones, šie partizanų sąjungos turi kelis esminius bendrus požymius. Tai taikaus sugyvenimo siekis, priešiškas aristokratiškai pasauležiūrai, socialines-materialines geroves kaip esminio gerovės požymio iškelimas ir

kitos idejos. Šios idejos turejo didelę reikšmę formuojantis pokario Europos politinei, socialinei ir ekonominei santvarkai.

Lietuvos partizanams taip pat buvo artimos šios esminės Europos partizanų idejos. Greta siekio iversti sovietinę okupaciją ir iš jos išsivaduoti, jų straipsniuose, dienoraščiuose ir deklaracijose labai ryškiai atsispindi ir esminiu valstybės vidaus santvarkos permainingu siekiu. Lietuvos partizanai atvirai deklaravo kovojantys už demokratišką ir socialiai teisingą Lietuvą. Todėl tikėtina, kad jų pergalės atveju, Lietuva būtų sėkmingai įsiliejusi į bendrą Vakarų Europos politinį, socialinį ir ekonominį kontekstą.

Vienintelis tikrai išskirtinis Lietuvos ir kitų Rytų Europos valstybių partizanų bruožas buvo jų siekis suteikti savo pasipriešinimui pabrėžtinai karinę formą. Kitaip nei Vakarų Europos partizanai, jie dėvėjo uniformas, turėjo aiškiai apibrėžtus karinius laipsnius ir pareigas, leido statutus ir kitokius dokumentus ir pan. Šis Lietuvos partizanų bruožas neturi esminės reikšmės idejų istorijai, tačiau yra svarbus politinės istorijos lygmenyje. Atsižvelgiant į tuo metu galiojusią tarptautinę teisę ir papročius, Lietuvos partizanų galima pripažinti savanorišką kariuomenę, taigi, ne tik visuomeniniu sąjudžiu, bet ir teisėtą valstybės gynybos instituciją. Todėl tikėtina, kad istorijos studijose besiformuojanti alternatyvi partizanų karo samprata ši karo traktuos kaip Lietuvos karo su Sovietų Sąjunga ir kartu kaip viena iš esminių politinių-socialinių lūžių Lietuvai tampa europietiška valstybe.

Šaltiniu ir literatūros sarašas

Šaltiniai

Archyviniai dokumentai

Nepublikuoti archyviniai dokumentai

1. Lietuvos ypatingojo archyvo Lietuvos SSR valstybes saugumo komiteto (KGB) dokumentu fondas (LYA, f. K-1)
2. Lietuvos ypatingojo archyvo Lietuvos partizanų dokumentu kolekcija (LYA, f. K-5).

Dokumentu rinkiniai

1. Lietuvos partizanų Tauro apygarda (1945-1952 m.). Dokumentu rinkinys. Vilnius, 2000.
2. Laisvės kovos 1944-1953 metais. Dokumentu rinkinys. Kaunas, 1996.

Sovietiniai dokumentu rinkiniai

1. Archyviniai dokumentai apie nacionalistų veiklą (sud. B. Baranauskas). Vilnius, 1961.
2. Archyviniai dokumentai apie nacionalistų veiklą (sud. B. Baranauskas). Vilnius, 1962.
3. Buržuazinių nacionalistų gaujų siautejimas Dzūkijoje (sud. Z. Vasiliauskas). Vilnius, 1964.
4. Documents accuse (sud. B. Baranauskas ir K. Juršenas, red. E. Rozauskas). Vilnius, 1970.
5. Hitleriniai parašutinininkai (sud. B. Baranauskas). Vilnius, 1966.

6. Hitleriniai žudikai Kretingoje (sud. B. Baranauskas). Vilnius, 1960.
7. Ir sušaudytieji prabyla (sud. B. Baranauskas). Vilnius, 1960.
8. Krauja sugere Dzukijos smelis (sud. A. Vabalas). Vilnius, 1960.
9. Žudikai bažnyčios prieglobstyje (sud. B. Baranauskas, G. Eršlavaite). Vilnius, 1963.

Spaudos publikacijos

1. *Audronis, V.* Kelyje i šiandiena. Apybraiža // Tarybinis balsas, 1989-01-21, 1989-01-24.
2. Buvusiu ginkluotuju gauju dalyviu, 1947 metu rugsejo men. perejusiu i legalia padeti, kreipimasis i buržuaziniu-buožiniu nacionalistu suklaidintus ginkluotuju gauju dalyvius // Panevežio tiesa. 1947-09-19. Nr. 96 (412).
3. *Dailidienė, G.* Daiktus – tikraisiais vardais // Gimtoji žeme, 1989-08-01.
4. *Gudauskas, V.* Ka siulome šlovinti? // Gimtoji žeme (Ukmerge), 1989-04-18.
5. *Gudavicius, S.* Objektyvaus požiurio i istorija paieškos// Kauno diena, 1999-12-22.
6. Lietuvio neapykanta lietuviui pagimde stalinizmas // Musu žodis (Skuodas), nr. 124 (5734), 1989 m. spalio 14 d.
7. Lietuvos aidas, 1990-1992.
8. Partizanai apie pasauli, politika ir save. 1944–1956 m. partizanų spaudos publikacijos (sud. N. Gaškaite-Žemaitiene). Vilnius, 1998.
9. Piktadarybems nera senaties...// Tiesa. 1989-04-23. Nr. 95.
10. *Raila, B.* Šis tas apie viena fantazija – „Prisitaikymo rezistencija“ // Atgimimas, 1995-08-16, nr. 28, p. 9.
11. *Šukiene, J.* Nerašykite netiesos // Draugas (Šakiai). 1989 m. kovo 2 d.
12. Tautos susitaikymas tiesoje // Atgimimas, 1990-01-26-02-02, p. 15.

Atsiminimai

1. Aukštaitijos partizanų prisiminimai / [sudare, nuotraukas ir archyvine medžiaga pateikė Romas Kaunietis]. D.1-6, Vilnius-Kaunas, 1996-2008.
2. *Brazauskas, A.* Lietuviškos skyrybos. Vilnius, 1992.
3. *Brazauskas, A.* Ir tuomet dirbome Lietuvai. Vilnius, 2007.
4. *Deksnys, J.* Iliuzinų sudužimas // Švyturys, 1962, nr. 9-12.
5. *Deksnys, J.* Kodėl aš su jais nutraukiau santykius // Tiesa, 1960-02-20.
6. *Landsbergis, V.* Lužis prie Baltijos. Politinė autobiografija. Vilnius, 1997.
7. Liongino Baliukeviciaus – Partizano Džuko dienoraštis (parengė A. Kašeta). Vilnius, 2006.
8. *Lukša-Daumantas, J.* Partizanai. Vilnius, 2005.
9. Nenugaletoji Lietuva (sud. A. Liekis). 6 kn. Vilnius, 1993-2000.
10. *Ramanauskas-Vanagas, A.* Daugel krito sunu... partizanų gretose. Vilnius, 1999.
11. Rezistencija Pietų Žemaitijoje: Kestucio apyg. žuvusiųjų partizanų sąrašas ir rezistencijos dalyvių atsiminimai (sud. V. Steponaitis). Raseiniai, 1992.
12. *Šepetytė, L.* Neprarastoji karta: siluetai ir spalvos: atsiminimai. Vilnius, 2005.
13. *Vaiškauskas, R.* Slaptajame protu kare: tarybinio žvalgo prisiminimai. Vilnius, 2005.

Grožinė literatūra

1. *Bieliauskas, A.* Rožės žydi raudonai. Vilnius, 1977.
2. Broniaus Krivicko raštai (sud. V. Gasiliunas). Vilnius, 1999.
3. *Gaškaite, N.* Užverstu šuliniu vanduo. Vilnius, 2000.
4. Gruto parko lyrika: totalitarinės poezijos antologija, 1940-1990 (sud. V. Paulauskas). Vilnius, 2000.

5. *Ivaškevičius, M. Žali.* Vilnius, 2002.
6. Kompaktine plokštele „Už laisvę, tevyne ir tave“ (prodiuseris M. Jancius). Vilnius, 2007.
7. *Marcinkevičius, J. Dvidešimtas pavasaris.* Vilnius, 1986.
8. *Petkevičius, V. Apie duoną, meilę ir šautuvą.* Vilnius, 1984.
9. *Požera, J. Šalnos.* Vilnius, 1978.
10. *Stacevičius, S. Apeiginis gėlo gerimas // Literatura ir menas, 2006-09-01, nr. 3107.*
11. *Usaciovas, J. Nemunas laužia ledus.* Vilnius, 1956.
12. *Zbychas, A. Kapitonas Klisas.* Vilnius, 1981.

Teisės aktai

Tarptautinės teisės aktai

1. 1907 m. Hagos konvencija dėl karo įstatymų ir papročių; 1929 m. Ženevos konvencija dėl elgesio su karo belaisviais. Angliški konvencijų tekstai žr.: http://avalon.law.yale.edu/subject_menus/lawwar.asp.
2. Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija // Valstybės žinios: 1995-05-16 Nr.40-987.

Nacionalinės teisės aktai

1. Lietuvos Respublikos asmenu, represuotu už pasipriešinimą okupaciniams režimams, teisių atkurimo įstatymas // Valstybės žinios: 1990-05-20 Nr.14-386.
2. Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso patvirtinimo ir išgaliojimo įstatymas. Baudžiamasis kodeksas // Valstybės žinios: 2000-10-25 Nr.89-2741.

Literatura

1. *Adomenas, M.* Apie valstybinguma ir jo netekti // Naujasis židinys-Aidai, 2003, nr. 10.
2. *Adomenas, M.* Apie išliekamąją antikomunizmo reikšmę // Naujasis židinys-Aidai, 2003, nr. 11-12.
3. *Adomenas, M.* Lietuvos partizanai politinės filosofijos požiūriu // Genocidas ir rezistencija, 2006, nr. 2 (20), p. 165-169.
4. *Ansley, C.* A Chinese Court Is Not a Court // Genocide In the New Era. International Conference. Stockholm, January 26-28, 2004, p. 68-75.
5. Antikomunistinis kongresas ir Visuomeninis tribunolas : [Tarptautinis kongresas "Komunizmo nusikaltimų įvertinimas"]. Vilnius, 2000.
6. *Anušauskas, A.* Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940-1958 metais. Vilnius, 1996.
7. *Anušauskas, A.* Areštai ir kitos prievartos formos (1940-1941 m.). Mokslinis tyrimas // Tarptautinė komisija nacių ir sovietų okupaciniu režimu nusikaltimams Lietuvoje įvertinti, www.komisija.lt, 2003.
8. *Anušauskas, A.* 1941 m. birželio 14-18 d. tremimai. Mokslinis tyrimas // Tarptautinė komisija nacių ir sovietų okupaciniu režimu nusikaltimams Lietuvoje įvertinti, www.komisija.lt, 2003.
9. *Anušauskas, A.* Sovietų vykdytos kariškių ir civilių gyventojų žudynės. Mokslinis tyrimas // Tarptautinė komisija nacių ir sovietų okupaciniu režimu nusikaltimams Lietuvoje įvertinti, www.komisija.lt, 2003.
10. *Anušauskas, A.* Gyventojų tremimai 1944-1953 m. Mokslinis tyrimas // Tarptautinė komisija nacių ir sovietų okupaciniu režimu nusikaltimams Lietuvoje įvertinti, www.komisija.lt, 2005.
11. *Anušauskas, A.* Masiniai areštai ir kankinimai 1944-1953 m. Mokslinis tyrimas // Tarptautinė komisija nacių ir sovietų okupaciniu režimu nusikaltimams Lietuvoje įvertinti, www.komisija.lt, 2005.
12. *Anušauskas, A.* Ginkluotos kovos dėl Baltijos šalių ir Vakarų Ukrainos nepriklausomybės lyginamoji analizė // Genocidas ir rezistencija, 1997, nr. 2, p. 14-18.

13. *Applebaum, A.* Gulag. A History. New York, 2003.
14. *Arendt, H.* Totalitarizmo ištakos. Vilnius, 2001.
15. *Arendt, H.* Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil. London, 1994.
16. Baudžiamoji teise: bendroji dalis/ A. Abramavicius, A. Cepas, A. Drakšiene...[et al]. Vilnius, 1998.
17. *Bekarija, C.* Apie nusikaltimus ir bausmes. Vilnius, 1992.
18. *Beresnevicius, G.* Romanas, kuri malonu skaityti ir kuri galima versti i kitas kalbas // www.rasyk.lt, 2002-12-13.
19. *Blaževicius, K.* „Žali“ // XXI amžius, 2002-11-27, nr. 89 (1096).
20. *Blynas, D.* Lietuviško patriotinio kino beieškant // Naujasis židinys-Aidai, 2005, nr. 10.
21. *Bower, T.* Raudonasis voratinklis. MI6 ir KGB Žvalgybu veikla Baltijos šalyse. Vilnius, 2000.
22. *Brazaitis, J.* Raštai, t. VI. Vienu vieni. Rezistencija. Chicago, 1985.
23. *Bumblauskas, A.* Zenono Ivinskio teorines novacijos // Naujasis Židinys-Aidai, 1995, nr. 3, p. 190-203.
24. *Bumblauskas, A.* Penkios Zenono Ivinskio teorines novacijos // Lietuvos istorijos studijos, 1997, nr. 4, p. 14-34.
25. *Burckhardt, J.* Judgements on History and Historians. Indianapolis, 1999.
26. „Buvo poetine Lietuva, tapo prozine“. Rašytojas Marius Ivaškevičius atsako i Sigitu Parulskio klausimus // Šiaures Atenai, 2004-02-28, nr. 690.
27. *Christophe, B.* Staat versus Identität. Zur Konstruktion von "Nation" und "nationalem Interesse" in den litauischen Transformationsdiskursen von 1987 bis 1995. Köln, 1997.
28. *Clausewitz, C.* On War. London, 1873 // <http://www.clausewitz.com>.
29. *Courtois, S.* ir kt. Juodoji komunizmo knyga. – Vilnius, 2000.
30. *Dapkute, D.* Lietuviu išeivijos liberaliosios sroves geneze. Vilnius, 2002.

31. *Deák, I.* Freiheitskämpfer oder Terroristen? Dilemmata von Besetzung, Widerstand un Vergeltung im Zweiten Weltkrieg. Am Beispiel von Oradour-sur-Glane, Via Rasella, Rom, und Lidice // Universität Wien, 22 April, 2004.
32. *Dworkin, R.* Teises imperija. Vilnius, 2004.
33. *Emkjær, S.* Stikkerdrab – Modstandbevægelsens likvidering af danskere under besetælsen. Aschehoug Dansk Forlag A/S, 2000.
34. Filosofijos istorijos chrestomatija: Renesansas (sud. B. Genzelis). Vilnius, 1986.
35. *Fisher, L.* Military Tribunals: A Sorry History // Presidential Study Quarterly 33, 2003, nr.3, p. 484-508.
36. *Fisher, L.* Military Tribunals: The Quirin Precedent. CRS Report for Congress. March 26, 2002 // <http://fpc.state.gov/documents/organization/9188.pdf>.
37. *Ferrel, III, W. H.* No Shirt, No Shoes, No Status: Uniforms, Distinction, and Special Operations in International Armed Conflict // Military Law Review, 2003, vol. 178, p. 94-140.
38. *Foot, M. R. D.* Resistance - An Analysis of European Resistance to Nazism 1940-1945. London, 1976.
39. *Gailiene, D.* Ka jie mums padare? Lietuvos gyvenimas traumų psichologijos žvilgsniu. Vilnius, 2008.
40. *Ganser, D.* Terrorism in Werstern Europe: An Approach to NATO's Stay-Behind Armies // The Whitehead Journal of Diplomacy and International Relations, 2005, Vol. VI, No. 1, p. 69-95.
41. *Gaškaite, N.* Pasipriešinimo istorija 1944-1953 metai. Vilnius, 1997.
42. *Gaškaite, N., Kuodyte, D., Kašeta, A., Ulevicius, B.* Lietuvos partizanai 1944-1953 m. Kaunas, 1996.
43. *Gaškaite-Žemaitiene, N.* Žuvusiųjų prezidentas. Jono Žemaicio biografija. Vilnius, 1998, 2005, 2007.
44. *Girnius, K. K.* Pavargęs, bet ne herojus... // Genocidas ir rezistencija, 1999, nr. 1(5).

45. *Girnius, K. K.* Partizanų kovos Lietuvoje. Chicago, 1987.
46. *Girnius, K. K.* Pasipriešinimas, prisitaikymas, kolaboravimas // Naujasis židinys-Aidai, 1996, nr. 5.
47. *Gross, H. A.* Theory of Criminal Justice. New York, 1979.
48. *Grunskis, E.* Lietuvos gyventojų tremimai 1940-1941, 1944-1953 metais. Vilnius, 1996.
49. *Haestrup, J.* European Resistance Movements, 1939-1945. A Complete History. Westport, 1981.
50. *Hart, H. L. A.* Teisės samprata. Vilnius, 1997.
51. *Huntington, S.* The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. New York, 1996.
52. *Ylikangas, H.* What Happened to Violence? An Analysis of the Development of Violence from Medieval Times to the Early Modern Era Based on Finnish Source Material // Five Centuries of Violence in Finland and the Baltic Area, 2001, p. 1-83.
53. *Janaviciene, A.* Sovietiniai diversantai Lietuvoje (1941-1944) // Genocidas ir rezistencija, 1997, nr. 1, p. 98-121.
54. *Jonušauskas, L.* Likimo vedami: Lietuvos diplomatinės tarnybos egzilyje veikla (1941-1991). Vilnius, 2003.
55. *Jonušys, L.* Kai žaizda jau užgijusi // Šiaures Atenai, 2003-09-20, nr. 669.
56. Juozas Ambrazevičius-Brazaitis, 1903-1974 (teksto autorius M. Bloznelis). Kaunas, 2003.
57. *Kalytis, R.* Užrakinti šuliniai // www.balsas.lt, 2008-06-16.
58. *Kaminskaite, L.* (Ne)autentiškas istorinis kinas: Lietuvos SSR 1956–1972 // Naujasis Židinys-Aidai, 2005, nr. 10.
59. *Kasparas, K.* Lietuvos karas. Kaunas, 1999.
60. *Kasparas, K.* Lietuvos laisvės armija. Kaunas, 2002.
61. *Kedward, R.* Resistance in Vichy France. Oxford, 1978.
62. *Kedward, R.* In the Search of the Maquis. Oxford, 1993.

63. *Kedward, R., Austin, R. (eds.). Vichy France and the Resistance: Culture and Ideology.* London, 1985.
64. *Kehoe, R. R. Jed Team Frederick 1944: An Allied Team With the French Resistance* // http://www.cia.gov/csi/studies/winter98_99/art03.html.
65. *Klumbys, V. Dar karta apie kolaboravimą (ir konformizmą), arba Koks gi skirtumas tarp Nijoles Sadunaitės ir Antano Snieckaus* // Kultūros barai, 2004, nr. 2, p. 21–24.
66. *Kokurinas, A. SSRS NKGB–MGB struktūra* // Genocidas ir rezistencija, 1997, nr. 2, p. 46–51.
67. *Kraniauskiene, S. Tapatybės konstravimas biografijose (kartos ir lyties identitetas XX a. lietuvių autobiografijose).* Daktaro disertacija. Vilnius, 2003.
68. *Krukauskiene, E., Štutiniene, I., Trinkuniene, I., Vosyliute, A. Socialinė atmintis: minejimai ir užmarštys.* Vilnius, 2003.
69. *Kubilius, A. Dvidešimties metų istorija* // <http://www.bernardinai.lt/index.php?url=articles/80635>.
70. *Kuodyte, D. Lietuvos rezistencijos ryšiai su Vakarais* // Genocidas ir rezistencija, 1997, nr. 2, p. 38–45.
71. *Kuodyte, D. Pasipriešinimo istorija: tyrimas tesiamas* // Genocidas ir rezistencija, 2003, nr. 1(13), p. 166–171.
72. *Kuodyte, D. Šešėlių žaismas* // Genocidas ir rezistencija, 2003, nr. 2 (14).
73. *Laisvės kovų archyvas,* Kaunas, 1991-
74. *Landsbergis, V. George'as Washingtonas tuštinasi į kibirą* // Šiaurės Atenai, 2003-08-09, nr. 663.
75. *Laqueur, W. Europa mūsų laikais 1945-1992.* Vilnius, 1995.
76. *Laurinavicius, C., Sirutavicius, V. Sąjūdis: nuo „Persitvarkymo“ iki Kovo 11-osios.* Vilnius, 2008.
77. *Lehti, M. Homicide Trends in Finland and Estonia in 1880-1940: Consequences of the Demographic, Social and Political Effects of*

- Industrialization // Journal of Scandinavian Studies in Criminology and Crime Prevention, 2001, vol. 2, no 11, p. 50-71.
78. *Lemkin, R.* Akte der Barbarei und des Vandalismus als delicta juris gentium // Anwaltsblatt Internationales (Wien), November 1933, 19 Jahrgang, Heft 6.
79. *Lemkin, R.* Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation - Analysis of Government - Proposals for Redress.. Washington, D.C., 1944.
80. *Lemkin, R.* Genocide // American Scholar, April 1946, Volume 15, No. 2, p. 227-230.
81. Lietuva 1940-1990. Okupuotos Lietuvos istorija (A. Anušauskas – vyr. red.). Vilnius, 2005.
82. Lietuvos komunistu partijos kova su nacionalizmu (sud. K. Valancius). Vilnius, 1987.
83. Lietuvos partizanai grožinėje literaturoje. Diskusija // Kultūros barai, 2004, nr. 4.
84. *Linder, D.* An Introduction to the My Lai Courts-Martial // http://www.law.umkc.edu/faculty/projects/ftrials/mylai/Myl_intro.html.
85. *Lindtner, C.* Der Zug fährt schon – sanfter Revisionismus in Dänemark // <http://www.vho.org/VffG/2001/3/Lindtner340-347.html>.
86. *Maksimaitis, M.* Užsienio teisės istorija. Vilnius, 1998.
87. *Myers, D. G.* Psichologija. Vilnius, 2000.
88. *Mockunas, L.* Pavargęs herojus. Jonas Deksnys trijų žvalgybų tarnyboje. Vilnius, 1997.
89. „Nenorinti praeiti praeitis“ šiandieninėje Rusijoje. Liudytojų, tyrinėtojų ir stebėtojų diskusija // Naujasis židinys-Aidai, 2008, nr. 11-12, p. 456-457.
90. Nusikaltimų žmoniškumui ir karo nusikaltimų ikiteisminio tyrimo, jo problemų, perspektyvų ir tendencijų apibendrinimas, 2007-11-21 // <http://www.prokuraturos.lt/nbspnbspNusikaltimaižmoniškumui/tabid/221/Default.aspx>.

91. *Ochberg, F. M.* The victim of terrorism: psychiatric considerations // Terrorism, 1978, nr. 1, p. 147-168.
92. *Orwell, G.* 1984-iejai. Kaunas, 2007.
93. *Petraityte, A.* VLIK'as ir Lietuvos diplomatine tarnyba išeivijoje. Berno ir Paryžiaus konferencijų protokolai. Vilnius, 2004.
94. *Pocius, M.* MVD-MGB specialiosios grupės Lietuvoje 1945–1959 m. // Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo instituto darbai, 1996, nr. 1, p. 49–72.
95. *Pocius, M.* MVD-MGB specialiosios grupės Lietuvoje 1945–1959 m. // Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo instituto darbai, 1996, nr. 2, p. 53–67.
96. *Pocius, M.* MVD-MGB specialiosios grupės Lietuvoje (1945–1959) // Genocidas ir rezistencija, Vilnius, 1997, nr. 1, p. 7–42.
97. *Pocius, M.* Partizaninis pasipriešinimas Lietuvoje 1944-1953 m.: kova su kolaboravimu kaltintais gyventojais. Daktaro disertacija. Vilnius-Klaipėda, 2005.
98. *Pocius, M.* 1944-1953 m. partizaninio karo Lietuvoje istoriografija // Istorija. Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai, 2006, nr. 64, p. 60.
99. *Pocius, M.* Antisovietinio ginkluotojo pasipriešinimo slopinimas 1944-1953 m. – neteisėtu priemoniu naudojimas ir jų pasekmės. Mokslinis tyrimas // Tarptautinė komisija nacių ir sovietų okupaciniu režimu nusikaltimams Lietuvoje įvertinti, www.komisija.lt, 2002.
100. *Posner, R. A.* Jurisprudencijos problemos. Vilnius, 2004.
101. *Pupinyte, Ž.* Neperžengti barjerai. Jono Vaitkaus filmo „Vieni vieni“ premjera // 7 meno dienos, 2004-02-27, nr. 603.
102. *Putinaite, N.* Kas „sava“ ir kas „svetima“? Sovietinio lietuviškumo restitucijos bruožai // Naujasis židinys-Aidai, 2007, nr. 10, p. 463-473.
103. *Putinaite, N.* Nenutrūkusi styga. Prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje. Vilnius, 2007.
104. Regional Identity Under Soviet Rule: the Case of the Baltic States : [papers presented at a Conference convened by Dietrich André Loeber

- at the University of Kiel in June 1987] (editors: Dietrich André Loeber, V. Stanley Vardys, Laurence P.A. Kitching). Hackettstown, 1990.
105. *Remeikis, T.* Opposition to Soviet rule in Lithuania, 1945-1980. Chicago, 1980.
 106. *Remeris, M.* Lietuvos sovietizacija 1940-1941. Istorine Lietuvos sovietizacijos apžvalga ir konstitucinis jos ivertinimas. Vilnius, 1989.
 107. *Riomeris, M.* Valstybe ir jos konstitucine teise. Pirma dalis. Valstybe. I tomas. Vilnius, 1995.
 108. *Rüsen, J.* Istorika. Istorikos darbu rinktine. Vilnius, 2007.
 109. *Samulevicius, S.* LSSR MGB agentu smogiku teisinio ivertinimo problematika Lietuvoje // Genocidas ir rezistencija, 2004, nr. 2(16), p. 94-95.
 110. *Schmitt, C.* Theorie des Partisanen: Zwischenbemerkung zum Begriff des Politischen, Berlin, 2002.
 111. Seminaro dalyviu diskusijos apžvalga // Genocidas ir rezistencija, 2006, nr. 2 (20), p. 170-176.
 112. *Simutis, L.* Teisininkai, ar esate teisus? // Lietuvos aidas, 1990-09-25, nr. 88(5634), p. 1-2.
 113. *Starkauskas, J.* Cekistine kariuomene Lietuvoje 1944-1953 metais. Vilnius, 1998.
 114. *Starkauskas, J.* Stribai. Ginkluotieji kolaborantai Lietuvoje partizaninio karo laikotarpiu (1944-1953). Vilnius, 2001.
 115. *Starkauskas, J.* Represiniu strukturu ir komunistu partijos bendradarbiavimas itvirtinant okupacini režima Lietuvoje 1944-1953 m. Vilnius, 2007.
 116. *Stein, S. D.* Genocide // Dictionary of Race and Ethnic Relations (ed. E. Cashmore). Fourth Edition. London, 1996.
 117. *Streikus, A.* Vakarų kulturines itakos ribojimas Sovietu Lietuvoje 1965–1986 m. // Genocidas ir rezistencija, 2008, nr. 1.
 118. *Streikus, A.* Ideologine cenzura Lietuvoje 1956–1989 m. // Genocidas ir rezistencija, 2004, nr. 1, p. 43–67.

119. *Streikus, A.* Sovietines praeties mitu spindesys ir šešeliai // Naujasis židinys-Aidai, 2003, nr. 6.
120. *Streikus, A.* Istorines atminties sovietizavimo ypatybes Lietuvoje // Naujasis židinys-Aidai, 2005, nr. 9.
121. *Streikus, A.* Sovietu valdžios „darbas su išeivija“. Manipuliavimas kultūriniais ryšiais // Naujasis židinys-Aidai, 2006, nr. 4-5.
122. *Streikus, A.* Ideologine cenzura Lietuvoje 1956–1989 m. // 2004, nr. 1(15), p. 43–67.
123. *Streikus, A.* Sovietu režimo pastangos pakeisti Lietuvos gyventojų tautinį identitetą // Genocidas ir rezistencija, 2007, nr. 1(21).
124. *Streikus, A.* Išsivadavimas iš sovietinės kultūros kontrolės sistemos gniaužtu // Kultūros aktualijos, 2008, nr. 4.
125. *Streikus, A.* Sovietu Lietuva ir išeivija: kultūriniu ryšiu projektas // Lietuvos istorijos studijos, 2007, t. 20, p. 42-63.
126. *Streikus, A.* Sovietu valdžios „darbas su išeivija“. Manipuliavimas kultūriniais ryšiais // Naujasis židinys-Aidai, 2006, nr. 4-5, p. 166-169.
127. *Streikus, A.* Diplomatas Stasys Antanas Backis. Vilnius, 2007.
128. Sunkių traumų psichologija: politinių represijų padariniai (sud. D. Gailienė). Vilnius, 2004.
129. *Šenavicius, A.* Lietuvos nepriklausomybės atkurimo akto teisine prigimtis ir konstitucinė reikšmė // Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija, XL, 1999.
130. *Šepetytė, N.* I Sajudi – aštriu kampu // Knygų aidai, 2008, nr. 4, p. 1-11.
131. *Taylor, A. J. P.* Nuo Sarajevo iki Potsdamo. Europa 1914-1945. Vilnius, 1994.
132. *Tarasienka P.* Lietuvių kovos dėl nepriklausomybės. Kaunas, 1925; Savanoris: Lietuvos kariuomenės kūrėjų-savanorių knyga (red. S. Butkus). Kaunas, 1929.

133. Tarptautinio Vilniaus visuomeninio tribunolo nuosprendis (2000) / [spaudai parengė Vytautas Zabiela, Vytautas Raudeliūnas (atsak. redaktorius)]. Vilnius- Kaunas, 2000.
134. The Baltic States in Peace and War, 1917-1945 (edited by V. Stanley Vardys, Romuald J. Misiūnas). University Park, 1978.
135. *Tocqueville, A.* Apie demokratija Amerikoje. Vilnius, 1996.
136. *Trimakas, R.* Apie sovietine „Didžiojo Tėvynės karo“ kino industrija. Istorinio naratyvo kontrolės atvejis // Naujasis Židinys-Aidai, 2005, nr. 9, p. 374-382.
137. *Trimakas, R.* Antrojo pasaulinio karo vaizdiniai šiuolaikiniame Rusijos kine // Naujasis Židinys-Aidai, 2005, nr. 10, p. 443-453.
138. *Truska, L.* „1944–1953 metai: ka dave Lietuvai partizaninis karas?“ // Akiraciai. 2003, kovas.
139. *Truska, L.* Lietuva 1938-1953 metais. Kaunas, 1995.
140. *Truska, L., Anušauskas, A., Petravičiute, I.* Sovietinis saugumas Lietuvoje 1940-1953 metais. Vilnius, 1999.
141. *Vaišvila, A.* Teisės teorija. Vilnius, 2000.
142. *Valentukevičius, R.* Nusikaltimų žmoniškumui tyrimo Lietuvoje problemos // Genocidas ir rezistencija, 1999, nr. 1(5), p. 7–16.
143. *Vansevicius, S.* Teisės teorija. Vilnius, 1998.
144. *Vardys, V.* Soviet Colonialism. The Baltic Experience. Chicago, 1964; Lithuania Under the Soviets : Portrait of a Nation, 1940-65 (edited by V. Stanley Vardys). New York, 1965.
145. *Visockaitė, J.* Pokario dramų Lietuvos kine // Šiaurės Atenai, 2004-02-28, nr. 690
146. *Višinskis, A. J.* Tarybine baudžiamoji teisė. Vilnius, 1941.
147. *Vyšniūnas, A.* Lukiškių aikštė – socialinio užsakymo evoliucija. Paminklas laisvės kovų dalyviams ar simbolis „Laisvė“? // Urbanistika ir architektūra, 2008, nr. 32 (4), p. 201-220.

161. ??????, ?. ?. ?????????????? ??? ????. ?????? ?
???????????????. ? ?????, 2007.
162. ???????? ??.?. ????? ? ?????? : (???. ??????. ?????????
?????????? ? ??????????????? ????? ??????? 30-? ??.). ?????, 1993.
163. ? ?????????????? ??????? ??????? "??????????:
????????????????, ?????, ?????" (?? ??, 1992 ?.) : ?????? ????.
(??????: ?????? ??.?. ? ??.). ?????????????, 1992.
164. ???????? ??.?. ?????????? : ?????????????? ?????????? ??????.
?????????????, 1993.
165. ?????????, ?. ?. ?????????????? ?????? ??? ??? ? ? ?????, 2005.
166. ?????????, ?. ?. ?????????????? ?????????: (????????? ??????????
?????????). ? ?????, 1966.
167. ?????????? ????????????????? : ?????? ????. ??????????. ????.
??????, 1991.
168. ?????????? ??????????????????-????????? ????????? ? ?????: 1923—
1960 : ????????????? (?????. ? .?.????????). ? ?????, 1998.
169. ????????? ??.?.? ??????????. ?????? ? ?????.. ? ?????, 2002.
170. ?????????????????? ? ?????????? ??????, 1930 - ????? 1931 ?.
(? ?? .???: ? ?????? ?.?., ??????????????? ?.?.). ?????????????, 1992.
171. ?????????????? ? ?????? (????) 1917-1991 ?? : ?????????? ?
?????????? : ? ?????????? ????.-?????. ????. (. ??????: ?????? ?.?.
(??? .???) ? ??.). ?????, 1998.
172. ?????????????? ? ?????????? : ?????? ????. ??????????. ????.-
?????. ????. (??????: ?????? ?.?. (??? .???) ? ??.). ?????, 1994.
173. ?????????????, ?. ?. ?? „????????“ ????????????? ? ??????????
????? ?????????????????? ?????????? // ? ??????p????? ?????? (??????
2004 ????)

Moksliniu publikaciju sarašas

1. *Gailius, B.* Partizanai tada ir šiandien. Vilnius, 2006.
2. *Gailius, B.* Suklastota istorija: sovietu totalitarizmas ir partizanų karo atmintis // Lietuvos istorijos studijos, 2008, t. 22.
3. *Gailius, B.* Partizanų vadovybės igaliojimo pripažinimo teisiniai pagrindai ir padariniai // Genocidas ir rezistencija, 2006, nr. 2(20), p. 149-164.
4. *Gailius, B.* Kaltinimo ir teismo argumentacija buvusių LSSR MGB agentų-smogikų byloje // Genocidas ir rezistencija, 2004, nr. 2(16), p. 103-106.
5. *Gailius, B.* Neatimtu teisiu atkurimas. Keletas minčių partizanų reabilitacijos tema // Naujasis Židinys-Aidai, 2004, nr. 7-8, p. 327-334.
6. *Gailius, B.* Karas, agentai-smogikai ir posovietinė visuomenė // Naujasis židinys-Aidai, 2004, nr. 5, p. 228-236.
7. *Gailius, B.* Partizanų teisiu atkurimo klausimu // Naujasis židinys-Aidai, 2003, nr. 5, p. 238-245.